ДЖЕК ЛОНДОН

JACK LONDON

WORKS IN TWELVE VOLUMES

VOLUME TEN

THE STAR ROVER

THE LITTLE LADY
OF THE BIG HOUSE

TRANSLATION INTO UKRAINIAN

ДЖЕК ЛОНДОН

ТВОРИ У ДВАНАДЦЯТИ ТОМАХ

ТОМ ДЕСЯТИЙ

МІЖЗОРЯНИЙ МАНДРІВНИК

МАЛЕНЬКА ГОСПОДИНЯ ВЕЛИКОГО ВУДИНКУ

ПЕРЕКЛАД З АНГЛІЙСЬКОЇ

И(Амер.)
Л76

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Дмитро Загонський, Віталій Коротич,
Микола Лукаш, Василь Мисик.
Тетяна Якимович

7—3—4
Інф. лист — 68М

МІЖЗОРЯНИЙ МАНДРІВНИК

Роман

РОЗДІЛ І

Ціле життя я мав якісь невиразні спогади про інші часи та інші місця. Я відчував, що в мені живе не одна, а кілька осіб. О, читачу мій, повір, що це відчуття є й у тебе. Позирни назад, у минуле, і ти згадаєш, що воно — частка досвіду твого дитинства. Ти ще тоді не визначився, не викристалізувався. Ти був ще пластичний: душа — мінливий плин, а свідомість і особистість — у процесі формування... так, формування і забування.

Ти багато позабував, читачу, але ці рядки невиразно нагадають тобі далекі туманні видива інших часів та інших країн,— видива, до яких прикуті були твої дитячі очі. Тепер вони здаються тобі снами. Нехай це будуть сни, що тобі снились тоді, але звідки ж їхній зміст? У снах химерно переплітаються тільки знайомі нам речі. Зміст найдивовижніших снів наших— це зміст нашого досвіду. Дитиною, малою дитиною, ти падав уві сні з великої висоти, літав у повітрі, мов крилата істота; тебе переслідували якісь павуки та багатоногі болотяні плазуни; ти чув інші голоси, бачив інші обличчя, знайомі, як привиддя кошмарів, споглядав схід і захід сонця, зовсім відмінний від того, який тобі доводилося будь-коли бачити.

Оті дитячі сни — це ж і є хвилинні проблиски інших світів, інших життів, тих речей, що ти їх ніколи не бачив на світі, де ти тепер живеш.

А звідки ж вони? Ці інші життя?.. Ці інші світи?.. Можливо, коли ти прочитаєш те, що я маю написати, ти дістанеш відповідь на ці бентежні запитання, що я поставив тобі і що ти сам собі ставив, ще й не читавши цих рядків.

Вордсворт * знав. Він не був ні ясновидець, ані пророк. Він був звичайнісінька людина, така, як ти, як і всяка

інша. Те, що він знав, те знаєш і ти, і кожен знає. Тільки він дуже влучно визначив це в одному місці, що починається словами: «Не ясно явлене і не цілком забуте».

І справді, в'язниця покриває своєю тінню нас, новонароджених істот, і надто швидко ми все забуваємо. А все-таки із самого малку ми пам'ятаємо інші часи й інші місця. Ще безпорадними немовлятами, спроможними тільки сидіти на руках або рачкувати на підлозі, ми вві сні літали в повітрі. Ми терпіли муки кошмарних снів, жахаючись чогось темного й страшного. Щойно на світ народившись, ми ще не маємо жодного досвіду, а проте вже знаємо страх; ми народилися з ним, з пам'яттю про нього, а *пам'ять — це досвід.*

Щодо мене самого, то ще в тому ніжному віці, коли я самим лише криком виявляв, що хочу їсти чи спати,— навіть тоді я вже знав, що я — міжзоряний мандрівник. Мої уста ще не вміли вимовити слова «король», а я напевне знав, що був колись королевичем, добре пам'ятав, що був і рабом, і сином раба, і носив на шиї залізного нашийника.

Навіть більше. У три, чотири, п'ять років я ще не був «я». Я ще тільки формувався, мінливий дух ще не застиг у тій формі, що склалася з мого власного тіла, часу й місця. Все те, чим я був протягом багатьох тисяч життів, ще вирувало в мені і гальмувало процес формування, силкуючись втілитися в мене й стати мною.

Нісенітниця, правда? Але пам'ятай, читачу, що з тобою я сподіваюся полинути в далекі простори й далекі часи,— пам'ятай, що я багато про це думав, що кривавими ночами, серед поту й мороку, які роками огортали мене, я був на самоті із своїми іншими «я», бачив їх і розмовляв з ними. Я пройшов крізь пекло всіх своїх існувань, щоб принести тобі знання, щоб поділитися ним з тобою, коли ти затишної години читатимеш ці мої друковані сторінки.

Отже, вертаюсь до того, що я вже сказав. У три, чотири, пять років я був ще не «я». Я тільки ставав ним, застигаючи у формі свого тіла, і могутнє, невитравне минуле обробляло ту суміш, з якої я кристалізувався, і визначало форму, якої я мав набути. Коли я вночі кричав зі страху перед тим, чого ще не знав і не міг знати, то це кричав не мій голос. Так само й тоді, коли я по-дитячому гнівався, сміявся й любив. Інші голоси кричали в моєму голосі,

голоси чоловіків та жінок, що жили колись, голоси незчисленних привидів моїх предків. До мого гнівного крику домішувався рев звірів, ще давніших, ніж гори, а в моєму дитячому несамовитому голосі, в моїй шаленій люті відгуком лунали дикі й безглузді крики потвор, що жили за первісних часів, раніше за Адама, раніше за геологічні епохи.

Ось я й виказав свою таємницю! Сліпа лють! Вона мене загубила в теперішньому житті. Через неї за кілька тижнів мене виведуть з цієї камери, на високий хиткий поміст, прикрашений добре всуканим мотузом. Там мене повісять за шию, і я висітиму, аж доки вгзівну дух. Сліпа лють завжди губила мене в усіх моїх попередніх існуваннях. Це страшна, фатальна спадщина ще від первісних слизуватих істот прадавнього світу.

Але час уже мені відрекомендуватися вам. Насамперед — я не дурень і не божевільний. Я хочу, щоб ви це знали, а то не повірите тому, що я наміряюся вам оповісти. Я — Дерел Стендінг. Дехто з вас, прочитавши ці рядки, відразу згадає мене. Але більшість мене не знає, і я повинен пояснити їм, хто я такий. Вісім років тому я був професором агрономії в сільськогосподарському коледжі Каліфорнійського університету. Вісім років тому маленьке, сонне університетське містечко Берклі було приголомшене вбивством професора Гескела в одній з лабораторій гірничого факультету. Вбивцею був Дерел Стендінг.

Оце ж я й є той самий Дерел Стендінг. Мене спіймано на гарячому. Не буду розводитись тепер, хто винен, а хто ні. Це справа особиста. Річ у тому, що в нападі сліпої, жахливої люті, що віками прокляттям тяжіла над моїм життям, я вбив свого колегу, професора Гескела. Суд установив, що це зробив я, і я беззастережно погодився з вироком.

Ні, мене не засудили до шибениці. Мене скарали на довічне ув'язнення. Тоді я мав тридцять шість років, а тепер мені сорок чотири. Ці проміжні вісім років я пробув у в'язниці штату Каліфорнія в Сан-Квентіні. З них п'ять років я просидів у цілковитій темряві. Тут це називають самотинним ув'язненням, а ті, хто його спізнав, кажуть, що це смерть за життя. Але впродовж п'яти років перебування в могилі я зумів досягти такої волі, якої мало

хто скуштував. Найсамітніший із в'язнів, я підкорив собі не лише весь світ — я підкорив також і час. Вони замурували мене на якихось там нікчемних кілька років і, самі того не знаючи, дали мені простір віків. Завдяки Еду Морелові я цілі п'ять років блукав між зоряними просторами. Але про Еда Морела буде осібна мова. Я про нього оповім згодом. Мені треба так багато всього оповісти, що я не знаю навіть, із чого почати.

Отже, почну спочатку. Народився я в штаті Міннесота. Моя мати була дочка емігранта-шведа. Її ім'я — Гільда Тунесон. Батько, Чонсі Стендінг, походив з давнього американського роду. Він знав свій рід, починаючи з Альфреда Стендінга, законтрактованого наймита — чи раба, коли хочете,— якого вивезли з Англії на плантації Вірджінії ще перед тим, як молодий Вашінгтон мандрував по хащах Пенсільванії *.

Син Альфреда Стендінга брав участь в американській Революції, а онук — у війні 1812 року *. Відтоді не було жодної війни, до якої не мали б причетності Стендінги. Я, останній з них, що незабаром помру, не лишивши нащадків, бився простим солдатом на Філіппінах у нашій останній війні *. Тоді, в найпишнішому розквіті своєї кар'єри, я відмовився від посади професора в університеті Небраски. Їй-богу, коли я відмовився від посади професора, мене призначали деканом сільськогосподарського коледжу. Мене, що мандрує серед зоряних просторів, кривавого заблуду, вічного Каїна, войовничого жерця давніх часів, мрійника-поета забутих віків, яких нема на сторінках історії, написаної людською рукою.

І ось я сиджу з закривавленими руками в камері смертників Фолсомської в'язниці і чекаю дня, визначеного механізмом держави, коли її слуги зіпхнуть мене туди, де, як вони охоче вірять, тільки морок і темрява,— темрява, якої вони так бояться; темрява, сповнена страшних примар; темрява, від якої вони, скиглячи й лементуючи, тікають до вівтарів богів, що їх за подобою людською створив їхній страх.

Ні, не бути мені вже ніколи деканом жодного сільськогосподарського коледжу. А я ж так добре знаю сільське господарство! Воно — мій фах. Мені здається, що я народився, ріс і вчився задля нього. Я опанував його досконало. Воно — мій геній. Я можу на око сказати, скільки відсотків жиру в молоці кожної корови, і бебкокський при-

лад підтвердить, що я не помилився. Мені досить лише глянути на ландшафт, не придивляючись до землі, щоб знати вартість і вади грунту. Мені не треба лакмусового паперу, щоб визначити, чи має він у собі кислоти, а чи луг. Ще раз кажу: щодо наукового ведення сільського господарства я не мав і не маю рівного. А проте держава, тобто сукупність усіх громадян, гадає, ніби всі мої знання можна загасити вічною темрявою. Ніби за допомогою звичайного мотуза, накинутого на шию, і раптового поштовху можна загасити ту мудрість, що призбирувалася в мені тисячоріччями й визріла ще задовго до того, як на ланах Трої кочівні пастухи почали пасти отари.

А кукурудза! Хто ще так знає кукурудзу, як я? Мої досліди у Вістарі збільшили річний врожай в округах Айови на півмільйона доларів. Це вже доконаний факт. Чимало фермерів, що тепер їздять автомобілями, знають, кому вони цим завдячують. А та молодь, стрункі дівчата і ясночолі юнаки, які сидять над шкільними підручниками,— чи спадає їм на думку, що це я своїми дослідами на кукурудзі у Вістарі дав їм змогу здобувати середню освіту?

А фермерське господарство! Я знаю кожний марно зроблений рух, навіть не вивчаючи їх з кіноплівки,— однаково, чи то буде вся ферма, чи тільки робітник на фермі, чи план будови, чи розклад праці для фермерських робітників. Цій справі допомагають мої таблиці і книжки-порадники. І я впевнений, що в цю саму хвилину, перед тим як викурити на ніч останню люльку, сотні тисяч фермерів морщать чоло над розгорнутими сторінками моїх книжок. Але мої знання настільки вищі за таблиці, що мені досить оком скинути на людину, аби визначити її нахили, здібності і показник затрати енергії.

Тепер я мушу скінчити цей перший розділ свого оповідання. Вже дев'ята година. У відділенні смертників це означає — гасити світло. Ось я чую кроки вартового, що тихо ступає гумовими підошвами. Він іде лаятися, що в мене й досі горить лампа. Наче лайка того, хто житиме далі, щось важить для засудженого на страту!

РОЗДІЛ II

Я — Дерел Стендінг. Незабаром мене виведуть звідси й повісять. Але доти я ще встигну написати те, що хочу оповісти на цих сторінках про інші часи і інші місця.

Після присуду мене відправили до Сан-Квентінської в'язниці доживати решту днів мого «природного життя». Виявилося, що я невиправний. Невиправний — це жахлива людська істота, принаймні з погляду тюремної психології. Я став невиправний, бо ненавиджу марну витрату сили, а моя в'язниця, як і всі в'язниці на світі, була скандальним і образливим прикладом такої витрати. Мене призначили в джутову майстерню. Тут марнотратство праці доходило просто до злочину. Мене це дратувало, я не міг на таке дивитися байдуже. Бо й справді моїм фахом було усувати даремну витрату сили. Ще до того, як почали застосовувати пару й парові машини, щонайменше три тисячі років тому, мене гноїли у в'язниці стародавнього Вавілону, і повірте мені, я кажу вам щиру правду,— в тій в'язниці ми працювали на ручних верстатах далеко продуктивніше, аніж в'язні в майстернях Сан-Квентіну на парових машинах.

Мені була гидка ця злочинно марна витрата сил. Я обурювався. Намагався показати своїм тюремникам десятків зо два продуктивніших способів. Вони склали рапорта, й мене вкинули в карцер і позбавили світла та їжі. Вийшовши звідти, я спробував був пристосуватись до хаотичної й непродуктивної роботи в майстерні. Але знов обурився. І знову карцер, та ще пекельна сорочка. Дурні тюремники глузували з мене, знущалися й били більше, ніж інших в'язнів. Їм якраз вистачало розуму збагнути, що я відрізняюся від них і не такий дурний, як вони.

Я витерпів два роки такого безглуздого переслідування. Який то жах бути зв'язаним і відданим на поталу щурам. Цими щурами були мої брутальні тюремники. Вони точили мій розум, гризли найтонші нерви мого тіла й моєї свідомості. Колись давно я відважно боровся, але в теперішньому моєму житті я вже не був вояком. Я був фермер, агроном, прив'язаний до своєї кафедри професор, раб лабораторії; я цікавився тільки грунтами та збільшенням їхньої продуктивності.

Я бився на Філіппінах, бо цього вимагала традиція: Стендінги повинні воювати. Але в мене не виявилось

відповідного листу. Надто безглуздо було вганяти свинцеві кулі в тіла маленьких темношкірих людей. Кумедно було дивитись, як наука ганьбить свої здобутки та розум своїх винахідників задля такої мети.

Як я вже казав, тільки скоряючись традиції Стендінгів, я пішов на війну й переконався, що не здатен воювати. Переконалися й мої начальники, бо призначили мене писарем квартирмейстера. Отак цілу іспано-американську війну я провоював писарем коло столу.

Отже даремна витрата сил у майстернях доводила мене до сказу не як колишнього вояка, а саме як мислителя; за це й переслідували мене тюремники, за це й зарахували до невиправних. Мій розум працював, і мене карали за його працю. Моя невиправність мала такий розголос, що начальник в'язниці Есертен викликав мене до себе в канцелярію і почав умовляти. Я сказав йому:

— Це ж безглуздя, шановний начальнику, гадати, ніби ваші тюремники, ці щури-гнобителі, можуть вибити з мого мозку те, що для мене ясне й певне. Вся організація цієї в'язниці безглузда! Ви — політик. Ви вмієте плести політичні інтриги з гультяями, що сидять по сан-франціських шинках, та здобувати негідникам теплелькі місця, такі, як оце ви посіли. Та ви не годні сплести доброго джута. Ваші майстерні на п'ятдесят років відстали.

Чи варто переказувати цю тираду? Бо то справді була тільки тирада. Я показав йому, що він дурний, а він з цього переконався, що мене годі виправити.

Дайте собаці погану назву, то... ви ж знаєте приказку. Отже, начальник в'язниці Есертен остаточно закріпив за мною назву невиправного. Не раз провини інших в'язнів звалювали на мене, і я приймав за них кару; мене кидано в карцер, на хліб і воду, або підвішувано за великі пальці так, щоб ногами я тільки ледь торкався підлоги, на довгі години, що видавались мені довшими, ніж кожне з колишніх моїх життів.

Розумні люди бувають жорстокі. А дурні люди — жорстокі до нестями. Всі тюремники, від начальника й до останнього наглядача, були тупі потвори. Послухайте, що вони зі мною зробили. У тюрмі був один в'язень-поет — справжній виродок з безвільним підборіддям і широким чолом. Він потрапив сюди за фальшування грошей. Він був боягуз! Донощик! Стукач! Трохи загострі слова, як на професора агрономії, але той професор навчиться

ще й не таких слів, якщо замурувати його в тюрму на все життя!

Поета-фальшівника звати було Сесіль Вінвуд. Суджено його не вперше, але тому, що він скавучав, як нікчемне цуценя, останнього разу його засудили тільки на сім років. Добра поведінка могла скоротити йому й цей термін. Мене засудили на все життя. Проте цей плюгавий виродок, щоб вигадати собі кілька нікчемних років волі, домудрувався додати чималу частку вічності до мого й так довічного ув'язнення.

Я оповім по черзі, як розвивалися події, хоч сам лише згодом довідався про них. Цей Сесіль Вінвуд, щоб запобігти ласки старшого наглядача, а відтак і начальника тюрми, департаменту помилувань і самого губернатора Каліфорнії, вигадав, ніби в'язні задумали втечу. Тепер запам'ятайте собі три речі: 1) Сесіля Вінвуда ненавиділи його товариші-арештанти. Жоден з них не побився б з ним у заклад навіть на унцію тютюну у ловах блощиць, що було найулюбленішою розвагою серед в'язнів; 2) я був собакою з поганою назвою; 3) для того, що Сесіль Вінвуд задумав, йому потрібні були собаки з поганими назвами, довічно ув'язнені, запеклі й невиправні.

Але довічно ув'язнені також його ненавиділи, і коли він прийшов до них із своїм планом масової втечі з тюрми, вони зареготали йому в вічі й відвернулись, вилаявши його, бо знали, що він стукач. Та кінець кінцем він таки пошив їх у дурні, цих сорок чоловік, найрозумніших і найхитріших з усіх в'язнів. Він приходив до них раз у раз, торочив про те, як багато може зробити, маючи довіру в канцелярії тюрми і дозвіл брати ліки з в'язничної аптеки.

— Доведи,— сказав йому горянин Біл Годж, прозваний Довгалем, довічно ув'язнений за пограбування поїзда. У в'язниці він палав одним бажанням, одною думкою — будь-що видертися звідси й убити свого співучасника за те, що той усю вину склав на нього.

Сесіль Вінвуд погодився. Він заявив, що тієї ночі, на яку буде призначена втеча, він зможе приспати вартових.

— Чого варте твоє базікання! — зауважив на це Довгаль Біл.— Нам треба доказів. Дай сю ніч снотворного котромусь із вартових. Хоч би й Барномові. Він — сволота. Вчора побив цього недоумкуватого китаягу, хоч і не був

черговий. Він чергує сьогодні вночі. Дай йому снотворного, нехай його виженуть. А як тобі це вдасться, тоді поговоримо.

Усе це розповів мені Довгаль Біл згодом, коли ми сиділи в карцері. Сесіль Вінвуд не пристав на його вимогу, мовляв, йому потрібен час, щоб роздобути в аптеці снотворне. В'язні погодились чекати, і за тиждень він заявив, що все готове. Сорок загартованих людей, засуджених на довічне ув'язнення, стали дожидатися, коли Барном засне на чергуванні. І він справді заснув. У такому стані його застали й звільнили зі служби.

Певна річ, це переконало довічноув'язнених. Залишилося ще привернути до себе старшого наглядача. Сесіль Вінвуд щодня доповідав йому, як іде підготовка до втечі, геть усе до найменших подробиць вигадуючи.

Старший наглядач також вимагав доказів, і Вінвуд подав їх. Докладно я дізнався про це тільки через рік, так повільно розкриваються таємниці тюремних інтриг.

Вінвуд заявив, ніби сорок чоловік, які цілком йому довіряють, готуючись до втечі, здобули у в'язниці таку силу, що підкуплені вартові вже доставляють їм автоматичні револьвери.

— Доведи! — мабуть, зажадав старший наглядач.

І поет-фальшівник довів! Тюремна пекарня працювала й уночі. Один в'язень, пекар з нічної зміни, був стукач, і Вінвуд знав про це.

— Цієї ночі,— сказав Вінвуд старшому наглядачеві,— Самерфейс принесе дванадцять автоматичних револьверів 44-го калібру, а як знову чергуватиме, то принесе набої. Револьвери він передасть мені в пекарні. У вас там є добрий шпиг — він завтра усе вам доповість.

Цей Самерфейс, наглядач, був родом селянин з округи Гамболт, дужий, добродушний простак, він був не від того, щоб чесно заробити який долар, потайки приносячи в'язням тютюн. Тієї ночі, повернувшись із Сан-Франціско, він приніс із собою п'ятнадцять фунтів добрячого тютюну. Він і раніше його приносив і завжди передавав Сесілю Вінвудові. Так і цього разу, нічого не підозрюючи, він передав йому в пекарні пакунок. У тому великому, загорнутому в папір пакунку був тільки невинний тютюн. Пекар-стукач із свого сховку бачив, як Вінвуд узяв той пакунок, і другого ранку доповів про це старшому наглядачеві.

Тим часом занадто жвава фантазія поета-фальшівника не знала стриму, і за цей його гріх я заплатив п'ятирічною ізоляцією і потрапив у самотинну камеру, де оце пишу. Тоді я ні про що не знав. Я нічогісінько не знав навіть про план масової втечі з в'язниці, що в нього Вінвуд утягнув сорок чоловік. Не тільки я, але й вони нічого не знали. Їм і на думку не спадало, що він провокує їх, а старший наглядач також не знав, що його обдурено. Найбезневинніший з усіх був Самерфейс. На своєму сумлінні він мав хіба лише те, що потайки приносив в'язням тютюн.

Але вернімось до цієї безглуздої, небезпечної і мелодраматичної Вінвудової вигадки. Уранці, зустрівшись із старшим наглядачем, він тріумфував. Уява його зірвалася з припони.

— Ну що ж,— почав тюремник,— пакунок передано так, як ти сказав.

— І цього вистачило б, щоб висадити в повітря півтюрми,— заявив Вінвуд.

— Чого вистачило б? — перепитав старший наглядач.

— Динаміту й детонаторів,— плів далі цей дурень.— Тридцять п'ять фунтів усього. Ваш шпиг бачив, як Самерфейс віддавав пакунок мені.

Тут старший наглядач, певно, мало не вмер на місці, і я цілком його розумію. Лишень подумати — тридцять п'ять фунтів динаміту в тюрмі!

Кажуть, що капітан Джемі,— так прозвали старшого наглядача,— сів і схопився руками за голову.

— Де ж той динаміт? — скрикнув він.— Мені його треба. Мерщій веди мене туди!

Сесіль Вінвуд побачив, що перебрав міри.

— Я сховав динаміт,— збрехав він. Йому нічого іншого й не залишалося робити. Бо то ж був тютюн у маленьких пачках, і він звичайним способом швидко розійшовся серед в'язнів.

— Дуже добре зробив,— сказав капітан Джемі, вже опанувавши себе.— Ходімо негайно до того сховку.

Та куди ж його йти, коли ніде ніякого динаміту не сховано? Він існував тільки в уяві негідника Вінвуда.

У великих тюрмах, таких, як Сан-Квентін, завжди знайдеться чимало закутків, де що завгодно можна сховати. Вінвуд вів навмання капітана Джемі і, мабуть, гарячково шукав виходу.

Як потім капітан Джемі доповідав в'язничній управі і як свідчив сам Вінвуд, дорогою він сказав, що я допомагав йому ховати динаміт.

Я щойно вийшов з карцера, де пробув п'ять діб і з них вісімдесят годин у пекельній сорочці. Навіть мої тупоголові тюремники бачили, що я дуже знесилів і не можу працювати в майстерні. І ось мене, якому дали цілий день оклигувати від страшної кари,— мене названо співучасником, що допомагав ховати тридцять п'ять фунтів вигаданої вибухівки!

Коли Вінвуд привів капітана Джемі на місце вигаданого сховку, там, звісно, нічого не знайшлося.

— Боже мій! Стендінг ошукав мене! — удавано вжахнувся Вінвуд.— Він витяг динаміт і переховав десь в інше місце.

У старшого наглядача вихопився вигук, трохи енергійніший, ніж «боже мій». Киплячи з люті, хоч зовні й спокійний, він привів Вінвуда до себе в канцелярію, замкнув двері й немилосердно налупцював. Про це довідалася тюремна управа. Але вже згодом. А поки що Вінвуд, навіть коли його бито, не переставав клястися, що каже правду.

Що мав робити капітан Джемі? Він був певен, що тридцять п'ять фунтів динаміту заховано десь у тюрмі, що сорок найодчайдушніших довічноув'язнених все приготували до втечі. Він викликав Самерфейса на допит, і той запевняв, що в пакунку був самий тютюн. Проте Вінвуд знову поклявся, що то був динаміт, і йому повірили.

Саме тепер я з'являюся на кін або радше... сходжу з кону, бо мене позбавили і сонця, й денного світла і знову вкинули в карцер, до одиночної камери, де мене гноїли п'ять років без сонця і денного світла.

Я був спантеличений. Я тільки-но відбув кару і змордований лежав у звичайній камері, як мене раптом схопили та й знову вкинули в карцер.

— Тепер хоч ми й не знаємо, де динаміт, та небезпеки нема,— сказав Вінвуд капітанові Джемі.— Стендінг єдина людина, що знає, де він, а з карцера він нікому не годен буде нічого переказати. В'язні готові до втечі. Ми можемо захопити їх на гарячому. Від мене залежить призначити час. Я скажу, що о другій годині ночі вся варта спатиме, а сам повідмикаю двері й пороздаю їм револьвери. І якщо о другій годині вночі ви не знайдете всіх сорок, яких я вам

назвав, одягненими й готовими до втечі, то можете до кінця моєї кари тримати мене в одиночній камері. А коли Стендінг і всі сорок будуть міцно замкнені в карцері, то в нас буде доволі часу, щоб відшукати динаміт.

— Навіть якщо доведеться по цеглині розібрати всю в'язницю! — втішився капітан Джемі.

Усе це сталося шість років тому. Динаміту, звісно, не знайшли, хоч, шукаючи його, справді тисячу разів перетрусили всю в'язницю. Проте начальник в'язниці Есертон до останнього дня своєї служби вірив у його існування. А капітан Джемі, що й досі там за старшого наглядача, і тепер ще впевнений, що динаміт десь заховано. Не далі як учора він приїздив із Сан-Квентіну до Фолсому і ще раз намагався вмовити мене, щоб я викрив таємний схованок. Я знаю, що він полегшено зітхне аж тільки тоді, коли мене повісять.

РОЗДІЛ III

Цілий той день я лежав у карцері й сушив собі голову, за віщо мене знову так несподівано карають. Я міг прийти тільки до одного висновку: мабуть, якийсь стукач, запобігаючи ласки в начальства, звів на мене наклеп, нібито я порушив тюремні правила.

Тим часом капітан Джемі невимовно хвилювався, чекаючи ночі, а Вінвуд дав знати сорока довічно ув'язненим, щоб вони були готові до втечі. Близько другої години ночі всі в'язничні вартові разом із денною зміною, що повинна була б спати, дістали певну інструкцію. І рівно о другій вони кинулись по камерах, де сиділи сорок довічноув'язнених. Двері повідмикали одночасно, і виявилося, що всі сорок чоловік, яких назвав Вінвуд, стоять одягнені, кожен біля своїх дверей. Це, звісно, доводило правдивість того павутиння брехні, що ним поет-фальшівник обснував капітана Джемі. Усіх сорок чоловік спіймано на гарячому, коли вони намірялися втікати. Даремно всі вони потім в один голос запевняли, що план втечі вигадав Вінвуд. В'язнична управа була впевнена, що вони брешуть, аби себе врятувати. Такої ж думки був і департамент помилувань, бо не минуло й трьох тижнів, як Сесіля Вінвуда, фальшівника й поета, найпідлішого з усіх людей, випустили на волю.

Так, одиночна камера, виправняк, як її називають в'яз-

ні,— це добра школа філософії. Нема такої людини, щоб прожила в ній кілька років і не втратила своїх найдорожчих ілюзій та мрій. Правда вічна,— навчали нас; злочин неодмінно викриється. Гаразд, ось вам приклад того, що це не так, що злочин не завжди викривається. Старший наглядач, начальник в'язниці, вся в'язнична управа вірять і досі, ніби динаміт десь лежить схований, тоді як насправді це вигадка звироднілого гарячкового мозку Сесіля Вінвуда. Проте він живе, а я, найбезневинніший з усіх, за кілька коротких тижнів зійду на поміст.

Тепер я оповім, як сорок довічноув'язнених несподівано порушили тишу моєї карцерної могили. Надвірні двері, що виходили в коридор, з грюком відчинилися й збудили мене. «Якийсь новий бідолаха,— подумав я і додав за хвилину:— Ну й дістається ж йому!», коли з коридора долинув тупіт, глухі удари, болісні зойки, страшна лайка і шурхіт, бо в'язнів волокли по підлозі. Бачте, всіх сорок чоловік дорогою сюди жорстоко били.

Одні за одними грюкали двері, і когось укидали до камери. Без кінця приводили вартові своїх замучених жертв, і без кінця відчинялися двері й поглинали закривавлених людей, винних тільки в тому, що прагнули волі й поривались до неї.

Авжеж, коли я згадую те все, то бачу, що треба бути справді філософом, аби рік у рік терпіти такі страхіття! І я став філософом. Вісім років я терпів тортури тюремників, і тепер, коли їм не пощастило аніяк позбутися мене, вони вдалися до державного механізму, щоб накинути мені зашморга на шию й задушити мене вагою власного тіла. О, я знаю авторитетну думку експертів, що, раптово падаючи в яму, жертви скручують собі в'язи. Але жертви, як той шекспірівський мандрівник, ніколи не повертаються, щоб заперечити це. А ми, в'язні, знаємо такі випадки, коли жертви мовчать і в тюремних склепах, хоч в'язи їм і не скручено.

Цікава це річ — вішання людей. Я сам ніколи не мав нагоди таке бачити, але мені оповідали всі подробиці ті, кому доводилося, може, разів з десять бути при тому. Отож я добре знаю, що мене чекає. Скутий за руки й за ноги, із зашморгом на шиї я стоятиму над ямою; чорний каптур закриватиме мені лице. Я падатиму вниз,

аж доки мотуз не натягнеться і не спинить швидкого падіння мого тіла. Тоді навколо мене зберуться лікарі і один за одним будуть вилазити на ослін. Обхопивши мене руками, щоб я не гойдався, як вагадло, прикладатимуть вухо мені до грудей і слухатимуть, як стихає й перестає битися серце... Часом минає двадцять хвилин, поки воно зовсім спиниться. Як бачите, вони науковим способом переконуються, що людина справді вмирає, коли її повісити.

Я все-таки ухилюся трохи вбік від своєї розповіді і поставлю суспільству одне-два запитання. Я маю на це право, бо ж незабаром мене виведуть і повісять.

Коли в'язи в жертви скручують за допомогою цієї хитрої споруди із зашморга й вузла, докладно розрахувавши співвідношення ваги жертви з довжиною мотуза, то навіщо ж тоді перед тим накладати на руки кайдани? Суспільство як таке не може відповісти на це запитання. А я знаю навіщо, як знає кожен аматор, що хоч раз брав участь у лінчуванні. Він бачив, як жертви скидали руки вгору й хапалися за мотуз, щоб послабити зашморга, що душив їх, і набрати в груди повітря.

Я хочу поставити й друге запитання самовдоволеним, ошатним членам суспільства, які ніколи не спускалися до пекла. Навіщо голову й лице жертви затуляють чорним каптуром, перше ніж скидати її вниз? Не забувайте, що невдовзі мене також накриють чорним каптуром, отже, я маю право питати. Може, мій ошатний громадянине, ваші псяюри-кати бояться побачити жах на обличчі жертви, жах перед вчинком, що вони роблять для вас і з вашого наказу?

І прошу вас, не забувайте, що я питаю про це не тисяча двохсотого року по Христі, і не за часів Христових, і не за двадцять сторіч до Христа. Мене мають повісити тепер, 1913 року по Христі, і я питаю вас, тих, що вважають себе за послідовників Христових, вас, чиї псяюри-кати поведуть мене і затулять мені лице чорним каптуром, бо не насміляться глянути на той жах, що вони чинять мені, поки я ще буду живий!

Та вернімось до того, що робилося в карцері. Коли вийшов останній тюремник і надвірні двері зачинилися за ним, сорок замордованих і обдурених людей почали перемовлятися. Але відразу один із довічноув'язнених, велетень-матрос Вітрило Джек голосно гримнув на всіх,

вимагаючи тиші, щоб зробити перевірку. Камери всі були повні, і на переклик з кожної із них в'язні відгукувалися, скільки їх і хто саме. В карцері, як виявилося, були тільки свої надійні люди; можна було не боятися, що десь заховався і підслухує стукач.

Самий лише я викликав підозру, бувши єдиний непричетний до змови. Мені вчинили пильний допит. Я міг одне лиш пояснити їм, що тільки-но вранці вийшов з карцера, де лежав у пекельній сорочці, а за кілька годин мене знову привели сюди, без ніякої причини, наскільки мені відомо. Моя слава невиправного була мені на користь, і незабаром вони вже розмовляли, не зважаючи на мене.

І, лежачи та слухаючи їх, я вперше почув про задуману втечу. «Хто виказав?» — ось що найбільше допікало всіх, і цілісіньку ніч вони про це перемовлялися. Викликали Вінвуда, але дарма, його не було, і підозра впала на нього.

— Лишається, хлопці, одне,— нарешті заявив Вітрило Джек.— Невдовзі ранок, коли нас виведуть і справлять нам кривавий бенкет. Нас спіймано на гарячому. Вінвуд обдурив усіх, а тоді виказав. Нас виводитимуть катувати по одному. Нас тут сорок. Брехню вони неодмінно викриють. Тож, хлопці, кажім правду, хоч скільки б нас били, саму лише правду — і нехай допоможе нам бог.

І в цій темній ямі, створеній людською жорстокістю, від камери до камери, припавши устами до залізних грат, сорок довічно засуджених урочисто заприсяглись говорити саму лише правду.

Але мало користі принесла їм і правда. О дев'ятій годині вранці прийшли тюремники, ці наймані кати, що їм платять порядні, ошатні громадяни; прийшли наїджені й виспані і накинулись на нас, не давши нам не те що поснідати, а навіть і краплі води. А в скатованих людей, звичайно, буває гарячка. Не знаю, читачу, чи можеш ти хоч невиразно уявити собі, що то таке — скатована людина? Але я не пояснюватиму, досить тобі знати, що ці скатовані люди в гарячці валялися сім годин, не маючи й краплі води.

О дев'ятій годині, як я вже казав, прийшла варта, кілька чоловік, та більше її не треба було. Вони ж бо відмикали камери по одній. Усі були озброєні дрючками з загостреними кінцями — дуже сподобна зброя, щоб дисциплінувати немічну людину. Відмикаючи одну по одній камери, вони били й катували в'язнів. Вони були справедливі:

я, так само, як і решта, дістав те, що мені належалось. Це був тільки початок, так би мовити, передмова до допиту, який не мине нікого з нас у присутності найманих звірів штату. Це було попередження, аби кожен знав, що його чекає у залі катувань.

Я пройшов крізь криваве пекло довічного ув'язнення, проте найжахливішим, далеко страшнішим, ніж те, що вони незабаром зроблять зі мною, були муки, які ми тоді витерпіли в карцері.

Першим узяли на допит Довгаля Біла Годжа, до всього звиклого горянина. За дві години він повернувся, чи радше, його приволікли назад і кинули на кам'яний діл камери. Тоді взяли Луїджі Полаццо — сан-франціського урвиголову, що належав до першого покоління італійських переселенців. Коли його вели, він глузував з тюремників, обсипав їх лайкою й пропонував випробувати на ньому свою силу.

Чимало часу пройшло, поки Довгаль Біл трохи опам'ятався і, перемагаючи біль, зміг більш-менш говорити.

— Що воно за історія з якимсь динамітом? — спитав він.— Чи хто знає щось про нього?

З нас ніхто нічого, звісно, не знав, хоч на допитах водно про нього питали.

Луїджі Полаццо повернувся менш як за дві години, але вже калікою. Він щось бурмотів, ніби в гарячці, й не міг відповісти на жодне запитання, що сипались на нього вздовж лункого коридора. Тим, кого чекала така сама доля, кортіло знати, що з ним робили та про що допитували.

Упродовж сорока восьми годин його ще двічі тягали на допит. Після цього, вже як белькітливого недоумка, перевели у відділення для божевільних. Кремезний, плечистий, з добре розвиненим огруддям, з широкими ніздрями й чистою кров'ю, він ще довго там буде жити і щось бурмотіти, тоді як я давно вже повисну на мотузі й назавжди звільнюся від катувань каторжних тюрем Каліфорнії.

Одного по одному брали в'язнів на допит і назад приводили каліками, що потім у нестямі кричали й голосили по своїх темних камерах. І коли я, лежачи, прислухався до цих стогонів та зойків, до тупого мурмотіння збожеволілих від страшних мук бідолах, мені невиразно згадувалося, що колись, гордовито сидячи на чомусь високому, я чув усі ці стогони та зойки. Згодом, як ви довідаєтесь, я пригадав, що то був стогін і лемент галерних рабів, при-

кутих до лавок, і чув я його, сидячи на кормі римської галери, що пливла в Александрію. Я тоді був начальником військового загону і їхав до Єрусалима. Але про це я пізніш розкажу... А тим часом...

РОЗДІЛ IV

Тим часом вигадана підготовка до втечі скувала жахом увесь карцер. Протягом нескінченних годин чекання мене не покидала думка, що і я піду за іншими, що й мені доведеться відбути все те пекло, яке відбули інші, що мене так само притягнуть напівживим калікою і шпурнуть на кам'яний діл за залізними дверима моєї камери.

І ось вони прийшли по мене. Брутально, безжалісно б'ючи й лаючи, потягли кудись, і врешті я опинився перед капітаном Джемі, начальником в'язниці Есертеном і десятком найманих катів, що тільки ждали знаку почати свою роботу. Проте їх послуг і не треба було.

— Сідайте,— звелів мені начальник Есертен, показуючи на міцне дерев'яне крісло.

Я був хворий, виснажений з голоду й спраги, змордований побоями, що їх зазнав після п'яти діб карцеру та вісімдесяти годин пекельної сорочки. Я був пригнічений нашою гіркою долею і жахався того, що зі мною зроблять, бо ж бачив, що зробили з іншими,— і я, жалюгідний, тремтячий недобиток, колись професор агрономії в спокійному університетському місті, не наважувався сісти в крісло.

Начальник Есертен був високий і дужий чолов'яга. Він схопив мене руками за плечі. Я був соломинка проти нього. Він підняв мене і швиргонув у крісло.

— Тепер,— промовив він, коли я намагався трохи звести дух і притлумити біль,— кажи все, Стендінгу. Викладай усе, що знаєш, коли хочеш зберегти свою шкуру.

— Я не знаю, що сталося...— почав я.

І далі не пішов. Він заревів, підскочив до мене, підняв догори й знову шпурнув у крісло.

— Не дурій, Стендінгу! — промовив начальник.— Признавайся чесно, де динаміт?

— Я нічого не знаю ні про який динаміт,— відповів я.

Він знову підняв мене догори й кинув у крісло.

Я витримав багато всяких катувань, але тепер, коли я думаю про них серед тиші останніх своїх днів, то

шпурляння видається мені найжахливішим. Міцне крісло поступово розпалося вдрузки. Натомість принесли нове; невдовзі й воно поламалося. Приносили все нові й нові крісла, і допит про динаміт тривав далі.

Коли начальник утомився, його заступив капітан Джемі. Після нього наглядач Моноген почав трощити крісла моїм тілом. І ввесь час: динаміт, динаміт, де динаміт? А його ж не було! Дійшлося до того, що я ладен був пожертвувати більшою частиною своєї безсмертної душі за кілька фунтів динаміту, які б міг їм показати.

Не знаю, скільки крісел було розбито моїм тілом. Часами я непритомнів, і кінець кінцем усе злилося в суцільне моторошне марево. Назад мене і несли, й волокли, й підштовхували поночі. Коли я опритомнів, то побачив у себе в камері стукача. То був миршавий, блідий наркоман. Він потрапив у в'язницю не на довгий час і був здатен на все, аби тільки роздобути хоч краплю трунку. Впізнавши його, я підліз до грат і крикнув у коридор:

— Хлопці, у мене в камері стукач! Ігнейшес Ервін! Стережіться в розмовах!

На відповідь почулися такі прокльони, що захитали б мужність і відважнішої, ніж Ервін, людини. Він навіть викликав співчуття, так його вжахнуло, коли змордовані болем в'язні, ревучи, мов дикі звірі, стали загрожувати, що при нагоді добре йому віддячать.

Якби в нас була якась таємниця, то в присутності стукача ми, звісно, мовчали б. Але ми всі поклялися казати тільки правду, тому він нам не заважав. Динаміт був для всіх загадкою; про нього ніхто нічого не знав. Усі благали мене признатися, якщо я справді щось знаю, урятувати їх від дальших катувань. Але я міг сказати їм тільки правду, що я так само нічого не знаю про динаміт.

Поки наглядачі забрали з моєї камери стукача, він устиг сказати мені, якої ваги набрала справа з динамітом, і я, звісно, переказав про це всім. Виявилося, що того дня у в'язниці не обернулося жодне колесо. Тисячі в'язнів сиділи замкнені по своїх камерах, і скидалося на те, що жодна майстерня не почне працювати, доки не знайдуть динаміту, захованого десь у в'язниці.

А переслухування тривали далі. В'язнів одного по одному брали з камери, а назад приволікали або приносили. Казали, ніби начальник в'язниці Есертен і капітан Джемі, виснажені своєю роботою, змінювали один другого

щодві години. Коли один спав — другий допитував. Вони спали, не роздягаючись, у тій самій кімнаті, де здорові люди один за одним оберталися на калік.

З кожною годиною в темних карцерах зростало безумство страждань. Повірте мені, бо я знаю: бути повішеним — це ніщо проти тої муки, яку можуть перетерпіти люди і все-таки лишитися живими. Мене однаково з усіма мучили й біль, і спрага, але мої страждання збільшувалися від того, що я ні на хвилину не переставав усвідомлювати, як страждають інші. Два роки мене вважали невиправним; за цей час мої нерви й мозок загартувались і стали не такі чутливі до страждань, але страшна річ бачити, як здорова людина обертається в каліку. А навколо мене сорок дужих чоловіків геть калічіли. Ні на хвилину не змовкали благання дати напитись, ридання, безглуздий белькіт, дике маячіння, і це робило нашу темницю божевільнею.

Розумієте, що вийшло? Та правда, що ми її казали на допитах, стала нашим прокляттям. Коли сорок чоловік одностайно посвідчили те саме, начальник Есертен і капітан Джемі могли прийти тільки до одного висновку, а саме, що всі ті свідчення добре завчена брехня, яку кожен проказував, мов папуга.

Знову ж таки, становище начальства було таке саме безпорадне, як і наше. Потім я довідався, що навіть скликали телеграфом в'язничну управу, а охорону в'язниці підсилили двома ротами міліції штату.

Стояла зима, і мороз часом таки добре допікав, навіть у Каліфо́рнії. В карцер не давали укривал, тож уявіть собі, як холодно було лежати побитим тілам на крижаному камінні. Нарешті нам таки дали води. Знущаючись і лаючи нас, вартові притягли пожежні кишки й заходилися поливати камери сильними струменями води, завдаючи ще більшого болю нашим ранам. Цілі години лилася вода в камери, вона була вже нам по коліна, і ми кричали, щоб спинили її, так само несамовито, як перше її благали.

Не буду оповідати, що робилося далі. Скажу лише те, що з сорока довічноув'язнених ніхто цілком не оклигав. Луїджі Полаццо так і не отямився. Довгаль Біл Годж теж помалу почав спадати з розуму, і за рік його також перевели у відділення для божевільних. Решта — хто пішов за Годжем і Полаццо, а хто втратив тільки фізичну силу

й став жертвою сухот. Протягом шести років з цих сорока чоловік десятеро померло.

Після п'ятирічного самотинного ув'язнення, коли мене вели з Сан-Квентіну на суд, я зустрівся з Вітрилом Джеком. Я погано бачив, пробувши п'ять років у темряві, і мружив очі на сонячне світло, мов кажан. Проте я добре розгледів Джека, і серце у мене стислося. Він якраз переходив тюремне подвір'я. Джек передчасно постарів. Щоки його схудли, груди запали. Руки йому тремтіли, як у паралітика, ступав він, заплітаючи ногами. На очах у нього виступили сльози, коли він упізнав мене: адже і я з людини став жалюгідною руїною. Я важив тепер лише вісімдесят сім фунтів. Усі ці п'ять років мене жодного разу не підстригали і не давали змоги поголитись. У чубі в мене пробивалася сивина. Я так хитався на ногах, що наглядачам довелось помогти мені перейти ту частину подвір'я, де світило сліпуче сонце. Вітрило Джек і я впізнали один одного, дарма що з обох лишилися самі руїни.

Такі люди, як він, мають привілеї навіть у в'язниці, і він наважився всупереч правилам заговорити до мене надсадженим, тремтячим голосом.

— Ти порядний хлопець, Стендінгу,— прохрипів він.— Ти не признався.

— Але ж я нічого й не знав, Джеку,— відповів я пошепки. Інакше, як пошепки, я не міг говорити: промовчавши п'ять років, я майже втратив голос.— Гадаю, того динаміту взагалі не було,— додав я.

— Авжеж,— кивнув він головою, мов дитина.— Тримайся! Не кажи їм нічого. Ти порядний хлопець, Стендінгу. Я скидаю перед тобою шапку. Ти не признався.

Мене повели далі, і я більше ніколи вже не бачив Вітрила Джека. Але ж, розумієте, навіть він повірив у казку про динаміт!

Мене двічі приводили на засідання в'язничної управи у повному складі, де по черзі або залякували, або спокушали. Загалом усе зводилося до двох пропозицій: якщо я скажу, де динаміт, мені дадуть найлегшу кару — тридцять діб карцера і потім призначать на старосту в'язничної бібліотеки, коли ж я стоятиму на своєму й не признаюся, де динаміт, то муситиму сидіти в одиночці весь

свій термін, а що мене засуджено на довічне ув'язнення, то, виходить,— до самої смерті.

Але ж ні! Каліфорнія — цивілізований край! Тут не може бути такого закону. В жодній сучасній державі його немає! Це жорстока й нечувана кара. А проте в історії Каліфорнії я вже третя людина, засуджена на довічне самотинне ув'язнення. Інші двоє — Джейк Опенгаймер та Ед Морел. Скоро я розповім про них, бо разом з ними мені роками довелося гнити в камерах мовчання.

Ще одне. Мої тюремники наміряються незабаром вивести мене звідси й повісити, але не за вбивство професора Гескела. За вбивство мені дали довічне ув'язнення. Вони збираються повісити мене за образу дією. Це не порушення в'язничної дисципліни. Це закон, записаний у карному кодексі.

Я, здається, таки розбив йому носа. Я сам не бачив, щоб ішла кров, але свідки казали. Його звали Серстен, і він був наглядач у Сан-Квентіні. Він був здоровий і важив сто вісімдесят фунтів. А я важив менш як дев'яносто. Довго живши в темряві, в тісних стінах, я був сліпий, мов кажан, і мені наморочилось у голові від простору. То був типовий напад агорафобії *, я сам пересвідчився в цьому того дня, коли тікав із своєї одиночної камери і вдарив Серстена в ніс.

Я розбив йому до крові носа, коли він перепинив мені дорогу й хотів спіймати. За це мене повісять. Закон Каліфорнії вимагає довічно ув'язненого, повісити, якщо він ударить наглядача в тюрмі, як оце я Серстена. Звісно, розбитий ніс болів у нього лише з півгодини, однак мене за це повісять.

Слухайте далі! Щодо мене, то цей закон має ще й зворотну силу. Його ж не існувало тоді, коли я вбив професора Гескела, він вийшов уже після того, як мене засудили на довічне ув'язнення. У цьому-то й справа. Довічне ув'язнення підводить мене під закон, якого не існувало, коли мене судили. Мене повісять за образу дією наглядача Серстена. Виходить, тут закон діє зворотною силою, тобто — проти конституції.

Але що важить конституція для конституційних правознавців, коли треба усунути з дороги відомого професора Дерела Стендінга?! І не першого мене. Торік, як відомо з газет, повісили Джейка Опенгаймера саме тут, у Фолсомі, за такий самий злочин, тільки його образа дією була

інакша, він не розбивав наглядачеві носа до крові, а ненароком зарізав кухонним ножем одного в'язня.

Як дивно людське життя переплітається з законами! Я пишу ці рядки в тій самій камері, у відділенні для вбивць, де сидів Джейк Опенгаймер, поки його повели і зробили з ним те, що наміряються зробити зі мною.

Я попередив вас, що мені треба багато про що написати, і я повертаюся до свого оповідання. В'язнична управа дала мені на вибір: або бути бібліотечним старостою й визволитись від джутових майстерень, коли я скажу, де той динаміт, або довічне одиночне ув'язнення, коли не скажу.

Щоб я добре все обміркував, мене одягли в пекельну сорочку на двадцять чотири години. Після цього я знову став перед в'язничною управою. Але що я міг удіяти? Не міг же я привести їх туди, де динаміту не було! Я їм так і сказав, а вони сказали, що я брешу, сказали, що я невиправний, що я моральний виродок, небезпечний злочинець, який трапляється раз на сторіччя. Вони мені наговорили багато дечого, а опісля повели у відділення для одиночних і замкнули в камеру номер один. У п'ятому номері сидів Ед Морел, а в дванадцятому — Джейк Опенгаймер, що відбув тут уже десять років. Морел просидів ще тільки один рік; його засуджено на п'ятдесят років, а Опенгаймера — довічно. Я також був довічноув'язнений. Здавалося, що нам доведеться пробути тут дуже довго, але не минуло й шести років, як жодного з нас уже немає в цих одиночках! Джейка Опенгаймера повісили, Еда Морела призначили старостою в Сан-Квентіні і оце недавно помилували, а я сиджу тут, у Фолсомі, і чекаю, поки суддя Морган призначить день, що буде моїм останнім днем.

Йолопи! Вони думають, що за допомогою тієї споруди з мотуза й помосту зможуть відібрати в мене безсмертя! О ні, я житиму ще безмежно довго на нашій прекрасній планеті. Я ходитиму в живій плоті, буду принцем і селянином, ученим і дурнем; сидітиму на троні й стогнатиму під п'ятою гнобителів!

РОЗДІЛ V

Спочатку я почував себе дуже самотнім у своїй камері. І час спливав дуже повільно. Він визначався зміною наглядачів та чергуванням дня й ночі. Удень було лиш

трохи ясніше, але й це виявилося краще за глуху темну ніч. Удень у камері залягав липкий сутінок — як відблиск ясного зовнішнього світу.

Ні разу не було так видно, щоб можна читати; та й читати було нічого. Лишалося тільки лежати й думати, думати без кінця. Мене засудили на довічне ув'язнення, і звісно, коли я не зроблю чуда, не створю з нічого тридцяти п'яти фунтів динаміту, то до кінця своїх днів сидітиму в цій глухій темряві.

Постіль моя складалася з тоненького, напівзотлілого сінника, покладеного просто на підлогу, та з тоненького брудного укривала. Не було ні стола, ні стільця,— нічогісінько, крім цього сінника й тоненького старого укривала. Я ціле життя працював головою і не звик довго спати. Але на самоті людину втомлюють власні думки, і врятуватись від самого себе можна тільки сном. Роками я спав пересічно п'ять годин на добу. Тепер довелося культивувати сон. Я зробив з цього цілу науку. Спершу я навчився спати десять годин, потім дванадцять і врешті дійшов до того, що з двадцяти чотирьох годин просипав чотирнадцять або й п'ятнадцять. Більше вже не міг, і решту часу доводилось лежати і думати. Для людини, що звикла до розумової праці,— це простий шлях до божевілля.

Я шукав усіляких способів, щоб якось згаяти той час, коли вже не міг спати. Я брав великі числа й підносив їх до другого й третього ступеня або, зосередивши всю свою увагу й волю, розв'язував найдивовижніші геометричні прогресії. Я взявся був навіть вираховувати квадратуру круга, але коли мені здалося, що неможливе може стати можливим, я злякався, щоб не збожеволіти, й покинув, і це, повірте мені, було чималою жертвою, бо розумові вправи такого роду дуже добре допомагали збавляти час.

Заплющивши очі й напруживши увагу, я бачив перед собою шахівницю і грав на ній довгі партії, але коли дійшов досконалості в цій уявлюваній грі напам'ять, втратив до неї всяку цікавість. Це була тільки вправа, та й не могла бути нічим іншим, бо ж обидві партії грала одна особа. Не раз я силкувався роздвоїтись, але дарма, і кожний стратегічний хід, хоч який він був хитрий і обгрунтований, відразу ставав відомий супротивникові.

А час спливав дуже помалу й дуже нудно. Інколи я бавився з мухами, звичайнісінькими хатніми мухами, що проникали в мою камеру так само, як і сіре тьмяне світло.

Виявилось, що вони розуміються на грі. Лежачи долі, я проводив на стіні уявну лінію десь футів з три над підлогою. Коли мухи сідали вище за неї, я не зачіпав їх, а коли нижче, я пробував спіймати, але обережно, щоб не заподіяти їм шкоди. Через деякий час вони вивчили не згірш за мене, де була ця уявна лінія. Коли їм хотілося гратись, вони сідали нижче від лінії, і бувало, котрась, захопившись, гралася зі мною мало не цілу годину; однак відпочити вона завжди сідала на безпечному місці.

З кільканадцяти мух, які жили у мене в камері, тільки одна не захоплювалась грою й уперто від неї відмовлялася. Зрозумівши, що її покарають, коли вона сяде нижче від лінії, вона старанно уникала небезпечної території. Ця муха була понуре й сердите створіння. В'язні сказали б, що вона лихим духом дихає на ввесь світ. Вона і з мухами ніколи не гралась. Я довго стежив за нею; виявилося, що вона була здорова, міцна і несхильність до гри залежала тільки від її вдачі, а не від фізичних вад.

Повірте мені, я знав усіх своїх мух. Мене вражало, що вони були такі неоднакові. Кожна мала визначену індивідуальність і відрізнялась від інших не тільки величиною, відтінком забарвлення, силою, але й своєю манерою літати, гратися, своєю хижістю, тим, як вона кидалась, крутилась, верталася назад, підлітала до стіни і торкалася небезпечного місця або тільки вдавала, що торкається, а сама сиділа там, де вже небезпеки не було. Вони різнилися також своїм темпераментом і розумом.

Серед них були нервові й були флегматичні. Одна маленька, менша від інших, часом просто казилася, налітаючи на мене й на своїх товаришок. Чи бачили ви коли, як теля чи лоша вибрикує задніми ногами й женеться через луг просто з надміру життєвих сил? Була така й серед моїх мух. Вона і гралася краще від інших: деколи прожогом, немов шалена, підлітала й сідала на заказане місце разів три-чотири вряд, і коли їй щастило уникнути моєї скрадливої, швидкої руки, вона страшенно раділа й починала збуджено кружляти то в один, то в другий бік, і все в мене над головою, ніби вихваляючись своєю перемогою.

Я так їх усіх вивчив, що наперед би міг сказати, котра саме наміряється гратись. Тільки в цьому одному я знаходив тисячу відтінків, але не буду вам докучати, хоч усі ці дрібниці рятували мене від немилосердної туги, що дуже мені дошкуляла у перші дні самотинного ув'язнення.

Та одне я мушу оповісти, воно чомусь мені дуже запам'яталось. Я вже згадував про ту муху, що лихим духом дихала на ввесь світ і ніколи не гралася. Якось, забувшись, вона сіла на стіні в тому місці, де я наклав табу, і відразу попалася мені в полон. Треба було бачити, як вона потім цілу годину сердилась!

Але час у самотині спливав нестерпно повільно. Я не міг ненастанно спати і не міг водно гратися з мухами. Хоч які вони розумні, а проте були лише мухи, а я був людина, з людським мозком. Мій мозок, заповнений культурою й знаннями, звик до активної праці і збуджено поривався до дії. А дії не було, і він знемагав під тягарем даремних міркувань. Я визначав моноцукриди у винограді й виноградній лозі під час останньої своєї відпустки в Єсті. Ще кілька дослідів, і я був би закінчив працю. Мені цікаво було знати, чи веде хто далі мої спроби, а коли веде, то які має наслідки?

Бачите, світ зовсім помер для мене. Сюди не доходила ніяка звістка. Наука йшла вперед, не спиняючись, а мене цікавили тисячі питань. Узяти хоча б мою теорію гідролізу казеїну за допомогою трипсину, що її професор Волтерз перевіряв у своїй лабораторії. А професор Шляймер, що працював разом зі мною над відкриттям фітостерину в суміші тваринних та рослинних жирів, безперечно, прийшов тепер до певних висновків. На саму лише думку, що за стінами моєї в'язниці невпинно йде напружена робота, а я не маю змоги брати в ній участі, ба навіть нічого про неї не знаю, можна було збожеволіти! А я лежав на підлозі і грався з мухами.

Однак тишу, в якій мені судилося жити, часом порушувано. З перших же днів ув'язнення я чув іноді, нерегулярно, тихеньке обережне вистукування. Як відповідь на нього, звідкілясь долинав ще тихіший, ще обережніший стук. Звичайно те перестукування припиняли погрози наглядача. Коли ж воно вперто тривало далі, наглядач викликав підмогу, і було чути, як когось зашнуровували у пекельну сорочку.

Мені все було ясно. Я давно знав, як, зрештою, і кожен в'язень Сан-Квентіну, що в одиночних камерах сиділо тільки двоє: Ед Морел і Джейк Опенгаймер. Це вони перестукувалися, і за це їх карали.

Код, якого вони вживали, звісно, мав бути дуже простий, а проте я згаяв багато часу, силкуючись добрати

до нього ключа. Та коли я врешті второпав той код, він і справді виявився простим, а найпростіше було саме те, що збивало мене з пантелику. Річ у тому, що вони міняли в абетці місце, від якого починався код,— міняли не тільки щодня, а й у кожній розмові, часом навіть серед розмови.

Нарешті, настав день, коли я вловив перші літери їхньої абетки й зрозумів два речення з їхньої розмови, хоч коли вони застукали вдруге, я знову не второпав ні слова. Ось ці два речення:

— Скажи — Еде — що — б — ти — зараз —дав — за — папірець — та — пачку — тютюну? — спитав той, що стукав здалеку.

Я мало не закричав з радощів. Для мене ж відкрився спосіб спілкування, і тепер я не сам! Я напружено прислухався, коли почне вистукувати свою відповідь той, що був ближче,— Ед Морел, як я гадав.

— Згоден — пробути — двадцять — годин — у — пекельній — сорочці — за — пачку — на п'ять — центів...

Наглядач припинив перестукування.

— Годі, Мореле! — сердито гримнув він.

Сторонній людині може здатись, що довічно ув'язненого в одиночній камері не можна вже нічим скарати, і наглядач не має засобів змусити його до послуху, щоб він не стукав. Проте лишалася ж бо ще пекельна сорочка. Покара голодом і спрагою. Адже людина, замкнена сама в одиночній камері, зовсім безпорадна.

Отже, стук затих, а коли вночі знову почався, я вже нічого не міг збагнути. Умовившись заздалегідь, вони міняли першу літеру своєї абетки. Але я вже впіймав ключа, і коли через кілька днів вони почали з того порядку літер, що я вже розумів, то я не став гаяти часу на церемонії.

— Здорові! — вистукав я.

— Здоров, незнайомче! — відповів Морел.

— Просимо до гурту,— додав Опенгаймер.

Їм цікаво було довідатись, хто я, чи надовго засуджений і за що. Але я тим часом відклав це до іншого разу. Насамперед мені треба було дізнатись, як вони міняють початкову літеру абетки. Аж після того, як я цілком зрозумів це, ми почали розмовляти. То був видатний день. Замість двох довічно засуджених тепер було троє, хоч мене спочатку грунтовно перевірили. Потім вони мені пояснили, що боялись, чи я не зумисне підсаджений до них стукач.

Таке вже трапилося з Опенгаймером, і він дорого заплатив за свою довірливість до Есертенового донощика.

Несподівано, або, краще сказати, на мою радість, виявилося, що обидва мої товариші знали, що мене вважають за невиправного. Слава про мене проникла навіть у цю справдешню могилу, де Опенгаймера гноїли вже десять років.

Я мав чимало розповісти їм і про події у в'язниці, і в зовнішньому світі, за її стінами. Вони нічого не знали ні про план утечі сорока довічноув'язнених, ні про розшуки динаміту, ні про фальшиве свідчення Сесіля Вінвуда. Вони пояснили мені, що деколи новини просочуються до них через наглядачів, але ось уже кілька місяців, як вони нічогісінько не чули. Теперішні наглядачі тут були надто мстиві й жорстокі.

Цього дня всі наглядачі обсипали нас лайкою, але ми не могли втриматись. До двох живих мерців приєднався третій, і так багато знайшлося чого оповісти один одному, дарма що спосіб переказувати був повільний до розпачу, особливо в мене, бо я не був ще такий вправний, як вони.

— Почекай, уночі чергуватиме Мордань,— вистукав Морел.— Він мало не весь час спить. Тоді наговоримось.

І справді, тієї ночі ми наговорилися! За цілу ніч ніхто з нас і ока не заплющив. Мордань Джонс був підлий і жорстокий чоловік, дарма що товстий; проте ми ладні були благословляти ту гладкість, що хилила його до сну. Але наше вистукування не вгавало ні на хвилину й не давало йому спати, і він раз по раз гримав на нас. Кляли нас і решта нічних наглядачів. Уранці всі вони написали в рапорті, що ми цілу ніч перестукувались, і нам довелося спокутувати своє недовге свято. О дев'ятій годині заявився капітан Джемі з помічниками, й на цілу добу нас зашнурували у пекельні сорочки. Аж до ранку наступного дня ми безпорадно лежали на підлозі, без води і без їжі. Так нам довелось заплатити за бажання поговорити.

О, наші тюремники були жорстокі. І їхнє ставлення зробило з нас таких самих, як і вони, а то ми б не вижили. Від грубої роботи грубіють руки. Брутальні тюремники роблять брутальними і в'язнів. Ми й далі перестукувались, і за це нас часто зашнуровували в пекельні сорочки. Найзручніше нам було вночі, і коли траплялося, що на зміну присилали сторонніх наглядачів, ми розмовляли цілу ніч.

Для нас день від ночі не відрізнявся, бо ми жили в темряві. Спати ми могли коли завгодно, а перестукуватись

тільки при нагоді. Ми розповідали один одному про своє життя. Бувало, цілі години я і Морел мовчки лежали, прислухаючись до ледве чутних далеких вистукувань. То Опенгаймер повільно розповідав нам історію свого життя, починаючи від того часу, коли він ще дитиною гасав по нетрищах Сан-Франціско, і далі, як він прилучився до злодійського світу, як спізнав усякий бруд, як ще чотирнадцятирічним хлопцем працював за нічного посланця у кварталі з червоними ліхтарями, як його вперше зловила поліція, як потім він крав і грабував, і як його зрадив товариш, і як дійшлося до вбивства уже в стінах в'язниці.

Джейка Опенгаймера прозвали Хижим Тигром. Якийсь репортер вигадав це прізвисько, і воно переживе й ту людину, що її так прозвано. Проте я завжди зауважував у Опенгаймерові основні риси ярої гуманності. Він був щирий і вірний у дружбі. Я знаю випадки, коли він брав на себе чужу кару, аби тільки не виказати товариша. Він був сміливий, терплячий, здатний на самопожертву. Я міг би багато розповісти про це, якби мені час. У нього було дуже розвинене почуття справедливості, і вбивство у стінах в'язниці він учинив під впливом саме цього почуття. Крім того, він ще був дуже розумний, і ні довічна тюрма, ні десять років самотинного ув'язнення не затьмарили його блискучого розуму.

Морел, завжди добрий і відданий товариш, також був дуже розумний. По щирості, я, стоячи на порозі смерті, маю право сказати, не боячись бути нескромним, що троє найрозумніших людей у цілій Сан-Квентінській в'язниці — якщо перебрати всіх, починаючи з начальника,— були ми, ті, хто гнив у одиночках. Тепер, доживаючи свої останні дні й зважуючи те, чого мене навчило життя, я мушу зробити висновок, що сильний розумом ніколи не скоряється. Дурні й страхопуди, не обдаровані палким почуттям справедливості й нездатні на щире товаришування — такі люди у в'язниці стають зразковими в'язнями. Але я дякую богам, що ні я, ні Джейк Опенгаймер, ні Ед Морел не були зразкові в'язні.

РОЗДІЛ VI

Дитина, що визначила пам'ять, як «те, чим забувають», не вельми й помилялася. Здатність забувати означає

здорову голову. Нав'язливе згадування означає манію, божевілля. В одиночній камері, де спогади, змагаючись між собою, ненастанно опановували мене, я силкувався забувати. Розважаючись із мухами, граючи сам з собою в шахи або перестукуючись із товаришами, я дещо забував. Але я прагнув забути все.

В мені жили дитячі спогади про інші часи та інші місця — «мінливий відблиск слави», як каже Вордсворт. Невже хлопчина, змужнівши, втрачає назавжди ті спогади? Невже те, що колись жило в його мозкові, зовсім пропало? Чи, може, ці спогади інших часів та інших місць зберігаються й потім, але сплять, замуровані в мозкових клітинах, так, як оце я замурований в одиночці?

Бували випадки, коли засуджених на довічне ув'язнення несподівано випускали на волю і вони, ніби воскреснувши, знов бачили сонце. Хіба не можна так само воскресити і ці поховані дитячі спогади про інші світи?

Але як? На мою думку, тільки зовсім забувши теперішнє й те минуле, що відбувалося вже в дорослому віці.

І, знову ж таки, в який спосіб? За допомогою гіпнозу. Якщо гіпноз допоможе мені приспати свідомий розум і збудити підсвідомий, тоді відкриються всі двері клітин мозку, і в'язні вийдуть на сонячне світло.

Так я собі гадав, а які з цього були наслідки, ви скоро дізнаєтесь. Але перш за все я хочу розповісти вам свої власні дитячі спогади про інші місця. Я тоді горів відблиском сяйва життя за інших часів. Як і всіх дітей, мене переслідували спогади про якусь іншу пору. Це було ще тоді, як я формувався, як плавка речовина колишніх моїх життів ще не застигла й не викристалізувалася в нову особистість, що її якийсь короткий час люди називають Дерелом Стендінгом.

Дозвольте мені оповісти про один випадок, що стався в Міннесоті, на нашій старій фермі. Мені тоді не було й шести років. У нашому домі заночував місіонер, що недавно повернувся з Китаю до Сполучених Штатів, маючи доручення від місіонерської ради збирати кошти. Це було на кухні, зразу ж після вечері. Мати допомагала мені роздягатись до сну, а місіонер показував нам фотографії зі Святої Землі.

Я, звісно, давно забув би про той випадок, якби опісля не чув, як мій батько часто переказував його своїм здивованим гостям.

Глянувши на одне фото, я закричав і почав пильніше додивлятися, спершу дуже зацікавлений, а тоді розчарований. Місце відразу здалося мені таке знайоме, ніби я побачив на фотографії батьківську клуню. Потім усе стало чуже. Але я й далі дивився на фото, і знову те місце почало здаватися мені болісно знайомим.

— Це Давидова Вежа *,—пояснив місіонер моїй матері.

— Ні! — схвильовано крикнув я.

— Ти хочеш сказати, що вона не так зветься? — спитав місіонер.

Я кивнув головою.

— Тоді як же вона зветься, дитино?

— Вона зветься...— почав я і затнувся.— Я забув.

— Вона тепер виглядає інакше,— додав я, помовчавши.— Колись вона була зовсім не така.

Місіонер вибрав ще одне фото і подав матері.

— Тут я сам був півроку тому, місіс Стендінг,— він тицьнув пальцем на зображення.— Ось Яффська брама, через неї я пішов просто до Давидової Вежі, ось вона, взаду, де тепер мій палець. Усі вчені-богослови згодні, що це залишки башти Ель-Кулах, як її називали...

Але я перебив його й показав на зруйновану будівлю в лівому кутку фотографії.

— Вона десь тут. Євреї називали її так, як ви сказали. А ми інакше. Ми називали її... я забув як...

— Ви тільки послухайте його! — засміявся батько.— Хтось би подумав, що він там був.

Я кивнув головою, бо раптом упевнився, що справді там був, хоч те місце якось дивно змінилося. Батько засміявся ще дужче, а місіонер подумав, що я глузую з нього. Він подав мені другу фотографію — зображення понурої пустелі, голої-голісінької, без єдиної рослини і прорізаної неглибоким яром з кам'яними узбіччями. Посередині стояло кілька халуп з пласкими дахами.

— Ну, а це що таке, дитино? — жартома спитав місіонер.

І раптом я згадав!

— Самарія! * — вигукнув я, не задумуючись.

Батько захоплено заплескав у долоні, мати здивовано глянула на мене, а місіонер аж ніби розсердився.

— Хлопчина не помилився,— сказав він,— це село справді лежить у Самарії. Я тудою їхав, тому й купив

фотографію. Хлопчик неодмінно мусив десь бачити таку саму фотографію.

І батько й мати заперечували місіонера, що ні.

— Але на фотографії не так,— розохотився я, відновлюючи подумки краєвид. Загальний вигляд і обриси далеких горбів були ті самі. Я заходився описувати те місце й показував пальцем, де що змінилося.

— Будинки стояли ось тут, праворуч, і росли дерева, багато дерев, і багато було трави, і багато кіз. Я бачу цілу отару і двох хлопців, що її пасуть. А тут, вище, гурт людей іде за одним чоловіком. А тут...— Я показав пальцем на місце, де було село,— тут багато волоцюг. На тілі в них саме рам'я. Вони хворі, обличчя їхні, руки й ноги вкриті ранами.

— Він чув цю історію в церкві абощо. Пам'ятаєте зцілення прокажених у Євангелії від Луки? — сказав місіонер, задоволено всміхаючись.

— Скільки тут хворих, дитино?

В п'ять років я вже вмів рахувати до ста. Про себе я порахував людей.

— Десять. Усі вони махають руками і щось гукають іншим людям.

— А самі не підходять до них? — запитав місіонер.

Я похитав головою.

— Вони стоять на місці і кричать так, ніби їх спіткала якась біда.

— Ну, а далі,— допитувався місіонер,— що ти ще бачиш? Що робить той чоловік, котрий іде, як ти сказав, поперед гурту людей?

— Вони всі зупинились, і він щось каже хворим. І пастухи з козами зупинились поглянути,— всі дивляться на тих волоцюг.

— Ну, а ще що?

— Більше нічого. Хворі подалися туди, до будинки. Вони вже не кричать і не скидаються на хворих. А я й далі сиджу на коні і дивлюсь...

Троє моїх слухачів зареготали.

— І я великий! — крикнув я сердито.— І маю довгого меча!

— Десятьох прокажених зцілив Христос поблизу Єрихона дорогою до Єрусалима,— пояснив місіонер моїм батькам.— Хлопчина, мабуть, ходив дивитись на магічний ліхтар і бачив діапозитиви.

Але ні батько, ні мати не могли пригадати, щоб я коли-небудь бачив магічний ліхтар.

— Покажіть йому ще щось,— запропонував батько.

— Тут усе не так,— зітхнув я, розглядаючи фотографію, яку мені простяг місіонер.— Усе змінилося, крім оцієї гори та інших горбів. Ось тут мала б бути дорога, а там вище — садки, дерева й хати за високими мурами. А тут, з другого боку, ущелини в скелях, де звичайно ховали небіжчиків. Ви бачите це місце? Тут вони кидали на людей каміння і вбивали їх на смерть. Я сам цього не бачив. Мені про це лиш розповідали.

— А гора? — запитав місіонер, показуючи на середину фотографії.— Як вона зветься?

Я похитав головою.

— Ніяк не зветься. Там убивали людей. Я бачив не раз.

— З цим, що він каже, тепер згодні більшість авторитетів,— задоволено пояснив місіонер.— Це гора Голгофа *. Череповище. А може, її названо так тому, що вона скидається на череп. Гляньте, вона таки схожа на череп. Тут розп'яли...— Він замовк і звернувся до мене: — Кого тут розп'яли, юний мудрагелю? Скажи нам, що ти ще бачиш?

І я справді бачив. Батько потім оповідав, що очі мені аж рогом лізли. Але я затявся й уперто хитав головою.

— Я не скажу, бо ви смієтеся з мене. Я бачив, як там гинула сила-силенна людей. Вони прибивали їх цвяхами і гаяли на це багато часу. Я бачив... Але не скажу. Я не брешу. Спитайте тата й маму, чи я коли брехав! Вони б з мене шкуру здерли. Самі спитайте.

І я вже не сказав ні слова, хоч як місіонер заохочував мене фотографіями. Від спогадів-картин мені паморочилась голова. Слова тиснулись на язик, але я вперто мовчав.

— З нього має вийти великий знавець Біблії,— сказав місіонер моїм батькам після того, як я поцілував їх на добраніч і пішов спати.— Або з такою уявою він стане знаменитим письменником.

Ось доказ, що пророцтва не збуваються. Я сиджу тут, у відділенні для вбивць, і пишу ці рядки в останні свої дні — себто, в останні дні Дерела Стендінга, бо його скоро виведуть звідси, почеплять мотуз на шию і спробують кинути у вічну темряву. І я всміхаюся сам до себе: я не став ні знавцем Біблії, ні письменником. Навпаки, поки мене не поховали в темниці на півдесятка років, я був

зовсім не тим, що мені пророкував місіонер. Я був знавець сільського господарства, професор агрономії, майстер знижувати непродуктивні витрати сили, майстер поліпшувати рільництво, лабораторний учений, що обов'язково вимагає точності і перевірених під мікроскопом фактів.

І ось тепер, цього теплого надвечір'я, я сиджу у відділенні для вбивць і, переставши писати свої спогади, прислухаюсь, як у сонному повітрі дзижчать мухи, як півголосом розмовляють мої сусіди — Джосіфес Джексон, негр-убивця, праворуч, та італієць Бамбеччо, теж убивця, в камері ліворуч. Крізь грати вони кажуть один одному, що свіжі рани добре змащувати пережованим тютюном.

Я тримаю у випростаній руці авторучку і, згадавши, що колись інші мої руки тримали отак гусяче перо або грифель, думаю, чи той місіонер у дитинстві також бачив притлумлений відблиск сяйва й спізнав миттєве щастя міжзоряних блукань?

Та вернуся до свого самотинного ув'язнення. Коли я вже вмів перестукуватися з товаришами, а все ж лишалося ще багато безмежно нудного часу і не було чим його заповнити, я досить успішно навчився самогіпнозом присипляти свою свідомість і будити підсвідомість. Але вона не підлягала ніяким законам, ніякій дисципліні, а нестямно блукала в якомусь кошмарі, де не було зв'язку між подіями, часом і особою.

Мій метод механічного гіпнозу був простий-простісінький. Я брав соломинку, приліплював її до стіни недалеко від дверей, де було більше світла, і, підібгавши ноги, сідав на сінника. Тоді пильно вдивлявся в ту ясну цятку, наблизивши до неї очі й закотивши їх скільки змога вгору. Водночас я послабляв волю і весь віддавався млості, що поступово мене огортала. Відчуваючи, що ось-ось втрачу рівновагу й перевернусь, я заплющував очі і вже несамохіть падав непритомний на сінника.

І тоді протягом десяти хвилин, півгодини, ба навіть цілої години я навіжено блукав у віками нагромаджених спогадах про своє ненастанне відродження. Але час і місце змінювались дуже швидко. Згодом, уже прокинувшись, я знав, що всі ці чудні примари зв'язані якось із особою Дерела Стендінга. І тільки. Мені ні разу не пощастило відтворити якесь ціле життя або відчути, що пережите збігається в часі й просторі. Мої сни, коли їх можна назвати снами, були безладні й безтямні. Ось один із них. Протягом

п'ятнадцяти хвилин напівсвідомого стану я лазив і ревів у намулі первісного світу, потім сидів поруч з Гаазом * на моноплані й розтинав повітря в дев'ятнадцятому сторіччі. Прокинувшись, я згадав, що я, Дерел Стендінг, за рік до ув'язнення справді літав з Гаазом до Санта-Моніки над Тихим океаном. Але я не міг згадати, щоб я лазив у первісному намулі. Одначе я розважив, що коли те лазіння чомусь підсвідомо постало переді мною, то воно, безперечно, свідчило про якесь давнє моє існування, ще задовго до того, як я став Дерелом Стендінгом. Просто та подія набагато давніша. І обидві були реальні, а то як я міг би їх згадати?

О, які прекрасні образи й події поставали переді мною! Протягом кількох хвилин напівсвідомого буття я опинявся у царських палатах, сидів на покуті і в кінці столу, був блазень, вояк, урядовець і чернець. Був володар, що сідав на почесному місці. Моя громадська влада спиралася на власний меч, на грубі замкові мури і численне вояцтво. Але мені належала й духовна влада: улесливі попи й гладкі абати сиділи нижче за мене, пили моє вино та їли мою печеню.

Я носив залізного рабського нашийника в холодному краю і кохав принцес королівського дому в нагріті від сонця тропічні ночі. Чорношкірі раби розганяли душне повітря віялами з павиного пір'я, а здалека, з-за пальм і водограїв, долинало ревіння левів та крик шакалів. Іншим разом я сидів серед холодної пустелі, гріючи руки біля вогнища з верблюжого кізяка, або лежав у сякому-такому затінку спаленого сонцем полину біля висохлого джерела й спраглими вустами благав води, а навколо мене в солончаках валялися кістки людей і тварин, що загинули зі спраги.

Я був і моряком, і найманим убивцею, і вченим, і схимником. То я сидів над рукописними сторінками грубезних заплісняявілих томів, серед мудрої тиші, в сутінках приліпленого до скелі монастиря, тоді як унизу на пологих узбіччях, хоч уже зайшло сонце, селяни працювали на своїх виноградниках і в оливкових садках, а пастухи гнали з лугів гомінку череду кіз і корів. А то вів крикливих бунтарів по вибитих колесами й зграсованих копитами дорогах забутих прадавніх міст; або ще — врочистим і незворушним, наче могила, голосом виголошував закон, визначав ваготу злочинів і засуджував до страти людей, що так

само, як Дерел Стендінг з Фолсомської тюрми, порушили закон.

З високої до запамороки топ-щогли, що похитувалася над палубою, я оглядав блискуче проти сонця море, де в зеленкуватій глибині мінилися коралові рифи, і, скерувавши корабель на безпечну гладінь дзеркальної лагуни, кидав кітву біля самого коралового берега, отороченого пальмами. Я боровся на забутих полях давніх битв, коли сонце сідало, а боротьба безупинно точилася й уночі, при світлі зірок, і навіть вітер, що віяв з далеких засніжених вершин, не годен був охолодити войовничого запалу вояків. А то знов ставав маленьким Дерелом Стендінгом і бігав босоніж по весняній росяній траві на фермі у Міннесоті; посинілими з холоду руками годував худобу в морозні ранки, а в неділю побожно, з острахом слухав казання про грізного й величного бога, про Новий Єрусалим * та про страшний пекельний вогонь.

Спалахи ось таких видив поставали переді мною, коли я в самотинній камері Сан-Квентіну втрачав свідомість, напружено дивлячись на шматочок блискучої соломинки. Звідки всі ці видива? Звісно, я не міг створити їх з нічого у себе в камері, як не міг створити й тридцяти п'яти фунтів динаміту, що його так настійливо вимагали від мене капітан Джемі, начальник Есертен і в'язнична управа.

Я, Дерел Стендінг, що народився й виріс на фермі в Міннесоті,— колишній професор агрономії, невиправний в'язень Сан-Квентіну, а тепер засуджений до страти злочинець у Фолсомі. Те, що я описую, що я видобув з своєї підсвідомості, не належить Дерелові Стендінгу. Дерел Стендінг, що народився в Міннесоті й незабаром повисне на мотузі в Каліфорнії, ніколи не кохав королівен у королівських палацах, не бився врукопаш на хитких палубах кораблів, не тонув у коморі з вином, нажлуктавшись горілки, під п'яні зойки й передсмертний спів матросів, коли корабель наштовхувався на чорні зуби підводних скель і вода, булькаючи, затоплювала його з усіх боків.

Такого Дерел Стендінг не переживав, а проте я, Дерел Стендінг, видобув його з пам'яті за допомогою механічного самогіпнозу, сидячи в самотинній камері. Так само не належало Дерелові Стендінгу слово «Самарія», що вихопилося з моїх дитячих уст, коли я побачив оту фотографію.

З нічого не можна щось зробити. В самотинній камері я не міг з нічого зробити тридцять п'ять фунтів динаміту,

з нічого не міг би створити ті далекі часи й широкі простори. Вони мусили бути в моїй свідомості, і я саме почав дошукуватися шляхів до неї.

РОЗДІЛ VII

Однак я мав труднощі. Я знав, що в мені криється ціла Голконда * споминів про інше життя, але здобувся лише на те, щоб як божевільний гасати по них. Запас споминів був великий, але я перед ними був безвладний.

Я згадав хворобу Стейнтона Мозеса — священика, що втілював у собі, кожного у свій час, святого Іполіта, Плотіна, Атенодора та Еразмового приятеля Гроцина *. А тоді, взявши на увагу досліди полковника де Рошаса *, колись такі захопливі для мене, я переконався, що Стейнтон Мозес і справді був усіма тими особами, які потім прокидалися в ньому. Тобто, всі вони були ним, були ланками нескінченного ланцюга вмирання й відродження.

Досліди полковника де Рошаса тепер особливо мене зацікавили. Він брав людей, піддатних на гіпноз, і доводив, що можна дістатися в глиб часу, до предків цих людей. Він описав свої досліди з Жозефіною, вісімнадцятирічною дівчиною родом з Вуарона, в департаменті Ізер. Загіпнотизувавши дівчину, полковник де Рошас змусив її пережити життя у зворотному порядку — дівоцтво, дитинство, період, коли вона була немовлям, коли вона була ще в материному череві, тишу й темінь того часу, коли вона, Жозефіна, ще не народилась, потім коли вона жила в особі недовірливого, лайливого й злого дідугапа на ім'я Жан-Клод Бурдон. Свого часу той служив у сьомому артилерійському полку в Безансоні і помер у сімдесят років після тривалої хвороби. Далі полковник де Рошас загіпнотизував тінь Жан-Клода Бурдона й послав і його мандрувати у зворотному напрямку життя: через його дитинство й народження, через час темряви перед народженням, аж поки він знову побачив життя й світло в особі злющої старої Філомени Картерон.

Але хоч скільки я гіпнотизував себе блискучою соломинкою, мені не пощастило відтворити себе в певній послідовності своїх попередніх життів. Ці невдачі переконали мене в тому, що тільки смерть допоможе мені послідовно відтворити своє «я» в колишніх образах.

Проте життя в мені било потужною хвилею. Я, Дерел Стендінг, так уперто не хотів умирати, що не дозволяв начальникові Есертену й капітанові Джемі вбити себе. Кадоба до життя, мабуть, і спричинила те, що я ще й досі тут,— сплю собі, їм, думаю, бачу сни, пишу про свої колишні «я» і чекаю неминучого мотуза, що завершить один короткий відтинок часу в безкрайому ланцюгові моїх снувань.

Одначе можна вмирати, лишаючись живим. Цієї штуки, як ви дізнаєтесь потім, навчив мене Ед Морел. І все це через начальника Есертена та капітана Джемі. На них знову напав сліпий жах, що десь лежить захований динаміт. Вони прийшли до моєї темної камери й навпростець заявили, що замордують мене в пекельній сорочці, коли я не признаюсь, куди його заховав. Вони запевнили, що це буде зроблено законно й не позначиться на їхній кар'єрі. У в'язничному архіві запишуть, ніби я вмер своєю смертю.

О любі громадяни, ошатно й тепло вдягнені! Повірте мені, що й тепер у в'язницях убивають людей так само, як завжди вбивали, відколи збудовано першу в'язницю.

Я добре знав, які муки й жах чекають на мене в пекельній сорочці. Я бачив людей, зломлених нею духовно, і людей, що після неї стали каліками. Дужі люди, такі здорові, що їхній організм успішно боровся з тюремними хворобами, посидівши трохи в пекельній сорочці, втрачали відпорність і за яких півроку помирали від сухот. Зизоокий Вілсон, що мав слабке серце, помер у пекельній сорочці першої ж таки години, а в'язничний лікар, що дивився на нього, недовірливо всміхався. Я знаю також одного в'язня, що, пробувши в пекельній сорочці півгодини, признався в усьому, ще й наговорив на себе, аби тільки визволитися з неї, а потім довгі роки покутував незаслужену кару.

Сам я також добре її спізнав. Тіло моє списане тисячами рубців, з ними я стану на поміст, та хоч би я прожив ще й сотню років, ці рубці не позаростали б, з ними я ліг би в домовину.

Може, ви, любі громадяни, які наймаєте катів і платите їм, щоб вони зашнуровували у пекельну сорочку людей, може, ви й самі гаразд не знаєте, що воно таке. Тоді дозвольте мені пояснити, і тоді ви легше зрозумієте, як я досягнув того, що вмирав, лишаючись живим, ставав нена-

довго володарем часу й простору, визволявся зі стін в'язниці і блукав між зорями.

Чи ви коли бачили брезентове або гумове накриття з прикріпленими на кінцях мідяними кільцями? Отож уявіть собі таке накриття десь у чотири з половиною фути завдовжки, з великими важкими мідяними кільцями вздовж обох боків. Воно вузьке, не відповідає об'ємові тіла, що має в ньому лежати, та й не однакової ширини: в плечах і на клубах ширше, ніж у стані.

Таку сорочку розстеляють на підлозі, і тому, кого хочуть покарати або витягти з нього визнання, наказують лягати на неї долілиць. Хто опинається, то його ще й налупцюють. Звичайно кінчається тим, що в'язень лягає, як того вимагають кати, тобто, як вимагаєте ви, любі громадяни, бо це ж ви годуєте катів і платите їм за їхню роботу.

В'язень лягає долілиць. На спині йому стягають краї сорочки і, засиливши мотузок у мідяні кільця, зашнуровують так, як ви шнуруєте черевики, тільки, звісно, ніхто так міцно не стягує собі ноги. На в'язничному жаргоні це зветься «сповиванням». Часом, коли наглядачі лихі або мають особливий наказ, вони ще натискають коліном на спину, щоб дужче стягти мотуз.

Чи вам коли траплялося занадто тісно зашнурувати черевики? За яких-небудь півгодини у підбитті починається страшний біль, пам'ятаєте, як уже за кілька хвилин ви не можете ні кроку ступити, доводиться розпускати шнурівку й послаблювати натиск. Гаразд, тепер спробуйте уявити собі, що вас усього так зашнуровано, тільки набагато тісніше; що стиснули вам не саму ступню, а ввесь тулуб, стиснули так, що здається, ніби серце, легені й усі інші важливі органи ось-ось луснуть.

Я пам'ятаю, коли мене вперше так сповили в карцері. Я тоді лише починав ставати «невиправним» одразу ж після того, як прибув у в'язницю. На верстаті в джутовій майстерні я виробляв свою щоденну норму — сто ярдів ткання — і кінчав роботу на дві години раніше, ніж треба було. І якістю своєю моя тканина була краща, ніж того вимагали. Проте, як зазначено у в'язничних книгах, мене покарали пекельною сорочкою за те, що на тканині були «вузлики» й «дірки», одне слово, за браковану роботу. Сміх, та й годі. Насправді мій злочин полягав у тому, що я, новак, хоч і фахівець у вдосконаленні праці та

зменшенні марної витрати сил, дозволив собі дати деякі поради головному ткачеві і пояснити цьому дурневі дещо таке, чого він не розумів у своїм ділі. Він при капітанові Джемі викликав мене до столу й показав мою роботу — страшну тканину, зовсім не ту, що я зробив. Він потім ще двічі викликав мене. Третій виклик, згідно з правилами майстерні, означав кару. І я перебув добу в пекельній сорочці.

Мене повели в карцер і наказали лягти долілиць на брезент, розстелений на підлозі. Я відмовився. Наглядач Морісон почав душити мене за горло, а Мобінс, в'язничний староста, тим часом гамселив кулаком. Я врешті ліг, як мені наказано. Своїм непослухом я роздрочив їх, і вони вже таки добре сповили мене, а тоді перекинули на спину, мов колоду.

Спочатку нічого страшного не було. Коли наглядачі грюкнули дверима й засунули їх за собою, лишивши мене в цілковитій темряві, була одинадцята година ранку. Кілька хвилин мені було тільки незручно — надміру-бо вони мене стиснули, та я сподівався, що воно минеться, коли я звикну лежати. Але дарма! Серце мені почало скажено стукотіти, а легеням ніби не ставало повітря. Відчуття, що я задихаюся, вселяло в мене божевільний жах, а кожен удар серця загрожував розірвати легені, що й так мало не лопали.

Після кількох, як мені здавалося, годин — тепер, набувши великого досвіду з пекельною сорочкою, я певен, що минуло хіба з півгодини,— я, божеволіючи від думки, що вмираю, вже кричав, вив, ревів. Найдужче боліло мені серце, то був гострий біль, як при плевриті, тільки що пронизував він серце.

Вмирати не важко, але вмирати повільно і в такий спосіб — жахливо. Мене поймав страх, мов дикого звіра у пастці, я вив і ревів, аж доки зрозумів, що від таких вокальних вправ моє серце ще дужче болить, а легеням і зовсім не стає повітря.

Я замовк і пролежав тихо, як мені здалося, цілу вічність, хоч тепер я знаю, що не більше як чверть години. Мені не давало дихати, у голові паморочилося, серце так колотилось, ніби ось-ось мало прорвати брезент, що сповивав мене. Я знову втратив самовладання й почав розпачливо волати допомоги.

І раптом із сусідньої камери почувся голос.

— Замовч! — кричав хтось, хоч до мене той крик ледве долинав.— Замовч, ти вже надокучив мені!

— Я вмираю! — лементував я далі.

— Стукнись лобом і забудь про все,— почулась відповідь.

— Таж я вмираю! — торочив я своєї.

— То чого кричати? Помреш — і звільнишся від усього. Скигли собі потихеньку, коли вже маєш таку охоту, тільки не галасуй. Я так гарно спав, а ти мене збудив.

Мене настільки обурила ця бездушна байдужість, що я знову опанував себе і лиш тихенько стогнав... Так минуло без міри багато часу — хвилин, мабуть, з десять. Тіло мені почало терпнути, наче його кололи незліченні голки. Поки я це відчував, то ще якось тримався, та коли голки перестали колоти, а тіло німіло щораз дужче, мене знову пойняв жах.

— Спробуй тут заснути! — скаржився мій сусід.— Ти гадаєш, мені легше? Моя сорочка так само стиснена, як і твоя, і я хочу заснути, щоб не чути болю.

— Скільки ви тут? — запитав я, певний, що він новак проти мене, бо я страждав уже цілі століття.

— Третій день,— відповів сусід.

— Я питаю про пекельну сорочку.

— Третій день, брате.

— Боже мій! — вжахнувся я.

— Авжеж, брате, п'ятдесят годин зашнурований, а ти чув, щоб я хоч раз застогнав? Вони натискали мені ногами на спину, щоб тугіше зашнурувати. Мене міцно сповили, можеш повірити. Ти тут не сам. Ти ще й години не пробув.

— Я вже давно лежу, багато годин.

— Тобі просто так здається, а насправді ні. Не минуло ще й години. Я чув, як тебе шнурували.

Це було щось незбагненне. Менш як за годину я вмирав тисячу разів. А мого сусіда, спокійного, урівноваженого, з тихим голосом, доброзичливого, дарма що його перші слова до мене були трохи гострі, зашнуровано вже цілих п'ятдесят годин!

— Скільки вони вас так триматимуть? — спитав я.

— Хтозна. Капітан Джемі сердитий на мене і не випустить з сорочки, аж поки я мало не гигну. Я хочу дати тобі, брате, пораду. Заплющ очі й не думай про біль. Крик і виття не поможуть. Єдиний спосіб — це забути. Спробуй пригадати кожну знайому дівчину. От і мине кілька годин.

Може, ти відчуєш, що паморочиться в голові. Нехай! Без зайвого клопоту спливе ще часина. А коли надокучить згадувати дівчат, то згадуй хлопців, що чимось тобі допекли, думай про те, як би ти помстився їм, коли б нагода, думай, що вже збираєшся мститись, бо нагода трапилась.

Того чоловіка звали Філадельфієць Ред. Він попав до в'язниці за грабіж на вулицях Аламеди, а що його вже раніше не раз суджено, то тепер йому дали п'ятдесят років. На той час, коли ми познайомились, він уже відбув дванадцять років, а відтоді минуло ще сам років. Він був серед тих сорока довічно ув'язнених, що їх обдурив і виказав Сесіль Вінвуд. За це його позбавлено прав на скорочення терміну. Він тепер уже людина середнього віку і досі сидить у Сан-Квентіні. Коли його випустять, він буде старезний дідуган — звісно, якщо доживе.

Я перебув своїх двадцять чотири години і став іншим, не таким, як раніше. Я змінився не фізично, хоч уранці, коли вони мене розшнурували, був иапів спаралізований і геть очманілий, аж їм довелося штовхати мене під ребра, щоб я звівся на ноги. Але я змінився духовно й морально. Важка фізична мука, якої мені завдали, принижувала мене й ображала моє почуття справедливості. Такою дисципліною не можна приборкати людину. Ця перша кара сповнила мене гіркоти і палкої ненависті, що дедалі більше зростала. Боже мій, аж страшно згадати, що зі мною робили!.. Двадцять чотири години в пекельній сорочці! Того ранку, коли вони стусанами примусили мене звестись на ноги, я й гадки не мав, що настане час, коли такі двадцять чотири години здаватимуться дурницею, що згодом, коли мене будуть розв'язувати, я всміхатимусь, пролежавши сто годин у пекельній сорочці; що навіть після двохсот сорока годин та сама усмішка буде в мене на устах.

Так, двісті сорок годин. Любі мої громадяни, ошатно й тепло вдягнені, чи розумієте ви, що це означає? Це означає цілих десять днів і десять ночей у пекельній сорочці. Безперечно, такого не може діятися ніде в християнському світі, та ще й через дев'ятнадцять сторіч після народження Христа. Я не прошу вас вірити мені. Я й сам не вірю, що таке можливе. Я тільки знаю, що таке робили зі мною в Сан-Квентіні і що я виживав, та ще й сміявся з них, і щоб спекатися мене, їм доведеться повісити моє тіло за те, що я розбив носа наглядачеві.

Я пишу ці рядки сьогодні, 1913 року по Христі, і тепер, 1913 року, люди мучаться в пекельних сорочках у карцерах Сан-Квентіну.

Доки живий буду, а також у своїх майбутніх життях я не забуду свого прощання з Філадельфійцем Редом. До того ранку він уже пролежав зашнурований сімдесят чотири години.

— Чую, брате, що ти живий і здоровий? — гукнув він, коли я, хитаючись, вийшов з камери в коридор.

— Замовч ти, Реде! — гримнув наглядач.

— Аякже,— відповів той.

— Стривай-но, я тобі покажу! — погрозився наглядач.

— Та невже? — запитав Ред лагідно, а додав уже сердито: — Що ти там покажеш, старе одоробало! Ти навіть до шматка хліба не добрався б, а не те, що до такої посади, як оце тепер маєш, коли б тебе брат за вуха не витяг. Але ми добре всі знаємо, з яким смердючим місцем твій брат зв'язаний!

Я захоплювався ним! Неприборканий дух того чоловіка не знав страху перед найбрутальнішими мерзотниками.

— Ну, прощавай, брате,— знову звернувся до мене Філадельфієць Ред.— Прощавай! Поводься добре і люби начальника в'язниці. Коли побачиш їх, скажи, що бачив мене, але не чув, аби я скиглив.

Наглядач аж посинів з люті і відплатив мені стусанами за Редів жарт.

РОЗДІЛ VIII

Начальник в'язниці Есертен і капітан Джемі не давали мені спокою в самотинній камері номер один. Якось начальник Есертен сказав мені:

— Слухай, Стендінгу, признавайся, де динаміт, а то я закатую тебе у пекельній сорочці. Бували витриваліші за тебе, і я давав їм раду. Вибирай — динаміт або тобі капець?

— Виходить — капець, бо я нічого не знаю про динаміт.

Така відповідь до нестями роздратувала начальника.

— Лягай! — коротко наказав він.

Я ліг, бо з досвіду знав, що дарма чинити опір трьом чи чотирьом дужим наглядачам. Мене міцно зашнурували на сто годин. Через кожні двадцять чотири години давали ковтнути води. Їсти я не хотів, та мені й не пропонували.

Наприкінці терміну в'язничний лікар Джексон кілька разів приходив перевірити мій стан.

Та відколи мене стали вважати за невиправного, я так призвичаївся до пекельної сорочки, що саме стискання не завдавало мені особливої шкоди. Звісно, сорочка виснажувала мене, забирала всі сили, але я навчився напружувати м'язи, коли мене шнурували, і зберігав собі трошечки простору. Після перших ста годин я був лише стомлений і знесилений. Мені дали добу перепочити, а тоді знову скрутили, вже на сто п'ятдесят годин. Тіло мені задубіло так, що я майже весь час його не відчував, а в голові паморочилося. Крім того, я зусиллям волі намагався якнайбільше спати.

Далі начальник в'язниці запровадив зміну в свою програму: мене стали шнурувати й давати спочинок через неоднакові проміжки часу. Я ніколи не знав, коли знов опинюсь у пекельній сорочці. Часом я десять годин перепочивав, а двадцять лежав стиснутий; іноді спочивав тільки чотири години. Траплялося, що вночі, коли найменше можна було сподіватися, з гуркотом відчинялися двері і наглядачі скручували мене. Одного разу було навіть так: протягом трьох днів і трьох ночей я навперемін вісім годин лежав у пекельній сорочці і вісім перепочивав; та коли вже я почав звикати до цього, мене несподівано зашнурували на цілі дві доби.

І водно те саме запитання: де динаміт? Начальник в'язниці часом аж казився, а часом, як я витримував занадто жорстоке стискання, мало не благав мене признатись, обіцяв три місяці цілковитого спокою в лікарні й добру їжу, а опісля староство у в'язничній бібліотеці.

Лікар Джексон, мізерна, нікчемна істота з поверховим знанням медицини, почав ставитися скептично до моєї кари. Він заявив, що пекельна сорочка не зможе мене вбити, хоч скільки я лежатиму в ній. Після такої заяви начальник в'язниці заповзявся довести йому, що таки вб'є мене.

— Ці сухорляві інтелігенти ошукають і самого чорта,— бурчав він.— Вони міцніші за сирицю. А проте ми впораємо його. Чуєш, Стендінгу? Досі ми ще тільки гралися з тобою. Але ти хоч і зараз можеш позбутися клопоту — признайся тільки. Я дотримаю свого слова. Я вже сказав: динаміт або тобі капець. Так воно й буде. Вибирай.

— Невже ви гадаєте, що я задля втіхи мовчу? — промовив я, насилу зводячи дух, бо Мордань Джопс саме натис-

нув мені ногою на спину, щоб міцніше зашнурувати, а я напружив усі м'язи, щоб вигадати трохи простору.— Мені нема в чому признаватись. Я відрубав би собі праву руку, аби тільки міг привести вас до того динаміту.

— Бачив я таких учених, як ти,— ошкірився начальник.— Що вже западе їм у голову, ніяким богом не викуриш із неї. Норовисті, як ті коні. Тісніше, Джонсе, хіба так шнурують! Або ти признаєшся, Стендінгу, або я зведу тебе зі світу! Так і знай.

Але я помітив певну рівновагу. Що дужче знесилюєшся, то менше відчуваєш свої страждання. Не так боляче, бо меншає того, що болить. А коли людина вже виснажена, то далі повільніше слабшає. Всім відомо, що надто здорові чоловіки більше страждають від звичайнісінької хвороби, ніж жінки чи каліки. Коли майже всі сили виснажено, то вже й втрачати нічого. Зайвого тіла вже нема, а те, що лишається, стає пружне й міцне. Власне тепер я й був своєрідною пружиною, що міцно опиралася смерті.

Морел і Опенгаймер жаліли мене, вистукували своє співчуття, давали поради. Опенгаймер казав, що сам цього всього зазнав, навіть ще гіршого, а от же й досі живий.

— Тільки не піддавайся їм,— вибив він суглобами пальців.— Пильнуй, щоб тебе не замордували, бо це ж їм на руку ковінька... І не признавайся...

— Мені нема в чому признаватись,— відповів я, стукаючи носаком чобота в двері: я лежав у пекельній сорочці і міг перестукуватись тільки ногами.— Я нічогісінько не знаю про той клятий динаміт.

— Добре! — похвалив мене Опенгаймер.— Молодчага він, правда, Еде?

Це ще раз показувало, як мало було в мене шансів переконати начальника Есертепа, що я непричетний до тієї справи з динамітом. Його настирливі допити переконали навіть Опенгаймера, котрий так захоплювався моєю непохитною мовчанкою.

На першій порі цього катування я примудрявся надовго засинати і бачив чудові сни. Звісно, вони були яскраві й реальні, як здебільшого й бувають сни, але мене вражала їхня надзвичайна послідовність і логічність. Часто мені снилося, що я доповідав у колі вчених про якісь не зовсім ще з'ясовані питання, або читав їм свою ретельно опрацьовану статтю про якісь власні дослідження, або викладав свої висновки, зроблені на підставі чужих досліджень

і спроб. Коли я прокидався, у мене в вухах ще дзвенів мій голос, а очі бачили надруковані на білому папері речення й цілі абзаци, і я, дивуючись, устигав їх перечитати, поки марево зникало. Мимохідь звертаю вашу увагу на одну цікаву подробицю: я помітив, що свої міркування в цих снах завжди будую на дедукції.

Снилася мені також велика ферма, що на сотні миль простяглася на північ і на південь. Вона лежала десь у місцевості помірного клімату, що флорою та фауною скидалася на Каліфорнію. Не раз і не два, а, мабуть, разів з тисячу я вві сні бував на тій фермі. Цікаво, що це була все та сама місцевість. Жодна істотна риса її ніколи не мінялася, хоч скільки разів вона мені снилась. Завжди з лук, зарослих люцерною, де паслися мої джерсейські корови, я їхав візком вісім годин до села побіля великого пересохлого струмка, і там сідав у потяг вузькоколійки. Кожна межа, що я повз неї проїздив своїм візком, запряженим гірськими кіньми, кожне дерево, гора, кожний брід і місток, кожний вивітрений верх, кожна западина в узбіччі гори завжди були ті самі.

На цій цілком реальній фермі, що мені снилась, коли я лежав, зашнурований у пекельну сорочку, лише мінялися деякі дрібниці, залежно від пори року, а також від конкретної праці. На полонинах понад луками, зарослими люцерною, я почав розводити ангорські кози. І щоразу, як мені снилося те місце, я помічав зміну, але тільки таку, яка могла статися за час між двома снами.

О, ті зарослі кущами узбіччя! Мені здається, що я й тепер бачу, як уперше туди пригнали кіз. І добре пам'ятаю всі зміни, що зайшли потім: поступово з'являлися стежки, які вигризали кози у густому чагарнику, почали зникати менші, молодші кущики — їх кози просто поз'їдали; в усіх напрямках поробились галявинки між старими й вищими кущами, що їх кози обскубували, звівшись на задні ноги; потім на галявинках знялася висока трава. Авжеж, ці сни найдужче чарували мене своєю послідовністю. Пам'ятаю, як настав день, коли прийшли люди з сокирами, позрубували решту кущів і віддали козам обгризати листя, бруньки й кору; а іншого разу, вже взимку, склали те обгризене пруття в купи і поспалювали. Ще іншого дня я перегнав кози на інші, зарослі непроглядним чагарником кручі, а слідом за ними йшла череда худоби й паслася у високій по коліна соковитій траві, що

виросла там, де колись був чагарник. Потім череду погнали далі, і прийшли мої люди, переорали плугами ті узбіччя, вивертаючи дерник і готуючи ріллю під майбутню сівбу.

А скільки разів мені снилося, як я виходив з потяга вузькоколійки на станції в маленькому селі побіля висохлого струмка, сідав на візок, запряжений гірськими кіньми, і довгі години їхав знайомою дорогою, повз люцернові луки, повз вищі узбіччя, де в мене росли тепер ячмінь і конюшина. Я дивився, як мої робітники жали, косили, а далі, видираючись щораз вище, кози обгризали чагарник і звільняли нові місця, щоб їх можна було орати.

Та це були тільки сни, химерні видива, створені дедуктивною, підсвідомою роботою мозку. Як ви побачите, вони були зовсім не подібні до того, що я перечував, коли виходив за ворота смерті і знову жив життям якоїсь іншої особи, що колись була мною.

Коли я, не спавши, довгі години лежав у пекельній сорочці, то увесь час ловив себе на тому, що думаю про Сесіля Вінвуда, про того поета-фальшівника, що безпричинно заподіяв мені всю цю муку, а сам опинився на волі. Ні, я не відчував до нього ненависті. Надміру м'яке це слово! Нема в мові такого слова, що докладно могло б відбити мої почуття! Одне тільки можу сказати: мене гризло таке бажання помсти, що годі його й висловити. Немає такої мови, якою можна було б описати те, що пекло мою душу. Цілими годинами я вигадував йому найжахливіші, найпекельніші муки. Наприклад, я карав його стародавніми тортурами, коли до людини прив'язували залізний казанок, а туди впускали щура. Вийти на волю щур міг тільки через тіло людини, якщо він його перегризе. Я був у захваті від своєї вигадки, аж доки зміркував, що смерть прийде занадто швидко. Інший спосіб, мавританський, був би кращий, але ні, не варто далі на цьому спинятись. Одне слово, годинами не спавши і божеволівши з муки, я все марив про помсту над Сесілем Вінвудом.

РОЗДІЛ IX

Довгі, болісні години, коли я не спав, навчили мене одної дуже важливої штуки, а саме — підкоряти своє тіло розумові. Я звик страждати пасивно, як, безперечно, звикли всі, хто пройшов вищу науку покари пекельною

сорочкою. Нелегко було створити мозкові такий блаженний спокій, щоб забути про нерви, хоч вони тремтіли, скаржилися й страждали нестерпними муками.

Саме тому, що я навчився підкоряти тіло своїй волі, мені вже неважко було скористатися з секрету, якого навчив мене Ед Морел.

— Що, скоро каюк? — запитав він одної ночі.

Я пробув сто годин у пекельній сорочці і був страшенно знесилений. Такий, що не відчував власного тіла, хоч його вкривали суцільні рубці й болячки.

— Схоже на те,— простукав я відповідь.— Мене доконають, якщо й далі так катуватимуть.

— Не піддавайся їм,— сказав він.— Є один спосіб. Я навчився його тут, у карцері, коли мені й Месі добре діставалось. Я вичухався, а він урізав дуба. Коли б я не добрав цього способу, то й мені прийшов би кінець. Але треба дуже знесилитись, щоб ужити його. Якщо спробувати, поки ще трохи є сили, нічого не вийде, і край! Тоді вже ніколи не вийде. Я зробив помилку, що сказав про цю штуку Джейкові, як у того ще було трохи сили. Звісно, в нього нічого не вийшло. А потім, коли йому й справді припекло, було вже запізно,— перша невдача все звела нанівець. Він тепер навіть не вірить. Певен, що я його дурю. Адже ж так, Джейку?

З тринадцятої камери відразу вистукано відповідь:

— Не слухай його, Дереле. Це чарівна казка.

— А все ж розкажи,— простукав я Едові Морелу.

— Тому я й чекав, поки ти геть виснажишся,— повів він далі.— Тепер цього тобі конче потрібно, і я навчу тебе. Саме впору. Як у тебе стане сили волі, то вийде. Я по собі знаю, бо мені пощастило це тричі.

— Але що ж воно таке? — нетерпляче запитав я.

— Вся штука в тому, щоб умерти в пекельній сорочці, змусити себе вмерти. Поки що ти мене ще не розумієш, але почекай. Ти знаєш, у пекельній сорочці тіло заклякає, руки й ноги ніби засинають. Цьому не можна зарадити, але з цього можна скористатися. Не чекай, поки руки й ноги затерпнуть, а лягай якнайвигідніше на спину і починай застосовувати всю силу своєї волі. Тобі треба думати лиш про одне, ти мусиш вірити в те, що думаєш. Коли не зможеш — нічого не вийде. Ти мусиш уперто думати й вірити, що ти — це не ти, а твоє тіло зовсім інше. Ти сам собою, а твоє тіло — непотрібна оболонка.

Ти сам собі господар. Тобі не треба жодного тіла. Вір у цю думку й доводь її силою волі: примушуй своє тіло завмерти.

Починати треба з пальців на ногах. Одного за одним ти примушуєш їх завмирати. Ти їм наказуєш. Коли ти захочеш і повіриш, пальці почнуть завмирати. Найважче почати. Як заклякне перший палець, далі вже легко. Ти вже не силуєш себе вірити. Ти вже впевнений. Тоді напруж усю волю, щоб завмерло все тіло. Я знаю, що кажу, Дереле, бо тричі сам завмирав.

Коли ти вже почнеш завмирати, далі все буде гаразд. І найкумедніше, що ти при цьому присутній. Ось пальці тобі на ногах завмерли, проте сам живісінький. Ноги помалу мертвіють, до колін, тоді до стегон, а ти не змінюєшся. То тільки твоє тіло перестає жити, а ти лишаєшся таким, як був досі.

— А що далі? — допитувався я.

— Коли твоє тіло отак завмре, тоді ти просто залиш його, вийди з нього. А покинувши його, ти покинеш і камеру. Нехай кам'яні стіни та залізні двері держать твоє тіло, але духа вони не можуть задержати. Ти сам переконаєшся. Твій дух буде окремо від тіла. Ти зможеш подивитися на нього збоку. Я знаю, що кажу, бо тричі виходив із свого тіла. І дивився на нього збоку.

— Ха-ха-ха! — вистукав Опенгаймер із своєї тринадцятої камери.

— Ось бачиш. Біда в тому, що Джейк не вірить. Він тоді ще мав трохи сили, і йому не пощастило. Тепер він думає, що я жартую.

— Коли хтось помирає, то він уже мертвий, та й квит,— заперечив Опенгаймер.

— Кажу ж тобі, що я завмирав тричі,— відповів Морел.

— І ожив, щоб оце нам розповісти все,— поглузував Опенгаймер.

— Тільки не забувай ось чого, Дереле,— вистукував далі Морел.— Це річ небезпечна. Таке почуття, ніби граєшся з вогнем. Важко пояснити, але мені тоді здавалося, що я буду далеко, і коли наглядачі прийдуть розшнуровувати моє тіло з сорочки, то я не зможу вернутися до нього назад. І тоді вмру насправді. А мені не хотілося вмирати, я не хотів, щоб капітан Джемі та й усі вони раділи. Зате, Дереле, коли ти зумієш зробити все як слід, то будеш сміятися з начальника. Коли твоє тіло завмре,

то вже однаково, хоч би вони й цілий місяць держали його в сорочці. Ні ти, ні твоє тіло не відчуватимуть болю. Буває ж таке, що людина засинає на цілий рік! Щось подібне станеться з твоїм тілом. Воно лежатиме собі в пекельній сорочці й чекатиме, коли ти до нього повернешся. Спробуй, я даю тобі добру пораду.

— А якщо він не повернеться? — спитав Опенгаймер.

— Тоді, Джейку, з нього можна буде сміятися. І з нас, мабуть, також, що чіпляємось за це мізерне життя, якого так легко спекатись.

На цьому розмова закінчилася, Мордань Джонс, котрий був трохи заснув крадькома, прокинувся й погрозив, що вранці подасть рапорт на Морела й Опенгаймера, а це означало — пекельну сорочку. Мені він не загрожував, бо знав, що вона мене й так не мине.

Забувши про біль, я лежав серед тиші й мовчання і думав про Морелову пораду. Я вже згадував, що, вдаючись до самогіпнозу, я пробував проникнути в свої колишні життя. І переконався, що в них можна проникнути, хоч бачене не мало послідовності.

Але Морелів спосіб вочевидь був протилежний моєму самогіпнозові, тим-то я дуже ним зацікавився. Гіпнотизуючи себе, я найперше втрачав свідомість. А за Мореловим способом свідомість залишалась аж до кінця, і коли тіло завмирало, вона підносилася на такі високі щаблі, що покидала його, покидала Сан-Квентін і линула в далечінь, хоч не переставала бути свідомістю.

«Так чи ні, а варто спробувати», — вирішив я. Всупереч властивому вченим скептицизмові, я повірив. Я не мав сумніву, що зумію зробити те, що тричі зробив Морел. Може, ця віра так легко опанувала мене тому, що я до краю виснажився. А може, мені просто забракло сили на скептицизм. Ед Морел уже висловив таку думку. Він дійшов до неї чисто емпірично, і, як ви далі побачите, я довів її також емпірично.

РОЗДІЛ X

Одначе найбільше заважило те, що другого ранку начальник Есертен прийшов до моєї камери з наміром доконати мене. Із ним були капітан Джемі, Мордань Джонс і Ел Гачінс. Цього Гачінса засудили на сорок років,

але він сподівався, що його помилують. Останні чотири роки Гачінс був у в'язниці за головного старосту. Можете уявити, яку силу давало йому це становище, коли я скажу вам, що самі лише його хабарі становили три тисячі доларів на рік. Заощадивши десять-дванадцять тисяч і сподіваючись помилування, він був, звісно, сліпим знаряддям у руках начальника в'язниці.

Я сказав, що начальник прийшов з наміром доконати мене. Це видно було з його обличчя, і це підтвердили його вчинки.

— Огляньте його,— наказав він лікареві Джексону.

І той покидьок здер з мене сорочку, що зашкарубла від бруду,— я не мав змоги змінити її, відколи сидів у самотинній камері,— і оголив моє змучене тіло. Шкіра, наче темно-жовтий пергамент, зморщилась на ребрах і взялася гнійними ранами від пекельної сорочки. Огляд був безсоромно поверховий.

— Видержить? — запитав начальник.

— Авжеж,— відповів Джексон.

— Як серце?

— Чудове.

— То ви вважаєте, що він витримає десять день?

— Будьте певні.

— Не вірю! — люто гримнув начальник.— Проте спробуємо. Лягай, Стендінгу.

Я слухняно ліг долілиць на розстеленій пекельній сорочці. Начальник на мить ніби завагався.

— Повернись! — наказав він.

Я спробував повернутись, але був такий кволий, що тільки безпорадно заборсався долі.

— Удає,— зауважив Джексон.

— Ну гаразд, перестане вдавати, коли я його доконаю,— сказав начальник.— Поможіть йому. Мені ніколи з ним воловодитись.

Мене перевернули на спину, і я глянув начальникові в обличчя.

— Стендінгу,— озвався він повагом.— Більше я не буду з тобою панькатись, я втомився, мені надокучила твоя впертість. Терпець мені урвався. Лікар Джексон каже, що ти ще можеш і десять день витримати в цій сорочці. Уяви, що з тобою буде. Я хочу дати тобі останню нагоду. Признайся, де динаміт. Тієї миті, як він буде у мене в руках, я заберу тебе звідси. Ти скупаєшся, поголишся і вдяг-

неш усе чисте. Я на півроку залишу тебе спочивати й оклигувати в шпиталі, а тоді призначу бібліотечним старостою. Це найбільше, що я можу для тебе зробити. До того ж ти ні на кого не доносиш. Ти єдиний у цілому Сан-Квентіні знаєш, де динаміт. Ти нікого не скривдиш, коли признаєшся, а тобі буде тільки добре. А якщо ні...— Він замовк і недвозначно знизав плечима.— Якщо ні, то тебе зашнурують зараз у пекельну сорочку на десять день.

Мене пойняв жах. Я був певен, так само як і начальник, що для такого кволого, як я, це означає смерть, але я згадав Морелову пораду. Тепер, як ніколи, вона була мені потрібна, і, як ніколи, я повинен твердо вірити в неї. Я усміхнувся в лице Есертенові і вклав свою віру і в усмішку, і в ті слова, що йому сказав.

— Бачите, начальнику, що я всміхаюся? — запитав я.— Якщо через десять днів, коли ви будете розв'язувати мене, я так само всміхатимусь до вас, то чи дасте ви тютюну й паперу Морелові й Опенгаймерові?

— Ну, хіба не божевільні люди ці вчені? — пирхнув капітан Джемі.

Начальник в'язниці був запальної вдачі і сприйняв мої слова за образливі кпини.

— За це тебе тільки тісніше сповивають,— сказав він.

— Пропоную вам закластися, начальнику,— спокійно провадив я далі.— Сповивайте мене якнайтісніше,— але справді, коли через десять днів я посміхнуся вам, то дасте тютюну Морелові й Опенгаймерові?

— Ти щось дуже впевнений у собі.

— Впевнений, тому й пропоную закластися.

— Може, ти став набожним? — поглузував він.

— Ні,— відказав я,— просто в мені більше життя, ніж ви можете забрати. Зашнуруйте мене в пекельну сорочку хоч на сто днів, коли хочете, а опісля я все-таки посміхнуся вам.

— Я гадаю, що для тебе, Стендінгу, й десять день забагато.

— Гадаєте? Ви певні? Коли певні, то ви ж нічого не втратите, вам не доведеться видавати десять центів на дві пачки тютюну. Чого ж ви тоді боїтесь?

— Я б оце зараз розтовк тобі пику й за два центи! — оскаженівши, закричав він.

— Я не дозволю собі стати вам на перешкоді,— я був гречний до нахабства.— Бийте, скільки влізе, а в мене,

проте, лишиться доволі місця на обличчі для усмішки. А поки ще ви вагаєтесь, чи бити, чи ні, то краще закладімся.

Треба остаточно знесилитись і втратити всяку надію на щось, аби в самотинній камері так дражнити начальника в'язниці. Або ще й непохитно вірити в диво. Тепер я знаю, що вірив, і тому так чинив. Вірив у те, що сказав Морел. Вірив, що навіть сто днів у пекельній сорочці не докопають мене.

Капітан Джемі, мабуть, відчув, що я непохитно у віщось вірю, бо він сказав начальникові:

— Я згадую випадок з одним шведом, що збожеволів років двадцять тому. Вас ще тут не було. Він убив когось, посварившись за двадцять п'ять центів, і його засудили на довічно. Він був кухар. Дуже побожний. Якось він заявив, що по нього спустилася з неба золота колісниця, сів на розжарену до червоного плиту і почав смажитися, виспівуючи гімни та святі псалми. Його звідти стягли, проте він прогорів аж до кісток і за два дні задер копита у шпиталі. До самого кінця він запевняв, що не чув жару,— і не застогнав ані разу.

— Ну, Стендінг у нас застогне,— буркнув начальник.

— Коли ви такі певні, то чому ж не пристаєте на мою пропозицію? — і далі дражнив я начальника.

Він так розсердився, що я б, мабуть, зареготав, якби не був у такому розпачливому стані.

Лице йому скривилося. Він стиснув кулаки, і я подумав навіть, що він накинеться й почне мене бити. Але, напружившись, він опанував себе.

— Добре, Стендінгу,— гаркнув він.— Я згоден. Але тобі доведеться добре впріти, щоб через десять день знов посміхнутися. Перекиньте його, хлопці, і затягніть так, щоб аж ребра хруснули. Покажи, Гачінсе, як ти вмієш шнурувати.

Мене перевернули й затягнули так, як ніколи. Староста таки показав свою вправність. Я силкувався якомога вигадати для себе хоч трохи простору. Звісно, мало, бо я дуже схуд, а м'язи стали такі тонкі, як мотузочки. Я вже не мав ні тіла, ні сили, і коли затаював трошечки простору, то, їй-богу, тільки тим, що розтягав суглоби між кістками. Але тепер Гачінс не дав і цього зробити. Раніше, ще тоді, як не був старостою, він добре вивчив усякі такі штуки, бо й сам не раз лежав у пекельній сорочці.

Гачінс, бачите, вдачею був підлий пес. Колись, може, він був людиною, та суспільне колесо його зломило. Він вибрав собі десять чи дванадцять тисяч і сподівався вийти на волю, якщо ревно виконуватиме накази. Згодом я дізнався, що одна дівчина вірно чекала на нього. Жінка часто буває тим чинником, що дає змогу зрозуміти поведінку чоловіка.

Якщо хтось будь-коли робив убивство, обміркувавши й розваживши його наперед, то це якраз Ел Гачінс того ранку, з наказу начальника в'язниці, в самотинній камері номер один. Він позбавив мене навіть тої дещиці простору, яку мені іноді щастило затаїти; і коли моє тіло стало безладне й безборонне, він щосили натиснув ногою на спину й так стягнув мене, як ніхто досі. Тендітна оболонка, в якій містилися мої життєві органи, була так немилосердно стиснута, що я зразу відчув над собою подих смерті. Але в мені збереглося чудо моєї віри: я був певен, що не вмру. Я знав, кажу, *знав* добре, що не вмру. Голова мені паморочилася, серце калатало так, що його удари віддавались від нігтів на ногах аж до кінчиків чуба на голові.

— Либонь, тіснувато,— неохоче визнав капітан Джемі.

— Дурниці,— заперечив лікар Джексон.— Я вас запевняю, що йому нічого не станеться. Він з криці. Правду кажучи, йому давно б слід гигнути.

Начальник Есертен заледве спромігся просунути пальця між шнурками та моїм тілом. Проте йому цього було мало: він наступив на мене ногою і, спираючись на неї всією вагою свого тіла, потягнув за мотуз. Але не зміг ніскільки витягти.

— Скидаю перед тобою шапку, Гачінсе,— сказав він.— Ти своє діло знаєш. Перекиньте його тепер, нехай я поляну.

Вони перекинули мене на спину. Я подивився на них витріщеними очима. Я певен був, що якби мене так стиснули вперше, то я неодмінно помер би вже за десять хвилин. А тепер я був дуже вправний. Мав за собою тисячі годин у сорочці, а крім того, вірив у те, що сказав мені Морел.

— Ну, смійся! Смійся, хай тобі чорт!— гаркнув начальник в'язниці.— Де ж та твоя усмішка, що ти нахвалявся?

Моїм легеням не ставало повітря, і я задихався, серце моє мало не лопало, голова паморочилась, проте в мене вистачило сили всміхнутися начальникові в обличчя.

РОЗДІЛ XI

Грюкнули двері і відрізали мене від усього, лишивши тільки трошечки світла. Я лежав сам на спині. Усякими засобами, яких я добирав, коли мене зашнуровували в пекельну сорочку, я дюйм за дюймом пересунувся по підлозі так, що носаком чобота на правій нозі міг торкатися дверей. Це була велика втіха. Я вже не відчував себе таким без краю самотнім. Як буде треба, я зможу перестукуватися з Морелом.

Але начальник Есертен, мабуть, дав наглядачам суворий наказ, бо коли я врешті спромігся вистукати Морелові, що наміряюся зробити його спробу, вони перешкодили йому відповісти. Мене наглядачі тільки лаяли, бо я був уже зв'язаний на десять днів і ніякою більшою карою вони не могли мені погрозити.

Пригадую, що тоді я звернув увагу на надзвичайну ясність свого розуму. Тіло страждало, як і завжди, від нестерпної муки, але розум ставився до неї пасивно, і на страждання я звертав не більше уваги, як на підлогу піді мною або на стіни навколо мене. Ніколи ще людина не була у відповіднішому для Морелової спроби душевному й розумовому стані. Звісно, найбільше до цього спричинялась моя виснаженість, але було й ще щось. Я давно вже привчив себе забувати про біль, позбувся і страху, й сумнівів. Усю силу своєї душі я вклав у віру, що воля панує над тілом. Мій пасивний стан скидався скорше на сон і водночас був близький до найвищого ступеня екзальтації.

Я взявся зосереджувати свою волю. Тіло моє вже почало німіти й терпнути від затриманого кровообігу. Всю увагу я скерував на мізинець правої ноги і, напружуючи волю, наказував йому перестати жити в моїй свідомості, померти для мене, тому що мені, його господареві, він не потрібний. Я страх як натужувався; Морел попередив, що так повинно бути. Але я нітрохи не сумнівався. Я знав, що палець замре, і відчув, як він завмер. Силою своєї волі я вилучав з життя суглоб за суглобом.

Далі пішло легше, тільки, на жаль, повільно. Суглоб за суглобом завмирали пальці на ногах; потім поступово завмерли ступні, тоді коліна.

Я був такий збуджений, що не радів навіть своєму успіхові. Я знав тільке одне, що примушую власне тіло вми-

рати, і весь віддався цій меті, не думаючи ні про що. Я виконував своє завдання, мов той муляр, що кладе цеглину до цеглини, і дивився на цю працю, як на щось звичайне,— як муляр на свою роботу.

За годину тіло моє було мертве по стегна, а тоді завмирання посунулося далі вгору.

І лише коли воно дійшло до рівня серця, вперше моя свідомість потьмарилась. Злякавшись, щоб не втратити її зовсім, я спинив смерть на цьому місці і всю увагу зосередив на руках. У голові мені знову прояснилося, і я швидко змертвив руки й плечі.

Тепер моє тіло було вже все мертве, опріч голови й невеличкої місцини в грудях. Удари стисненого серця не віддавалися більше в мозкові. Воно билося рівно, хоч і слабенько. Якби я такої хвилини міг радіти, то зрадів би, що нічогісінько не відчуваю.

Відтоді, однак, мої переживання різняться від Морелових. Машинально напружуючи волю, я почав упадати в дрімоту, як це завжди буває на межі між сном та дійсністю. Мені почало здаватися, ніби мій мозок дивовижно збільшується, але тільки мозок, а не череп. Часом миготіли якісь іскри, спалахували виблиски світла, ніби навіть я, володар свого тіла, на мить переставав існувати, але відразу по тому я знову ставав самим собою, все ще зв'язаний тілесною оболонкою, яку змушував помирати.

Найбільше бентежило мене збільшення мозку. Я відчував, що він, як і перше, обмежений черепом, а проте здавалося, наче його об'єм уже вийшов за межі черепа й поширюється далі. Разом з тим у мене було ще одне найдивніше відчуття, якого я ніколи досі не мав. Час і простір у моєму сприйнятті страшенно розтягалися. Навіть не розплющуючи очей, я знав, що стіни моєї малесенької камери розступились і вона стала подібна до величезної аудиторії. Поки я розмірковував над цим явищем, стіни розступалися щораз ширше. На хвилину у голові мені майнула химерна думка: коли так розсунеться уся Сан-Квентінська в'язниця, то незабаром її надвірні стіни з одного боку ввійдуть в Тихий океан, а з другого — вгородяться в Невадську пустелю! За цією думкою майнула й друга, така сама безглузда: якщо матерія могла пройти крізь матерію, то, можливо, стіни моєї камери вже пройшли крізь стіни в'язниці, і я опинився на волі. Це була, звісно, химерна фантазія, ні на хвилину я не забував цього.

Час теж якось дивно розтягався. Серце стукало через великі проміжки. Я розважався тим, що почав рахувати, скільки минає секунд між ударами. Перший раз, дуже добре пам'ятаю, я налічив сто, потім проміжки подовшали, і я втомився лічити.

Поки ілюзія розтягнення часу й простору дедалі зростала, я, дрімаючи, обмірковував нову поважну проблему. Морел казав, що він визволився від свого тіла, вбивши його, або, вірніше, вилучивши його зі своєї свідомості, що, власне, те саме. Тепер моє тіло майже цілком завмерло, і я був певен, що, скупчивши волю на останньому, ще живому, клаптикові, я доведу і його до змертвіння. Але тут виникав новий клопіт, адже Морел не попередив мене, чи треба мені змертвити й голову? І коли я це зроблю, то чи не помре навіки тіло Дерела Стендінга, незалежно від того, яка доля спіткає його душу?

Я ризикнув змертвити й серце, що ледве билося. Натуживши волю, я відразу домігся свого. У мене не стало ні серця, ані грудей. Лишився самий розум, душа, свідомість,— звіть це, як хочете, і жило воно у туманному мозкові, що хоч містився всередині мого черепа, а проте все зростав і вийшов поза його межі.

І раптом я блискавкою полинув кудись у світи. Стрибок—і я перекинув покрівлю тюрми, неба Каліфорнії і опинився десь між зорями. Я свідомо кажу «між зорями», бо мандрував серед них. Я бачив себе дитиною. Мене оповивала легка серпанкова тканина дуже ніжних відтінків, що виблискували у холодному зоряному світлі. В цьому, безперечно, відбилося моє хлоп'яче враження від одягу циркових акторів і уявлення про одяг малих янголят.

Та хоч там як, а в такому вбранні я блукав між зорями, піднесений свідомістю, що переді мною далека дорога, що в кінці її я знайду всі космічні формули і осягну остаточну таємницю всесвіту. Я тримав довгу скляну паличку. Кінцем її мені треба було торкатися кожної зірки, повз яку я пролітав. І я напевне знав, що коли пропущу хоч одну зірку, то навіки впаду в безодню і буду каратися за цей непробачний гріх.

Довго я мандрував між зорями. Коли я кажу «довго», то мусите пам'ятати, що час дуже розтягався в моїй уяві. Століттями я блукав у просторах, впевнено й нехибно торкаючись кінчиком скляної палички кожної зірки. Мій шлях щодалі яснішав, і я наближався до неосяжної мети

безмежної мудрості. Але я й на хвилину не дурив себе. Я не був якимсь іншим моїм «я». Весь час я був свідомий, що я Дерел Стендінг, і що це я мандрую між зорями торкаюся їх своєю скляною паличкою. Одне слово, я знав, що в цьому не було нічого реального, нічого такого, що коли-небудь траплялося чи могло трапитись у дійсності. Усе це було не що інше, як чудна оргія уяви, яка буває ноді, коли людина сп'яніє, чи коли марить, чи навіть у звичайному сні.

Я весело ширяв собі небесними просторами, і ось якось моя паличка не торкнулася одної зорі. Враз я зрозумів, що вчинив великий гріх. І тієї ж миті мене приголомшив удар, потужний, владний, невблаганний і неминучий, як залізна п'ята долі, аж луна покотилася всесвітом. Уся зоряна система заіскрилася, завирувала і спалахнула полум'ям.

Тіло моє шматнула гостра, рвучка мука. Я знову був Дерел Стендінг, довічно ув'язнений, що лежав у пекельній сорочці. Я знав, через що повернувся назад. То Ед Морел з камери номер п'ять покликав мене своїм стуком.

Тепер я спробую пояснити вам, як для мене розтягнулися час і простір. Потім, через кілька днів, я спитав Морела, що він тоді хотів мені сказати. Виявилося, що він просто запитав: «Як ти там, Стендінгу?» Він стукав дуже швидко, користаючися з нагоди, що наглядач був у другому кінці коридора. Ще раз скажу: стукав він дуже швидко і,— зверніть увагу! — між першим і другим стуком я був це геть далеко, я мандрував ще міжзоряними просторами, одягнений у легке вбрання, і торкався скляною паличкою кожної зірки, я ще мчав до тих неосяжних формул, що з'ясували б мені остаточну таємницю буття. І як перше, минали цілі сторіччя. Тоді почувся поклик — тверда п'ята долі, і гостра, рвучка мука повернула мене знову до моєї камери в Сан-Квентіні. То Ед Морел постукав удруге. Проміжок між першим та другим стуком не міг бути довший як півсекунди. А для мене так неймовірно розтягся час, що за ці півсекунди я промандрував між зорями цілі сторіччя.

Я знаю, читачу, що все це здається тобі нісенітницею. Погоджуюсь. Воно нісенітниця. А проте, я все це перекив. Для мене воно таке саме реальне, як і той змій, що його людина бачить у гарячковому маренні.

Та хоч би там що, а Морелові треба було не більше двох хвилин, щоб простукати своє питання. А для мене між його першим стуком і останнім минули епохи. Однак тепер я вже не міг так радісно, як перше, мандрувати зоряним шляхом, на ньому чатував страх перед неминучим покликом, що кине мене назад, до жорстоких мук пекельної сорочки. І епохи моїх блукань серед зоряних просторів стали епохами страху.

І весь час я знав, що це Ед Морел своїм вистукуванням так немилосердно прив'язує мене до землі. Я хотів звернутися до нього, просити його, щоб він перестав, але я так старанно вилучив своє тіло з свідомості, що не міг його воскресити. Воно лежало в пекельній сорочці мертве, хоч я ще жив у його черепі. Марно напружував я волю, щоб нога моя послала звістку Морелові. Я собі доводив, що маю ногу. Одначе я так досконало вилучив своє тіло, що, по суті, цієї ноги не існувало.

А тоді,— тепер я знаю, що Морел просто перестав стукати,— я знову полинув своїм зоряним шляхом, і ніхто мене не вертав назад. Потім, усе ще мандруючи, я відчував, що засинаю, і який же то був чарівний сон! Час від часу вві сні я рухався,— авжеж! Ви тільки вдумайтесь у це слово: *«рухався»!* Я ворушив руками й ногами, відчував дотик чистих простирал до свого тіла, мені було затишно. Це було пречудово! Як людина, помираючи зі спраги в пустелі, бачить марева — дзюркотливі водограї, прохолодні кринички,— так і я бачив, що визволився з пекельної сорочки, що замість бруду навколо мене чистота, і замість моєї поморщеної, мов пергамент, шкіри,— здорова, гладенька, як оксамит. Але зараз ви переконаєтеся, що мої марева були й інакші.

Я прокинувся. О, я вже не спав, а тільки лежав з заплющеними очима. І прошу вас, зрозумійте: все, що трапилося потім, нітрохи не здивувало мене. Все видавалося цілком нормальним і природним. Запевняю вас, що я був самим собою. *Але вже не Дерелом Стендінгом.* Він так само не мав нічого спільного зі мною, як і його суха, поморщена, мов пергамент, шкіра з моєю, свіжою та м'якою. Я не знав ніякого Дерела Стендінга, та й не міг його знати, бо він тоді ще не народився, та й мав народитися аж за декілька сторіч. Одначе ви самі зараз переконаєтесь.

Я лежав з заплющеними очима і лінькувато прислухався. Знадвору долинав рівномірний цокіт кінських копит по бруківці. Часом бряжчала зброя і металеві оздоби на конях, і я зрозумів, що повз мої вікна вулицею проїхав загін кінноти. Я знічев'я міркував, хто б то міг бути. Відкілясь,— зрештою, я знав, що з подвір'я заїзду,— знову почувся цокіт копит і нетерпляче іржання. Я впізнав, що це чекає мій кінь.

Почулася хода. Хтось ступав ніби обережно, а проте навмисне тупав, виявляючи свій таємний намір, збудити мене, якщо я сплю. «Хитрий старий!» — усміхнувся я сам до себе.

— Понсе,— озвався я, не розплющуючи очей,— швидше води, холодної, ціле відро! Сю ніч я забагато випив, і тепер мені горить усередині.

— Та й спали теж забагато,— пробурчав старий, подаючи мені кухоль води, загодя принесений.

Я сів, розплющив очі, узяв обіруч кухля з водою і, жадібно припавши до нього губами, подивився на Понса.

Тепер зверніть увагу на дві речі: я розмовляв французькою мовою і не дивувався цьому. Тільки опісля, коли я знову опинився у своїй самотинній камері і згадував усе те, про що оце пишу,— я збагнув, що розмовляв по-французькому, і то добре. А я, Дерел Стендінг, що пише тепер ці рядки у відділенні для вбивць у Фолсомській в'язниці, знав французьку мову лише в обсязі програми середньої школи, тобто читав, але розмовляти зовсім не міг. Я не вмів би навіть вимовити як слід французькі назви у меню.

Та вернімося до мене в кімнату. Понс був маленький худенький дідок. Він народився в нас у домі, я це знав, тому що того дня, який я описую, випадково про це згадували. Він мав добрих шістдесят років. Був беззубий, але бадьорий і моторний, дарма що кульгав, якось кумедно підскакуючи. Проживши з нами ціле своє життя, він дозволяв собі бути з усіма запанібрата. Він служив у мого батька ще раніше, ніж я навчився ходити, а як батько помер, то він перейшов до мене. Саме того дня Понс оповідав мені про це. Ногу йому скалічило на війні в Італії, під час кавалерійської атаки. Ледве він устиг був витягти мого батька з-під кінських копит, як його вдарили списом у стегно, і він сам попав під копита. Батько, бувши при пам'яті, але безпорадний через рани, бачив усе те. Таким

чином Понс здобув собі право бути мало не зухвалим з нами, принаймні зі мною, сином мого батька.

Понс докірливо похитав головою, побачивши, як жадібно я п'ю воду.

— Чули, як вона кипіла мені в горлі? — засміявся я, віддаючи йому порожнього кухля.

— Викапаний батько! — безнадійно мовив він.— Але ваш батько згодом усе-таки дечого доброго навчився, а ви навряд чи навчитесь.

— Еге, навчився, коли йому живіт не давав пити, коли від одного ковтка його аж вивертало,— дражнив я старого.— Не штука не пити, коли не годен!

Поки ми розмовляли, Понс поскладав біля ліжка те, що я мав сьогодні одягти.

— Пийте, пийте собі, пане,— мовив він,— вам не завадить. Помрете із здоровим шлунком.

— Ви хочете сказати, що він у мене залізний? — Я вдавав, ніби не розумію, на що він натякає.

— Я хочу сказати...— почав він знову, але, збагнувши, що я його дражню, замовк, надув свої поморщені губи й повісив на бильце стільця мій новий плащ із соболів.— Вісімсот дукатів,— ошкірився він,— тисяча кіз і сотня ситих биків за плащ, щоб вам було тепло. Цілих два десятки ферм на спині мого шляхетного пана.

— А ось тут ціла сотня добірних ферм, та ще й замок або два на додачу, а то й палац,— сказав я, торкаючись рукою до шаблі, що її він саме клав на стілець.

— Ваш батько також здобув усе дужою рукою,— дорікнув Понс,— але він умів берегти здобуте.

Старий замовк, зневажливо показуючи на мій новий червоний атласний камзол,— надзвичайно гарний, тільки дуже дорогий.

— За оце шістдесят дукатів! — не вгавав Понс.— Ваш батько радше б віддав усіх кравців та юдеїв з цілого християнського світу на потіху сатані, аніж заплатив би такі гроші.

Отак весь час, поки ми вдягались, тобто поки Понс допомагав мені вдягатись, ми з ним під'їдали один одного.

— Я бачу, що ви, Понсе, не чули останньої новини? — хитро закинув я.

Старий нашорошив вуха. Він любив усякі плітки.

— Останньої новини? — перепитав він.— Може, щось про англійський двір?

— Ні,— я похитав головою,— але, мабуть, це тільки для вас новина, а всі решта вже її знають. То ви справді не чули? Грецькі філософи шепталися про неї ще дві тисячі років тому. Через цю ж новину я і став носити двадцять заможних ферм на спині, через неї живу при дворі і чепурно вбираюся. Бачите, Понсе, світ — це найпаскудніше місце, життя — найсумніша річ, усі люди вмирають, а коли помруть, то вони, звісно, мертві. Отже, щоб урятуватись від туги й лиха, нинішні люди, такі, як я, шукають утіхи, забуття й шалених розваг.

— Ну, а новина, пане? Про що шепталися філософи в давнину?

— Про те, що бог помер, Понсе,— відповів я врочистим голосом.— Невже ви не чули? Бог помер, незабаром і я помру, тож і ношу на плечах двадцять заможних ферм.

— Ні, бог живий,— палко заперечив старий,— і царство його наближається. Кажу вам, пане, воно вже близько. Може, й завтра, і тоді земля загине!

— Так казали люди й у давньому Римі, Понсе, коли Нерон робив із них живі смолоскипи собі на втіху.

Понс жалісливо подивився на мене й сумно мовив:

— Надмірне знання народжує неміч. Я завжди опирався. Але вам, звісно, треба було зробити по-своєму і тягати мої старі кістки з собою. Вивчати астрономію й арифметику у Венеції, поезію та всі оті італійські штучки у Флоренції, астрологію у Пізі, а в тій країні божевільних, у Німеччині,— вже й не знаю що. Хай би їх чорт узяв, тих філософів! Я вам кажу, пане, я, Понс, ваш служник, кволий, темний у письмі дід, я кажу вам, що бог є, і незабаром прийде час, коли ви станете перед ним.— Він раптом замовк, щось, мабуть, згадавши, і додав:— Він тут, той священик, про якого ви казали.

Я відразу згадав, що призначив священикові зустріч.

— Чому ж ви мені досі не сказали? — розгнівався я.

— А що таке? — Понс знизав плечима.— Однаково він уже цілих дві години чекає.

— То чому ж ви мене не збудили?

Понс подивився на мене, задумливо й суворо.

— Ви ледве докотилися до ліжка й горланили наче півень: «Співай ку-ку, співай ку-ку, співай ку-ку!»

Він сміявся з мене, наспівуючи верескливим фальцетом цей безглуздий приспів. Звісно, лягаючи спати, я, мабуть, таки плів усякі нісенітниці.

— У вас добра пам'ять,— сухо зауважив я й накинув був на себе плащ із соболів, але зараз же шпурнув його Понсові, щоб прибрав. Він понуро похитав головою.

— І пам'яті ніякої не треба. Ви проспівали те «ку-ку» з тисячу разів, аж доки збіглись мало не половина гостей заїзду й почали гримати в двері, щоб ви не заважали їм спати. А коли я вас поклав як слід у ліжко, то хіба ви не покликали мене і не звеліли кожному, хто прийде, навіть самому чортові, казати, що «пані» ще сплять? А потім ви мене знову покликали й так стиснули мені руку, що вона тепер уся в синцях, і наказали, коли мені дороге життя, коли я люблю сите м'ясо й теплу грубу, не турбувати вас уранці і не будити? Хіба що трапиться одна річ.

— А яка саме? — запитав я, бо сам не міг нічого згадати.

— Сказали, хіба що серце чорного пугача, якого зовуть Мартінеллі — хто його знає, що то за цяця,— хіба що тепле серце Мартінеллі лежатиме, на золотій таці, конче на золотій — ви сказали, що лиш тоді я муситиму збудити вас отим вашим: «Співай ку-ку, співай ку-ку». Ви почали мене вчити, як саме співати це: «Співай ку-ку, співай ку-ку».

Тільки-но він назвав мені ім'я, як я згадав про священика Мартінеллі: безперечно, це він стирав собі підошви цілі дві години, чекаючи на мене в другій кімнаті.

Коли нарешті Мартінеллі увійшов до мене і, вітаючись, назвав мій повний титул та ім'я, я згадав усе: я був граф Гійом де Сен-Мор. Бачите, я міг тоді знати, а пізніше згадати тільки те, що збереглося в моїй свідомості.

Священик був італієць, невисокий, смаглявий, сухий, наче після довгого посту або виснажений з голоду. Руки він мав маленькі й ніжні, як у жінки. Але очі! Вони були хитрі, лукаві, вузенькі, мов щілинки, з важкими повіками, гострі, як у тхора, і водночас ліниві, як у ящірки, що гріється на сонці.

— Занадто довго ви зволікаєте, графе де Сен-Море,— відразу почав він, коли я поглядом наказав Понсові вийти з кімнати.— Тому, в кого я служу, терпець уривається.

— Не так гостро, падре,— урвав я його, розгнівавшись.— Не забувайте, що ми з вами не в Римі.

— Мій найясніший володар...— почав він удруге.

— Найясніший править Римом,— знову спинив я його.— А тут — Франція.

Мартінеллі знизав плечима, вдаючи терпеливе смиренство, але його палючі, як у василіска, очі зраджували зовсім інше.

— Мій найясніший володар зацікавлений деякою мірою і тим, що робиться у Франції,— спокійно провадив він далі.— Ця дама не для вас. У мого володаря інакші плани...— Мартінеллі облизав тонкі губи.— Інакші плани щодо цієї дами... і щодо вас.

Я, звісно, знав, про кого йшлося. То була велика герцогиня Філіпа, вдова Жофруа, останнього герцога Аквітанського. Але велика герцогиня, вдова й усе таке інше, була перш за все жінка, молода, весела, вродлива, створена, як мені здавалося, саме для мене.

— Які ж то плани? — запитав я гостро.

— Вони занадто широкі й глибокі, графе де Сен-Море, щоб я дозволив собі думати про них, а тим паче обмірковувати їх з вами чи з будь-ким іншим.

— Я знаю, починаються великі події, і липкі хробаки вже заворушились під землею,— сказав я.

— Мене попереджено, що ви дуже впертий, але я повинен виконати наказ.

Мартінеллі підвівся йти, і я й собі підвівся.

— Я сказав, що це марна річ,— вів далі він.— Але вам дається остання змога змінити свої наміри. Мій найясніший володар поводиться з вами навіть більше, ніж великодушно.

— Гаразд, я подумаю,— безтурботно сказав я, проводячи його до дверей.

Він рвучко зупинився на порозі.

— Ні, час думати вже минув,— відказав він поважним тоном.— Я прийшов, щоб почути вашу остаточну відповідь.

— Я подумаю,— ще раз сказав я і потім, ніби згадавши, додав: — Якщо плани цієї дами не погоджуються з моїми, то, можливо, плани вашого володаря й дадуть бажані наслідки. Але не забувайте, падре, він не мій володар.

— Ви не знаєте мого володаря,— мовив він урочисто.

— І не хочу знати,— відказав я.

Я стояв і прислухався до вкрадливої легкої ходи священика-інтригана, що спускався рипучими сходами.

Якби я почав докладно розказувати всі подробиці побаченого за ті півдня й півночі, коли я був граф Гійом де Сен-Мор, то на це не вистачило б і десятка таких книжок,

як оця моя. Багато дечого доводиться пропустити, мало не все, бо я ніколи не чув, щоб засудженому відстрочували вирок, поки він напише спогади, принаймні в Каліфорнії такого звичаю не було.

Удень я поїхав у Париж, але в стародавній Париж. Вузькі вулиці були в жахливому санітарному стані, скрізь лежали купи сміття. Але я не спинятимуся на цьому, так само не оповідатиму, що було після полудня: ні за прогулянку верхи на околиці міста, ні за великий бенкет, що його влаштував Гуго де Меронг, де я майже нічого не їв і не пив. Почну з самого кінця своїх пригод, коли я стояв і жартував з Філіпою. Боже мій, яка вона була вродлива! Вона була поважна дама, а проте насамперед — жінка.

Ми собі невимушено сміялися й жартували, поки решта гостей веселилися навколо нас, але за нашими жартами ховалася поважність двох людей, що вже переступили поріг кохання, хоч ще не зовсім певні були одне одного. Я не описуватиму Філіпи. Тендітна, надзвичайно струнка, вона...— але я вже, здається, починаю описувати. Одне слово, вона була для мене єдина в світі жінка, і мене мало турбувало те, що довга рука сивого діда в Римі може простягтися через пів Європи і розлучити нас.

До мого плеча нахилився італієць Фортіні й прошепотів:

— Я хочу з вами поговорити.

— Почекайте, аж я захочу,— коротко відказав я.

— Я не звик чекати, поки хтось захоче,— так само коротко відповів Фортіні.

Кров у мене закипіла. Я згадав Мартінеллі та сивого діда в Римі й відразу збагнув, що все вирішено наперед. Довга рука вже простяглася. Обмірковуючи це, я помовчав з хвилину. Фортіні, лінькувато всміхаючись, дивився на мене зухвало й нахабно.

Тепер, більше ніж будь-коли, треба було зберегти холодний розум, але моя дика лють уже загорілася. Он що задумав той священик! Фортіні був виселенець з Італії, що з'явився тут років десять тому. Крім довгої шереги предків, у нього не було нічого за душею, але в фехтуванні він не мав собі рівного. Цього вечора його виставлено проти мене. Якщо йому не пощастить виконати наказу сивого діда, завтра знайдеться друга шпага, позавтра — третя. Якщо через якийсь випадок їм усім не пощастить, на мене чекає удар у спину кинджалом якогось

найнятого вбивці, а ні — то отрута в вині, в хлібі чи в м'ясі.

— Я не маю часу! Забирайтеся! — сказав я.

— У мене до вас нагальна справа,— була спокійна відповідь.

Несамохіть ми заговорили голосніше, і нас почула Філіпа.

— Забирайся геть, італійський псяюро! Одступися із своїм скигленням! Скоро я побалакаю з тобою.

— Місяць уже зійшов,— мовив Фортіні,— трава суха й добра. Роси немає. Там, за ставком, на відстані лету стріли ліворуч, є непогана галявина, затишна й відлюдна...

— Я скоро задовольню ваше бажання,— нетерпляче буркнув я.

Але він і далі стояв у мене за спиною.

— Я ж вам сказав, що скоро прийду до вас.

Тепер Філіпа втрутилась у нашу розмову, своїм звичаєм сміливо й твердо.

— Задовольніть бажання цього добродія, Сен-Море. Підіть з ним, а я бажаю вам успіху! — вона знаком покликала Жана де Жуанвіля, свого дядька, з анжуйських Жуанвілів, що проходив повз нас.— Ще раз бажаю вам успіху,— промовила вона і, нахилившись до мене, додала пошепки: — Моє серце буде з вами, Сен-Море. Не баріться, я чекатиму на вас у великій залі.

Я був на сьомому небі. Я немов плив у повітрі. Це вона вперше відверто виявила свою любовь. З таким благословенням мої сили дуже збільшились, і я не мав сумніву, що впораюсь із двадцятьма Фортіні і поглузую з двадцятьох дідів у Римі.

Жан де Жуанвіль і Філіпа зникли серед гостей, а ми з Фортіні швидко домовились і розійшлись, кожний шукати одного або двох приятелів. Потім ми мали зустрітись у призначеному місці за ставком.

Я спочатку знайшов Роберта Лонфранка, а тоді Анрі Боемонда. Але перед ними я здибав одного флюгера і зрозумів, звідки дме вітер і звідки загрожує буря. Це був Гі де Вілардуен, незграбний провінціал, що недавно з'явився при дворі, задирливий, як молодий півник. У нього було червонаво-руде волосся, маленькі, блакитні, близько поставлені банькаті очиці, також червонаві, принаймні білки, і червоне, ластате обличчя. Враження було таке, ніби хтось його ошпарив.

Коли я проходив повз нього, він несподівано штовхнув мене. І, звичайно, штовхнув навмисне, а проте спалахнув і схопився за шпагу.

«Еге,— подумав я,— у сивого діда в руках чимало знаряддя і доволі чудного», але вголос сказав:

— Даруйте мені мою незграбність, це моя вина, пробачте мені, Вілардуене,— і чемно вклонився тому півникові.

Та його не так легко було втихомирити. Поки він стовбурчився і їжився, я побачив Роберта Лонфранка і, підкликавши його, пояснив, у чому річ.

— Сен Мор цілком вас задовольнив,— вирішив той.— Він перепросив вас.

— Авжеж,— сказав я якнайулесливіше,— і ще раз перепрошую, Вілардуене, за свою незграбність. Тисячу разів перепрошую. З мого боку це було зовсім не зумисне. Я поспішав на побачення і був незграбний, дуже незграбний, але не зумисне.

Що ж дурневі лишалось робити, як не прийняти моє таке щире вибачення? Ми з Лонфранком поспішилися далі, та я знав, що не мине кількох днів, а може, навіть і годин, і цей юнак з полум'яним чубом таки знайде нагоду схрестити зі мною шпагу.

Лонфранкові я сказав тільки, що мені його треба, і він не дуже допитувався. Тому жвавому юнакові було не більше як двадцять років, але він добре орудував шпагою, воював уже в Іспанії і встиг здобути славу в двобоях. Лише чорні очі у нього спалахнули, коли він довідався, що має статись. І він так захопився, що сам знайшов Анрі Боемонда й забрав його до нашого товариства.

Коли ми всі троє прийшли на призначене місце за ставком, Фортіні з двома своїми приятелями стояв уже там. Один із них був Фелікс Паскіні, небіж кардинала Паскіні; цей небіж має таку довіру в дядька, як той — у сивого діда в Римі. Другий був Рауль де Гонкур, і, правду казати, я дуже здивувався, побачивши його в такій компанії, бо вважав його надто доброю і порядною людиною.

Ми чемно привітались і не стали гаяти часу. Для всіх нас тут не було нічого нового. Місце виявилося рівне, як і казав Фортіні, роси не було, місяць світив на безхмарному небі. Ми вийняли шпаги і почали двобій.

У Франції вважали, що я добре орудую шпагою, але я знав, що Фортіні орудує нею краще. Проте я знав також

і те, що цієї ночі кохана жінка серцем зі мною — отже, сьогодні одним італійцем стане менше на світі. Я не мав сумніву, що переможу, я тільки обмірковував, як мені краще його доконати, бо не хотів, щоб це тяглося задовго. Я завжди бився швидко й блискуче, до того ж цілі місяці бенкетів та «співай ку-ку» зробили мене нездатним довго битися. «Швидко й блискуче!» — вирішив я.

Але з таким майстерним супротивником, як Фортіні, не легко було впоратися. І ще, як на те, цього вечора Фортіні — дарма, що завжди холодний, витриманий, невтомний, завжди певний себе — чомусь також намагався діяти «швидко й блискуче».

Ми обидва вгадали один в одного бажання якнайшвидше впоратись, через те бились якось надміру нервово. Не знаю, чи вийшла б моя хитрість удень. Але тьмяне місячне світло дуже мені стало в пригоді, а надто допомогло те, що супротивників намір я вгадав на мить раніше. Він хотів ужити раптового наскоку — це звичайний, хоч і небезпечний спосіб, знайомий кожному новакові. Через нього загинуло чимало добрих хлопців, він щоразу небезпечний, тому фехтувальники не дуже його люблять.

Ми билися не більше хвилини, як я вже зрозумів, що Фортіні, раз у раз запально наскакуючи на мене, весь час мав на меті саме цей спосіб. Він викликав мене на удар, але не на те, щоб відбити його, а щоб в останню мить, відхиливши його звичайним легким поворотом руки, спрямувати на мене вістря своєї шпаги й проколоти мої груди, коли я нахилюсь уперед. Це дуже ризиковий спосіб, ризиковий з усіх боків. Коли він відхилить удар менш як на секунду раніше, я дістану попередження і врятуюсь, на секунду пізніше — його простромить моя шпага.

«Швидко й блискуче? — подумав я.— Гаразд, голубчику, нехай буде швидко й блискуче, а головно — швидко».

В нашому випадку це був зустрічний напад, але я сподівався перехитрити супротивника і виявитись меткішим. І таки я був меткіший. Як я сказав, ми змагалися не більше як хвилину, коли це трапилося. Правда, швидко? Мій наскок таки був швидкий. Блискавичний, миттєвий. Можу заприсягтися, що ніхто в світі не міг цього зробити швидше. Я вгадав якусь частку секунди, але на таку саму частку секунди Фортіні спізнився відхилити

мій удар і простромити мене своєю шпагою. Я відбив її; зблиснувши поруч з моїми грудьми, вона врізалася в повітря за мною. А моя шпага прохромила йому груди на рівні серця і пройшла наскрізь з правого боку на лівий.

Дивна це річ — настромити живу людину на сталевий клинок. Я сиджу в своїй камері, переставши на хвилину писати, і розважаю над цим. Я часто згадував ту давню місячну ніч у Франції, коли швидко й блискуче впорався з італійцем. Виявилося дуже легко проколоти тіло людини. Можна було сподіватись більшого опору, та він і був би, якби вістря моєї шпаги зачепило кістку, але воно зачепило тільки м'ясо, через те так легко й пройшло наскрізь. Пишучи про це, я знову відчуваю ту легкість у руках і в мозкові. Я встромив шпагу в італійцеве тіло так легенько, як шпильку від жіночого капелюшка в кашу. Тієї ночі це не здивувало Гійома де Сен-Мора, але воно здається дивним мені, Дерелові Стендінгу, коли через кілька сторіч я згадую про той двобій. Легко, надзвичайно легко вбити дужу людину, що живе й дихає, такою грубою зброєю, як шматок криці. Люди подібні до крабів з м'якою шкіркою, вони такі самі ніжні, тендітні й безборонні.

Але вернімося до тієї місячної ночі на галявині. Після мого удару настала помітна пауза, Фортіні впав не зразу. І я не зразу витяг свою шпагу. Цілу секунду ми стояли непорушно: я — широко розставивши ноги, напружено нахилившись уперед і горизонтально витягши руку, а Фортіні — широко розкривши блискучі очі й завмерши зі шпагою так далеко простягненою вперед повз мене, що рука з держаком торкалася моїх грудей із лівого боку.

Цілу секунду стояли ми так, ніби дві статуї, і можу заприсягтися, що наші свідки не одразу навіть добрали, що скоїлося. Потім Фортіні хапнув ротом повітря й злегка закашлявся. Його напружена постава послабла, рука з держаком біля моїх грудей затремтіла й безпорадно обвисла, а шпага вперлася в землю. Паскіні й Гонкур підбігли до нього, і він упав їм на руки. Але витягти шпагу виявилося куди важче, ніж устромити. М'ясо чіплялося за неї й не хотіло випускати. Повірте мені, треба було чимало фізичної сили, щоб витягти її.

Коли я шарпонув шпагу, біль вернув Фортіні до життя. Він відштовхнув приятелів, випростався, підняв шпагу

й став у позу. Я також став, дивуючись, як можна прошити його наскрізь на рівні серця й не зачепити жодного важливого життєвого органу. Та враз, перше ніж приятелі встигли підхопити Фортіні, ноги у нього підломилися, і він важко впав на траву. Коли його перевернули на спину, він був уже мертвий. Права рука судомно стискала шпагу, а лице в місячному світлі було як у примари.

Так, справді на диво легко вбити людину.

Ми вклонилися його приятелям і зібрались були йти, коли Фелікс Паскіні затримав мене.

— Вибачте, але відкладімо це на завтра,— сказав я.

— Тільки на ступінь відійти вбік,— наполягав він,— там ще суха трава.

— Дозвольте мені замість вас покропити її, Сен-Море,— втрутився Лонфранк, палаючи бажанням зітнутися з італійцем.

Я похитав головою.

— Паскіні належить мені,— сказав я,— він буде завтра перший.

— А хіба є ще хтось? — спитав Лонфранк.

— Спитайте де Гонкура,— усміхнувсь я.— Я певен, що він уже має намір виявити своє бажання стати третім.

Почувши це, де Гонкур розгублено кивнув. Лонфранк глянув на нього запитливо, і він ще раз кивнув головою.

— А за ним, без сумніву, з'явиться й півник.

І таки справді, тієї хвилини з'явився рудий Гі де Вілардуен і попрямував до нас освітленою місяцем галявиною.

— Ну, то хоч цей принаймні буде мій,— мало не благав мене Лонфранк, так йому кортіло помірятися з кимось силою.

— Про це ви самі з ним домовляйтеся,— засміявсь я й повернувся до Паскіні.— Отже, завтра. Призначайте, коли й де мені на вас чекати.

— Трава чудова,— не здавався той,— місце також чудове, і я хочу, щоб ви цього ж таки вечора пішли слідом за Фортіні.

— Було б краще, якби за ним пішов його приятель,— підшкильнув я,— а тепер вибачте, мені треба йти.

Паскіні заступив мені дорогу.

— Чи ви, чи я, але нехай це буде сьогодні,— сказав він.

Тепер уже й до нього в мене спалахнула лють.

— Ви добре служите своєму панові,— поглузував я.

— Я служу тільки своїм розвагам. Пана в мене нема.

— Даруйте, коли я дозволю собі сказати вам правду,— промовив я.

— Яку? — спитав він увічливо.

— Що ви брехун, Паскіні.

Він як стій обернувся до Лонфранка й Боемонда:

— Ви чули? Тепер самі бачите, що я маю на нього право?

Вони нерішуче глянули на мене, бажаючи знати мої наміри, але Паскіні не хотів чекати.

— Коли ви маєте ще якісь сумніви,— поспішився він додати,— дозвольте мені їх знищити... Отак.

І він плюнув мені під ноги. Я вже більше не годен був стриматися. В мені піднялася сліпа лють, як я її називаю,— раптове непереможне бажання вбивати й нищити. Я забув, що Філіпа чекає на мене у великій залі, і пам'ятав тільки про образу, про нецеремонне втручання сивого діда в мої справи, про священикову місію й зухвальство Фортіні, про нахабного Вілардуена, а тепер оцього Паскіні, що заступив мені дорогу й плюнув під ноги. Очі мені палали, у голові стояв червоний туман. Я дивився на тих негідників, як на шкідливий бур'ян, що його треба прибрати з дороги, згладити зі світу. Як спійманий лев, оскаженівши, кидається в сітці, так я ладен був кинутись на тих гадів. Вони мене оточили. Я потрапив до пастки, і єдиний вихід з неї — понищити їх, труснути об землю й розтоптати.

— Чудово,— сказав я якомога спокійніше, бо моє тіло аж здригалося з насилу стримуваної люті,— ви перший, Паскіні, потім Гонкур, а тоді Вілардуен.

Вони, кожен по черзі, кивали головою, що згодні, і ми з Паскіні вже хотіли були відійти вбік, коли Анрі Боемонд спинив нас.

— Ви поспішаєте, а їх троє й нас троє,— сказав він мені.— Тож чому б нам не полагодити цієї справи, узявшись до неї всім трьом водночас?

— Так, так,— палко втрутився Лонфранк.— Ви, Боемонде, беріть де Гонкура, а Вілардуен лишиться мені.

Але я спинив рукою своїх добрих приятелів.

— Вони тут з наказу,— пояснив я.— І так дуже розпалилися, що я теж пройнявся таким самим бажанням. Тим-то я їх нікому не віддам.

Я завважив, як Паскіні дратувався, що я його затримую розмовою, і вирішив ще трохи його подражнити.

— З вами, Паскіні, я довго не морочитимусь,— сказав я.— Не хочу, щоб Фортіні довго на вас чекав. Вас, де Гонкуре, я покараю по заслузі, не треба було лізти в таку лиху компанію. Ви погладшали і вам важко дихати. Отже, я не буду квапитись, аж доки ваше сало не розтопиться, а легені не засопуть, як дірявий міх. А щодо вас, Віларуене, то я ще не вирішив, як з вами повестися.

Потім я вклонився Паскіні, і ми почали битися. О, я поклав собі бути цієї ночі справжнім чортом! «Швидко й блискуче» — саме так я битимуся! Не заважало мені й облудне місячне світло. Я доконаю Паскіні так само, як і Фортіні, якщо він не забариться з раптовим наскоком, а коли ні, то вдамся сам до цього способу.

Паскіні, хоч мені пощастило розлютити його, був обережний. Проте я примусив його прийняти швидкий темп, і в місячному світлі, не так звіряючись на очі, як на чуття, ми не переставали схрещувати шпаги.

Минула тільки хвилина, як я вже вдався до хитрощів: прикинувся, ніби послизнувся на траві, і, зараз же поправившись, удав, наче вже не відчуваю доторку шпаги Паскіні. Він на пробу наскочив на мене, і я знову схитрував, відбивши його удар непотрібним широким ударом, зовсім себе не захищаючи. Я кинув йому принаду, і він спіймався на гачок. Паскіні метнувся, щоб використати мою мимовільну необачність. Його удар був певний, прямий, він у нього вклав усю свою силу і всю вагу тіла. Але ж я лише вдавав і був готовий до його удару! Моя шпага ледь торкнулася його шпаги, я повернув руку вбік, якраз до міри, й відхилив його зброю. Трошечки, може, на який цаль, та й годі,— але вістря шпаги прошило тільки фалду мого атласного камзола. Під час удару Паскіні, природно, нахилився вперед, і я простромив його з правого боку на рівня серця. Моя витягнена рука не здригнулась, вона була тверда й непохитна, мов та криця, яку рука тримала, а за нею таке саме напружене було й усе моє тіло.

Отже, я прохромив Паскіні з правого боку на рівні серця, одначе не наскрізь. Шпага вдарилася в ребро (вбивство людини — це ж чисто різницька робота!) з такою силою, що Паскіні перекинувся й упав боком на землю. Коли він ще падав, я, смикнувши, витяг з нього зброю.

Де Гонкур кинувся до нього, але Паскіні спинив його, показуючи рукою на мене. Помер Паскіні не так швидко, як Фортіні. Він ще кашляв і плював; Вілардуен допоміг йому підвестися й спертися на лікоть, і він, поклавши голову на руку, знову став кашляти й плювати.

— Щасливої дороги, Паскіні! — засміявся я, ще й досі опанований сліпою люттю.— Не гайтеся, трава під вами змокріє, і коли ви не поквапитесь, то можете смертельно застудитися.

Я вже хотів був заходитися з де Гонкуром, та Боемонд запротестував, що мені треба спочити.

— Ні, я ще навіть не зогрівся як слід,— відповів я і, звернувшись до де Гонкура, додав:— Ну, тепер ви в мене потанцюєте й посопете!

Де Гонкур бився без захоплення. Видно було, що він тільки виконує наказ. Його способи були старі, як у кожної вже трохи літньої людини, але шпагою він орудував непогано. Він був спокійний, рішучий і впертий. Але йому бракувало жвавості, а до того його ще й гнітила свідомість неминучої поразки. Гадаю, що разів з двадцять я міг порішити його, вдаючись до свого способу — «швидко й блискуче»,— одначе я навмисне зволікав. Я казав, що того вечора в мене вселився біс. Спочатку я хотів добре виснажити супротивника. Я примусив його повернутися до місяця, і йому важко було стежити за мною, бо сам я стояв у власній тіні. Так я мучив його, аж доки він почав сопти, як я й обіцяв йому, а Паскіні, спершись головою на руку, дивився на нас і все кашляв та плював.

— Тепер, де Гонкуре, вам край,— сказав я нарешті.— Ви в моїх руках, і я разів із кільканадцять міг упоратися з вами. Приготуйтесь і тримайтеся, бо тепер я вже хочу вас прошити.

Кажучи це, я перейшов лише з кварти на терцію, і поки він одчайдушно боронився від моїх ударів, знову перейшов на кварту і, використавши момент, коли він був незахищений, простромив його наскрізь на рівні серця. Побачивши такий кінець нашого двобою, Паскіні мовби перестав чіплятися за життя. Він заховав лице в траву, здригнувся кілька разів і застиг.

— Цієї ночі у вашого володаря на четверо наймитів буде менше,— промовив я до Вілардуена, перш ніж почати з ним двобій.

І що це був за герць! Хлопчина просто був смішний. Важко навіть уявити собі, в якій сільській школі його вчили фехтувати. Він був зовсім мужлай. «Коротка й нескладна справа»,— вирішив я, дивлячись, як з пересади йому наїжувалася кожна руда волосинка на голові і як він божевільно наскакував на мене.

Та леле! Це його мужлайство й призвело мене до загибелі! Кілька хвилин я грався з ним і кепкував з нього, що він такий незграбний мужлай, а він так осатанів, що забув і ту мізерію, яку знав про фехтування. Він розмахнувся шпагою, ніби важкою сокирою, і, свиснувши нею в повітрі, ляснув мене в тім'я. Я сторопів. Це ж було чистісіньке безглуздя! Вілардуен стояв переді мною безборонний, і я міг би враз прошити його. Але, як я вже сказав, я просто сторопів і в ту ж мить відчув гострий біль: цей незграбний невіглас простромив мене і, як той бугай, почав натискати, поки лезо вперлося мені в бік і я хильнувся назад.

Падаючи, я ще встиг побачити збентеження на обличчях Лонфранка та Боемонда і вдоволену пику Вілардуена, що все натискав на мене шпагою.

Я падав, але на траву не впав. Спалахнула блискавка, почувся гук, навколо заліг морок, і крізь темряву заблимало якесь тьмяне світло. Мене пройняв неймовірно страшний біль, і я почув чийсь голос:

— Я нічого не відчуваю.

Я впізнав його. Це був голос начальника в'язниці Есертена... Знову я — Дерел Стендінг і знову вернувся через віки до Сан-Квентіну мучитись у пекельній сорочці. Я знав, що Есертен торкається моєї шиї, а тоді й лікар Джексон; і я чув саме його голос:

— Ви не вмієте знаходити пульс на шиї. Тут, ось якраз тут... прикладіть пальці тут, де мої... тепер відчуваєте? Я так і думав. Серце слабке, але б'ється рівно, як хронометр.

— Минуло тільки двадцять чотири години,— зауважив капітан Джемі,— і досі він ніколи ще такий не бував.

— Прикидається, ось що, запевняю вас,— озвався головний староста Ел Гачінс.

— Не знаю,— правив своєї капітан Джемі.— Коли в людини такий слабкий пульс, що аж треба фахівця, аби його знайти, то...

— Я сам пройшов усю цю науку у пекельній сорочці,— ошкірився Гачінс.— Я змушував вас, капітане, розв'язувати

мене. Ви вже гадали, що я вмираю, а я ледь стримувався, щоб не засміятись вам у вічі.

— А ви що гадаєте, доку? — спитав Есертен.

— Кажу ж вам, серце працює чудово,— відповів той.— Звісно, воно послабло, але цього й треба було сподіватись. Гачінс, мабуть, має слушність. Стендінг прикидається.

Великим пальцем він підняв мені повіку. Я мимоволі розплющив друге око й глянув на їхні голови, що посхилялись наді мною.

— Що, не казав я вам? — зрадів Джексон.

Я зібрав усю силу волі, натужився так, що мало не тріскала шкіра на обличчі, і всміхнувся.

Вони піднесли мені води, і я почав жадібно пити. Не забувайте, що коли я лежав отак, безпорадний, на спині, мої руки, витягнені вподовж тіла, також були стиснуті в пекельній сорочці. Мені запропонували їсти — сухого в'язничного хліба,— але я відмовився, похитавши головою, і заплющив очі, показуючи присутнім, що вони втомлюють мене. Біль від мого часткового воскресіння був нестерпний. Я відчував, як тіло моє поверталося до життя. На шиї й на грудях у тому місці, де було серце, починало колоти, немов голками. Але в голові не згасала згадка, що Філіпа чекає на мене у великій залі, і я хотів якнайшвидше втекти назад туди й вернутися до того пополудня й ночі, що я пережив у давній Франції.

Мої тюремники ще стояли навколо мене, проте я вже почав натужуватися, щоб вилучити зі своєї свідомості ту частину тіла, яка вже оживала. Я квапився померти, але голос Есертена стримав мене.

— Може, ти маєш які скарги? — запитав він.

Я боявся тільки одного,— щоб вони не розв'язали мене, тому моя відповідь була не порожніми хвастощами: я хотів застерегти себе.

— Ви могли б стягти мене тісніше,— прошепотів я.— Мені незручно, бо занадто вільна сорочка. Я гублюся в ній. Гачінс — тупак і дурень. Він не тямить, як треба зашнуровувати. Поставте його пильнувати ткацьких верстатів, начальнику. Він кращий майстер непотрібної праці, ніж теперішній наглядач; той хоч тупак, але не дурень. А тепер вимітайтеся всі геть, коли не вигадали мені ще якоїсь підлоти. А коли вигадали, то лишайтесь. Лишайтеся, прошу вас, коли вважаєте, що своїм куцим розумом годні вигадати мені нове катування.

— Ну, хіба він не зух, не справдешній зух? — не промовив, а проспівав лікар Джексон, як медик захоплений надзвичайним феноменом.

— Ти, Стендінгу, таки диво! — сказав начальник в'язниці.— Ти маєш залізну волю — проте я зламаю її, далебі, зламаю!

— А ви маєте кроляче серце,— відповів я.— Якби вам дати хоч десяту частку тих пекельних сорочок, що я мав у Сан-Квентіні, то воно б давно вже вискочило крізь ваші довгі вуха.

Я влучив, як у яблучко. У начальника справді були надзвичайно довгі вуха; я певен, що вони зацікавили б Ломброзо *.

— А щодо мене,— казав я далі,— то мені чхати на вас. Я не бажав би для вашої ткацької майстерні гіршої долі, ніж та, якби ви самі стали керувати нею. Ви звалили мене й вилили на мене всю свою лють,— і що ж? Я досі живий і сміюся вам у вічі. На що ви здатні? Навіть убити мене не можете... Не годні. Та ви, мабуть, не могли б убити й зацькованого щура, навіть справжнім динамітом, а не тим, вигаданим, що, по-вашому, я десь заховав.

— Більше нічого? — запитав він, коли я скінчив.

Раптом у голові мені промайнув спогад про те, як я відповів Фортіні, коли той нахабно зачіпав мене.

— Забирайтеся геть, ви, в'язничні собаки,— сказав я,— скигліть собі десь в іншому місці.

Для Есертена, начальника в'язниці, такі кпини з уст безборонного в'язня мусили бути страшною образою. Він зблід з люті і погрозив мені тремтячим голосом:

— Ну, Стендінгу, богом клянуся, що я тебе вхоркаю!

— Ви можете зробити лиш одне — стягти тісніше цю страшенно вільну сорочку. А коли не хочете, то забирайтесь геть. Про мене, можете не з'являтися цілісінький тиждень або й усі десять днів.

І що більше міг зробити начальник? Яку кару застосувати до в'язня, що зазнав уже найгіршої? Але він, мабуть, хотів мені чимсь погрозити, бо почав щось казати, та я, скориставшись із того, що мій голос трохи зміцнів, затягнув: «Співай ку-ку, співай ку-ку», і співав, аж доки за ними з гуркотом зачинилися двері і заскрипіли засуви.

РОЗДІЛ XII

Тепер, коли я добре затямив собі Морелову штуку, вона стала для мене легкою, і я знав, що далі буде ще легша. Тільки знайти лінію найменшого опору,— і з кожною новою спробою мені легшатиме. І справді, як ви побачите, з часом я міг просто машинально перебиратися із Сан-Квентінської в'язниці в інші життя.

Після того, як Есертен з помічниками вийшов, я за кілька хвилин знову змертвив ту частину тіла, що була ожила. Авжеж, то була смерть за життя, тимчасова неповна смерть, як від наркозу.

І знов я помандрував у простори, далеко від жалюгідної та брудної самотинної камери, від жаху пекельної сорочки, від перестукування з живими мерцями, від знайомих мух, від задушного мороку.

Спершу на якийсь час мене знов огорнула темрява, а тоді помалу я відчув своє інше «я», побачив інші речі круг себе. Насамперед я відчув порох, сухий, їдучий порох. Його повно набилося мені в ніс, він заліпив губи, грубим шаром укрив моє обличчя й руки. Особливо він допікав, як я торкався до чогось пальцями.

Потім я відчув, що безперестанно ворушуся. Навколо все гойдалось, хиталося, мене трясло, штовхало, щось раз у раз деренчало. Минув деякий час, і я зрозумів, що це рипіли колеса й терлися залізні обручі об пісок та каміння. Потім долинули втомлені голоси: то чоловіки лаяли та кляли потомлених коней, що насилу переставляли ноги.

Я розплющив почервонілі від пилюки очі, і в них миттю знову сипнуло порохом. Я лежав на грубому покривалі. Порох устеляв його на півцаля. Наді мною, як я розгледів крізь хмару куряви, здіймалася склепінням, гойдаючись, брезентова халабуда, і міріади порошинок густим роєм кружляли в сонячному промінні, що сочилося крізь дірки в полотні.

Я був дитина, хлопчик років восьми-дев'яти. Я втомився так само, як і жінка зі змученим запорошеним обличчям — вона сиділа поруч зі мною і зацитькувала дитину, що плакала в неї на колінах. То була моя мати. Я знав, що то моя мати, і, дивлячись на плечі чоловіка, котрий сидів на передку, знав, що то мій батько.

Коли я почав пролізати поміж клунками й мішками, що лежали у фургоні, мати втомлено посварила мене:

— Невже ти не можеш і хвильки спокійно всидіти, Джесі?

Джесі — це було моє ім'я. Прізвища свого я не знав, хоч і чув, що мама звала батька Джоном. І ще мені неясно пригадувалося, що люди, звертаючись до нього, називали його «капітаном». І я знав, що він був старший усієї нашої валки і всі його слухалися.

Отож я виліз крізь отвір у брезенті і сів поруч із батьком. Повітря було задушливе від куряви, що здіймалася з-під коліс та копит. Вона зависала густою хмарою чи млою, вечірнє сонце мріло крізь неї тьмяним червоним кружалом.

Не лише світло надвечірнього сонця, але й усе довкола здавалося зловісним: і краєвид, і батькове обличчя, і неугавний плач дитини в матері на руках, і навіть шестеро наших коней, яких батько ненастанно підганяв і які так густо припали порохом, що не можна було вгадати навіть їхньої масті.

Навкруг слалася понура й безрадісна пустеля. Обабіч бігли в далечінь невисокі гори, здебільша голі скелі, а де-не-де на схилах стриміли нужденні, спалені сонцем сухі кущики. Наша дорога йшла піщаною улоговиною поміж тих гір. Тут так само був лише пісок, каміння та зрідка сухі кущики й пучки зів'ялої, спаленої трави. Води також не було й признаку, хоч глибокі рівчаки свідчили, що колись давно тут шуміли зливи.

Тільки в мого батька у фургон було запряжено коні. Ми їхали, витягшись валкою, і коли вона завертала, я бачив, що решта мали волів. Вони були запряжені по троє й по четверо в кожний фургон і помалу, через силу тягли їх, а поруч, грузнучи в глибокому піску, ступали люди, підганяли колючим бадиллям ледачу худобу, що неохоче посувалася вперед. На одному з поворотів я почав лічити фургони попереду й позаду. Я вже лічив їх не раз і знав, що разом із нашим їх сорок, і коли брався лічити знову, то лише на те, щоб розігнати нудьгу. Усі сорок були тут, усі з брезентовими халабудами, важкими, незграбними, абияк зробленими. Вони хиталися, рипіли, тріщали, важко сунулись по піску й камінню або крізь сухий полин. Праворуч і ліворуч уздовж валки, верхи на конях їхало кільканадцятеро чоловіків і хлопців. У кожного лежала на сідлі рушниця з довгою цівкою. А як котрий з них випадково наближався до нашого фургона, я бачив, що їхні

змарнілі, закурені обличчя такі самі заклопотані й насторожені, як і в мого батька. І в батька так само, як і в інших, лежала напохваті довга рушниця.

Збоку від нашої валки дибало зо два десятки або й більше зморених волів. Вони йшли помалу, кульгаючи й спотикаючись, і раз у раз спинялися поскубти обрідної сухої трави. Підлітки з потомленими обличчями ненастанно підганяли їх. Часом той чи той віл спинявся й ревів, і цей рев здавався таким самим зловісним, як і все навколо.

Я невиразно пригадував, що колись, ще малим хлопчиком, жив над річкою, обмереженою деревами. І, сидячи поруч з батьком на передку фургона, що раз по раз підстрибував на горбкуватому грунті, я все повертався думкою до того веселого потоку між деревами. Мені здавалося, що я вже хтозна-відколи живу у фургоні, що ми отак мандруємо громадою незмірно довгий час.

Але найдужче мене, як і всіх у нашій валці, гнітило передчуття, що ми їдемо назустріч загибелі. Ми їхали так, неначе когось ховали,— ні сміху, ні веселого голосу. Ми не знали ані спокою, ані відпочинку. Вираз обличчя у чоловіків та хлопців, що їхали верхи, був поважний, понурий і безнадійний. Коли ми так посувалися уперед при світлі призахідного сонця, що пасилу пробивалося крізь куряву, я часто заглядав у батькове обличчя, дарма сподіваючись знайти на ньому хоч одробину бадьорості. Я не можу сказати, щоб його змарніле закурене обличчя було безнадійне. Ні, воно було похмуре, люте й заклопотане, дуже заклопотане.

Враз ніби іскра пробігла по всій валці. Батько підвів голову. Я й собі. Наші знесилені коні повитягали шиї, захропли, роздимаючи ніздрі, і без батога заквапилися вперед. Верхові коні також наддали ходи. А зморені воли побігли вчвал. Було навіть трохи смішно на них дивитись: жалюгідні кістяки, обтягнуті облізлою шкірою, дуже незграбні, бігли вони, одначе, швидко й випередили хлопців, що їх поганяли. Звісно, сили в них вистачило ненадовго. Вони знову, кульгаючи, пішли помалу, правда, шпаркіше, ніж досі, і вже не спокушаючись на сухі пучки трави.

— Що там? Що сталося? — запитала мати з середини фургона.

— Вода,— коротко відповів батько.— Мабуть, Нефі *.

— Хвалити бога! Може, вони продадуть нам харчів,— зраділа мати.

Повиті густою хмарою червоної, як кров, куряви, наші здоровезні фургони з рипом і тріском, трясучись і підскакуючи, вкотилися в Нефі. Осідок цей складався з десятка розкиданих будівель і халуп. Околиця була така сама, яку ми щойно проїхали,— пісок, ріденький чагарник і жодного деревця. Але тут траплялися й оброблені грядки, навіть де-не-де стирчали загороди. А найголовніше — тут була вода. Правда, річка майже зовсім висохла, але її дно було ще вогке і в ямах лишилося доволі води. Випряжені воли й коні кинулись туди і занурили у воду морди аж по самі очі. Біля річки декуди росли невисокі лози.

— Цей млин, мабуть, належить Білові Блекові; мені про нього казали,— показуючи на одну будівлю, промовив батько до матері, що занепокоєно виглядала з-поза наших плечей.

До нашого фургона під'їхав старий чоловік в оленячій куртці з довгим, нечесаним, вигорілим на сонці чубом і заговорив з батьком. Подали знак, і передні фургони стали об'їздити кружка. Місце було зручне, а за дорогу ми навчилися робити все без загайки. І коли врешті фургони спинилися, вийшло рівне коло. Усі заметушилися, забігали, але безладдя не було. З фургонів висипало чимало жінок і ціла гурма дітлашні. Дітей знайшлося добрих півсотні, і я, бачилось, давно знав їх усіх. Жінок з потомленими, як у моєї матері, й запорошеними обличчями, було щонайменше душ сорок. Вони заходилися готувати вечерю.

Одні чоловіки рубали полин, а ми, діти, носили його до багать, інші випрягали волів та пускали їх на водопій, а решта спільно зсували докупи фургони. Кожний фургон стояв обернений дишлом до середини, а боками торкався сусідніх. Колеса в усіх були взяті на гальма і, крім того, ще з'єднані ланцюгом. Нам, дітям, таке готування не було первиною. Це показувало тільки, що ми отаборились у ворожому краю. Лиш один фургон не ввійшов у коло і стояв збоку, утворюючи вхід. Але ми добре знали, що раніше, ніж увесь табір засне, всю худобу заженуть усередину, він, як брама, закриє вхід, і його ланцюгами причеплять до решти фургонів. А до того часу

воли й коні під охороною дорослих і підлітків будуть пастися на убогій траві.

Поки валка отаборювалася, мій батько з кількома іншими чоловіками, а з ними й старий з довгим вигорілим чубом, подалися у напрямку млина. Пам'ятаю, що ми всі, і дорослі, й діти, тривожно дивились їм услід. Видимо, вони пішли залагоджувати вельми важливу справу.

Чоловіки ще не вернулись, як до табору підійшли незнайомі люди, з тих, що жили в пустельній Нефі. Білі люди, такі самі, як і ми, тільки обличчя мали згрублі, понурі й суворі. Здавалося, вони чогось гнівалися на нас, бо відверто показували свою ворожість. Вони говорили з виразним наміром підбурити наших людей, але жінки попередили всіх — і чоловіків, і хлопців, щоб не заводилися з ними.

Один з незнайомців підійшов до нашого багаття, де мати варила вечерю. Я щойно приніс оберемок полину й спинився послухати, що він скаже. Я дивився на нього і відчував, як у мене закипає ненависть, тому що ненависть висіла навіть у повітрі. Я знав, що ми всі до одного ненавидимо цих незнайомих людей; вони мали таку саму білу шкіру, як і ми, але це ж через них нам довелося ставити наш табір кружка.

У того чоловіка, що підійшов до нас, були блакитні очі, холодні, непривітні й пронизливі, а чуб білявий. Лице було чисто виголене, тільки під підборіддям, затуляючи шию по самі вуха, росли біляві, але вже трохи шпакуваті бурці. Мати не привіталась до нього, він так само стояв собі мовчки і тільки сердито дивився на неї. Тоді кашлянув і глузливо мовив:

— Певне, ви раді були б опинитися знов у Міссурі.

Я бачив, як мати стиснула губи, силкуючись стриматися.

— Ми з Арканзасу,— коротко відказала вона.

— Я розумію, ви маєте причину критися, що ви звідтіля,— провадив незнайомець далі.— Адже ж це ви вигнали з Міссурі обраний богом народ.

Мати не озвалася.

— А тепер, бачте,— сказав він, помовчавши і не дочекавшись від неї відповіді,— ви приходите сюди, бідкаєтесь і жебраєте хліба в тих, кого самі переслідували.

Я був лише дитиною, але після цих слів зразу відчув,

що мене опанувала сліпа лють, непереможна й нестримна.

— Ви брешете! — вихопивсь я.— Ми не з Міссурі. Ми не бідкаємося і не жебраєм! Ми хочемо купити за гроші.

— Цить, Джесі! — крикнула мати, затуляючи мені рота рукою і, звернувшись до незнайомця, сказала:

— Ідіть собі й дайте малому спокій.

— Я вистріляю в тебе всі кулі, клятий мормоне,— скрикнув я, схлипуючи. Ухилившись від материної руки, я хутко майнув на другий бік багаття.

На незнайомця моя поведінка не справила анінайменшого враження. Я сподівався, що той страшний мормон люто накинеться на мене, і пильно стежив за ним, а він стояв собі спокійно й дивився повагом на мене.

— Які батьки, такі й сини,— заговорив він урочисто, похитуючи головою, ніби виголошував проповідь.— Молоді не кращі за старих. Цілий ваш рід приречений і не відродиться ніколи. Рятунку немає ні старим, ані молодим. Нікому немає спокути. Навіть кров Христова не змиє вашого беззаконня.

— Клятий мормон! — тільки й міг я кричати крізь сльози.— Клятий мормон! Клятий мормон! Клятий мормон!

Скачучи навколо вогнища й тікаючи від материної руки, я не переставав кричати, аж поки він пішов.

Коли повернувся батько разом з іншими людьми, у таборі всі кинули роботу й тривожно обступили його.

— Не хочуть нічого продати? — запитала одна жінка.

Батько знову похитав головою.

Крізь натовп протиснувся велетень років тридцяти, з блакитними очима й русявими бурцями.

— Вони кажуть, що борошна та інших харчів їм стане на три роки, капітане,— промовив він.— Перше вони завжди продавали всім переселенцям, а тепер не хочуть. Але з ними ми не сварилися. Ні! Вони посварилися з урядом, а мстяться на нас. Це несправедливо, капітане. Несправедливо, бо в нас жінки й діти. Поки доберемось до Каліфорнії, мине не один місяць, а зима близько. Перед нами пустеля, і ми не маємо ніяких припасів.

На хвилину він замовк, а тоді звернувся до гурту:

— Адже ж ніхто з вас не знає, що таке пустеля. Тут ще не пустеля. Тут рай, небесні пасовища, що течуть молоком і медом, проти того, що перед нами! Кажу-бо,

капітане, нам будь-що треба борошна. Коли вони не продають, то візьмемо силоміць.

Багато чоловіків і жінок підтримали його вигуками, але батько втихомирив їх, піднявши руку.

— Я в усьому з тобою згоден, Гамільтоне,— почав він, та знялися крики і заглушили його голос, і йому знову довелось піднести руку.— Тільки про одне ти забув, а саме на це мусимо всі ми зважати. Брігем Янг * оголосив воєнний стан, а в нього є військо. Ми, звісно, могли б одним махом вичистити Нефі і взяли б припасів стільки, скільки довеземо, але далеко ми не заїхали б. Брігемові святі зразу б нас опосіли й вичистили так само одним махом, ти це знаєш, і я знаю, і всі ми знаємо.

Його слова переконали слухачів. Та й переконати їх було не важко. Батько не сказав їм нічого нового. Усе це вони знали, тільки забули, розпалившись під впливом тяжкої скрути.

— Ніхто охочіше, як я, не піде битися за справедливість,— казав далі батько.— Та становище наше таке, що тепер ми не можемо битись. І коли б ми почали, то в нас немає ніяких шансів. До того ще не можна забувати за наших жінок і дітей, отже, будь-що треба зберегти мир і витерпіти все, хоч що б вони нам казали.

— Але що ж ми робитимемо в пустелі! — скрикнула якась жінка, годуючи немовля.

— До справжньої пустелі буде ще кілька селищ,— відповів батько.— За шістдесят миль на південь буде Філмор, тоді Корн-Крік, ще за п'ятдесят — Бівер, далі Паруен, а звідти двадцять миль до Сідер-Сіті. Чим далі ми відійдемо від Солоного озера, то більше надії, що вони продадуть нам харчів.

— А коли ні? — крикнула та сама жінка з дитиною.

— Тоді обійдемося й так,— сказав батько.— Сідер-Сіті — останнє селище. Ми підемо далі, дякуючи долі, що нарешті визволила нас від них. За два дні дороги досягнемо місцевості, де є трава й вода. Вони звуть ту околицю Гірськими луками. Там ніхто не живе. Там ми дамо нашій худобі спочити й підпастись, а потім рушимо в дорогу через пустелю. Може, нам ще пощастить запастися дичиною. У всякому разі ми їхатимемо вперед, поки буде хоч найменша змога, а тоді покинемо фургони, навантажимо, що можна, на нашу худобу й решту дороги здолаємо пішки. Годуватись будемо своєю худобою, коли

вже до цього дійде. Краще в лахмітті дістатись до Каліфорнії, ніж покласти тут свої кістки, а це безперечно станеться, коли почнемо з ними заводитись.

Під кінець він ще раз порадив бути обережними в словах і вчинках, і всі розійшлися. Тієї ночі заснув я не скоро. Після випадку з мормоном я був такий збуджений, що не спав ще й тоді, коли батько заліз у фургон, востаннє обійшовши табір. Мати гадала, що я вже сплю, і запитала батька, чи, на його думку, мормони випустять нас мирно зі своєї землі. Батько відповів, що не сумнівається в цьому, якщо тільки ми не дамо приводу до сварки. Він саме скидав чобота й сидів боком до матері, але мені добре було видно його обличчя при світлі лойового недогарка, і я бачив, що у виразі його було далеко менше певності, ніж у голосі. Я заснув з гнітючою думкою про страшну долю, яка неначебто судилася нам, і в моїй дитячій уяві Брігем Янг мав вигляд страшної лиховісної істоти, справжнього сатани з рогами й хвостом...

Я отямився у своїй самотинній камері, пойнятий усе тими самими муками від пекельної сорочки. Як звичайно, біля мене стояли всі четверо — начальник Есертен, капітан Джемі, лікар Джексон і Ел Гачінс. Я змусив своє лице всміхнутись і напружився щосили, щоб не втратити контролю над собою від нестерпного болю, коли поновлявся кровообіг. Мені запропонували води й хліба. Води я випив, а від хліба відмовився й не став говорити. Я заплющив очі й намагався вернутись до зчеплених ланцюгами фургонів, але мені заважали мої відвідувачі, що голосно розмовляли наді мною.

Один уривок розмови мені мимоволі довелося вислухати.

— Так само, як учора,— сказав лікар Джексон.— Ніяких змін.

— Витримає й далі? — запитав начальник Есертен.

— Безперечно. Другу добу так само легко, як і першу. Він просто диво, справжнісіньке диво. Якби я не знав, що це неможливо, то я сказав би, що він загіпнотизований.

— Я знаю, в чому його гіпноз,— пробурчав начальник в'язниці.— Це його клята сила волі. Закладаюся, що коли б він захотів, то пройшов би босий по розпеченому до червоного камінні, мов ті канакські жерці * з південних морів.

Цим разом я, мабуть, слово «жерці» поніс із собою в темряву нового блукання в часі. Може, воно й пояснює все. Та скорше це був тільки випадковий збіг. У всякому разі, я опам'ятався на твердій кам'яній долівці. Я лежав горілиць, згорнувши руки так, що лікоть одної впирався в долоню другої. Ще не зовсім отямившись і не розплющуючи очей, я потер собі лікті й помітив, що на них грубі мозолі. Я не здивувався. Мозолі були давні, і я звик, що вони там.

Коли я, нарешті, розплющив очі, то побачив, що лежу в невеличкій печері, десь на три стопи заввишки й дванадцять завдовжки. В печері було нестерпуче парко. Усе моє тіло вкривав рясний піт, що час від часу зливався в маленькі струмочки. На мені не було ніякої одежі, крім брудної шматки на стегнах. Обпечена сонцем шкіра була червоно-бурого кольору, а тіло надзвичайно худе. Ця худорлявість збуджувала в мені щось подібне до гордощів, ніби це була хтозна-яка заслуга. Особливо я захоплювався своїми сухими ребрами, а самий вигляд глибоких впадин між ними наповнював моє серце урочистим захватом, або краще сказати — відчуттям святості.

На колінах були такі самі мозолі, як і на ліктях, і весь я був неймовірно брудний. Моя борода, видно, колись русява, тепер потемніла і, збившись в один жмут, закривала груди аж до пояса. Волосся на голові також було брудне і взялося ковтунами, що спадали на плечі. Окремі пасма звисали на очі й заважали дивитись. Часом я їх прогортав руками, а то більше визирав з-поміж них, наче дика звірина з хащів.

За вузеньким війстям до печери стояла стіна сліпучого сонячного світла. Я виліз надвір і, щоб завдати болю своєму тілу, простягся на маленькому гострому прискалкові, де найдужче пекло сонце. Те жахливе сонце мене просто смажило, але що більше я страждав, то більше тішився й думав, що запанував над своїм тілом і нехтую його потребами й скаргами. Гостре каміння піді мною здавалось мені не досить гострим, я терся об нього і роздирав собі шкіру в екстазі самоочищення.

Повітря неначе застигло від спеки. Деколи я поглядав на долину за кількасот стіп нижче від мене, де поволі протікала широка річка, але звідти не долітало сюди й найменшого подиху. Протилежний далекий берег був

рівний і піщаний. Піски тяглись геть аж до обрію. Біля самої води купками росли пальми.

З мого боку річка вимила берег, і над водою здіймалися високі вивітрені кручі. Далі вподовж луковини із мого орлячого гнізда добре було видно чотири велетенські постаті, витесані з цілої скелі. Людина доходила їм лише до кісточок. Чотири велетні сиділи, поклавши на коліна свої майже зовсім уже знищені руки, і дивились на річку. Власне, дивилися тільки троє з них, бо від четвертого лишилася сама нижня половина тулуба по коліна й величезні руки, що лежали на них. Коло ніг цього останнього велетня притулився сміховинно маленький сфінкс, проте й він був вищий за мене.

Я зневажливо позирнув на витесані постаті і сплюнув. Я не знав, кого вони зображували, чи то забутих богів, чи то яких царів, що стерлися вже з людської пам'яті. Для мене вони були втілення людської пихи й марних земних поривань. А над усім цим, над луковиною річки, над її течією і далекими пісками здіймалося сліпуче, без єдиної хмаринки небо.

Минали години, а я все смажився на сонці. Часами, доволі надовго, я забувався вві сні або мріяв, поринав у спогади, і тоді не відчував ні спеки, ні своїх мук. Я знав, що усе це — і зруйновані велетні, і річка, і піски, і навіть саме палюче сонце — зникне в одну мить. Загримлять сурми архангелів, зорі попадають з небесного склепіння, небо згорнеться, як сувій, і я побачу господа, що з своїм почтом прийде судити живих та мертвих.

О, я так непохитно вірив, що був готовий до тієї величної події! Тому я лежав тут обдертий, брудний, змордований. Я був смиренний і принижений, не вважав на потреби й перечування свого тіла. З презирством і з деякою втіхою думав я про далекі міста у долині. Вони пересичені гординею, живуть у гріхах і навіть гадки не мають, що надходять останні дні. Нехай, вони незабаром побачать це, та вже буде запізно. А я був готовий. Під їхні крики й зойки я встану відроджений і прославлений і посяду вготовлене мені місце у граді господньому *.

Коли я не спав і не марив про царство небесне, то згадував давні суперечки й незгоди. Новатіан * має слушність, ми не повинні приймати назад до церкви розкаяних відступників, і таки немає сумніву в тому, що

сабеліанізм — диявольська вигадка, а Константин, це нечисте поріддя, є права рука диявола.

Я часто роздумував над природою єдності бога, а також згадував науку Ноєта Сірійського. Але найбільше мені подобались міркування мого любого навчителя Арія. Справді, якщо людський розум може взагалі про щось судити, то повинен був бути час, коли не існувало сина божого. Адже це в самій природі синівства, що батько повинен бути старшим за сина, що між народженням батька й сина повинен минути певний час. Думати інакше — це блюзнірство й приниження божої величі.

Я також згадував свою молодість, коли сидів біля ніг Арія. Раніше він був єпіскопом міста Александрії, але негідний єретик Олександр позбавив його єпіскопства. Олександр був сабеліаніт, ось хто, і пекла йому не минути.

Авжеж, я був на Нікейському соборі і бачив, що він не підтримав правдивого вчення. Я пам'ятаю, як імператор Константин покарав Арія за його щирість. А тоді, дбаючи про користь держави, покаявся й наказав Олександрові — іншому Олександрові, тричі проклятому, що був єпіскопом у Константинополі — причастити Арія другого ранку. А хіба Арій не помер тієї ж ночі? Вони казали, що Олександр своїми молитвами накликав на нього смерть. Але я і всі інші прибічники Арія знаємо, що його отруїв цей самий Олександр, єпіскоп Константинополя, дияволів отруйник.

І ось я лежу на гострому камінні і, п'яніючи від своїх переконань, голосно бурмочу:

— Нехай сміються з нас євреї та погани! Нехай торжествують, час їхній доходить кінця. І не буде їм спасіння на віки вічні.

Так я розмовляв сам із собою, лежачи на високій скелі. Мене мучила спрага, і час від часу я пив воду зі смердючої козячої шкури. Цю шкуру я також вивісив на сонці, щоб вона ще дужче смерділа та щоб вода не давала мені ніякої прохолоди. Моя їжа лежала на брудній долівці печери — кілька корінців і шматок цвілого ячмінного хліба. Але я нічого не їв, хоч був дуже голодний.

Увесь цей довгий благословенний день я тільки те й робив, що обливався потом і смалився на сонці, убиваючи своє виснажене тіло, дивився на пустелю і заглиблювався в спогади, бачив сни і мурмотів щось про свої переконання.

Після заходу сонця в короткому присмерку я кинув останній погляд на світ, якому незабаром судилося зникнути. Біля ніг велетнів нипали тінями дикі звірі. Величезний колись витвір людських рук правив їм тепер за лігво. Слухаючи рев цих звірів, я знову заліз до своєї печери. Там я щось мурмотів у нестямі і, бувши весь під владою примар, гарячково молився, щоб якнайшвидше прийшов останній день. Потім я поринув у морок сну.

Я опам'ятався в самотинній камері. Усі четверо моїх мучителів стояли наді мною.

— Начальник Сан-Квентінської в'язниці—блюзнір і єретик, і йому не минути пекла,— пробелькотів я, жадібно випивши води, яку вони мені піднесли до рота.— Нехай тюремники й староста торжествують, час їхній доходить кінця. І не буде їм спасіння на віки вічні.

— Він не при своїм розумі! — заявив начальник Есертен.

— Він кепкує з вас,— зауважив лікар Джексон, і мав більше слушності.

— Але він відмовляється від їжі,— сказав капітан Джемі.

— Нічого йому не станеться, як пропостить навіть сорок днів,— заспокоїв капітана лікар.

— Авжеж, я вже постував сорок днів та ще й сорок ночей,— промовив я.— Зробіть мені ласку, стягніть тісніше сорочку і забирайтеся звідси.

Староста хотів просунути пальця під шнурок.

— І на чверть дюйма не натягнеш, навіть якби тягти коловоротом.

— Може, маєш якусь скаргу, Стендінгу? — спитав начальник Есертен.

— Маю,— відповів я,— цілих дві.

— Які?

— По-перше — сорочка страшенно вільна. Гачінс — ледацюга. Якби він хотів, то міг би затягти шнурок ще на цілий фут.

— А друга яка? — запитав Есертен.

— Що ви диявольський вилупок, начальнику.

Капітан Джемі й лікар Джексон стримано всміхнулись, а Есертен сердито пирхнув і перший вийшов з камери.

Залишившися сам, я спробував знову поринути в темряву і повернутись до фургонів, що стояли кільцем у Нефі. Мені кортіло знати, чим скінчиться мандрівка цих наших нещасних сорока фургонів у пустельній і ворожій землі. А до зашкарублого відлюдника з роздертими об каміння ребрами й смердючим міхом на воду я не почував ані найменшої цікавості. І я повернувся, однак не в Нефі, і не на берег Нілу, а...

Але тут, дорогий читачу, я мушу перервати свою мову й дещо пояснити, щоб моя оповідь була зрозуміліша. Конче треба це, бо в мене залишилося дуже мало часу, щоб завершити спогади про пекельну сорочку. Невдовзі настане час, коли мене виведуть і повісять. Навіть якби я жив ще тисячі років, то не міг би завершити своїх спогадів до останньої деталі. Тим-то я мушу їх скорочувати.

По-перше, Бергсон * має слушність. Життя не можна пояснити логічними категоріями. Колись Конфуцій * сказав: «Якщо ми так мало знаємо про життя, то що ж можна сказати про смерть?» І ми справді мало знаємо про життя, бо не можемо пояснити його зрозумілими словами. Ми знаємо про життя тільки як про явище — як дикун знає про мотор,— але не розуміємо його суті.

По-друге, Марінетті * помиляється, коли твердить, що матерія — це єдина таїна і єдина реальність. Я кажу — і ти розумієш, читачу, що я маю право так казати,— я кажу, що матерія — це тільки ілюзія. Конт * називав світ, цебто матерію, великим фетишем, і я цілком згоден з Контом.

Життя саме й є реальність і таїна. Життя безмежно відрізняється від хімічної матерії, що прибирає тієї чи іншої форми. Життя триває вічно. Воно, наче вогняна стріла, пронизує усі форми матерії. Я знаю, бо я — це життя. Я прожив десять тисяч поколінь. Я прожив мільйони років. Я жив у багатьох тілах. Я, переходячи з тіла в тіло, не зник. Я — це життя. Я — це незгасна іскра, яка вічно паленіє, дивуючи час, яка вічно творить мою волю і виявляє мої почуття через скупчення матерії, звані тілами, що в них я тимчасово поселявся.

Бо ось дивіться: оцей мій палець, дуже чутливий, дуже тонкий на дотик, дуже міцний і твердий, палець, що може згинатись і розгинатися за допомогою хитрого пристрою — м'язів, оцей мій палець — не я. Відріжте його — і я зали-

шуся живий. Знівечте моє тіло, я залишуся неушкоджений. Дух, що становить мене, буде цілий.

Навіть більше. Відріжте мені всі пальці, а я й далі буду я. Дух нічого не втратить. Відріжте мені руки. Відріжте ноги. А я залишуся живий. Хіба мене стало менше від цього? Звичайно, ні! Пострижіть мені волосся, утніть гострою бритвою губи, ніс, вуха,— навіть вирвіть очі, щоб за ними й слід пропав,— і все ж таки в черепі, що прикріплений до знівеченого порубаного тулуба, тут, у клітці з м'яса й кісток, я залишуся цілий, не знівечений і не покалічений.

Але серце ще б'ється. Дуже добре! Виріжте його або краще вкиньте його в машину з тисячею ножів, щоб перечикрижила його на шматочки, а я — зрозумійте всі — я, дух і таїна, живий вогонь, не помру, а полину в простори. Я не загину. Тільки тіло загине, але ж тіло це не я.

Я вважаю, полковник де Рошас казав правду, що напруженням своєї волі він загіпнотизував дівчину Жозефіну і примусив її переживати свої вісімнадцять років у зворотному напрямку, аж до темряви й тиші того часу, коли вона ще не народилась, і далі до світла іншого життя в особі прикутого до ліжка дідугана, колишнього артилериста Жан-Клода Бурдона. І я вважаю, що полковник де Рошас і справді загіпнотизував оживлену тінь старого і напруженням своєї волі примусив її переживати у зворотному напрямку всі сімдесят років життя того старого, аж до темряви й тиші, і ще далі назад — до світла тих днів, коли він існував у постаті лихого бабиська Філомени Картерон.

Я вже показав тобі, любий читачу, що раніше я жив у різних формах матерії. Я був граф Гійом де Сен-Мор, потім зашкарублий єгипетський пустельник, що не мав наймення, потім хлопчик Джесі, батько якого очолював валку переселенців під час великого рушення на Захід. А тепер, коли я пишу ці рядки, чи я не Дерел Стендінг, засуджений на страту у Фолсомській тюрмі, колишній професор агрономії сільськогосподарського коледжу Каліфорнійського університету?

Матерія — це велика ілюзія. Цебто матерія виявляє себе у формі, а форма — це те, що ми бачимо. Де тепер зруйновані скелі Єгипту, на яких я лежав, мов дикий звір, мріючи про град господній? Де тепер тіло графа Гійома де Сен-Мора, яке проткнув місячної ночі де Вілардуен?

Де тепер сорок фургонів, що отаборилися кільцем у Нефі, і всі чоловіки, жінки, діти й худоба, що були в середині табору? Усього цього тепер немає, тому що це були тільки форми, прóяви мінливої матерії. Вони минулися, і їх більше не існує.

Тепер, я гадаю, мої міркування зрозумілі. Дух — це єдина реальність, що не вмирає. Я — дух, тим-то я не вмираю. Я, Дерел Стендінг, що жив у багатьох тілах, напишу ще декілька рядків своїх спогадів і вирушу далі. Форма моя, тобто тіло, розпадеться на частини, коли мене досить довго подержать підвішеним на мотузі, і невдовзі від неї нічого не лишиться у світі матерії. Але у світі духу залишиться пам'ять. Матерія не має пам'яті, бо її форми короткочасні, і те, що вони містять, зникає разом з ними.

Ще одне слово, і я вернуся до своєї розповіді. У своїх мандрівках крізь темряву до життя інших людей, що колись були мною, мені ніколи не щастило якось їх спланувати. Наприклад, мені не одну долю довелось перетерпіти, перш ніж я знов повернувся до хлопчика Джесі у Нефі. Якщо на те пішлося, то я переживав долю Джесі кількадесят разів, іноді починаючи від часу, коли він був маленьким хлопчиком в Арканзасі, з десяток разів я пережив і те, що було з ним після Нефі. Я тільки згаяв би час, якби хотів про все те розказати. Тому, не порушуючи правдивості, я пропущу багато неясного, плутаного й повторюваного і, зібравши окремі за часом події, оповім їх так, як вони склалися опісля в цілісний потік у мене в пам'яті.

РОЗДІЛ XIII

Ще не почало й світати, а весь табір у Нефі був уже на ногах. Худобу погнали до водопою і на пасовисько. Чоловіки скидали з коліс ланцюги і розсували фургони, щоб легше було запрягати, а жінки на сорока вогнищах варили сорок сніданків. Діти тремтіли з передранкового холоду. Тут і там, разом з останньою зміною нічної варти, вони сонно тулилися до багаття, чекаючи на каву.

Треба було чимало часу, щоб приготувати в дорогу таку велику валку, як наша. Хоч як ми квапились, а загаялися довго, і коли нарешті знову вирушили в піщану

пустелю, сонце світило вже цілу годину й починалася спека. Ніхто з селища не проводжав нас. Усі воліли не виходити з хат, і наш від'їзд видавався через це зловісним, так само як і наш приїзд учора ввечері.

Знов потяглися нескінченні години задушливої спеки та ядучої пилюки, сухого полину й піску, земля була наче заклята. Ні житла, ні худоби, ні загорожі. Жодного людського сліду не бачили ми того дня. На ніч ми знову поставили фургони кільцем біля висохлого струмка. Пісок на дні ще був вогкий. Ми повигрібали в ньому ями, і в них поволі збиралася вода.

Дальшу нашу подорож я переживав уривками. Ми стільки разів отаборювались і ставили кільцем фургони, що в моїй дитячій уяві час після зупинки в Нефі здавався страшенно довгим. Але нас ніколи не покидало гнітюче відчуття, що ми посуваємось до неминучої загибелі.

Ми долали пересічно по п'ятнадцять миль на день. Я знаю це, бо батько казав, що до Філмора, найближчого мормонського селища, шістдесят миль, і дорогою туди ми отаборювались тричі. Тобто їхали чотири дні. А до останньої нашої зупинки, що лишилася в моїй пам'яті, ми їхали з Нефі щось із півмісяця.

У Філморі до нас поставилися так само вороже, як і скрізь біля Солоного озера. Вони насміхалися з нас, коли ми хотіли в них купити припасів, і лаяли, що ми з Міссурі.

Коли наші фургони в'їхали в селище, що складалося з дванадцяти будинків, ми побачили біля найбільшого з них двоє осідланих коней. Вони були запорошені й спітнілі. Старий в оленячій куртці і з довгим вигорілим на сонці чубом, той, про якого я вже згадував (він був батьків помічник чи заступник), під'їхав до нашого фургона й кивнув головою на зморених коней.

— Не пожаліли коней, капітане,— тихо промурмотів він.— І чого б то їм так гнатися, коли не через нас?

Та батько мій і сам бачив тих коней, і від мого пильного погляду не сховалося, що його очі спалахнули, губи щільно стиснулись, а на запорошеному обличчі з'явився гнівний вираз. Більш нічого. Але я добре розважив і зрозумів, що зморені коні були ще однією зловісною прикметою нашого розпачливого становища.

— Гадаю, вони стежать за нами, Лабане,— це було все, що сказав мій батько.

У Філморі я вперше побачив чоловіка, що його потім не раз іще здибав. Він був високий, плечистий, уже літній, з усіма ознаками здоров'я та великої сили не тільки фізичної, але й духовної. Він відрізнявся від більшості людей, яких мені доводилось бачити, тим, що був поголений. Коли за кілька днів він заріс бородою, стало видно, що вона сива. Рот у нього був надзвичайно великий, із стиснутими губами, так, ніби йому бракувало передніх зубів. Ніс великий, прямий і грубий. Таке саме й лице — з широкими вилицями, важкими щелепами і високим, розумним чолом. Невеличкі очі, трохи менші, ніж відстань між ними, були такі сині, що синіших я зроду не зустрічав.

Вперше я побачив його в млині, куди мій батько ще з кількома чоловіками ходив роздобути борошна. Я палав цікавістю побачити наших ворогів і, не послухавшись матері, непомітно пішов за ними. Цей чоловік, а з ним четверо чи п'ятеро, були присутні, як батько розмовляв з мельником.

— Бачили ви того поголеного старигана? — запитав Лабан, коли ми поверталися з млина до табору.

Батько кивнув головою.

— Це Лі,— пояснив Лабан.— Я бачив його на Солоному озері. Препаскудний чолов'яга. Кажуть, що в нього дев'ятнадцять жінок і з півсотні дітей, а ще він схибнувся на релігії. Цікаво, чого йому треба, що він їде за нами цею забутою богом країною?

Приречені на загибель, ми їхали далі своїм виснажливим шляхом. Маленькі селища, там, де була вода й придатний грунт, лежали одно від одного миль за двадцять, а то й за п'ятдесят. Між ними тяглися голі піски, солончаки й безводні землі. В кожному селищі на наші мирні прохання не хотіли продати хліба. Нам брутально відмовляли, питаючи, чи з нас хто продав їм припасів, коли ми виганяли їх з Міссурі? Дарма було доводити, що ми з Арканзасу. Ми справді були звідти, але вони вперто обстоювали своє, що ми таки з Міссурі.

Через п'ять днів дороги на південь ми добралися до Бівера і там знову побачили Лі, і знову зморені коні стояли прив'язані коло одного з будинків. У Паруені Лі не було.

Останнє селище звалося Сідер-Сіті. Лабан поїхав був на розвідини і, повернувшись, привіз батькові важливі новини.

— Коли я прибув до Сідер-Сіті, то побачив, як Лі кудись помчав верхи звідти,— розповідав він.— А в самому селищі чоловіків і коней більше, ніж тут звичайно буває.

Проте нічого неприємного з нами не сталося, нам лише не продали харчів. Діти й жінки не виглядали з будинків, а чоловіки, коли й показувалися, то не заходили до нас у табір і не глузували з нас, як у інших селищах. Нам дали цілковитий спокій.

Тут, у Сідер-Сіті, у Вейнрайтів померла дитина. Я добре пам'ятаю, як місіс Вейнрайт плакала, благаючи Лабана піти й роздобути в когось хоч краплю молока.

— Воно може врятувати дитині життя,— казала вона.— В них же є молоко. Я сама на власні очі бачила дійні корови. Підіть, Лабане, благаю вас. Нічого лихого не станеться, коли ви спробуєте. Щонайгірше — вони можуть відмовити, але вони цього не зроблять. Ви їм скажіть, що це дитині, немовляті. В мормонських жінок також є серце, і вони також матері. Вони не можуть відмовити кухля молока маленькій дитині.

Лабан спробував. Але, як він потім розповідав батькові, йому не пощастило побачити жодної жінки. Він бачив тільки чоловіків, а ті прогнали його.

Сідер-Сіті було останнє мормонське селище. Далі лежала величезна пустеля, а по той бік пустелі була країна мрій — казкова Каліфорнія. Рано-вранці наші фургони виїхали з селища. Я сидів поруч з батьком на передку і чув, як Лабан дав волю своїм почуттям. Ми проїхали, може, з півмилі й опинилися на невеличкому горбі. Звідси востаннє можна було побачити Сідер-Сіті. Лабан повернув свого коня, притримав його й підвівся на стременах. Він спинився саме коло свіжої могилки, де поховали дитину Вейнрайтів. Це була не перша могила з того часу, як ми перехопилися через кряж Везечських гір.

Старий, худорлявий, довгобразий, з запалими щоками й вигорілим волоссям, що спадало сплутаними пасмами на плечі й на шкіряну куртку, Лабан скидався на чакуна. Його лице було скривлене з ненависті й безсилої люті. Тримаючи в одній руці повід і рушницю, він стиснув другу в кулак і погрозив Сідер-Сіті.

— Кара божа на вас! — кричав він.— Будьте прокляті ви й діти ваші, і ті, що ще не народилися від вас! Щоб вам вигорів увесь ваш хліб! Щоб вам довелось їсти пісок,

напоєний отрутою гримучої змії! Щоб ваші джерела прісної води обернулися в гіркі солончаки. Щоб ви...

Його слова ставали невиразні, бо фургони, риплячи, посувалися далі, але його плечі здіймалися в лад кулакові, і це свідчило, що він і далі посилав прокльони. І він виказував почуття, що були у всіх із валки. Жінки висувалися з фургонів, простягали худі, кістляві, спрацьовані руки й погрожували останньому селищу мормонів. Чоловік, що йшов поруч із наступним фургоном за нашим і підганяв волів, махнув ціпком і засміявся. То було щось чудне, бо вже багато днів у нашій валці не чути було сміху.

— Вспи їм, Лабане! — крикнув він, підохочуючи старого.— Та ще й додай від мене!

Фургони, не спиняючись, посувалися далі, а я обернувся назад і подививсь на Лабана. Він усе ще стояв коло могилки, підвівшись на стременах. Його постать із довгим волоссям, що маяло на вітрі, в мокасинах і в гетрах з торочками, була справді незвичайна, неначе викликана якимись чарами. Шкіряна куртка була така стара і стільки витерпіла негоди, що лиш постирані нитки де-не-де показували, де саме колись були оздоби з китиць. Здавалося, що то саме лахміття має на вітрі. Я пам'ятаю, що в нього за поясом теліпались пасма сухого волосся. Ще давно, на початку нашої подорожі, після зливи, вони стали чорні й полисніли. Я знав, що то були скальпи індіян, і завше, дивлячись на них, відчував, що тремчу.

— Оце добре для нього,— зауважив батько, більше сам до себе, аніж до мене.— Я вже кілька днів чекав, щоб його прорвало.

— А я б хотів, щоб він повернувся назад і здер кілька скальпів,— висловив я своє бажання.

Батько усміхнено подивився на мене.

— Не любиш мормонів, синку?

Я кивнув головою, почуваючи, що мене проймає невимовна ненависть.

— Коли я виросту,— сказав я через хвилину,— то всіх їх перестріляю.

— Ти, Джесі? — долинув з середини фургона материн голос.— Ану цить! — гримнула вона на мене. А тоді звернулася до батька:— Як тобі не соромно дозволяти хлопцеві таке верзти?

За два дні дороги ми дісталися Гірських луків. Тут, далеко від останнього мормонського селища, ми вперше не поставили своїх фургонів щільним колом, а лишили між ними переміжки і не пов'язали ланцюгами коліс. Ми вирішили перебути в цьому місці з тиждень. Худобі треба було добре відпочити, бо далі нас чекав перехід через справжню пустелю, хоч і тепер місцевість мало чим різнилася від пустелі. Довкола були такі самі піщані горби, лиш подекуди зарослі полином. Улоговина, де ми зупинилися, була піщана, але вже давно ми не бачили стільки трави, як тут. Футів за сто від табору витікало невеличке джерельце, води з нього вистачало тільки для людей, але далі в долині було ще кілька таких самих джерелець, і там ми напували худобу.

Того дня ми отаборилися дуже рано, а тому, що вирішили залишитися тут на цілий тиждень, жінки взялися перетрушувати брудну білизну, щоб уранці все випрати. Допізна в таборі кипіла праця. Декотрі чоловіки поправляли упряж, а інші лагодили фургони. Цілий день чоловіки стукали молотками по залізу, скріплювали обручі та гайки. Ненароком я натрапив на Лабана. Він сидів, підігнувши ноги, в холодку під фургоном і до пізньої ночі, не розгинаючи спини, шив нові мокасини. Тільки він з-поміж нас усіх носив мокасини й шкіряну куртку, і в мене було таке враження, що, коли ми виїздили з Арканзасу, він не належав до нашого гурту. У нього не було ні дружини, ні родини, ні свого фургона. Усе його майно складалося з коня, рушниці, одежі, що на ньому, і двох укривал, які він тримав у Мейсоновому фургоні.

Другого ранку нас таки спіткала недоля. Як я казав, ми не позсували та не позчіплювали ланцюгами фургонів і не зробили з них щільного кола. Від останнього мормонського селища нас відділяли два дні дороги, індіян близько не було, та й узагалі вони не мали причини нас зачіпати, через те худобу лишили на ніч без ніякого догляду і в таборі також не поставили нічної варти.

Я прокинувся наче в кошмарі, ніби раптом ударив грім. Кілька хвилин я нерухомо дивився, силкуючись визначити і зрозуміти, що означає той невпинний гамір. Я чув стрілянину, близьку й далеку, чув крики й прокльони чоловіків, зойки жінок, плач дітей і серед того всього — свист куль, їхній глухий стукіт, коли вони

влучали в дерево й залізо на колесах. Ті, хто стріляв, цілили низько.

Я ворухнувся устати, але мати, що вже встигла вдягтися, притиснула мене рукою до постелі. Ту мить у фургоні з'явився батько,— він уже, мабуть, давно встав.

— Вилазьте звідси! — крикнув він.— Мерщій! На землю!..

Він не гаяв часу, схопив мене в оберемок і шпурнув додолу з заднього кінця фургона. Ледве я встиг трохи відповзти, як він, мати й дитина також упали коло мене.

— Сюди, Джесі! — гукнув батько, і ми квапливо взялися вигрібати в піску яму під захистом колеса. Ми, як навіжені, довбали землю голіруч. Мати нам допомагала.

— Ще копай, Джесі! Глибше копай! — наказав батько і, звівшись на ноги, зник у передранковому сутінку.

Я чув, як він, біжачи, давав накази. (Тоді я дізнався про своє прізвище. Я був Джесі Фенчер, а мій батько — капітан Фенчер).

— Лягайте на землю! — кричав він.— Ховайтеся за колеса і закопуйтесь у пісок! Нехай чоловіки забирають жінок і дітей з фургонів! Не стріляйте! Бережіть набої й готуйтеся! Вони зараз нападуть! Частина хлопців біжіть праворуч, до Лабана, частина — ліворуч, до Кокріна, а решта до мене, на середину! Не підводьтесь! Плазом!

Проте нападу не було. Ще з чверть години тривала безладна й часта стрілянина. Першими хвилинами ми мали втрати з несподіванки. Кілька чоловіків повставали рано. Вони порозкладали вогнища, тож у них легко було влучити. Індіяни,— Лабан запевняв, що то були вони,— напали на нас з незахищеного боку і стріляли лежачи. Коли трохи розвиднілo, батько вже приготував їм відсіч. Він був недалеко від того місця, де ми з матір'ю загреблися в пісок, і я чув кожне його слово.

— Разом! Усі враз!

Всі наші, ліворуч і праворуч і з середини, вистрілили разом. Я вистромив голову й побачив, що декілька індіян упало. Решта припинили стрілянину і кинулись тікати, забираючи з собою вбитих та поранених.

У таборі відразу закипіла робота. Коли зсували фургони й зчіплювали їх ланцюгами, я бачив, що й жінки й діти щосили напирали на колеса, щоб помогти чоловікам. Ми порахували свої втрати. Найгірше, що порозбігалася вся худоба. А біля вогнищ лежало семеро наших

чоловіків. З них четверо були вже мертві, а троє вмирали. Коло решти поранених клопоталися жінки. Маленькому Рішу Гардекрові куля влучила в плече. Йому було років шість, не більше. Пам'ятаю, як я дивився, роззявивши рота, коли мати тримала його на колінах, а батько перев'язував рану. Маленький Ріш уже не плакав, але на щоках ще не висохли сльози, і він вражено втупився у кістку, що стриміла з розтрощеної руки.

Бабусю Вайт знайшли мертву у Фоксвеловому фургоні. Товста й немічна, вона ніколи нічого не робила, тільки сиділа собі й смалила люльку. Вона була матір'ю Ебі Фоксвела. Місіс Грант також загинула. Коло неї сидів її чоловік. Він був спокійний, навіть не плакав. Поклав тільки рушницю на коліна й сидів. Його ніхто не займав.

Під батьковим проводом у таборі кипіла робота. Усі працювали, наче бобри. Всередині кола чоловіки викопали велику яму, а з викиданого піску зробили бруствер. Жінки позносили туди з фургонів постіль, харчі та інші необхідні речі. Усі діти також допомагали. Не чулося нарікань і не помітно було, щоб хто хвилювався чи знетямлювався. Треба було робити діло, а ми всі змалку звикли працювати.

У тій ямі мали ховатися жінки та діти. Чоловіки викопали собі вподовж усього кола під фургонами неглибокі шанці і крім того зробили насип.

Лабан повернувся з розвідин. Він сповістив, що індіяни відступили на півмилі і тепер саме радяться. Він бачив, як вони понесли з поля шістьох своїх, троє з них були вбиті.

Цілий ранок ми помічали час від часу в різних місцях хмарки куряви. Мабуть, підступали численні загони кінноти. Хмарки сунулись на нас з усіх боків. Тільки одна чимала хмарка віддалялася від нашого табору. Ми знали, що це погнали нашу худобу. Тепер наші сорок фургонів, що здолали Скелясті гори й пройшли півконтиненту, стояли безпорадним колом. Далі не було їх чим тягти.

Опівдні Лабан повернувся з других розвідин. Він бачив нові загони індіян, що надійшли з півдня. Це показувало, що нас оточено з усіх боків. Раптом ми помітили, як дванадцять білих вершників виїхали на невисокий горбок на схід від нас і почали дивитися на наш табір.

— Тепер усе ясно, капітане,— сказав Лабан до батька.— Індіян на нас нацькували.

— Вони ж такі самі білі, як і ми,— поскаржився Ебі Фоксвел моїй матері.— Чого ж вони не поможуть нам?

— Вони не білі,— верескнув я, пильнуючи очима материну руку.— Вони мормони!

Ввечері, коли смеркло, троє наших хлопців вислизнули з табору і зникли в темряві. То були Віл Еден, Ейбел Мілікен та Тімоті Грант.

— Вони йдуть у Сідер-Сіті по допомогу,— пояснив батько, звертаючись до матері і поханцем ковтаючи вечерю.

Мати похитала головою.

— Мормонів скільки завгодно є й тут, поблизу табору,— сказала вона.— Але вони не хочуть допомогти. У Сідер-Сіті так само не захочуть.

— Ні, чому, є підлі мормони, але є й порядні...— почав був батько.

— Поки що порядних ми не бачили,— урвала його мати.

Тільки вранці я дізнався, що Ейбел Мілікен та Тімоті Грант повернулись. У таборі всіх пригнітила та звістка, яку вони принесли. Виявилось, що коли вони пройшли кілька миль, їх гукнули білі. І не встиг Віл Еден пояснити, що вони з табору Фенчера і йдуть по допомогу в Сідер-Сіті, як білі застрелили його, а Мілікен і Грант утекли й повернулись до табору з цією звісткою, яка вбила останню надію в наших серцях. За спинами індіян ховалися білі, і нас спопало лихо, що його ми давно вже передчували.

Другого ранку, коли чоловіки пішли по воду, в них почали стріляти. Джерельце було не більш як за сто ступенів від наших фургонів, але те місце обстрілювали індіяни, що зайняли тепер узбіччя горба на схід від нас. Та стрільці з них були кепські. Дарма що звідти було як палицею докинути — яких, може, вісімдесят ярдів — проте наші люди щасливо повернулися з водою.

Ранок минув спокійно, коли не рахувати одного випадкового пострілу в наш табір.

Ми розташувалися в ямі і, призвичаєні до суворого життя, почували себе навіть досить зручно, хоч родинам забитих було, звісно, тяжко. Та ще треба було піклуватися про поранених. Я не міг усидіти на місці з цікавості й бажання про все дізнатися. Мені пощастило втекти від матері, і я справді багато що побачив. Усередині кола,

на південь від тієї ями, куди ми перейшли з фургонів, наші люди викопали другу яму й поховали в ній убитих: сімох чоловіків і двох жінок. Чимало клопоту завдала нам місіс Гейстінгс, що втратила зразу чоловіка й батька. Вона так голосила й лементувала, що жінки довго не могли її заспокоїти.

Тим часом індіяни, що засіли на горбі на схід від нашого табору, далі про щось радилися, страшенно галасуючи, але не чіпали нас, і тільки раз випадково стрельнули, чим не заподіяли ніякої шкоди.

— Що там діється в тих розцяцькованих опудал? — нетерпляче спитав сам себе Лабан.— Не можуть дійти згоди, що їм робити, чи не зважаться?

Того дня ми знемагали зі спеки. На небі не було ні хмаринки, і сонце пражило немилосердно. Вітер ані подихав. Чоловіки лежали з рушницями в шанцях під фургонами й хоч трохи були в холодку, а та яма, де зібралася понад сотня жінок і дітей, не мала захистку від некучого сонця. Там лежали й поранені. Ми приладнали над ними з укривал щось подібне до наметів. У нашій ямі було тісно й душно, і я раз по раз тікав від матері в шанці до чоловіків і дуже неохоче повертався, коли батько велів мені передавати жінкам яке-небудь доручення.

Ми зробили велику помилку, що не порозставляли своїх фургонів навколо джерела. Тоді, знепацька заскочені, ми про це не подумали, бо квапилися, не знаючи, коли на нас знову нападуть. А тепер було вже запізно. За вісімдесят ярдів від індіян на горбі ми не зважувалися розчіплювати фургони. Батько наказав кільком чоловікам копати криницю всередині кола, на північний захід від великої ями, а на південь від могили влаштували відхідок.

Надвечір того самого дня ми знову побачили Лі. Він пішки перетинав улоговину в північно-західному напрямку поза досягом наших пострілів. Батько зв'язав дві прутини, якими поганяли волів, і припнув до них простирало. Це був наш білий прапор. Та Лі не звернув на нього жодної уваги і не спинився.

Лабан наполягав, щоб спробувати підстрелити його, але батько не дозволив. На його думку, білі ще остаточно не вирішили, що з нами робити, а постріл у Лі міг тільки заподіяти нам.

— Ходи сюди, Джесі,— покликав він мене і, відірвавши шматок простирала, прив'язав його до однієї

прутини.— Вийди з цим прапорцем і спробуй поговорити з отим чоловіком. Ти не кажи йому про те, що в нас робиться, спробуй лиш привести його сюди поговорити з нами.

Я дуже запишався, що мене посилають з таким важливим дорученням, і вже намірявся йти, коли мене гукнув Джед Дангем. Він також хотів іти зі мною. Він був мій одноліток.

— Дангеме, можна вашому хлопцеві піти з Джесі? — спитав мій батько Джедового батька.— Двоє краще, ніж один. Коли що трапиться, то пособлять один одному.

Отож Джед і я, двоє дев'ятилітніх хлопчаків, вийшли з білим прапором переговорити із проводирем наших ворогів. Та Лі не захотів говорити. Побачивши нас, він наддав ходи. Нам не пощастило підійди до нього так, щоб він почув нас, а потім він і зовсім заховався в полині, бо ми його більше не бачили, хоч добре знали, що йому нікуди було втекти.

Ми з Джедом обійшли зарості на сотню футів навколо. Нас не попередили, скільки часу можна ходити, а що індіяни не стріляли, то ми й не квапились. Минуло вже понад дві години, відколи ми вийшли з табору. Якби хто з нас пішов сам, то напевне вернувся б за чверть години, а тепер Джед хотів переважити мене хоробрістю, а я — його.

Наша необачність мала, проте, й користь. Білий прапор додавав нам сміливості, і ми довідались, як тісно обложено наш табір. На південь, за якихось, може, півмилі, ми примітили великий табір індіян. За табором був луг, там хлопчаки-індіяни гарцювали на конях.

Крім того, на схід від нас індіяни також зайняли пагорб. Щоб подивитись на них ближче, ми вибралися на невеличкий пригірок і згаяли півгодини, намагаючись полічити, скільки їх. На нашу думку, індіян було щонайменш зо дві сотні. Серед них ми завважили кількох білих,— вони весь час про щось жваво розмовляли з індіянами.

На північний схід від наших фургонів, не далі як за чотириста ярдів, за пасмом невисоких горбів, ми викрили великий табір білих. Позад табору паслося понад півсотні осідланих коней. Ми ще дивились на них, коли на півночі з'явилася хмарка куряви й почала швидко наближатись. Почекавши трохи, ми незабаром розгляділи вершника, що мчав до табору білих.

Коли ми вернулися, то найперше мені добре перепало від матері за довгі мандри. Але батько похвалив і мене, і Джеда, як ми розповіли про те, що бачили.

— Тепер, чого доброго, треба сподіватись нападу, капітане,— сказав Ерен Кокрін.— Білі чекають наказу і поки що стримують індіян. Вершник, мабуть, привіз якийсь наказ. Адже ясно, що дарма так не гнали б коня.

Через півгодини після нашого повернення Лабан, заховавшись за білим прапором, спробував піти на розвідини, але не здолав і двадцяти ступнів, бо індіяни почали його обстрілювати і змусили вернутися назад.

Перед заходом сонця я сидів у ямі, тримаючи на руках немовля, поки мати стелила постіль. Нас у ямі було так багато, що ми сиділи, наче в бочці. Дехто з жінок спав сидячи, звісивши голову на коліна. Поруч зі мною помирав Сайлес Данлеп. Він лежав так близько, що, розмахуючи руками, зачіпав мене за плече. У першім нападі його поранили в голову, і він увесь час був непритомний, говорив з гарячки й співав якісь безглузді пісні. Пам'ятаю, одну з них він співав без кінця, і вона дуже дратувала мою матір:

«Дай-но мені тютюну з каншука свойого»,—
Так озвався чорт один до чорта другого.
Другий чорт на те сказав: «Щоб тютюн палити,
Треба гроші зароблять, байдики не бити».

Я сидів поруч із ним і тримав на руках немовля, коли почався напад. Сонце сідало, і я не зводив очей з Сайлеса, що починав уже конати. Його дружина, Сара, поклала йому на чоло руку. І вона, і її тітка Марта тихенько плакали. І враз — жахливий гук, з усіх боків на нас сипнули кулі з сотень рушниць. Вороги засипали нас кулями зі сходу, заходу й півночі. В ямі всі полягали на землю. Діти зняли лемент, а жінки намагалися їх угамувати. Деякі жінки також зойкали, але таких було мало.

За перші дві-три хвилини на нас дощем посипались тисячі куль. Як мені кортіло полізти в шанці під фургони, де наші чоловіки завзято відстрілювалися! Тільки не всі враз. Та моя мати, мабуть, угадала мої думки, бо змусила мене пригнутися й тримати дитину.

Я саме повернувся глянути на Сайлеса Данлена,— він ще дихав,— коли вбили малу дитину Каслтенів. Її

тримала на руках десятирічна Дороті Каслтен. Дитину вбили на руках у неї, а її куля навіть не зачепила. Я чув, як казали потім, що куля, мабуть, влучила у фургон, а звідти відскоком ударила в дитину. Просто нещасливий випадок, казали всі, а взагалі-то нам у ямі не загрожувала небезпека.

Коли я знову глянув на Сайлеса Данлепа, він уже помер, і я відчув глибоке розчарування, наче ошукаництвом мене позбавлено цікавого видовища. Досі я ще не бачив навіч, як люди вмирають.

Дороті Каслтен страшенно ридала й лементувала, і то так довго, що заразила й місіс Гейстінгс. Удвох вони зняли такий галас, що батько послав Вота Камінгса довідатись, що сталося, і він плазом дістався до нас.

Густа стрілянина вщухла, тільки-но смеркло, хоч уночі й далі чулися подеколи безладні постріли. Цього разу двох наших було поранено, і їх перенесли в яму. Біла Тайлера було вбито, і, скориставшись із темряви, ми його поховали. Сайлеса Данлепа й дитину Каслтенів поховали поруч із першими вбитими.

Цілісіньку ніч люди копали криницю, змінюючи один одного, але докопалися тільки до вологого піску, а води все не було. Декому з чоловіків, що ходили по воду до джерела, пощастило принести кілька відер, але в них стріляли, і коли Джеремі Гоукінсові поранило лівий зап'ясток, від дальших спроб довелося відмовитись.

Настав ранок третього дня, ще гарячіший і сухіший. Ми прокинулися спраглі. Ніхто нічого не варив. У роті так пересихало, що ми не могли їсти. Мати дала мені шматок черствого хліба, я спробував був жувати, але не міг. Стрілянина то розгоралась, то вщухала. Часами до нашого табору летіли сотні пострілів, а то раптом усе стихало й не чулося жодного. Батько раз у раз остерігав наших чоловіків, щоб дарма не стріляли, бо набої у нас кінчалися.

І весь час не припиняли копати криницю. Яма була така глибока, що пісок мусили виймати відрами. Люди, які витягали відра, були незахищені, і одного з них поранило в плече. То був Пітер Бромлі, що поганяв волів у Бладгудовому фургоні, наречений Джейн Бладгуд. Побачивши, що його поранили, вона під пострілами кинулась до нього і завела його в захищене місце. Десь опівдні криниця завалилась і засипала піском двох людей. Захо-

дились їх відкопувати. До Еймоса Вентворта докопались аж за годину. Після цього криницю закріпили дишлями та дошками з дна фургонів і знов узялися копати. Вода не з'являлася, був самий тільки вогкий пісок, хоч заглибилися вже на двадцять футів.

А тим часом у нашій ямі діялося щось жахливе. Діти плакали й просили води, немовлята похрипли, але не переставали кричати. За десять ступнів від нас із матір'ю лежав поранений Роберт Кар. Він був непритомний, бив руками навколо себе та благав води. Серед жінок чимало було не в кращому стані; одні марили з гарячки й проклинали мормонів та індіян. Інші здебільшого молились. Троє сестер Дімдайк разом із своєю матір'ю співали духовні гімни. Ті жінки, що мали малих дітей, брали пісок, що викидали з криниці і обкладали ним своїх голих немовлят, щоб хоч трохи прохолодити й заспокоїти їх.

Двоє братів Ферфаксів не витримали. Вони взяли відра, виповзли з-поза фургонів і прожогом кинулись до джерела. Джайлс не здолав і половини дороги, як упав. Роджер щасливо добіг до джерела й повернувся назад. Він приніс двоє неповних відер, бо вода розхлюпалась дорогою, коли він біг. Коли Джайлс приповз назад, і йому допомогли влізти в яму, він закашлявся, і в нього пішла горлом кров.

Двох неповних відер, звісно, не могло вистачити на всіх, більш як на сто душ, не рахуючи чоловіків. Води дістали тільки немовлята, трохи старші діти й поранені. Мені не припало ні краплі. Мати намочила шматок полотна в кількох ложках води, яку вона дістала для немовляти, й витерла мені рота,— собі вона й цього не зробила, бо дала мені жувати ту мокру полотнину.

З полудня становище ще дужче погіршало. Сонце спокійно собі палило у ясному безвітряному небі, і наша піщана яма обернулась у розпечену піч. А навколо — стрілянина і завивання індіян. Батько велів стріляти лише зрідка, і то найкращим стрільцям, таким, як Лабан або Тімоті Грант, а на нас сипався безперервний град олива. Кулі, на щастя, більше не відскакували, чоловіки не відповідали на стрілянину, лежачи в шанцях, і не виглядали, щоб не наражатись на небезпеку. Поранених було тільки четверо, а з них лиш один — важко.

Коли стрілянина на мить ущухла, з шанців прийшов батько. Він хвилин п'ять посидів коло нас із матір'ю, не

кажучи ні слова. Здавалося, він прислухався до безнастанного стогону тих, що страждали від спраги. Потім він виліз і пішов до криниці. Звідти він вернувся з мокрим піском і обклав ним груди й плечі Робертові Карові. Тоді подався туди, де сидів Джед Данлем з матір'ю, і послав до шанців по Джедового батька. У ямі було так мало місця, що як кому-небудь треба було вийти, доводилось переступати через тих, хто лежав.

За деякий час батько повернувся до нас.

— Джесі,— запитав він,— ти боїшся індіян?

Я рішуче похитав головою, здогадуючись, що мені знову хочуть доручити щось важливе.

— А клятих мормонів також не боїшся?

— Клятих мормонів тим паче не боюсь! — відповів я, радий нагоді вилаяти наших ворогів, не наражаючись на ляпаса від матері.

Я завважив, що на мою відповідь по втомленому батьковому обличчі пробігла ніби легенька усмішка.

— Коли так, Джесі,— сказав він,— то, може, ти підеш до джерела по воду разом із Джедом?

Я відразу хотів уже йти.

— Ми одягнемо вас обох як дівчаток,— казав далі батько.— Може, вони тоді не стрілятимуть.

Я виправся, щоб іти так, як є, тобто хлопцем, у штанях, але поступився при першому батьковому натякові, що можна передягти іншого хлопця й послати його з Джедом замість мене.

З фургона Четоксів принесли скриню. У них було двоє дівчаток-близнят, таких на зріст, як ми з Джедом. Кілька жінок допомогли нам. Вони одягли нас у святкове дівчаче вбрання, що пролежало в скрині від самого Арканзасу.

Мати страшенно боялася за мене. Вона покинула дитину на Сару Данлеп і провела мене до шанців. Під фургонами, коло піщаного насипу, нам з Джедом востаннє наказали, що робити, і ми виповзли з табору на незахищене місце. Одягнені ми були однаково: білі панчішки, білі суконки з широкими синіми поясами і білі капелюшки від сонця. Ми трималися за руки, Джед правою рукою, а я лівою, а у вільних руках мали по двоє відер.

— Будьте спокійні,— застеріг нас батько, коли ми рушили.— Не кваптесь! Ідіть так, як дівчатка ходять.

Ніхто в нас ні разу не стрельнув. Ми щасливо дійшли до джерела, понабирали відра і, припавши до води, пона-

пивалися самі. Так само щасливо ми вернулися назад з повними відрами. І не вчули жодного пострілу.

Я не пам'ятаю добре, скільки разів ми так ходили по воду, мабуть, разів з п'ятнадцять, а то усі двадцять. Ми йшли помалу, тримаючись за руки, і так само помалу верталися назад з чотирма повними відрами. І дивно, яка в нас самих була надзвичайна спрага! Ми кілька разів припадали до джерела й жадібно пили воду.

Нарешті ворогові терпець увірвався. Я взагалі не розумію, як могли індіяни так довго стримуватись і не стріляти. Мабуть, вони мовчали з наказу білих, що були з ними. Та хоч там як, а коли ми знову подалися по воду, то з горба, де стояли індіяни, гримнула рушниця, а за нею друга.

— Вертайтесь! — гукнула мати.

Ми з Джедом перезирнулися. Він був упертий, і я знав, що він перший не поверне. Я пішов до джерела. А Джед слідом за мною.

— Джесі! Ти!.. — крикнула мати, і в голосі її чути було щось більше, ніж загрозу налупцювати мене.

Джед запропонував узятися за руки, але я похитав головою.

— Біжімо,— сказав я.

Ми погналися піском під дощем куль. Здавалося, що всі рушниці на горбі, де були індіяни, почали стріляти. Я перший добіг до джерела, й Джедові довелось пождати, поки я наберу води.

— Тепер біжи назад,— сказав він. Я бачив, що він, не поспішаючи, набирав воду, і здогадався, що він знову хоче бути останній.

Я присів і, чекаючи на нього, дивився, як кулі здіймали хмарки куряви. Назад ми побігли поряд.

— Не так швидко,— спинив я його,— розіллєш половину води.

Це йому дошкулило, і він побіг повільніше. На півдорозі я спіткнувся і впав. Куля, що вдарила в землю просто переді мною, засипала мені очі піском. Першої миті я подумав навіть, що вона влучила в мене.

— Ти зумисне впав,— поглузував Джед, коли я звівся на ноги. Він стояв і чекав, коли я підведуся.

Я вгадав його думку. Йому здалося, ніби я впав зумисне, щоб розілляти воду і ще раз вернутися до джерела.

Ми так хизувалися один перед одним сміливістю, що я скористався з його думки й справді повернувся назад. А Джед Дангем, ніби не помічаючи куль, що збивали круг нього куряву, стояв виспростаний і чекав мене в незахищеному місці. Ми вернулися, йдучи поряд, повиті славою навіть за свою хлоп'ячу нерозсудливість. Проте Джед доніс тільки одне відро,— друге йому пробила куля біля самого дна.

Мати зустріла мене лайкою за непослух, але вона, мабуть, відчувала, що батько не дозволив би дати мені прочухана після того, що я зробив. Поки вона мене сварила, він з-поза її плеча підморгнув мені — вперше за все моє життя.

В ямі до нас поставилися, мов до справжніх героїв. Жінки плакали, обнімали й цілували нас і благословляли. Я дуже пишався з такого вияву їхньої вдячності, проте так само, як і Джед, удавав, що мені дуже не до вподоби всі ці сентименти. А надто я запишався, коли Джеремі Гонкінс із величезним завоєм на покаліченій лівій руці сказав, що ми з того самого тіста, що й справжні білі чоловіки, як от Деніель Бун, Малюк Карсон та Дейві Крокет *.

Решту дня я, пам'ятаю, промучився з правим оком, яке куля засипала піском. Мати сказала, що воно геть запливло кров'ю. Я заплющував його, розплющував знову, але біль не минався.

У нашій ямі люди заспокоїлись. Води вистачило на всіх, але треба було подумати, як роздобути її завтра. До того ж усі знали, що в нас кінчалися набої. Батько старанно перетрусив фургони, але знайшов тільки п'ять фунтів пороху. Трохи більше лишалось у порохівницях — і це було все.

Вчора вороги почали наступ надвечір, тому я сподівався, що так само буде й сьогодні, і заздалегідь перебрався в шанці, туди, де лежав Лабан. Він, жуючи тютюн, не помічав мене. Якийсь час я мовчки стежив за ним, боячись озватися, щоб він не прогнав мене. Лабан пильно вдивлявся з-поза фургона в бік ворога і не переставав жувати тютюн, а жуйку обережно випльовував у ямку в піску.

— Ну, як справи? — запитав я нарешті. Так Лабан завжди звертався до мене.

— Чудово,— відказав він.— Чудово, бо я можу знову жувати, Джесі! Мені було так пересохло в роті, що я з самого ранку не міг жувати тютюну, аж доки ти не приніс води.

На північно-східному горбі, за яким отаборилися білі, вистромилась чиясь голова й плече. Лабан узяв рушницю. Він довго цілився, але потім похитав головою.

— Чотириста ярдів! Нічого не вийде... Не варто пробувати. Може, влучу, а може, й ні. А батько твій дуже заощаджує порох.

— Як, на вашу думку, чи в нас є яка надія? — спитав я тоном дорослого. Після свого подвигу з водою я почував себе до певної міри вже дорослим. Лабан відповів не зразу, видимо, обмірковуючи свої слова.

— Та що критися, опинились ми в добрій таранаті, Джесі. Але ми виберемось, можеш закластися на свого останнього долара.

— Виберемось, тільки не всі,— заперечив я.

— А хто не вибереться?

— Як хто? Біл Тайлер, місіс Грант, Сайлес Даніел та й інші.

— Дурниці, Джесі! Вони вже в землі. Хіба ти не знаєш, що всім у житті доводиться ховати своїх небіжчиків. Відколи світ-світом люди їх ховають, а живих, проте, не меншає. Бачиш, Джесі, смерть і народження поруч ідуть. Народжуються так само скоро, як і вмирають, навіть скоріше, бо число людей щораз більшає та множиться. Узяти хоч тебе, Джесі: сьогодні вдень, коли ти ходив по воду, тебе могли вбити, а тепер ти сидиш тут і розмовляєш зі мною, і дуже скидається на те, що ти виростеш і станеш батьком доброї великої родини. У Каліфорнії, кажуть, усе буйно росте.

Його слова додали мені сміливості, і я раптом висловив те, що давно крив у душі.

— Слухайте, Лабане, от уявімо, що вас уб'ють...

— Кого? Мене? — аж скрикнув він.

— Я ж кажу: «уявімо»,— пояснив я.

— Так? Ну то гаразд. І що далі? Уявімо, що мене вбили...

— Може, ви тоді віддали б мені свої скальпи?

— Та мати дасть тобі такої бубни, як побачить їх у тебе!

— Я не носитиму їх. Якщо вас уб'ють, Лабане, то хтось мусить їх узяти. То чому б не я?

— Чому б не ти? — й собі сказав він.— Авжеж, чому б, справді, не ти? Гаразд, Джесі. Я люблю тебе і твого батька також. Гаразд, тільки-но мене вб'ють, скальпи твої, та й ніж, що їх різав, також твій. Тімоті Грант тут. Нехай він буде свідком. Ви чули, Тімоті?

Тімоті відповів, що чув. А я лежав у душному шанці й від щастя не міг вимовити й слова подяки.

За свою завбачливість, що погнала мене в шанці, я мав повну винагороду. Коли сонце заходило, знов почався напад і на нас полетіли тисячі пострілів, хоч нікого й не дряпонуло. Зі свого боку ми відповіли тільки тридцятьма пострілами, проте я бачив, що Лабан і Тімоті Грант убили кожний по одному індіянинові. Лабан сказав мені, що стріляли самі індіяни. Білі жодного разу не пальнули, і це його пантеличило. Вони не допомагали нам, та й самі не наступали, але весь час спілкувалися з індіянами, що стріляли в нас.

Ранок знову приніс нам пекучу спрагу. Я виповз з ями, ледве на світ зайнялося. За ніч упала рясна роса. Чоловіки, жінки й діти злизували її з фургонів, з обіддя на колесах, із гальм.

Казали, що Лабан повернувся перед світанком з розвідки. Він скрався аж до самого табору білих. Вони по спали і, ставши в коло, при світлі вогнищ молилися. З тих слів, які долинули до нього, Лабан зрозумів, що вони молилися за нас: що їм з нами робити.

— Нехай їх бог просвітить! — почув я, як сказала одна з сестер Дімдайк до Ебі Фоксвела.

— І то чимшвидше,— відповів той.— Я не знаю, що ми вдень робитимемо без води. Порох також виходить.

Уранці нічого не трапилось. Не чути було ні одного пострілу. Сонце палало в тихому непорушному повітрі, а спрага мучила нас щораз дужче. Знову кричали немовлята, хлипали малі діти й просили води. Опівдні Віл Гамільтон узяв два великі відра й подався до джерела. Він уже намірився був лізти під фургон, коли до нього кинулась Ен Дімдайк і обняла його, силкуючись утримати. Він щось сказав, поцілував її і пішов. На превелике диво не пролунало жодного пострілу: за всю дорогу до джерела й назад з водою ніхто й разу не вистрелив.

— Хвалити бога! — скрикнула стара місіс Дімдайк.— Це добрий знак. Вони зглянулися на нас!

Так само думало й багато інших жінок.

О другій годині, коли ми попоїли і нам стало легше, перед табором з'явився якийсь білий, що йшов з білим прапором. Назустріч йому вийшов Віл Гамільтон, поговорив з ним, вернувся назад і, переговоривши з батьком та іншими чоловіками, знову подався до незнайомця. Трохи далі стояв ще один білий і дивився на нас. Ми впізнали, що то Лі.

Нас усіх оносіло збудження. Жінки відчули враз таку полегкість, що почали плакати й цілувати одна одну, а стара місіс Дімдайк та ще кілька жінок заспівали псалом. Нам запропонували здатися, при цій умові пообіцявши охороняти нас від індіян. І наші чоловіки пристали на це.

— Іншої ради нема,— почув я, як батько сказав до матері. Він сидів на дишлі фургона, понурий і пригнічений.

— А що, як за цим криється підступ? — запитала мати.

Батько знизав плечима.

— Ризикнемо,— відказав він.— У нас однаково скінчилися набої.

Тим часом чоловіки відчепили один фургон і відкотили його вбік. Я побіг глянути, що там робиться. У табір до нас увійшов Лі, а за ним в'їхали два порожні фургони, тільки на кожному сидів візник. Усі з'юрмилися круг Лі. Він пояснив, що їм дуже було важко стримувати індіян і що тепер нас охоронятиме майор Гілбі з п'ятдесятьма чоловіками мормонської міліції.

— Але,— сказав він,— ви повинні скласти в один з фургонів усю зброю, щоб не дратувати індіян.

Це здалося підозрілим і батькові, й Лабанові, і ще декому з наших. Лі пояснив, що, склавши зброю, ми станемо ніби полоненими мормонської міліції.

Батько випростався і хотів був уже відмовитись, коли глянув на Лабана. Той півголосом сказав йому:

— Байдуже, де будуть рушниці,— в наших руках чи на фургоні. Пороху однак нема.

Двох наших поранених, що не могли самі йти, поклали в фургон, туди поклали також і малих дітей. Лі, здається, сам ділив, кому було менше як вісім років, а кому більше. Ми з Джедом були високі як на свій вік, та й мали по дев'ять років. Лі приділив нас до старшого гурту, того, що мав іти пішки разом із жінками.

Коли він узяв у моєї матері немовля й поклав на фургон, вона кинулася не давати, але потім стиснула щільно губи

і скорилась. Мати була поставна жінка середнього віку з сірими очима й енергійним лицем. Та від довгої дороги й нестатків вона схудла, щоки їй позападали, і, як і в усіх жінок, з її обличчя не сходив вираз тривоги.

Коли Лі саме пояснював, в якому порядку ми будемо йти, до мене підійшов Лабан. Лі сказав, що жінки з дітьми підуть перші, зразу за двома фургонами, а за ними один за одним ітимуть чоловіки. Почувши це, Лабан підійшов до мене, скинув свої скальпи і прив'язав мені до паска.

— Адже ж вас ще не вбито! — запротестував я.

— Ні, в дідька, не вбито! — весело відповів він.— Просто бог мене наноумив. Носитися з скальпами — це поганське марнослав'я.— Він спинився, неначе забув щось, а тоді рвучко обернувсь, рушив до чоловіків і гукнув мені через плече:

— Ну, бувай, Джесі!

Я ще обмірковував, що значить це його «бувай»,— коли до нас під'їхав конем ще один білий. Його послав майор Гікбі сказати нам, щоб ми поспішалися, бо індіяни щохвилини можуть на нас напасти.

Ми рушили слідом за двома фургонами. Лі йшов з жінками й дітьми. Позаду за нашою колоною, що витяглася футів на двісті, ішли чоловіки. Вийшовши з табору, ми відразу побачили й міліцію. Мормони стояли, поспиравшись на рушниці і витягшись довгою лінією, футів за шість один від одного. Проходячи повз них, я мимоволі звернув увагу на їхні засмучені й урочисті обличчя, неначе вони були на похороні. Жінки також це зауважили й декотрі навіть заплакали.

Я йшов слідом за матір'ю. Я навмисне тримався позаду, щоб вона не побачила моїх скальпів. За мною йшли три сестри Дімдайк; дві з них підтримували стару матір. Лі весь час гукав візникам на фургонах, щоб їхали повільніше. Якийсь чоловік сидів на коні й дивився, як ми проходили, і сестри Дімдайк казали, що то, мабуть, сам майор Гікбі. Індіян ніде не було видно.

Це сталося тоді, коли наші чоловіки порівнялися з міліцією.— я саме обернувся подивитись, де Джед Даггем. Я почув, як майор Гікбі скрикнув гучним голосом: «Виконуйте свій обов'язок!» Усі міліціонери враз піднесли рушниці, і наші люди почали падати на землю. Жінки Дімдайк упали всі разом. Я обернувся до матері — вона

також лежала. З-поза заростів сипнули сотні індіян і теж стріляли в нас. Дві сестри Данлеп метнулися тікати через пісок, я за ними. На бігу я ще побачив, як візник з одного фургона дострілював поранених. Коло другого фургона коні злякано ставали дибки, і візник насилу їх стримував.

У цю мить маленького хлопчика, що біг за дівчатами Данлеп, оповила темрява. Урвалися спогади, бо й Джесі Фенчер навіки перестав існувати як Джесі Фенчер. Форма, що становила Джесі Фенчера, його тіло, була видима матерія і зникла, як усе видиме. Зате незнищенний дух не зник. Він далі живе в іншому тілі, в тілі, що належить Дерелові Стендінгу, якого незабаром виведуть звідси й повісять, і він також піде в небуття, як усе видиме.

У Фолсомській тюрмі є такий собі довічно ув'язнений Метью Дейвіс, староста. Він у відділенні смертників. Він уже дід, а його батьки належали до піонерів, що перші перетинали прерії. Я розмовляв із ним, і він підтвердив, що справді була така різанина, де загинув Джесі Фенчер. Коли він був ще хлопчиком, у них дома часто говорили про різанину на Гірських луках. Він казав, що живими залишили тільки дітей на фургоні, бо вони були ще замалі, аби розповісти про той злочин.

А тепер самі зважте. За ціле життя Дерел Стендінг ніколи не чув і не читав про Фенчерову валку, що її знищили на Гірських луках. Проте, коли я лежав у пекельній сорочці в Сан-Квентіні, все це мені стало відоме. Я не міг з нічого створити цю подію, як не міг з нічого створити динаміту. Ці події та факти, про які я вам розповів, мають тільки одне пояснення. Вони належать моєму духові, що на відміну від матерії живе вічно.

Закінчуючи цей розділ, я хочу додати ще одне: Метью Дейвіс сказав також, що через кілька років урядовці Сполучених Штатів заарештували Лі, привели на Гірські луки і там, на місці нашого табору, стратили.

РОЗДІЛ XIV

Минули мої перші десять днів у пекельній сорочці. Коли лікар Джексон великим пальцем натиснув на моє очне яблуко й привів мене до пам'яті, я розплющив очі й посміхнувся в лице начальникові Есертену.

— Занадто паскудний, щоб жити, й занадто підлий, щоб умерти,— кинув він у мій бік.

— Десять днів минуло, начальнику,— прошепотів я.

— Знаю, ми зараз тебе розв'яжемо,— пробурчав він.

— Річ не в тому,— сказав я.— Ви бачили мою посмішку і, певне ж, не забули, що ми з вами закладалися. Не квантесь мене розв'язувати. Дайте спершу тютюну й цигаркового паперу Морелові й Опенгаймерові. А щоб ви не сумнівалися, то ось вам ще одна посмішка.

— О, я знаю, що ти за один, Стендінгу,— докірливо сказав начальник,— але ти нічого не досягнеш. Або я таки тебе зламаю, або ти поб'єш усі рекорди в пекельній сорочці.

— Та він уже побив їх,— зауважив лікар Джексон.— Чи хто чув коли, щоб людина посміхалась після десяти днів у цій сорочці?

— Удає, — відказав начальник. — Розв'яжи його, Гачінсе.

— Куди так поспішати? — запитав я пошепки. Життя в мені ледве тліло, і я мусив навіть для шепоту збирати всю свою силу й напружувати всю волю.— Куди поспішати? На поїзд я не їду, і мені тепер так вигідно лежати, що краще б ви зовсім мене не турбували.

Проте вони розв'язали мене й, безпорадного, витрясли зі смердючого мішка просто на підлогу.

— Не диво, що йому здалось так вигідно,— зауважив капітан Джемі.— Він нічого не відчуває. Він спаралізований.

— Бабуня ваша спаралізована, а не він,— ошкірився начальник.— Поставте його на ноги й побачите, що він стоятиме.

Гачінс і лікар підвели мене.

— Тепер пустіть,— скомандував начальник.

Але до тіла, що властиво було мертвим цілих десять днів, життя не могло повернутись так швидко, і я, не маючи ще над ним влади, спустився на коліна, скорчився, упав на бік і об стіну розбив собі лоба.

— Бачите,— сказав капітан Джемі.

— Прикидатися він мастак,— зауважив на те начальник.— У нього вистачить нервів на що хочете.

— Ви правду кажете, начальнику,— прошепотів я з підлоги.— Я зробив це навмисне. Підведіть мене, і я знову так само впаду. Вам буде чим розважитись.

Я не описуватиму, як мені було боляче, коли поновлювався кровообіг. Це було для мене звичне й знайоме явище, воно списало моє обличчя глибокими зморшками, що їх я понесу з собою на шибеницю.

Коли врешті всі пішли з моєї камери, я пролежав до вечора напівсонний, ніби в дурмані. Людина втрачає чутливість, якщо їй завдати болю, надто жахливого, щоб його можна було витерпіти. Я добре обізнаний з такою втратою чутливості.

Увечері я вже міг пересуватись плазом, але стояти ще не мав сили. Я напився води й почистився, скільки зміг. Їсти я себе присилував аж другого дня, та й то великим напруженням волі.

Начальник Есертен заявив ось що: він дасть мені кілька днів спочити й поновити сили, а тоді, якщо я не признаюся, де динаміт,— мене знову на десять днів запакують у пекельну сорочку.

— Мені дуже прикро завдавати вам стільки клопоту, начальнику,— сказав я у відповідь.— Шкода, що я не вмер у сорочці і не позбавив вас мороки.

Навряд чи тепер я важив більш як дев'яносто фунтів. А два роки тому, коли двері Сан-Квентіну вперше зачинилися за мною, я мав сто шістдесят п'ять фунтів ваги. І мені здавалося, що коли я втрачу ще хоч дві унції, то не залишуся живий, хоча наступними місяцями я й далі втрачав вагу й дійшов мало не до вісімдесяти фунтів. Я знаю, коли я примудрився вирватись із самотинної камери й ударити наглядача Серстена в ніс, тобто перед тим, як мене взяли на суд у Сан-Рафаель, я, поголений і вмитий, важив вісімдесят дев'ять фунтів.

Багато хто дивується, чому люди стають жорстокі? Начальник Есертен був жорстока людина. Він зробив і мене жорстоким і від цього сам ще гірше озвірів. Проте вбити мене він ніяк не міг. А щоб повісити мене за те, що я розбив носа наглядачеві, потрібен був спеціальний закон штату Каліфорнії, треба було, щоб суд засудив мене на страту і губернатор не помилував. Але я твердо переконаний, що той наглядач мав надто кровотечний ніс. Адже ж я тоді був самий кістяк, сліпий, як кажан, і хитався, мов билина. Та чи й справді пішла йому кров з носа?.. Я часом сумніваюся. Звісно, він, як свідок, під присягою запевняв, що пішла. Але хіба я не знаю,

що наглядачі у в'язниці присягають ще на більшу, ніж ця, брехню!

Едові Морелу кортіло довідатися, чи мені пощастило з моїм дослідом, але коли він спробував постукати до мене, то Сміт, що чергував того дня у нашому відділенні, змусив його перестати.

— Нічого, Еде! — простукав я до нього.— Ви з Джейком мовчіть, а я розповідатиму. Сміт не може перешкодити вам слухати, а мені вистукувати. Вони вже не можуть зробити гіршого, ніж зробили, а проте я ще й досі живий.

— Перестань, Стендінгу! — заревів на мене Сміт з коридора, куди виходили всі камери.

Сміт був дуже злобливий чоловік і своєю жорстокістю й лютістю переважав усіх наглядачів. Ми не раз думали, чому він такий. Чи то жінка його до цього довела, чи він страждав хронічною шлунковою хворобою?

Я вистукував собі далі. Він підійшов до віконця в дверях і, зиркнувши на мене, гримнув:

— Сказано перестати!

— Мені дуже шкода,—відповів я лагідним голосом,— але я, так би мовити, попереджую вас, що все одно буду стукати. І...— даруйте, що запитаю вас дещо особисте...— що ви тоді зробите?

— Я...— запально почав був він, але не докінчив, не знаючи, що сказати далі.

— Ну, то що ж саме? — силкувався я допомогти йому.

— Я викличу начальника в'язниці,— сказав він наче трохи ніяково.

— О, прошу! Він такий чарівний добродій! Блискучий взірець шляхетного впливу на в'язнів. Негайно приведіть його до мене. Я хочу поскаржитися йому на вас.

— На мене?

— Авжеж, саме на вас,— казав далі я.— Ви настирливо й брутально заважаєте мені розмовляти з іншими гостями в цьому заїзді.

І начальник Есертен прийшов. Двері відімкнули, і він увірвався до камери. Але я вже не наражався ні на яку небезпеку. Усе, що він міг найгірше, він уже зробив. Я був поза його владою.

— Я позбавлю тебе їжі! — погрозився він.

— Як собі знаєте,— відповів я.— Я призвичаївся до цього. Я не їв цілих десять днів, і знаєте що? Дуже нудна справа знову починати їсти.

— Ого! Ти, здається, залякуєш мене? Голодуванням?

— Вибачте,— сказав я, і голос мій був аж шовковий — такий ввічливий.— Це ваші слова, а не мої. Спробуйте хоч раз бути логічним. Повірте, вашу нелогічність мені куди важче терпіти, ніж усі інші ваші тортури.

— Ти перестанеш стукати? — запитав він.

— Ні, даруйте, що роблю вам прикрість, але мене діймає таке непереможне бажання поговорити, що...

— Я зараз же знову зашнурую тебе у пекельну сорочку!

— О, будь ласка! Я безмежно люблю пекельну сорочку. Вона мені як справжня матір, і я навіть гладшаю в ній. Подивіться лиш на цю руку,— я закачав рукав і показав йому свого м'яза, такого тоненького, що коли я зігнув руку, то він здавався мотузочком.— Як у доброго коваля, хіба ні? А груди які широкі!.. Сандо * ще доведеться подумати про свої лаври. А живіт! Ну, я так гладшаю, що для вас це може скінчитися скандалом. Чи бачено, щоб у в'язниці покараним так добре йшлося! Стережіться, начальнику! Платники податків, мабуть, муситимуть узятися за вас.

— Перестанеш ти стукати?! — заревів він.

— Ні, хоч я вам дуже вдячний за вашу турботу. Розміркувавши як слід, я вирішив, що стукатиму й далі.

Він з хвилину дивився на мене, неспроможний і слова вимовити, а тоді, усвідомивши своє безсилля, повернувся йти.

— Дозвольте ще одне запитання.

— Що ще там? — спитав він через плече.

— Що ви наміряєтеся зробити?

Я й досі ще не можу вийти з дива, як він із своїми нападами люті не вмер давно вже від удару.

Після того, як переможений начальник вийшов, я цілі години вистукував, оповідаючи історію своїх пригод. Ед Морел і Оненгаймер змогли заговорити не раніш як уночі, коли Мордань Джонс змінив Сміта і, своїм звичаєм, нишком задрімав.

— Сни,— простукав Оненгаймер свій висновок.

«Так, звісно,— подумав я.— Те, що ми переживаємо, і становить суть наших снів».

— Коли я був нічним посланцем,— вистукував далі Оненгаймер,— то якось занадто хильнув. Ну, скажу вам, ви ніде не знайдете такого, як я набачився тоді. Я гадаю, що всі оті, хто пише романи, роблять так само: п'ють, аби якнайвище накрутити собі уяву.

Але Ед Морел, що мандрував так само, як і я, хоч з іншими наслідками, повірив мені. Він сказав, що коли його тіло завмерло в пекельній сорочці й дух визволився з нього, він і далі лишився Едом Морелом. Він ні разу не бачив себе кимось іншим, коли його дух визволявся з тіла, а переживав своє власне життя. Ед Морел розповідав, що коли йому пощастило визволитись із тіла і побачити збоку, як воно лежало в пекельній сорочці посеред камери, він подався в Сан-Франціско побачити, що там нового.

Він двічі провідував свою матір і обидва рази саме тоді, як вона спала. І в своїх мандрівках він не мав сили над матеріальними речами: не міг відчинити або зачинити дверей, не міг зрушити з місця жодної речі, не міг чим-небудь стукнути й виявити свою присутність. З іншого боку, матеріальні речі не мали влади над ним. Він без перешкод проходив крізь стіни, крізь зачинені двері. Сутністю, себто тим, що існувало реально, була в ньому думка, дух.

— У бакалійній крамниці, недалеко від будинку моєї матері, змінився власник,— розповідав Морел.— Я побачив це з нової вивіски. Треба було чекати цілих півроку, доки мені дозволили написати першого листа. У листі я запитав матір про ту крамницю, й вона відповіла, що власник справді змінився.

— Ти що, читав вивіску? — запитав Опенгаймер.

— Звісно, читав,— відповів Морел.— А то ж як інакше?

— Ну гаразд,— вистукав недовірливий Опенгаймер.— Ти можеш нам довести. Коли-небудь, як у нас буде порядний наглядач, з тих, що дають заглянути в газету, зробиш так, щоб тебе зашнурували у пекельну сорочку. Тоді вилазь із тіла й мандруй просто у Фріско *. Проберись на ріг Третьої і Маркіт-стріту о другій або о третій годині ночі, коли ранкові газети саме друкуються. Прочитай останні новини й швиденько вертай назад у Сан-Квентін, щоб розповісти нам ті новини до того, як газети перевезуть через бухту. Тоді попросимо у наглядача газету. І якщо в газеті буде те, що ти розкажеш, я тобі повірю.

То була б добра перевірка. Я не міг не погодитись із Опенгаймером, що то був би неспростовний доказ. Морел сказав, що колись неодмінно спробує, хоч йому дуже важко залишати своє тіло; зважиться на таке він тільки тоді, як уже несила буде терпіти в сорочці.

— Оце такі ви завше — як до діла, так і сіла,— поглузував Опенгаймер.— Моя мати вірила в духів. Коли я був

малим, вона раз по раз бачила їх, розмовляла з ними, питала в них поради. Але чогось такого, щоб до діла, вони їй ніколи не порадили. Духи не могли сказати їй, де батькові приклюнеться робота, чи знайде він золоту жилу, чи випаде йому щасливий квиток у китайській лотереї. Не могли, та й годі. Натомість верзли всякі дурниці — що батьків дядько мав воло, що мій прадід помер від сухот, що ми переберемося в іншу оселю через два-три місяці.— а передбачити таке було невелика мудрість, бо ми міняли оселю разів із шість на рік.

Я думаю, що якби Опенгаймер дістав освіту, з нього вийшов би другий Маріннетті або Геккель*. Він міцно держався за факти, а логіка його була непереможна, хоч і трохи холодна. «Доведи мені, та й годі»,— ось як він ставився до всього. На віру він не брав анічогісінько. Про це якраз казав мені Морел. Саме брак віри завадив Опенгаймерові домогтися неповної смерті у пекельній сорочці.

Як бачиш, дорогий читачу, у самотинних камерах не все було безнадійно погане. Таких три голови, як наші, знаходили багато способів гаяти час. Можливо, цим ми рятували один одного від божевілля, але мушу сказати, що Опенгаймер гнив у самотинному відділенні сам-один цілих п'ять років, перше ніж з'явився Морел, а проте зберіг здоровий глузд.

Одначе, не подумайте, боронь боже, що наше життя в одиночках було оргією духовних розваг і захопливих психологічних дослідів.

Ми терпіли багато всяких мук, страшних мук. Тюремники,— ці катюги, найняті на ваші гроші, любі громадяни,— були звірами. Нас оточувала всіляка підлота. Харчі були гнилі, одноманітні, нетривні. Тільки великою силою волі могли люди виживати на таких харчах. Я не маю сумніву, що наша призова худоба, наші свині й вівці на показовій університетській фермі в Дейвісі похиріли й загинули б, якби одержували таку мізерну пайку, як ми.

Книжок у нас не було. Саме наше перестукування означало порушення в'язничних правил. Зовнішній світ практично не існував для нас. Він був наче примарне видиво. Опенгаймер, наприклад, зроду не бачив ні автомобіля, ні мотоцикла. Якщо потрапляли деколи вісті із зовнішнього світу, то такі вони були неясні й задавнені, що не мали реального сенсу. Опенгаймер казав мені, що про

російсько-японську війну він дізнався через два роки після того, як вона закінчилася.

Ми були поховані за життя, живі мерці. Самотинні камери були наші могили, в яких ми при нагоді перемовлялися стуком, мов ті духи на спіритичному сеансі.

Новини? Будь-яка дрібниця вже була для нас новина. Зміна пекаря, що про неї ми довідувалися з якості хліба. Чому цілий тиждень не було Мордаиа Джонса? Чи в нього відпустка, чи він заслаб? Чому Вілсона, що чергував у нас десять діб у нічній зміні, перевели? Цілий тиждень ми могли міркувати над такими дурницями. А коли з'являвся хтось, засуджений на місяць одиночного ув'язнення, то це вже була подія. Проте ми могли дуже мало довідатись від такого короткочасного і здебільш тупоголового Данте. Його перебування в нашому неклі було занадто нетривале. Не встигав він навчитися вистукувати, як уже повертався назад у широкий ясний світ живих людей.

Проте знову скажу, що у нашому надолі тіней не все було банальне. Узяти хоча б те, що я навчив Оненгаймера грати в шахи. Ви собі тільки уявіть; вистукуванням навчити грати в шахи людину, що сидить від вас за дванадцять камер, домогтися, щоб вона ясно бачила перед собою шахівницю, всі фігури, їхнє розташування, навчити її, як ходить кожна фігура, пояснити все так докладно, що потім, мавши шахівницю перед очима тільки в своїй уяві, ми грали з ним цілі партії. Та що там казати! Оненгаймер мав такий напрочуд сильний розум, що кінець кінцем став мене обігрувати, не бачивши зроду жодної шахової фігури.

Яке, наприклад, могло в нього утворитись уявлення про *туру,* коли я вперше простукав йому це слово? Опісля я часто питав його, але все дарма: він не міг пояснити мені словами того образу, що постав йому в голові, хоча це не завадило йому згодом так майстерно грати, що він безліч разів збивав мене з пантелику.

Міркуючи про такий вияв людського духа й волі, я вже вкотре приходжу до висновку, що саме в цьому й полягає реальне. Реальний тільки дух. Тіло — це фантасмагорія, видимість. Я питаю вас, питаю: *як* матерія чи тіло могло б грати в шахи на уявній шахівниці й уявними фігурами на відстані дванадцяти порожніх камер та ще й самим перестукуванням?

РОЗДІЛ XV

Колись я був Едем Стренг, англієць. Жив я, як мені здається, десь між 1550 і 1650 роками, і помер, як ви побачите, на схилі віку. Відтоді, коли Морел навчив мене заподіювати собі неповну смерть, я все шкодував, що не знаю грунтовніше історії. Я міг би тоді визначити багато такого, що тепер лишається для мене неясним. Бо так, як є, доводиться навмання визначати, коли саме й де жила кожна з тих осіб, що втілювали мене.

Щодо Едема Стренга, то мені дивно, що я дуже мало пам'ятаю про його перші тридцять років. Едем Стренг не раз воскресав у мені, коли я лежав зв'язаний у пекельній сорочці, але завжди він був уже зрілий, дужий тридцятилітній чоловік.

Як Едем Стренг, я неодмінно бачу себе на низьких піщаних островах десь під екватором, чи не в західній частині Тихого океану. Я почуваю себе тут, як удома, і живу на цих островах, здається, не від учора. Острови заселені тисячами людей, але серед них тільки я один — білий. Тубільці становлять чудову расу: вони високі, м'язисті, широкоплечі. Звичайний зріст — шість футів. Їхній король, Раа-Кук, на зріст щонайменше — шість футів і шість дюймів, і хоч важить добрих триста фунтів, проте ніхто не назвав би його гладким, так пропорційно він збудований. Багато його ватагів такі самі високі, а жінки у них не набагато нижчі за чоловіків.

Тут чимало островів, і всі вони під владою Раа-Кука, крім кількох на півдні, де раз у раз вибухають повстання. Ці тубільці, з якими я живу,— полінезійці; я це знаю, бо в них рівне чорне волосся. Шкіра їхня має від сонця золотавий колір. Їхня мова, якою я балакаю, надзвичайно легка, плавна, багата й мелодійна; вона має мало шелестівок, складаючись переважно з голосних. Вони люблять квіти, музику, танці, ігри; вони по-дитячому простодушні й щасливі у своїх забавах, хоч у гніві й на війні стають дико жорстокі.

Я, Едем Стренг, знаю своє минуле, але мало про нього згадую. Я живу теперішнім і не журю собі голови ні майбутнім, ані минулим. Нічим я не клопочуся, живу необачливо й марнотратно і почуваю себе щасливим через те, що здоровий і маю надмір сили. Риба, овочі, городина, водорості — чого ж мені ще треба? Шлунок повний, і я задово-

лений. Я посідаю високе становище при дворі Раа-Кука, вищого ніхто не має, навіть Аба-Таак, найвищий жрець. Ніхто не сміє зняти руку чи зброю на мене. Я — табу, такий самий священний, як і повітка для човнів, де під помостом спочивають кістки незчисленних королів, предків Раа-Кука.

Я пам'ятаю, як розбився корабель, і з усіх, що пливли на ньому, тільки я врятувався. Була страшна буря, і всі потонили. Але мені не хочеться згадувати про цю катастрофу. Якщо я думаю про минуле, то найчастіше лину думками в маленьке сільце, що мало з дванадцять хатин під стріхою, до часів свого дитинства, коли я чіплявся за материну спідницю. Мати моя була рослява англійка з молочно-білою шкірою і білявими косами. Іноді мені здається, що я знов чую, як співає чорний дрізд коло плоту, і бачу блакитні дзвіночки, що з дубового лісу розіллялися блакитною річкою по оксамитовій траві. А найкраще згадується мені жеребець з кудлатими бабками біля копит. Коли його вели вулицею, то він звичайно метався навсібіч, скакав і іржав. Я з переляку кидався до матері і, хоч де б вона була, хапався її за спідницю й ховавсь у згортках.

Але годі про це, я не маю наміру писати про дитинство Едема Стренга.

На цих безіменних для мене островах я прожив кілька років, і, безперечно, був там першою білою людиною. Я був одружений з Лі-Лі, сестрою короля. Вона мала шість футів з лишком і якраз на той лишок переважала мене зростом. На мене тоді було любо глянути. Я був статурний і широкоплечий, мав широкі груди. Жінки всіх рас, як ви самі побачите, позирали на мене прихильним оком. Руки мої, там, де не досягало сонце, були білі, наче молоко, зовсім як у матері. Очі були блакитні, вуса, борода й чуб — золотаво-жовті, такі, як у вікінгів на картинах. Та я, певне, походив не від них, а від якогось морського розбійника, що колись давно оселився в Англії. Народився я в сільській хатині, в моїй крові було стільки морської солі, що я рано знайшов шлях на корабель і став матросом. Ось хто я був — не офіцер, не шляхетний мандрівник, а простий матрос, що важко гарував, поневірявся й страждав.

Раа-Кук цінував мене, і через те я мав у ньому королівську підпору. Я вмів робити речі з заліза, що вперше з'явилось у країні Раа-Кука з нашого розбитого судна. Судно затонуло за десять ліг * на північний захід від

островів. При нагоді ми підпливали туди на пірогах. Судно сповзло з підводного рифа й лежало на глибині п'ятнадцяти сажнів. Доводилось діставати залізо з води. Тубільці уміли чудово пірнати й працювати під водою. Я теж навчився пірнати на п'ятнадцять сажнів, проте ніколи не міг зрівнятися з ними, дарма що на суходолі, завдяки своїй англійській вправності та силі, переважав кожного з них. Я пам'ятаю, як я навчив їх битися палицями, і ця розвага поширилася, мов пошесть, так що розбиті голови стали звичайним явищем.

На затонулому судні я знайшов судновий журнал. Він увесь подерся і від води перетворився на кашу, а чорнило так порозпливалось, що важко було щось прочитати. Я наводжу тут уривок з нього, сподіваючись, що дечим він, можливо, допоможе якомусь ученому аматорові давнини точніше визначити час подій, про які я маю написати.

...«Вітер ходовий, і це дає нам змогу переглянути і пересушити трохи наших припасів, а надто китайську шинку й суху рибу, що становлять частину наших харчів. Службу божу також відправлено на палубі. По обіді вітер повернувся з півдня, рвачкий, але без дощу, тож другого ранку ми змогли все прибрати й обкурити судно порохом...»

Але годі з цим, бо я розповідатиму не про Едема Стренга, що його після суднотрощі море викинуло на кораловий острів, а про Едема Стренга, що пізніше мав ім'я І Йон Ік, тобто Могутній, і деякий час був улюбленцем великого Юнсана та коханцем і чоловіком принцеси Ом з королівського роду Мін, а потім багато років блукав знедоленим жебраком по селах і по шляхах країни Чосон (так, так, саме Чосон, тобто Країна Вранішньої Тиші, а по-сучасному — Корея).

Не забувайте, що це діялося три-чотири сторіччя тому і я був першою білою людиною на кораловому острові Раа-Кука. За тих часів мало кораблів з'являлося коло їхніх берегів. Я міг би спокійно й у достатках прожити все своє життя під сонцем, де не буває морозів, коли б не «Спарвер». То було голландське торговельне судно. Воно заблукало в це недосліджене море, хоч справжню Індію вже поминуло. Натомість воно знайшло мене й більше нічого.

Я вже, здається, казав, що був веселим велетнем з золотавою бородою, властиво хлопчаком, що ніколи не вийшов

з хлоп'ячого віку. «Спарвер» набрав у бочки води, і я майже без жалю покинув Раа-Кука і його чудовий край, покинув Лі-Лі та її сестер, оздоблених гірляндами квітів. З усмішкою на устах, вдихаючи солодкий для мене корабельний дух, я поплив знову простим матросом під командою капітана Йоганеса Мартенса.

Дивне було плавання на цьому старому «Спарвері». Ми шукали нових країв з шовком та прянощами, але знаходили тільки пропасницю, несподівану смерть, зачумлені райські місця, де смерть химерно перепліталася з красою. Цей старий Йоганес Мартенс з невиразним лицем і сивуватою квадратовою головою, в якому годі було впізнати романтика, шукав Соломонових островів, золотих копалень Голконди, ба навіть давно загиблої Атлантиди, сподіваючись, що вона плаває ще й досі. Але замість цього він знаходив тільки людожерів, які жили на деревах і полювали на людські голови.

Ми приставали до дивовижних островів, де об круті береги непастанно билися морські хвилі, а вершини гір курилися димом. У густих джунглях по-мавпячому завивали маленькі кудласті люди-звірі; вони обтикали колючками лісові стежки й копали там вовчі ями з кілками на дні. Смерком, коли джунглі втихали, звідти летіли в нас отруєні стріли, і доволі було такій стрілі злегка поранити людину, як вона вмирала в тяжких муках. Бачили ми й інших людей, вищих на зріст і ще лютіших. На березі вони зустрічали нас відкритим боєм, обсипали дощем стріл і списів, тоді як по лісистих долинах били величезні дерев'яні барабани й тріскотіли маленькі тамтами, а на горбах здіймались сигнальні стовпи диму.

Гендрік Гамел був судновим комірником і співвласником «Спарвера». Що не належало йому, то було власністю Йоганеса Мартенса. Капітан розмовляв по-англійському поганенько, Гендрік Гамел трохи краще, а матроси знали тільки голландську. Але справжньому матросові легко навчитися голландської мови і, як далі побачите, ще й корейської.

Нарешті ми добрались до такої країни, що була на карті,— до Японії. Але японці не захотіли з нами мати ніякого торгу. До нас на корабель з'явилось двоє урядовців з мечами, в широких шовкових вбраннях, від яких Йоганесові Мартенсові аж слинка потекла з рота, і чемно попросили нас забиратися геть. Під їхнім гречним

Джек Лондон з дочкою Джоан в Оклендi, 1912 рік. *Фото.*

«Джек Лондон. Твори». *Палітурка багатотомного українського видання 20-х років.*

поводженням відчувалася залізна воля войовничої раси. Ми це зрозуміли і відчували.

Ми перетяли Японську протоку, ввійшли в Жовте море, прямуючи до Китаю, і тут натрапили на підводні скелі. «Спарвер» був старенським судном і незграбним; його дно так поросло морськими черепашками, що судно зробилося зовсім неповоротким. Якщо треба було скерувати круто під вітер, воно повертало заледве на шість румбів * і тоді гойдалося вгору й униз, не тримаючись курсу, неначе викинена ріпа. Будь-який галіот у порівнянні з нашим судном видався б хистким кліпером *. Годі було й мріяти повернути судно так, щоб воно провою перетяло лінію вітру; а щоб судно перетяло лінію вітру кормою, усі матроси мусили згаювати половину вахти. Отож і сталося так, що коли в розпал урагану, який уже сорок вісім годин витрушував з нас душу, вітер несподівано змінився на вісім румбів, судно погналося на завітряний берег.

Нас понесло туди в холодному світлі буряного світанку на гребенях хвиль, високих, мов гори. Була середина зими, і в проміжках між сніговими шквалами виднів той страшний берег, якщо можна назвати берегом громаддя бескеть, що видавалися в море. За безліччю похмурих скелястих острівців бовванів покритий снігом гірський кряж, і повсюди здіймалися кам'янисті шпичаки, занадто стрімкі, щоб на них міг залежатися сніг, а з клекотливого моря стриміли гострі уламки скель.

Земля, куди нас несло, не мала назви, і не було згадки, щоб сюди коли-небудь заходили мореплавці. На нашій карті берегову лінію було тільки ледь позначено. З усього цього ми могли собі думати, що люди там такі самі непривітні, як і та смужечка їхньої землі, що виринула перед нами.

«Спарвер» наскочив на скелю провою. Прямовисна основа скелі ховалася глибоко під водою і наш задертий догори бушприт одразу відломився. Фок-щогла, порвавши за собою ванти й штаги *, впала на облавок і кінцем перевисла до скелі.

Я завжди захоплювався старим Йоганесом Мартенсом. На судно ринула хвиля, змила мене й Мартенса з юта, покотила палубою і викинула на шкафут *, звідки ми хутко подерлися на високо піднятий бак. Інші полізли за нами. Ми прив'язалися якомога міцніш і порахували, скільки нас. Виявилося, що вісімнадцятеро. Решта загинула.

Йоганес Мартенс торкнувся мене й показав туди, де крізь каскади води проглядала скеля. Я зрозумів, чого він хоче. Фок-щогла футів на двадцять нижче від клотиків * терлася об виступ скелі. За тим виступом виднілa розпадина, і Мартенс хотів знати, чи зважусь я скочити туди зі щогли. Відстань до виступу то скорочувалась до шести футів, то збільшувалася до двадцяти, бо корпус судна так гойдався, що розтрощений нижній кінець щогли не одірвався повністю, і щоглу несамовито кидало й шарпало разом із корпусом судна.

Я побрався на щоглу. Інші не захотіли чекати, поки я вилізу. Вони відв'язували себе й один по одному лізли услід за мною по небезпечній щоглі. Та й баритись не можна було — щохвилини «Спарвер» міг сповзти в глибину. Розрахувавши час, я стрибнув, утримався в розпадині й простяг руку, щоб допомогти тому, хто стрибатиме за мною. Але стрибнути було не так просто. Ми змокли й пообмерзали на вітрі. До того ж треба було влучити, коли саме стрибати.

Перший загинув кок. Хвиля змила його з кінця щогли, закрутила ним і гепнула об скелю. Другий був бородань юнга, двадцяти з чимось років. Він послизнувся, перевернувся під щоглу, і його притиснуло до виступу скелі. Притиснуло?... Та в одну мить з нього видавило життя! Ще двох змили хвилі, як і кока. Капітан Мартенс був останній із чотирнадцятьох чоловік, що перебралися в розпадину скелі. За годину «Спарвер» сповз із скелі й зник у глибині.

Два дні й дві ночі просиділи ми в тій розпадині і мало не загинули. Не було ніякої змоги ні видертися вгору, ані спуститися вниз. Третього ранку нас нагледів рибальський човен. У ньому сиділи люди, вдягнені у все біле, але брудне; своє довге волосся вони кумедно поскручували у вузол на маківці. Потім я довідався, що це була шлюбна зачіска; я ще переконався, що за такий вузол було дуже зручно хапати тубільця одною рукою, а другою бити, коли не можна переконати його словами.

Човен подався в село по допомогу. Щоб спустити нас із кручі, потрібна була більша частина всієї людності, усе їхнє справилля, та й то довелося поморочитись мало не цілий день. Вони були бідні й нещасні люди. Їхню їжу важко було перетравити навіть матроському шлункові. Риж був темний, як шоколад, бо тільки наполовину очи-

щений — з дрібненькою соломою, з половою, з трісочками та брудом. Ївши його, треба було часто переставати жувати, встромляти в рот два пальці й витягати те, що непотрібне. Їли вони ще просо, найрізноманітніші маринади, завше немилосердно пекучі.

Мешкали вони в глиняних хатинах, критих соломою. Під підлогою вони звичайно прокладали труби і пускали ними дим з печі і так нагрівали приміщення, де спали. В таких хатинах ми відпочивали кілька день, курячи легкий несмачний тютюн у довжелезних люльках з маленьким чубуком на кінці. Крім того, ми пили тепле кисле питво, таке на вигляд, як молоко,— щоб затуманіло в голові, його треба було чимало-таки видудлити. Якось я вицмулив добрий галон * з гаком, їй-бо, що не менше, і аж тоді сп'янів, і почав співати, як звичайно роблять усі матроси на світі. Інші, коли побачили, що мені пощастило, і собі заходилися пити, і незабаром усі ми галасували, забувши, що за стінами знову лютує хуртовина і що ми загублені в незнайомій землі, не позначеній на жодній карті. Старий Йоганес Мартенс реготав, галасував і ляскав себе по стегнах так само, як і всі ми. Гендрік Гамел, спокійний, урівноважений і поміркований чорнявий голландець з чорними очима, був не кращий за інших, і, як і будь-який п'яний матрос, розкидав сріблом, щоб роздобути ще молочного питва. Ми ніби показилися, але жінки й досі приносили нам питво, і трохи не все село збіглось до нашої хати подивитися, що ми витинаємо.

Біла людина обійшла весь світ і скрізь почуває себе господарем, мені здається, завдяки своєму одчайдушному недбальству, хоча, звісно, штовхає її вперед упертість і ненаситна жадоба здобичі. Отак і ми — капітан Йоганес Мартенс, Гендрік Гамел і дванадцятеро матросів — галасували й репетували в рибальському селі, у той час як над Жовтим морем лютували зимові урагани.

Дивлячись на невеличкий клаптик землі, де ми опинились, та на людей круг нас, ми, звісно, не могли як слід уявити собі країни Чосон. Коли вся людність така, як ці нужденні рибалки, то зрозуміло, чому мореплавці сюди не заходять, думали ми. Але незабаром нам довелося змінити свою гадку. Село було на одному з надбережних островів. Старшина, видимо, сповістила про нас на суходіл, бо одного ранку біля нашого острова закинули кітву три

великі двоцоглові джонки із скісними вітрилами з рижових мат.

Коли прибульці вийшли на берег, капітан Йоганес Мартенс пожвавішав: він угледів шовк. Ставний кореєць у різноколірному шовку блідих відтінків ішов, оточений півдесятком улесливих прибічників, так само вдягнених у шовк. Кван Юн Джін — згодом я довідався, що його звали саме так,— був «янбан», себто шляхетний. Посада його була, сказати б, управитель чи губернатор округи, себто він був призначений від уряду і мав обов'язок збирати податки на церкву та скарбницю.

Разом з ним на берег вийшла з сотня вояків і, вишикувавшись, рушила до села. Вони були озброєні тризубцями, списами й топірцями. Подекуди траплялись навіть кременівки такого поважного розміру, що кожну обслуговувало двоє вояків: один ніс і становив, коли треба, триніжку, куди спиралася цівка рушниці, а другий ніс саму кременівку й стріляв. Як я потім дізнався, рушниця часом стріляла, а часом і ні, залежно який був трут і порох на панівці.

Отак мандрував Кван Юн Джін. Старші люди в селі відчували перед ним рабський страх і, як ми невдовзі пересвідчилися, мали на те повну підставу. Я вийшов уперед за драгомана, бо знав уже близько сотні корейських слів. Кван Юн Джін насупився й махнув рукою, щоб я відійшов. Але чого я мав його слухатись? Я такий самий на зріст, як і він, важив на тридцять фунтів більше від нього, а до того ще мав білу шкіру й білявого чуба. Кван Юн Джін повернувся до мене спиною і заговорив до старшини нашого села, а його охоронці в шовках стали між нами стіною. Тим часом інші вояки принесли з джонок дошки, десь на шість футів завдовжки і на два завширшки. Вподовж вони були до половини розрізані, а ближче до одного кінця кожна мала круглу дірку, трохи ширшу за людську шию.

Кван Юн Джін щось наказав. Кілька вояків підійшли до Тромпа, що сидів на землі й хукав на свою запігтицю. Він був хлопець тупуватий і неповороткий, і поки він зміркував, що до чого, дошка з діркою розтулилася, мов ножиці, й закляпнула йому шию. Тромп нестямно заревів і забігав на місці, а всі розступилися, щоб він не зачепив їх вільним кінцем дошки.

Ми заметушилися, збагнувши, що Кван Юн Джін має намір усім нам почепити такі дошки. О, ми відбивалися

голими кулаками від сотні вояків і другої сотні тубільців-селян, що насідали на нас! Кван Юн Джін стояв осторонь і дивився на це все згорда й зневажливо. Ось тоді мене й прозвано І Йон Ік, себто Могутній. Усі мої товариші стояли вже приборкані й з дошками на шиї, а я й далі відбивався. Кулаки я мав, як молоти, і вмів непогано орудувати ними.

На превелику мою радість виявилось, що корейці зовсім не тямлять, ні як бити кулаком, ні як боронитись від ударів. Вони відлітали від мене, мов скраклі, купою падаючи один на одного. Але я хотів добратися до самого Кван Юн Джіна, і коли я кинувся на нього, йому були б непереливки, якби не охоронці. Слабаки вони були, і я зробив з них добру кашу, а з їхнього шовку — брудне лахміття, перш ніж на мене наносилися всі корейці. Чималенько їх було. Задні тиснули на мене передніх і заважали мені орудувати кулаками. Але ж як я їх шпурляв! Під ногами в мене вони комашилися мало не трьома шарами. Та врешті залога всіх трьох джонок і більша частина селян таки насіли на мене і мало не задушили. Тоді вже на мене легко було накласти дошку.

— Боже мій, що ж буде далі? — вихопилось у Вандервута, коли нас відвели на джонку.

Ми сиділи на відкритій палубі, як позв'язувані кури, коли він це вигукнув, а за мить джонка під натиском вітру нахилилась і ми всі зі своїми дошками, обдираючи собі шиї, покотилися палубою до облавка з завітряного борту. Кван Юн Джін дивився вниз із високої корми і неначе не бачив нас. Опісля багато років ми Вандервута прозивали тільки так: «Що ж буде, Вандервуте?» Бідолашний! Одної холодної ночі він замерз на вулицях у Кейдзо, бо ніхто не впустив його до хати.

Нас перевезли на суходіл і кинули в смердючу в'язницю, що кишіла всякою нужею. Таке було наше перше знайомство з владою Чосону. Але потім, як ви побачите, коли я здобув прихильність принцеси Ом і вбився у велику силу, я помстився на Кван Юн Джінові і за себе, й за своїх товаришів.

У в'язниці ми просиділи чимало днів і лише згодом дізнались про причини нашого ув'язнення. Як виявилося, Кван Юн Джін послав вістуна в Кейдзо, столицю країни, і чекав наказу монарха, що з нами робити. А тим часом на нас дивилися мов на звірів у звіринці. Від ранку й до

вечора на наші загратовані вікна насідали тубільці, що зроду не бачили жодного білого. Серед цікавих був не тільки простолюд. Подивитись на дивовижних чортів, викинутих з моря, прибували значні пані в паланкінах, що їх несли на плечах кулі. І поки їхні охоронці розганяли канчуками голоту, вони вражено роздивлялися на нас. А їх самих ми майже не бачили. За тамтешнім звичаєм вони завше затуляли обличчя. Тільки танцюристки, жінки з простого народу та старі баби ходили поза своїм домом, не затуляючи лиця.

Я не раз думав, що Кван Юн Джін слабував на шлунок, і коли в нього починались гострі напади болю, він мстився на нас. Чи так, чи ні, але без ніякого приводу, коли його посідала примха, нас виводили на вулицю перед в'язницею й били палицями під захоплені вигуки юрби. Азіати жорстокі й полюбляють дивитися на людську муку.

В кожному разі, ми зраділи, коли ці побої припинились. І поклав їм край Кім. Хто такий Кім? Найшляхетніша людина в усьому Чосоні, оце щонайбільше, що я можу сказати про нього. Він був начальником загону з п'ятдесяти вояків, коли я вперше його зустрів. А потім, коли допомагав мені стати тим, ким я став, він був уже начальником палацової варти. А ще потім — він загинув ради принцеси Ом і ради мене. Кім... одне слово, Кім це був Кім.

Скоро він приїхав, з нас познімали дошки й поселили в тамтешньому заїзді. Ми, звісно, були ще невільники, але почесні, під охороною п'ятдесяти вершників. Другого дня ми рушили великим імператорським шляхом до Кейдзо. Ми, моряки, усі чотирнадцятеро, їхали верхи на маленьких чосонських кониках. Імператор, як пояснив мені Кім, висловив бажання поглянути на дивовижних морських чортів.

Подорож тривала довго. Ми проїхали з півночі на південь мало не половину країни. На першій зупинці, прогулюючись, я випадково став свідком, як годували наших карликових коней. Я мимоволі закричав: «Що ж буде, Вандервуте?» І так кричав, поки збіглися всі мої товариші. Бо ж коней годували юшкою з бобів! Далебі, правда,— гарячою юшкою з бобів, і нічогісінько більше їм не давали за цілу дорогу. Такий був звичай у тій країні.

Конята були справжні карлики. Побившись об заклад з Кімом, я таки підняв одного з них собі на плечі, хоч як він борсався й іржав. Кімові люди, що були при цьому,

вже знали моє прізвисько і вигукували: «І Йон Ік», себто Могутній. Кім був здоровань — корейці взагалі високий, мускулястий народ,— і трохи козирився своєю силою. Але притиснувши лікоть до ліктя й долоню до долоні, я щоразу примушував його спускати руку. Вояки й цивільні жителі дивились на це і вражено бурмотіли: «І Йон Ік».

Ми їхали, наче мандрівний звіринець. Поголоска про нас ширилася швидко, і люди сходилися з усіх усюд до шляху глянути на нас. Процесії цій кінця-краю не було. У містах ті заїзди, де ми спинялись на ніч, обступали юрби народу, і ми не мали спокою, доки вояки штовханами й списами розганяли цікавих. Але найперше Кім неодмінно задля втіхи скликав місцевих силачів і борців, щоб подивитись, як я їх шпурлятиму одного по одному.

Хліба там не було ніякого. Ми їли білий риж (від нього будеш не вельми дужий) і м'ясо,— як ми потім довідалися, собаче (цих тварин заведено вбивати у Чосоні на їжу); а незабаром до вподоби нам припали й пекучі маринади. Було в нас і питво — не молочні помиї, а справжнє, міцне, з рижу. Одної пінти його було доволі, щоб повалити кволого, а дужого зробити одчайдушним і нестримно веселим. В обгороджепому мурами місті Чонго, напоївши Кіма й міську старшину цим напоєм, я поклав їх під стіл, або краще сказати — на стіл, бо столом була власне підлога; ми там сиділи навпочіпки, і від незвички мені раз у раз терпли ноги.

Знов усі бурмотіли: «І Йон Ік». Слава про мою силу попеpед нас дійшла до Кейдзо й до імператорського двору.

Я був радше почесний гість, ніж невільник, і весь час їхав поруч з Кімом, мало не торкаючись землі своїми довгими ногами, а де грузько, то й волікши їх по болоті. Кім був молодий. Кім був добрий і мав широку вдачу. Він почував би себе як удома в кожній країні. Цілий день аж до пізньої ночі ми балакали з ним, жартували, сміялися. Я дедалі краще опановував мову, бо мав до цього особливий хист. Навіть Кім дивувався, як я швидко схоплюю своєрідні вислови корейської мови. Але я також пізнавав і погляди корейців, їхній гумор, уподобання й вади, примічав, чим їх можна діткнути. Кім учив мене пісень про кохання, про квіти, про вино. Одна з останніх була його власним твором. Я спробую хоч абияк перекласти її кінець. Кім і такий собі Пак замолоду

домовилися, що не будуть пити, але часто порушували цю угоду. А постарівшися, Кім і Пак співають:

Ні, ні! Нехай веселий келих
Запалить серце нам вогнем.
Гей, подорожній, стій, скажи нам,
Де продають хмільне вино?
За тим високим дубом? Добре.
Ну, прощавай, туди ми йдем.

Хитрий Гендрік Гамел усе розмірковував наперед: він заохочував і під'юджував мене на всякі витівки, бо через них Кім ставився прихильно не тільки до мене, але й до всієї нашої компанії. Я згадую тут про Гендріка Гамела, бо він був моїм порадником і причетним до всього, що сталося в Кейдзо; це він допоміг мені доскочити ласки Юнсана, здобути серце принцеси Ом та імператорову прихильність. Я був досить сміливий і спритний вести задуману гру, але вся сила розуму, потрібна для такої гри, належала Гендрікові Гамелові, і я відверто це визнаю.

Отак ми їхали до Кейдзо від мурів одного міста до мурів другого, долаючи снігові гори, помережані безліччю родючих і оброблених долин. Щовечора, коли смеркало, у горах спалахували сигнальні вогнища, що, ніби перескакуючи з верха на верх, летіли по всій країні. Кім щоразу уважно стежив за тими сигналами. «Ці низки вогнів летять до Кейдзо з усіх узбереж Чосону,— пояснив він мені,— й несуть звістку імператорові. Коли вони спалахують по одному, то означає, що в країні все спокійно; коли по два — повстання або наскок ворога». Але ми бачили їх завжди тільки по одному. І цілу дорогу Вандервут, що їхав ззаду, з усього дивувався й вигукував: «Боже мій, що ж буде далі?»

Кейдзо виявилося досить великим містом. За винятком вельмож, або янбанів, усі містяни носили саму білу одежу. Кім пояснив нам, що досить глянути на вбрання, і вже видно, до якого стану належить людина. Бо, звичайно, кулі, мавши тільки те, що на ньому вдягнено, був дуже брудний. А людина в бездоганно білій одежі, звісно, мусила мати кілька її змін і наймати пралю, щоб давала лад тій одежі. А щодо янбанів, які носили різнокольорне шовкове вбрання блідих відтінків, то до них, звісно, ця мірка не стосувалася.

Ми просиділи кілька днів у заїзді, попрали й полатали свій одяг, що геть порвався за довгу дорогу, і тоді нас

покликано до імператора. На просторому майдані перед палацом стояли дві величезні статуї собак, більше схожих на черепах. Вони містилися на незграбних кам'яних постаментах, щонайменше вдвоє вищих від найвищої людини. Високі палацові мури з тесаного каменю були такі грубі, що їх не могли б пробити найбільші гармати за рік облоги. Сама брама була така завбільшки, як палац, і численними поверхами нагадувала пагоду: кожен вищий поверх був менший, і всі були з черепичними дахами й піддашками. Браму вартували темно вбрані вояки. Кім пояснив мені, що то пхеньянські Тигрові Ловці — найлютіші й найстрашніші вояки Чосону.

Але годі про це. На опис самого тільки палацу не стало б і тисячі сторінок. Досить сказати, що ми побачили силу й владу в її матеріальному вияві. Тільки дуже давня й могутня цивілізація могла створити таку величну, обнесену високим муром, королівську будівлю з численними дахами.

Нас, морських заблуд, привели не до тієї зали, де відбувалися аудієнції, а, як нам здалося, до бенкетної. Бенкет уже кінчався, і всі присутні були у доброму гуморі. А скільки там товклося люду! Вищі достойники, принци крові, вельможі, бліді жерці, засмаглі офіцери вищого рангу, придворні дами з відкритими обличчями, розмальовані *кісан,* себто танцюристки, що спочивали після танців, компаньйонки, камеристки, євнухи, служники і сила-силенна палацових рабів.

Усі присутні розступилися перед нами, коли імператор із своїм почтом підійшов, щоб подивитись на нас ближче. Як на азіата, він був веселий монарх. Його тонка, бліда шкіра не бачила сонця, і хоч йому було років із сорок, але він мав чималий живіт і кволі ноги. Колись він був, безперечно, вродливий. Про це свідчило високе шляхетне чоло. Але тепер його очі потьмяніпали, повіки набрякли, губи тремтіли й сіпалися: давалися взнаки розмаїті надмірності. Як я потім дізнався, до цього призвів його Юнсан — найвищий буддійський жрець, але про нього мова буде далі.

Серед цього пишного натовпу ми в своєму моряцькому вбранні мали чудернацький вигляд, і нас чудернацько й потрактували. Здивовані вигуки перейшли в регіт. З усіх боків на нас налетіли кісан, по дві й по три на кожного, почали тягати й шарпати нас, мов приручених ведмедів, що виробляють всякі штуки. Звісно, це було образливо, та

що ми, бідолашні, мали робити? Що міг, наприклад, зробити старий Йоганес Мартенс із зграєю жартівливих дівчат, які тягали його за ніс, щипали за руки, лоскотали, аж доки він почав підскакувати на місці. Ганс Емден, щоб уникнути таких тортур, звільнив собі місце і, незграбно тупаючи ногами, протанцював голландського танця. Уся зала аж качалася з реготу.

Все це було образливо для мене. Адже стільки днів я був Кімові горілчаним братом і тримався з ним, як з рівним. Мені не дошкуляли сміхотливі кісан. Твердо впершись ногами, я стояв, схрестивши руки. Ні лоскіт, ні щипання не могли примусити мене навіть здригнутись, і потроху кісан дали мені спокій, узявшись до легшої здобичі.

— Ошелеш хоч ти їх чим-небудь, бога ради!— пробурмотів Гендрік Гамел, що спромігся підступити до мене, тягнучи за собою трьох танцюристок.

Добре, що він міг бодай бурмотіти, бо щоразу, як він пробував заговорити, дівчата напихали йому в рот ласощів.

— Урятуй нас від цих йолопських жартів,— провадив він далі, відвертаючи голову від жмень, повних ласощів.— Ми мусимо зберегти гідність, розумієш, гідність. А ні — ми загинули. Вони зроблять з нас приручених звірів, забавку собі, а коли ми надокучимо, нас викинуть геть. Ти робиш те, що треба. Тримайся! Спини їх! Присилуй поважати й тебе, і нас усіх.

Останні слова ледь можна було розчути: кісан так напхали йому рота, що він уже майже зовсім не міг говорити.

Я вже згадував про те, що спритності й сміливості мені не бракувало, і тепер я гарячково шукав якогось виходу. І вирішив почати з євнуха, що, підкравшися ззаду, лоскотав мені пером шию. Я вже звернув на себе увагу тим, що тримався осторонь і не піддавався на всі напади танцюристок, а тепер багато присутніх зацікавлено стежили, як євнух дражнить мене. Я вдав, що нічого не помічаю, й не поворухнувся, доки не визначив місця, де він стояв, і відстані до нього. Тоді, не повертаючи ні голови, ні тулуба, я виважив руку і вдарив його. Удар був швидкий, як постріл, і попав йому просто в щоку та щелепи. Почувся тріск, ніби буря розколола щоглу. Євнух перекрутився, як опука, і, відлетівши футів на дванадцять, гепнувся на підлогу.

Сміх ущух. Чути було тільки здивовані вигуки та шепіт: «І Йон Ік». Я знову схрестив руки й став у презирливій

позі. Авжеж, я, Едем Стрепг, був також і актор. Я переконався в цьому з дальших подій. З усієї нашої компанії я став раптом найзначнішою людиною. Погордливим і зневажливим поглядом зустрічав я скеровані на мене очі. І вони опускалися додолу, відверталися усі, крім однієї пари. Це були очі молодої жінки. З розкішного вбрання та шістьох служниць коло неї видно було, що вона дуже значна придворна дама. І справді, це була Ом, принцеса з королівського дому Мін. Я, здається, сказав «молодої жінки»? Вона насправді була моя ровесниця, мала років тридцять і, незважаючи на свою вроду й зрілий вік, не була заміжня, як я згодом дізнався.

Лише вона одна сміливо дивилася мені в очі, і я мимохіть відвів свої вбік. Вона не хотіла, щоб я відводив їх, у її погляді не було ні виклику, ні ворожості, а самий тільки захват,— проте мені неприємно було визнати, що я зазнав поразки від кволої жінки. Глянувши на своїх принижених товаришів і на танцюристок, що кинули й знущалися з них, я несподівано для себе враз знайшов те, що було мені потрібне, і плеснув у долоні, як роблять азіати, коли хочуть дати якийсь наказ.

— Годі!— гримнув я їхньою мовою, і то так, як гримають на підлеглих.

Груди в мене були здорові, так само й горло, і від мого реву могли полопатись у людей слухові перетинки. Я певний, що зроду-віку такий голосний наказ не лунав у священному повітрі імператорського палацу.

Величезна зала застигла. Перелякані жінки тулились одна до одної, неначе шукаючи захисту. Кісан покинули свої жарти і відступили, полохливо усміхаючись. Тільки принцеса Ом не поворухнулась і все дивилася широко розкритими очима просто на мене.

Запала глибока тиша, всі немов чекали якогось вироку. Очі юрби несміливо перебігали від імператора до мене. Мені стало глузду не порушити мовчанки: я, гордий і зарозумілий, спокійно стояв, схрестивши руки.

— Та він говорить нашою мовою!— озвався імператор, і зала полегшено зітхнула.

— Я її знаю змалку,— відповів я, ніби з якогось навіяння хапаючись за першу дурницю, що спала мені на думку.— Я розмовляв нею ще біля материних грудей. Я був дивом у моїй країні. Мудрі люди приїздили здалеку, щоб глянути на мене й послухати моїх слів. Та ніхто не розу-

мів моєї мови. Потім збігли роки, і я багато позабував. Але тут, у Чосоні, слова повертаються до мене, як давно загублені друзі.

Безперечно, я таки ошелешив їх. Імператор перевів подих, і губи його сіпнулися, коли він спитав:

— Чим же ти можеш це пояснити?

— Сталася помилка!— відповів я, ідучи далі за нерпим кроком, вчиненим з навіяння.— Боги народження були необачні, і я випадком потрапив у далеку країну й мене вигодував чужий народ. Але я кореєць, і ось тепер нарешті я повернувся додому, на батьківщину.

Присутні були дуже збуджені. Уся зала схвильовано перешіптувалась. Імператор звернувся до Кіма.

— Авжеж, він завжди був такий. Наша мова в нього на устах від того часу, як він вийшов з моря,— збрехав Кім, бувши до мене добрим.

— Принесіть мені шати янбана,— втрутився я,— і ви побачите.

А коли мене вели вдягатись, я обернувся до кісан і сказав:

— Дайте спокій моїм невільникам. Вони пройшли довгу путь і потомилися. Це мої вірні невільники.

У сусідній кімнаті Кім, відіславши прислужників, сам допоміг мені вбратися і похапцем, не розводячись, показав, що, куди і як одягати. Він не більш від мене знав, до чого це все приведе, але він був добрий товариш.

Сміх, та й годі: я вернувся до зали і знову забалакав по-корейському, пояснивши, що моя мова трохи незграбна, бо дуже довгий час була без ужитку, а Гендрік Гамел і решта, занадто тупі, щоб вивчитися нової мови, не розуміли жодного мого слова.

— Я з могутнього роду Коріу,— сказав я імператорові,— з того роду, що владарював у Сонгдо багато років тому після падіння Сіли.

Цю стародавню історію розказував мені в дорозі Кім, і тепер він насилу стримував сміх, слухаючи, як я, наче той папуга, переповідав його слова.

— А вони,— пояснив я, коли імператор спитав про моїх товаришів,— мої невільники, опріч отого старого чоловіка,— показав я на Йоганеса Мартенса,— він син вільного. А цей,— брехав я, підкликавши Гендріка Гамела,— народився в домі мого батька, він син невільника, що народився також у нас. Він дуже близький мені. Ми одного віку

й народилися того самого дня. Тоді ж таки батько подарував його мені.

Гендрік Гамел конче хотів знати, що я про нього казав, і коли я йому оповів, він розсердився й почав дорікати мені.

— Нічого не вдіеш, Гендріку,— відповів я.— Я бовкнув оте з дурного розуму, бо ж треба було щось казати. Але що зроблено, того не вернеш. Ні ти, ні я не годні нічого змінити. Тепер доведеться кожному якнайкраще грати свою роль.

Увечері Тайвун, імператорів брат, що любив випити, як ніхто, запропонував позмагатися зі мною, хто кого перепє. Імператор був у захваті і відрядив для участі у змаганні ще дванадцятеро пияків найшляхетнішого роду. Жінок відіслали геть, і ми взялися пити чара за чарою, кожен своєю чергою. Я ввесь час пильнував, щоб Кім був біля мене, а своїх товаришів, незважаючи на грізно насуплене лице Гендріка Гамела, відіслав десь опівночі, перше домовившись, щоб нас помістили в палаці, а не в заїзді.

Другого ранку в палаці тільки й розмови було, що про мою перемогу. Я залишив Тайвуна та його приятелів хронти на матах, а сам без сторонньої допомоги пішов спати до себе. Після цього Тайвун ніколи, навіть тоді, як нас зраджувала доля, не сумнівався, що з походження я кореєць. Мовляв, тільки кореєць може мати таку міцну голову.

Палац, власне, становив ціле місто. Нас помістили в літньому будинку, що стояв трохи осторонь від основних споруд. Княжі покої відвели мені, а Мартенс та Гамел разом з іншими товаришами мусили задовольнятися, хоч як вони бурчали, рештою кімнат.

Мене покликали до Юнсана, найвищого буддійського жерця, що про нього я вже згадував. Це була наша перша зустріч. Навіть Кімові не дозволили бути присутнім. Ми самі сиділи на грубих матах у напівтемній кімнаті. Боже, боже, що то була за людина і що за розум! Він обмацав до самого дна всю мою душу. Він знав про інші краї і про інші землі те, що нікому в Чосоні й не снилося. Не знаю, чи вірив він у байку про моє походження,— я не міг того вгадати. Його лице, нерухоме й непроникне, було неначе з бронзи.

Що думав Юнсан,— це лише він сам і знав. Але в ньому, в цьому бідно одягненому сухорлявому жерцеві, я вгадував справжнього володаря не тільки палацу, а й цілого Чосону. З нашої розмови я вгадував також, що він хоче використати мене. Чи не з намови принцеси Ом? Я дав розкусити цього горіха Гендрікові Гамелові. Мене це нітрохи не цікавило, я завше жив теперішньою хвилею, перекладаючи на інших турботу відвертати небезпеку й хвилюватися за прийдешнє.

Після Юнсана мене покликала до себе принцеса Ом, і євнух з масним лицем і котячою ходою повів мене тихими палацовими коридорами до неї. Її покої були такі, як і личить мати принцесі крові,— цілий окремий палац між ставками, порослими лотосами, серед густого гаю карликових дерев, що мали не менше як по триста років, а проте сягали мені тільки до пояса. Бронзові містки, такі легкі й філігранні, неначе їх зробив ювелір, здіймалися над ставками, зарослими ліліями. А самий палац ховався за бамбуковим ліском.

Мені аж у голові паморочилося. Хоч я був тільки простий матрос, проте знався на жінках, і в бажанні принцеси Ом бачити мене вгадував не саму лиш цікавість. Мені доводилося чувати про любовні пригоди королев з простими смертними, і я тепер міркував собі, чи не судилося й мені довести, що такі пригоди справді бувають у житті.

Принцеса Ом не гаяла часу. Її оточували служниці, але вона звертала стільки на них уваги, скільки візник на своїх коней. Вона посадовила мене поруч себе на товстих матах, від яких уся кімната скидалася на ліжко. На маленьких інкрустованих перлинами столиках, не більше як на фут заввишки, стояло вино й ласощі.

О господи! Варто мені було тільки гляпути їй у вічі... Але ні! Стривайте! Зрозумійте мене як слід! Принцеса Ом була розумна жінка. Я вже згадував, що ми з нею були однолітки. Їй минуло тридцять років, і вона поводилася так, як і личить у такому віці. Вона добре знала, чого хоче; знала також, чого не хоче. Тому вона й досі лишалася неодружена, дарма, що весь двір, мавши, як і кожен азіатський двір, величезний вплив на жінку, примушував її вийти заміж за Чон Мон Джу. Він належав до бічної парості великого роду Мін, сам був людина розумна, і так жадібно рвався до влади, що бентежив навіть Юнсана,

котрий намагався скупчити її в своїх руках і тримати лад і рівновагу як у палаці, так і в цілій країні. Юнсан був у потаємній змові з принцесою Ом — він рятував її від цього родича і використовував, щоб тому підтяти крила. Але не буду спинятись на палацових інтригах. Я ще не скоро про них дізнався, і найбільше від самої принцеси Ом, а також із висновків, що їх зробив Гендрік Гамел.

Принцеса Ом була серед жінок ніби квітка. Такі, як вона, народжуються на світ хіба що двічі на сторіччя. Її не зв'язували ніякі встановлені правила та умовності. Офіційна релігія, на її думку, була способом примусити мільйони людей покірно гнути спину. Вона мала свою власну релігію — низку абстрактних понять, частково засвоєних від Юнсана, частково вироблених на підставі її власного досвіду. Вона мала тверду вдачу й щире жіноче серце. І була красуня — так, справжня красуня, з якого боку не підійди. Її великі чорні очі не були вузькі або прорізані навскіс, як в азіатів. Вони були просто довгасті, правильно посаджені, ледь-ледь тільки скошені, що надавало їм особливої привабн.

Я вже казав, що вона була розумна. Я аж тремтів з хвилювання, бо самі подумайте: принцеса й морський заблуда, раптове кохання... Я натужував собі голову, як вийти із скрути, не принизивши своєї чоловічої гідності. На початку нашої розмови я знову зауважив про те, що казав і всьому дворові,— що я щирий кореєць і походжу із стародавнього роду Коріу.

— Та годі тобі,— сказала принцеса і злегка вдарила мене по губах віялом з павичевих пер.— Облиш ці свої дитячі байки. Ти для мене більше важиш за ввесь рід Коріу. Ти...

Вона замовкла, лукаво зблиснувши очима, а я чекав, що буде далі.

— Ти — чоловік,— докінчила вона.— Навіть уві сні мені зроду не снилося, щоб десь міг бути такий чоловік, як ти.

О господи! Що тут мав робити бідолашний матрос? Признаюся,— він густо зашарівся, і це видно було навіть на його засмаглому в морях обличчі. В очах принцеси Ом спалахнув чарівний і знадливий блиск, і я вже хотів її обняти, але вона засміялась лукаво й глузливо і ляснула в долоні. Увійшли служниці, і я зрозумів, що аудієнцію

закінчено, хоч я й знав, що вона не остання, що будуть ще аудієнції, мусять бути.

Коли я прийшов до Гамела, у голові в мене наморочилось.

— Жінка — скрізь жінка,— сказав він після довгих роздумів і, зиркнувши на мене, глибоко зітхнув. Я зрозумів, що то була заздрість.— Це твої м'язи, Едеме Стренгу,— сказав він,— твій воловий карк і жовтий чуб! Ну що ж! Як грати, то грати. Забавляйся з нею, то й нам усім добре буде. Бався, а я тебе ще й навчу як.

Я враз наїжився. Я був чоловік, хоч і простий матрос, і мене не треба було вчити, як вестися з жінкою. Гендрік Гамел міг бути спільником Йоганеса Мартенса на старому «Спарвері», міг вести корабель по зорях, міг перечитати багато книжок, але з жінками — дзуськи! Тут уже я йому не піддамся.

На його тонких губах з'явилася звична хитра посмішка.

— А тобі до вподоби принцеса Ом?— запитав він.

— У таких справах матроси не дуже перебирають,— ухильно відповів я.

— Подобається вона тобі? — перепитав він, упившись у мене поглядом.

— Нічогенька, навіть дуже нічогенька, коли хочеш.

— Тоді скори її,— рішуче мовив він.— І настане день, коли ми здобудемо собі судно й виберемося з цієї клятої країни. Щодо мене, то я віддам половину шовку обох Індій за один добрий обід.

Він уважно на мене подивився й запитав:

— А ти зможеш її скорити?

Мене образила його недовіра, і він задоволено всміхнувся.

— Тільки не поспішай,— порадив він.— Що скоро робиться, те дешево цінится. І гляди, не продешеви. Не дуже розкидайся своєю прихильністю. Дорого проси за свій воловий карк і жовтий чуб. Хвалити бога, що вони в тебе є, бо в жіночих очах вони варті більше, ніж розум цілої капели філософів.

Далі дні злилися в дивовижний безперервний вир: то аудієнція в імператора, то пиятика з Тайвуном, то паради з Юнсаном, то зустрічі з принцесою Ом. А крім того, з наказу Гамела, я щодня просиджував допізна, вивчаючи під проводом Кіма всі деталі придворного етикету й поводження, історію Кореї, її нових і старих богів, гречні вислови корейської мови, мову вищих станів, мову кулі.

Одне слово, жодному матросові не доводилося стільки працювати, як мені. А все-таки я був тільки маріонетка в руках Юнсана, який хотів використати мене задля своєї мети, і в руках Гамела, який задумав таке складне діло, що самодин я, звісно, втопився б у ньому. Тільки з принцесою Ом я почував себе людиною, а не маріонеткою. Щоправда, оглядаючись тепер на той час, я і в цьому маю сумнів. Гадаю, принцеса Ом також робила зі мною все, що хотіла, хоч її серце й горнулося до мене. Для неї це було зовсім не важко, бо дуже швидко вона заволоділа й моїм серцем, і ніхто, ні вона сама, ні Гендрік Гамел, ні Юнсан не змогли б відірвати мене від неї.

Тим часом мене втягнено в палацові інтриги, яких я не розумів. Але одне я збагнув: вони проти принца Чон Мон Джу, брата в других принцеси Ом. Мені й на думку не спадало, що в палаці існує так багато всяких більших і менших угруповань, що поширили свій вплив на всю країну, на всі її Сім Берегів. Проте я не сушив собі цим голови, склавши весь клопіт на Гендріка Гамела. Я докладно доповідав йому про всі дрібниці, що траплялися, коли його не було. Він сидів, насупивши брови, і цілі години, мов той терплячий павук, снував нове павутиння. Він, як мій особистий раб, наполягав на тому, щоб бути при мені скрізь і завше. Іноді Юнсан заперечував проти цього, а я сам, певна річ, також не брав його з собою, коли бував з принцесою Ом. Одначе опісля я щоразу коротко розповідав йому про перебіг подій, за винятком, звісно, ніжних сцен, що його зовсім не стосувалися.

Гадаю, що Гендрік Гамел вважав за краще стояти осторонь і грати свою роль непомітно. Він спокійно розважив собі, що вся небезпека була на мені — якщо мені пощастить, то пощастить і йому, а якби я загинув, то він міг би викрутитись, як той тхір. Я певен, що він міркував саме так, проте, як потім ви побачите, його й це не врятувало.

— Ти тільки допомагай мені,— казав я Кімові,— і все, що захочеш, буде твоє. Чого ти хочеш?

— Я хотів би командувати пхеньянськими Ловцями Тигрів і бути начальником палацової варти,— сказав він.

— Почекай трохи, й будеш... Я тобі обіцяю.

Я не думав про те, як я здійсню свою обіцянку. Той, хто нічого не має, може щедро обдаровувати весь світ. У мене, звісно, нічого не було, однак я обіцяв Кімові посаду начальника палацової варти. І найцікавіше те, що я викопав

свою обіцянку. Кіма призначили начальником Тигрових Ловців, хоч це й призвело його до сумного кінця.

Як я вже казав, інтриги та всіляки плани я склав на Гамела та Юнсана. Обоє вони любили політику, а з мене був простий собі хлопець, та ще й коханець, і, мабуть, я проводив свій час веселіше, ніж вони свій. Уявіть собі тільки: простий матрос, що бував у бувальцях, вічно бадьорий і безжурний, не задумуючись ні над минулим, ні над майбутнім, він бавиться й обідає з монархами, і його вважають за коханця принцеси, а такі голови, як Гамелова та Юнсанова, складають для нього широкі плани і здійснюють їх.

Не один раз Юнсанові спадало на думку, що хтось стоїть за моїми плечима. Він вивідував у Гамела, але той незмінно вдавав із себе тупого невільника, якого державні справи й політика цікавлять у тисячу разів менше, ніж моє здоров'я й вигоди, а випивки з Таївуном бентежать найдужче. Принцеса Ом, здається, вгадувала істину, але тримала її при собі. Їй не треба було мого розуму. Гамел слушно запевняв, що їй потрібні тільки мій воловий карк та жовтий чуб.

Минули вже сторіччя, відколи принцеса Ом обернулася в тлін, але я й тепер не можу оповісти про деякі речі, що були між нами. Вона була така, що від свого не відступалася, я — теж не інакший, а коли чоловік і жінка прагнуть одне одного, то нехай летять голови, гинуть держави — все одно вони залишаться вкупі.

Прийшов час, коли постало питання про наш шлюб. Почалося з перешептів між євнухами й служницями у темних кутках, а в палаці перешепти доходять з кухонь аж до трону. Незабаром збилася ціла буча. У палаці було ніби серце країни, і коли воно починало стукати нерівно, тремтіла ціла Чосон. І таки було їй від чого тремтіти. Наш шлюб просто приголомшив Чон Мон Джу, і він став одчайдушно боротися проти нього, але Юнсан був готовий дати відсіч. Чон Мон Джу намовив половину всіх жерців в провінціях, і вони довгою, на цілу милю, процесією підійшли до палацової брами й до смерті налякали імператора.

Юнсан, проте, стояв непохитний, як скеля. За ним була друга половина жерців у провінціях, разом з усіма жерцями великих міст, як от Кейдзо, Фузан, Сонгдо, Пхеньян, Ченампо й Чемульпо. А щодо імператора, то принцеса Ом та Юнсан зуміли привернути його на свій бік. Потім вона

призналась мені, що вдалася до сліз, істерики та погроз скандалом, який міг би похитнути навіть самий трон. А на довершення всього, вибравши відповідний психологічний момент, Юнсан приготував для імператора зовсім нові розваги, придумані ще здавна.

— Тобі треба відпустити собі волосся на шлюбний вузол,— попередив якось мене Юнсан, і в суворих очах його щось спалахнуло таке, від чого він здався мені враз далеко людянішим і лагіднішим, ніж завше.

Але принцесі не личило віддаватися за матроса, хоча б він і претендував належати до стародавнього роду Коріу, якщо він не має ні влади, ні будь-яких ознак свого високого походження. Отже, оголосили імператорський декрет про те, що я принц Коріу. Незабаром після цього одному губернаторові п'ятьох провінцій, прихильникові Чон Мон Джу, хтось перебив кістки й відрубав голову, а мене призначено губернатором сімох провінцій давнього Коріу. У Чосоні число сім — магічне, тим-то для мене до п'ятьох провінцій додали ще дві, забравши їх від інших прибічників Чон Мон Джу.

Боже мій! Простий собі матрос... і його відрядили Мандаринським шляхом на північ у супроводі п'ятисот людей почту й солдатів! Він став губернатором семи провінцій. Його чекало п'ятдесятитисячне військо. Життя, смерть, тортури — усе було в його руках. У нього була скарбниця й скарбник, не кажучи вже про цілий полк писарів і тисячу збирачів податків, що видирали в селян останній гріш.

Мої провінції лежали на півночі країни, на кордоні з теперішньою Маньчжурією, що тоді звалася Гонду, або Червоні Голови. Жили там дикі кочівники, що деколи цілими хмарами переходили Ялу і, як та сарана, вкривали всю північну частину Чосону. Поговорювали, наче серед них було дуже поширене людожерство. Я з досвіду знав одне, що вони страшні в бою і їх дуже важко перемогти.

То був буремний рік. У Кейдзо принцеса Ом та Юнсан намагалися остаточно знищити Чон Мон Джу, а я на півночі завойовував собі славу. Звісно, за плечима в мене стояв Гендрік Гамел, але для сторонніх я був головна дійова особа. Через мене він вимуштрував солдатів, познайомив їх із стратегією Червоних Голів. Війна була жорстока й тривала майже цілий рік, але внаслідок її на північному кордоні настав мир і на нашому боці Ялу не лишилось жодної Червоної Голови, крім мертвих.

Не знаю, чи записано на сторінках західної історії цей напад. Якщо записано, то можна визначити дату тих подій, про які я пишу. Хоч є й інший спосіб. Треба знати, коли Гідейосі був японським сегуном *. Я чув про два напади Гідейосі років з п'ятдесят тому. Він добрався тоді до самого серця країни, пройшовши від Фузана на півдні до Пхеньяна на півночі; це він відсилав у Японію силу-силенну бочок з посоленими вухами й носами корейців, полеглих у бою. Я сам чув розповіді старих людей, що бачили ті бої на власні очі і випадком тільки врятували свої вуха й носи.

Але вернімося в Кейдзо, до принцеси Ом. О, що це була за жінка! Хто вже й знає, коли не я! Вона була мені дружиною сорок років. Ніхто не смів і слова сказати проти нашого шлюбу. Чон Мон Джу, впавши в неласку й утративши владу, подався далеко на північно-східне узбережжя, де міг лютувати, скільки йому захочеться. Юнсан мав необмежену владу. Ночами спалахували по одному сигнальні вогнища, що свідчило про мир і спокій по всій країні. Завдяки бенкетам та іншим розвагам, що їх улаштовував хитромудрий Юнсан, ноги імператорові щораз більше слабшали, а очі запухали. Принцеса Ом і я дістали те, чого так прагнули наші серця. Кім став начальником палацової варти. Губернатора тієї провінції, куди нас викинуло море, Кван Юн Джіна, що надів нам на шиї дошки і катував нас, назавжди вигнали із Кейдзо.

А що ж Йоганес Мартенс? Дисципліну міцно втовчено в матроські голови, і, незважаючи на всю мою новоявлену величність, я ніколи не міг забути, що він був моїм капітаном, коли ми плавали на «Спарвері» у пошуках нової Індії. Згідно з першою байкою, яку я оповів при дворі, він був єдиний вільний серед моїх супутників. Решта людей, яких вважали за моїх рабів, не могли й мріяти про яку-небудь державну посаду. А Йоганес міг, і він дістав її. Хитрий старий лис! Я й на гадці не мав, чого йому треба було, коли він просив мене зробити його губернатором невеличкої вбогої провінції Кенджу. Не було в ній ні заможних маєтків, ані рибальського промислу. Податків ледве вистачало на платню збирачам, і, крім почесті, ця посада нічого не давала. Властиво, та округа була кладовищем, священним кладовищем, бо на горі Табон стояли склепи давніх монархів з династії Сіли. Про себе я подумав, що він волів бути губернатором хоч би й Кенджу, аніж слугою

Едема Стренга. Навіть коли він захотів узяти з собою чотирьох наших матросів — навіть тоді мені невдогад було, що тут криється якась інша причина, а не просто страх залишитися одинцем.

Наступні два роки минули мов чудова казка. Я правив своїми сімома провінціями за допомогою кількох збіднілих янбанів, що їх вибрав для мене Юнсан. А я сам, задля контролю, час від часу їздив туди разом з принцесою Ом, завжди з великою пишнотою. Це було все, що від мене вимагали. На південному узбережжі принцеса Ом мала літній палац, і ми частенько бували в ньому. Там для мене було багато розваг. Я влаштовував змагання з боротьби та стріляння з лука між янбанів. А у північних горах можна було полювати на тигрів.

Цікавим явищем у Чосоні були морські припливи. На північно-східному березі вода підіймалась і падала, може, на який фут, тоді як на західному березі найнижчий приплив сягав шістдесяти футів. Чосон не вела зовнішньої торгівлі, і чужоземні купці не приїздили до країни. У надбережних водах не плавали ані свої, ані чужі судна. Це були наслідки давньої політики ізоляції. Тільки китайські посли прибували один раз на десять, а то й на двадцять років, але їхали вони не морем, а суходолом, обгинаючи Жовте море, і через країну Червоних Голів діставалися на Мандаринський шлях, а ним уже до Кейдзо. Така подорож звичайно забирала цілий рік. Вони приїздили для того, щоб зажадати від корейського імператора виконання чисто формального церемоніалу визнання давніх сюзеренних прав Китаю.

Тим часом Гамел уже вирішив братись до здійснення своїх давніх планів. А плани його були неабиякі. Коли добре взятися до справи, Чонсон могла б збагатити його не менш, ніж якась там Індія. Мені він не дуже звірявся, але, коли він став плести інтриги, щоб мене настановлено на адмірала чосонської флотилії джонок, і частіше, ніж можна було б пояснити випадком, розпитувати про місце, де схована державна скарбниця, я зробив для себе певний висновок.

Я, одначе, зовсім не мав наміру виїздити з Чосону, хіба що разом із принцесою Ом. Коли я, наче ненароком, спитав її про те, вона припала до мене, відповівши, що я її володар і що вона піде за мною хоч би й на край світу! Майбутнє показало, що вона сказала правду, щиру правду.

Юнсан зробив велику помилку, залишивши Чон Мон Джу живим, хоч, може, це й не була помилка, бо він не насмілився вчинити інакше. Чон Мон Джу, впавши в неласку при дворі, не втратив довіри духівництва у провінціях. Тому Юнсанові довелось утриматись від удару, а Чон Мон Джу, живучи у вигнанні на північно-східному узбережжі, звісно, не сидів склавши руки. Його посланці, здебільшого буддійські ченці, блукали скрізь, пролазили всюди і вербували йому прибічників навіть поміж найдрібніших міських урядовців. Потрібна була холодна азіатська витримка, щоб задумати й здійснити таку величезну й складну змову. Юнсанові й у найфантастичніших снах не снилось, до якої міри набрала сили при дворі партія Чон Мон Джу, котрий підкупив навіть палацову варту і пхеньянських Тигрових Ловців, що були під командою Кіма. Юнсан був бездіяльний, я віддавав свій час ігрищам та принцесі Ом, Гамел удосконалював плани грабунку державної скарбниці, Йоганес Мартенс снував своє власне плетиво серед склепів на горі Табон — і невідкіля ніякої перестороги, що під нами вулкан, виверження якого готував Чон Мон Джу.

Боже, але ж яка нагрянула буря! Сподіялося таке, що просто рятуйся хто як може! Проте не всі врятувалися. Змова вибухла передчасно. Власне, Йоганес Мартенс прискорив вибух. Те, що він зробив, було найкращим приводом для Чон Мон Джу, і той не міг не скористатися з нагоди.

Уявіть собі: населення Чосону — фанатичні прихильники культу предків; а цей старий пірат, цей жаднюга голландець нічого кращого не вигадав, як разом із чотирма матросами викрасти золоті труни, де спочивали монархи з давньої династії Сіла. Свій наскок вони вчинили вночі і відразу ж подалися до морського берега. На їхнє нещастя, другого ранку знявся густий туман, вони заблукали і не знайшли тієї джонки, що її завбачливо спорядив Йоганес Мартенс. Їх оточили й схопили з наказу І Сун Сіна, місцевого урядовця і прибічника Чон Мон Джу. Тільки Германові Тромпові пощастило втекти в густому тумані, і згодом він оповів мені про це.

Тієї ночі, коли Кейдзо й увесь двір спокійно спали, навіть гадки ще не маючи, що сталося, звістка про святотатство швидко поширилася по Чосону, і половина північних провінцій повстала проти властей. З наказу Чон Мон Джу сигнальні вогнища й далі щоночі сповіщали, що в країні

все спокійно, а в той час його гінці день і ніч мчали, заганяючи коней, по всіх шляхах Чосону. Виїжджаючи з міста через велику браму, я випадково побачив одного такого гінця, коли той смерком прибув у Кейдзо. Загнаний кінь упав, а змучений верхівець скочив на землю й далі поплентався пішки. Мені, звісно, і на думку не спало, що це він привіз із собою мою долю!

Гінець привіз звістку, що викликала палацовий переворот. Я вернувся десь так опівночі, і на той час усе вже закінчилося. Змовники захопили імператора в його власних покоях і змусили викликати всіх міністрів, яким тут-таки, перед його очима, повідрубували голови. У той самий час повстали й Тигрові Ловці. Вони схопили Юнсана та Гендріка Гамела й жорстоко налупцювали їх пласким боком меча. Семеро матросів, що були в палаці, втекли разом з принцесою Ом. Їх урятував Кім, що з мечем у руці стримував Тигрових Ловців. Вони поранили його, кинули на землю, пройшлися по ньому потоптом, та, на своє лихо, він не помер від ран.

Як вихор літньої ночі, налетіла революція,— звісно, палацова революція,— і промчала. Влада перейшла до рук Чон Мон Джу. Імператор підписував усе, що той хотів. Країна вжахнулася, почувши про збезчещення монарших гробниць, захоплено привітала Чон Мон Джу і на тому заспокоїлася. Скрізь злітали голови високих урядовців, і їхні посади обіймали прибічники Чон Мон Джу, але на династію ніхто не замахувався.

А ось що сталося з нами. Йоганеса Мартенса та трьох матросів спершу возили по селах і містах, виставляючи на опльовування голоті, а опісля закопали по самі шиї в землю на майдані перед брамою палацу. Їх напували водою, щоб довше підтримати життя, й манили смачними гарячими стравами, міняючи їх щогодини. Кажуть, що найдовше жив Йоганес Мартенс — цілих п'ятнадцять діб.

Кіма довго й немилосердно катували, кістку за кісткою викручуючи із суглобів, а Гамела, в якому Чон Мон Джу вгадував мого духозбудника, скарали веслом, швидко і вправно забивши на смерть під захоплені вигуки юрби. Юнсанові дарували шляхетний скін. Коли посланець від імператора, вірніше від Чон Мон Джу, приніс йому келих з отрутою, він саме грав у шахи зі своїм тюремником.

— Стривай,— сказав Юнсан.— Чемна людина не перебиває чужої гри на половині. Я виг'ю, як скінчу грати.

Посланець залишився чекати. Юнсан виграв партію і випив отруту.

Але паді мною і принцесою Ом Чон Мон Джу помстився так, як лише азіат може помститись, щоб мати змогу ціле життя втішатися покарою. Він не повбивав нас і навіть не посадив до в'язниці. Принцесу Ом позбавили стану й усіх титулів та ще й відібрали в неї все майно. І в кожному, навіть найменшому селі висів на видноті імператорський указ, де проголошувалось, що я нащадок династії Коріу і що ніхто не має права мене вбити. Той самий указ забороняв убивати й вісьмох матросів, які залишилися живі. Але нікому не дозволялося й допомагати їм чимнебудь. Вони ставали упосліджеными, жебраками на битому шляху. Так само й ми з принцесою Ом мусили піти старцювати.

Ненависть Чон Мон Джу до мене й до принцеси Ом не вмирала довгі сорок років, і весь цей час нас жорстоко переслідували. На наше нещастя, доля нагородила його довгим життям, так само як нас — покарала ним. Я вже казав, що принцеса Ом була диво серед усіх жінок, і я можу без кінця казати й казати це, бо інших слів, щоб описати її, в мене немає. Десь колись одна поважна пані, чув я, сказала своєму коханому: «З тобою жити — хоч би й у шатрі, хоч би й на черствому хлібі». Принцеса Ом мало що сказала так; вона так і зробила, бо ж часто ми не мали навіть черствої шкоринки, а над головою замість шатра було голе небо!

Усім моїм спробам урятуватися від жебрацтва ставав на заваді Чон Мон Джу. У Сонгдо я став носієм дров і оселився з принцесою Ом у халупі. Після пекучої холоднечі надворі ми почували себе тут куди затишніше. Але Чон Мон Джу знайшов мене, наказав покарати, накласти дошку на шию й знову викинути на битий шлях. А зима тоді була й не сказати яка люта. Бідолашний Вандервут замерз тої зими на вулиці в Кейдзо.

В Пхеньяні я зробився водоносом, бо це стародавнє місто, що його мури були старі ще за часів біблійного Давида, тамтешня людність вважала човном, і копати в ньому криницю означало затопити його. Тим-то тисячі носіїв з глечиками на плечах цілий день виходили й входили через браму, що біля річки. Працював і я серед них, аж доки Чон Мон Джу добрався до мене. І знову мене покарали, наклали на шию дошку, а тоді викинули на битий шлях.

І скрізь було так само. У далекому Виджу я різникував. Перед своїм прилавком я в усіх на очах забивав собак, білував, розрубував туші й вішав на продаж, а шкури вичиняв, стелячи їх обдертим боком догори на дорозі під ногами перехожих. Проте Чон Мон Джу знайшов мене й тут. У Пайонгані я був помічником маляра, у Канвуні — працював на золотих копальнях, у Чіксані — сукав мотузки, у Падоку — плів брилі, у Ванге — збирав трави, у Масанпо — найнявся на рижову плантацію і за меншу платню, ніж останній кулі, тяжко працював на затоплених водою полях. Але хоч де б я не був і до чого б не брався — скрізь мене неодмінно досягала довга рука Чон Мон Джу, карала й кидала знову на жебрацький шлях.

Зо два роки ми з принцесою Ом шукали в диких горах і нарешті знайшли корінь жень-шеня. Ця рослина так рідко трапляється і так високо її цінують у медицині, що, продавши один корінець, ми могли б непогано прожити цілий рік. Але, коли я спробував продати корінець, мій скарб у мене відібрали, а самого так налупцювали, як ніколи доти, і дошка на шиї в мене висіла довше, ніж звичайно.

Мандрівні члени великого купецького цеху раз у раз доповідали Чон Мон Джу про те, де я живу, що роблю і куди простую. Проте з самим Чон Мон Джу я тільки двічі здибався відтоді, як впав у неласку. Вперше це трапилося вечірньої пори в горах Канвун, коли надворі лютувала хижа сніговиця. За кілька заощаджених мідяків я купив собі й принцесі Ом нічліг у найхолоднішому й найбруднішому кутку великої кімнати в заїзді. Розташувавшись там, ми саме заходилися були коло своєї вбогої вечері, що складалася з конячого бобу й дикого часнику, тушкованих із шматком старезної жилавої яловичини, коли почувся кінський тупіт і дзвін бронзових дзвіночків. Двері розчинилися, і до кімнати вступив Чон Мон Джу, струшуючи сніг зі свого коштовного монгольського хутра. Він був втіленням достатку, задоволення й сили. Для нього та десятка його челяді відразу ж знайшлося місце. Кімната була велика, і всі непомітно розмістилися в ній. Непароком його погляд спинився на принцесі Ом та на мені.

— Викиньте тих жебраків геть! — наказав він.

І його конюхи вигнали нас батогами на сніг та холод. Але, як ви дізнаєтесь, ми ще раз зустрілися з ним багато років пізніше.

Утекти не було ніякої змоги. Мені жодного разу не пощастило перейти північний кордон, ані сісти в сампан, великий морський човен. Мандрівні торгівці поширили наказ Чон Мон Джу навіть по маленьких селах, і кожен мешканець Чосону знав про нього. Я був затаврована людина.

О Чосоне, Чосоне! Я знаю всі твої шляхи, всі стежини в горах, знаю всі твої обведені мурами міста, всі до найменшого села. Сорок років блукав я по твоїй землі, помираючи з голоду, а поруч мене блукала й помирала з голоду принцеса Ом. І чого ми тільки не їли з біди! То покидьки гнилого собачого м'яса, яке нам глумливо кидали різники, то *мінарі,* що росли на стоячих мулистих водах, то зіпсуте вже *кімчі,* яке смерділо на цілу милю і якого не міг перетравити навіть селянський шлунок. Я дійшов до того, що відбирав кістки в собак, збирав по дорогах розсипані зерна рижу, а морозними ночами крав у коней гаряче пійло з бобу.

Але все-таки я не вмер, і це не диво. Мене підтримували дві думки: зі мною була принцеса Ом, і я ніколи не губив певності, що прийде той день, коли мої пальці міцно вчепляться в горло Чон Мон Джу.

Щоразу нас відганяли від брами Кейдзо, куди мені треба було, щоб дістатися до Чон Мон Джу, і ми роками блукали по Чосону, і наші сандалі добре вивчили кожний шматок чосонських доріг. Нашу історію і нас самих уже добре знали по всій країні. Не було живої істоти, що не знала б, хто ми і яку тяжку кару відбуваємо. Торгівці та кулі, що ображали принцесу Ом різними бридкими словами, не раз чули мою тверду руку на своєму лиці та на волоссі, зв'язаному у вузол. Старі баби в далеких гірських селах, дивлячись на принцесу Ом, що жебрачкою шкандибала поруч мене, зітхали й хитали головами, і непрошені сльози туманили їм очі. Молоді жінки співчутливо дивились на мої широкі плечі, на мої блакитні очі і довге жовте волосся — на того, хто колись був принцом Коріу, губернатором семи провінцій. Часто за нами бігли юрби дітей, дражнили та лаяли нас і шпурляли грудками.

За річкою Ялу від моря до моря тяглася на сорок миль завширшки пустельна смуга. Вона становила північний кордон країни. То не була природна пустеля: щоб ізолювати Чосон, місцевість цю навмисне спустошили, поруйнували хутори, села й міста. То була «нічия» земля, де

жили самі лиш хижі звірі. Загони Тигрових Ловців часто проїздили по ній і вбивали кожну людину, що їм траплялася. Тудою ми не могли тікати, так само не могли тікати й морем.

Збігали роки, і щодалі все частіш мої семеро товаришів-матросів забредали до Фузана. Він лежав на південно-східному березі, де лагідніший клімат, але притягало їх сюди не це: від Фузана було найближче до Японії. По той бік вузької протоки, щоправда, далі, ніж можна сягнути оком, була Японія, єдина надія на порятунок. Адже до Японії, напевно, заходили деколи європейські кораблі. Я виразно бачу цих семеро літніх людей на скелях у Фузані. Усією своєю душею вони рвалися до моря, на якому їм уже не судилося ніколи більше плавати. На обрії часом виднілі японські джонки, але жодного разу не з'являлися знайомі вітрила старої Європи.

Роки проходили й минали, семеро матросів і ми з принцесою Ом, переживши середній вік, уже старіли й щораз частіше спрямовували свою ходу у Фузан. Але з бігом років ми не долічувались то одного, то іншого на звичайному нашому місці зустрічі. Перший помер Ганс Амден. Звістку про його смерть приніс Якоб Брінкер, що товаришував йому в мандрах. Сам Якоб Брінкер дожив майже до дев'яноста років і помер останній з семи, переживши на два роки Тромпа. Я добре затямив собі цю пару, як вони, старі, знесилені, з жебрацькими кухликами, сиділи поруч на скелі і грілися проти сонця, оповідаючи про старовину та сміючись тоненьким старечим сміхом. Тромп, плямкаючи губами, раз по раз оповідав, як Йоганес Мартенс із матросами грабували на горі Табон імператорів, що лежали набальзамовані в золотих трунах із набальзамованими прислужницями обабіч, і як ті розсипалися порохом за якусь годину, поки матроси, обливаючись потом і лаючись, розбивали золоті труни.

Але, безперечно, Йоганес Мартенс таки чкурнув би зі своєю здобиччю через Жовте море, якби не заблукав у тумані, що знявся другого дня. О, той клятий туман! У Чосоні склали навіть пісню про нього, яку мені доводилося слухати до останніх днів свого життя. Я пригадую два рядки з тієї проклятущої пісні:

Густий туман із заходу наліг,
Тремтячи оповив Віїн.

Як я вже казав, цілих сорок років блукав я жебраком по Чосоні. З чотирнадцяти чоловіків, що їх викинуло тоді на берег, найдовше жив я. Принцеса Ом була теж із незламного матеріалу, і ми старілися вкупі. Вона обернулась у маленьку, сухеньку, беззубу бабусю, однак лишилася така сама надзвичайна жінка, як і була, і моє серце належало їй аж до смертної години. Як на діда за сімдесят років, я був дуже міцний. Моє лице покрилося зморшками, жовтий чуб побілів, широкі плечі зігнулися, проте в м'язах ще лишалося чимало колишньої сили.

Тим-то я й зумів зробити те, про що хочу розповісти. Весняного ранку ми з принцесою Ом сиділи на Фузанських скелях над самим битим шляхом і грілися проти сонця. Наше запорошене лахміття свідчило про вбогість і покору, але це не перешкодило мені щиро засміятися з якогось саркастичного дотепу принцеси Ом. Раптом на нас упала тінь. Дорогою восьмеро кулі несли на великих ношах Чон Мон Джу. Попереду й позад них їхали вершники, а обабіч дріботіли челядники.

Два імператори, громадянська війна, голод, з десяток палацових переворотів,— усе це минало, одне поступалося місцем іншому, а Чон Мон Джу незмінно панував у Кейдзо. Того весняного ранку йому було, мабуть, уже під вісімдесят років. Кволою рукою він зробив знак, щоб спинили ноші. Йому захотілося глянути на нас, що вже стільки часу терпіли на собі його зненависть.

— Настав час, мій пане,— прошепотіла принцеса Ом і, повернувшись до Чон Мон Джу, почала жебрати милостиню, немов їй невтямки було, хто це перед нею.

Я зрозумів її думку. Цілих сорок років ми обоє плекали цю надію, аж ось, нарешті, довгождана хвилина настала. Я також прикинувся, ніби не впізнав свого ворога, і, неначе зовсім здитинілий на схилі віку, поплазував до ношів і захлипав, випрошуючи милостиню.

Челядники хотіли були відігнати мене, та Чон Мон Джу спинив їх. Його тихий голос деренчав від старості. Він підвівся трохи і сперся на тремтячий лікоть, а другою рукою ширше розсунув шовкові запони. Його старе поморщене лице скривила злісна насолода.

— О мій пане,— виспівуючи, як жебрачка, промовила принцеса Ом, і я зрозумів, що вона вклала в ці слова всю свою довголітню любов до мене, всю свою віру в мою сміливість.

Лютий гнів заклекотів у мені, і я, напружуючи всю силу волі, щоб приборкати його, аж тремтів. Та, на щастя, ворогам видалося, що то моя стареча кволість. Я простяг мідного кухлика і хлипав ще жалібніше, примруживши очі, аби ніхто не помітив синього вогню, що займався в них, і зважуючи відстань та збираючись на силі до стрибка.

І тут мене підхопив ніби якийсь червоний спалах. Затріщали шовкові запони й жердини, що на них вони висіли, почулись крики й зойки челядників, і мої руки стиснули горло Чон Мон Джу. Ноші перекинулись, і я вже не знав, де в мене голова, а де ноги, проте не відривав рук від горла свого ворога.

У безладній купі подушок, укривал та запон удари челядників поперваx мало дошкуляли мені. Але скоро підоспіли вершники, і їхні важкі гарапники з вузлами на кінцях загупали по моїй голові, а десятки рук намагалися відтягти мене вбік. Мені паморочилася голова, проте я не втратив свідомості і відчував насолоду, що мої старечі пальці вп'ялися в худу й суху шию, якої я шукав так довго. Удари сипалися далі, у голові мені вихором кружляли думки, і я рівняв себе до бульдога, що схопив у пащу свою жертву. Ніхто не міг вирвати з моїх рук Чон Мон Джу. І я знаю твердо, що він помер раніше, ніж темрява забуття огорнула мене там, на Фузанських скелях, що височіють над Жовтим морем.

РОЗДІЛ XVI

Згадуючи мене, начальник в'язниці Есертен може відчувати все що завгодно, тільки не гордощі. Я показав йому силу людського духу і принизив його, бо мій дух, непоборений і невгамовний, горував над усіма тортурами, що їх він вигадував. Тепер я сиджу у Фолсомі, у відділенні для смертників, і чекаю на страту. Есертен усе ще начальник в'язниці й порядкує всіма засудженими на муки в стінах Сан-Квентіну. А проте в глибині серця він усвідомлює, що я переміг його.

Дарма Есертен намагався зломити мій дух. Я певен, що він не раз бажав, аби я помер у сорочці. І він не переставав мучити мене далі. Від самого початку він водно казав: або динаміт — або капець.

Капітан Джемі за довгі роки служби призвичаївся до всяких жахів у в'язниці, а одначе прийшов час, коли йому

не вистачило сили терпіти те напруження, що він та інші мої кати зазнали через мене. Дійшовши до розпачу, він перемовився з начальником гострим словом і заявив, що вмиває руки від цієї справи. Відтоді він жодного разу не переступив порога моєї самотинної камери.

Кінець кінцем і сам начальник злякався, хоч усе ще не відмовився від думки дізнатись, де схований неіснуючий динаміт. До того ще йому дуже дошкулив Джейк Опенгаймер. Опенгаймер був безстрашний і просто у вічі казав правду. Незламний, він пройшов крізь усе в'язничне пекло і, мавши велику силу волі, міг поглузувати зі своїх катів. Морел простукав мені повний звіт про те, як вони розмовляли, сам-бо я лежав тоді непритомний у пекельній сорочці.

— Начальнику,— сказав Опенгаймер,— ви відкусили більший шматок, ніж можете проковтнути. Якщо ви вб'єте Стендінга, вам доведеться вбити й нас двох. Раніше чи пізніше ми зможемо розповісти про вас, і те, що ви чините, стане відоме в цілій Каліфорнії від краю до краю. Вибирайте: або дайте Стендінгові спокій, або вбивайте нас трьох: Стендінг уже допік вам до живого. Ми з Морелом теж. Але ви смердючий боягуз, у вас немає духу довести до кінця свою брудну різницьку роботу, таку вам любу.

Опенгаймер дістав за це сто годин пекельної сорочки, а коли його розв'язали, він плюнув у лице начальникові й дістав ще сто годин. Коли його розв'язали вдруге, начальник завбачливо не ввійшов до нього у камеру. Опенгаймерові слова його, безперечно, налякали.

Але хто був чистий диявол, то це лікар Джексон. Для нього я здавався дивовижею, і йому кортіло дізнатися, скільки я ще зможу витерпіти, поки зламаюся.

— Стендінг витримає й двадцять днів поспіль,— при мені нахвалявся він начальникові.

— Ви заплісняві́ла людина,— перебив я його.— Я можу витримати сорок днів, ба навіть і всі сто, коли ви такі недотепи у своєму ділі.

Згадавши, як терпляче простий матрос колись цілих сорок літ ждав нагоди схопити за горло свого ворога, я додав:

— Та хіба ви, в'язничні псяюри, знаєте, що таке справжня людина? Ви гадаєте, що вона створена на образ і на подобу таких боягузів, як ви! Дивіться, ось я людина! Ви слабаки, і я ваш володар! Ви не почули від мене жодного

зойку, і це вам здасться дивним, бо ж ви знаєте, що самі ви давно заскиглили б!

О, я не шкодував для них образливих слів. Я називав їх потолоччю, жаб'ячим поріддям, пекельними блюдолизами. Я стояв вище за них і був для них недосяжний. Вони були раби, а я — вільний дух. У самотинній камері замкнене було тільки моє тіло, а дух мій вільно ширяв. Я підкорив собі тіло: поки воно, нещасне, в пекельній сорочці завмирало і то навіть без мук, мені, мандрівникові, належав увесь неосяжний простір часу.

Багато з того, що я пережив, я потім оповідав своїм двом товаришам. Морел, зазнавши сам малої смерті, вірив кожному моєму слову, але Опенгаймер, хоч і захоплений моїми оповіданнями, лишився, проте, до кінця скептиком. Він наївно, а часом і зворушливо, висловлював жаль, що я присвятив себе агрономії, а не письменству.

— Але ж послухай, звідки я знав би щось про Чосон?— переконував я його.— Мені відомо лиш те, що тепер цю країну називають Корея, оце й усе, що я про неї читав. Або звідки з мого теперішнього досвіду я знав би щось про кімчі? А проте я знаю, що це щось подібне до квашеної капусти, воно препаскудно смердить, коли починає псуватись. Кажу ж тобі, коли я був Едемом Стренгом, то їв оте кімчі тисячі разів, їв і добре, й погане, й гниле. І я знаю, що найкраще кімчі готують жінки у Восані. Але звідки я це знаю? Такого знання не може бути в мене, Дерела Стендінга. Це все з досвіду Едема Стренга, що через багато народжень і смертей передав його мені, Дерелові Стендінгові, разом з досвідом інших людей, що жили після нього. Хіба це важко збагнути, Джейку? Адже це й є спосіб виникнення людини, її розвитку, це й є розвиток людського духа.

— Та годі тобі!— почувся добре мені відомий швидкий і нетерплячий Опенгаймерів стукіт.— Ось я тобі зараз скажу. Я — Джейк Опенгаймер, завжди був ним і ніким іншим. Те, що я знаю, я знаю як Джейк Опенгаймер. А що я знаю? Зараз скажу. Я знаю, що таке кімчі. Це щось подібне до квашеної капусти. Її готують у тій країні, яку звичайно називалося Чосон. Найкраще кімчі роблять восанські жінки. Коли воно зіпсується, то страшенно смердить. Не перебивай, Еде! Почекай, поки я зажену професора в кут. Ану скажи, професоре, звідки я все це знаю про кімчі? Такого знання мій розум не мав.

— Ні, мав!— вигукнув я.— Ти почув це все від мене.

— Гаразд, друзяко. А хто ж уклав це у твій розум?

— Едем Стренг.

— Де б пак! Едем Стренг — це маячня. Ти просто начитався десь про це все.

— Зовсім ні. Про Корею я читав тільки кореспонденції з російсько-японської війни.

— І ти пам'ятаєш усе, що будь-коли читав?— запитав Оненгаймер.

— Звісно, не все.

— Щось і забуваєш?

— Забуваю, але...

— Досить, дякую вам,— перебив він мене, як адвокат, що враз припиняє перехресний допит, викривши допитуваного на якомусь фатальному пункті.

Переконати Оненгаймера в моїй щирості не було змоги. Джейк не мав сумніву, що я вигадую, хоч і захоплювався тим, що він звав «Далі буде». Короткими передихами, коли мені давали спочинок після пекельної сорочки, він раз у раз просив мене розповісти ще кілька розділів.

— Кинь, професоре, свою високу матерію,— спиняв він нас із Морелом, коли ми заходили вдвох у метафізичну суперечку.— Розкажи краще що-небудь про кісан та магросів. І, до речі, й про те, що сталося далі з принцесою Ом після того, як її зух-чоловік задушив старого поганця й сам дав дуба.

Я вже не раз наголошував, що форма зникає. Отож ізнову кажу: форма зникає. Матерія не володіє пам'яттю. Тільки дух може пам'ятати, як оце тепер у наших камерах я зберіг пам'ять про принцесу Ом і про Чон Мон Джу і передав свої знання Джейкові Оненгаймерові, а від нього вони, вже втілені в західну говірку, повернулися назад до мене. Тепер я їх передаю тобі, любий читачу. Попробуй стерти їх зі своєї пам'яті. Ти не зможеш, на все твоє життя твій дух збереже те, що я оповів. Дух! Крім нього, немає нічого вічного. Матерія змінюється: вона то плавиться, то знову кристалізується, ніколи не відтворюючи попередньої форми. Форма розкладається у вічне ніщо, звідки немає вороття. Форма з'являється і зникає, як і зникли фізичні форми принцеси Ом і Чон Мон Джу. Але пам'ять про них залишилась і залишиться, доки існуватиме дух, а дух — незнищенний.

Джек Лондон. 1916 рік. *Фото.*

Джек Лондон. *Бюст роботи Фінн Фроліх, 1915 р.*

— З цього всього одне для мене ясне, як день,— зробив остаточний висновок Опенгаймер,— що ти вчащав до шиночків та всіляких вертепів у Китайському кварталі частіше, ніж це личить шанованому університетському професорові. Кепське товариство, сам знаєш. Либонь, воно й привело тебе сюди.

Перед тим, як вернутись до своїх пригод, я хочу ще згадати про один знаменний випадок, що трапився в нашому відділенні. Він цікавий з двох причин. По-перше, він засвідчує, якої разючої сили був розум Опенгаймера, цього з роду вуличчика, а по-друге, переконливо доводить правдивість моїх переживань, коли я спав летаргічним сном у пекельній сорочці.

— Слухай сюди, професоре,— якось постукав мені Опенгаймер.— Коли ти оповідав казку про Едема Стренга, то згадував, ніби грав у шахи з тим п'яницею, імператоровим братом. Скажи, ті шахи були такі самі, як і наші?

Звичайно, мені довелось відповісти, що я не пам'ятаю усіх подробиць, коли повертаюся до нормального стану. І він, звичайно, добродушно посміявся з моєї «маячні», як він казав. Але я виразно пам'ятаю, що, бувши Едемом Стренгом, частенько грав у шахи. Біда тільки, що коли я будився в своїй самотинній камері, то побічні й заплутані подробиці вилітали у мене з голови.

Не слід забувати, що задля зручності я збирав усі свої уривчасті й часто повторювані переживання в послідовні й закінчені історії. Ніколи я не знав наперед, куди полину у своїх мандрах. Я разів з двадцять, наприклад, повертався на Гірські Луки, був знову Джесі Фенчером і жив у таборі з фургонів. За довгих десять днів у пекельній сорочці я, часом переходячи з одного життя в інше, щораз далі заглиблювався в минуле, часом пропускаючи їх, опинявся аж у передісторичній добі, а то знову вертався до тих днів, коли починалася цивілізація.

Отож я поклав собі ще раз пережити долю Едема Стренга і, прийшовши до пам'яті, скупчити всю свою увагу на спогадах про гру в шахи. Але мені цілий місяць довелось слухати Опенгаймерові глузи, поки це сталось. І тоді, тільки-но збувшись пекельної сорочки й поновивши кровообіг, я відразу почав вистукувати до своїх товаришів.

Навіть більше, я навчив Опенгаймера грати в шахи так, як колись грав Едем Стренг у Чосоні. Була деяка різниця з тим, як грають у шахи на Заході, хоч і невелика. Та

інакше й не могло бути, коли взяти на увагу, що загалом шахи походять, мабуть, з Індії. Замість наших шістдесяти чотирьох квадратів на шахівниці було їх вісімдесят один. Кожен гравець мав не по вісім пішаків, а по дев'ять, і їхні ходи були інакші, хоч, як і в наших, обмежені.

У чосонських шахах грало по двадцять фігур, тоді як у наших їх тільки шістнадцять. Ці двадцять фігур ставили не в два, а в три ряди. У передньому ряді стояло дев'ять пішаків, у середньому — дві фігури, подібні до наших тур, а в останньому ряді, посередині — король, а з двох боків його — «золота монета», «срібна монета», «кінь» і «спис». Королеви не було. Друга важлива відміна була в тому, що забиту фігуру не забирали з шахівниці — вона ставала власністю того, хто її забив, і далі вже він грав нею.

Отже, кажу, я навчив Опенгаймера цієї гри, безперечно важчої, ніж наша, коли згадати, що фігури грали далі після того, як їх забито, і можна було забивати одну фігуру по кілька разів. Наші камери не опалювалися. Було б навіть злочином полегшувати в'язням ще муки від холоду. Але цієї зими й наступної ми з Опенгаймером часто так захоплювалися чосонськими шахами, що забували й про жахливу холоднечу.

І все-таки переконати його, що цю гру я не вигадав сам, а приніс у Сан-Квентін через цілі століття, було неможливо. Він уперто наполягав, що я десь вичитав про неї, а потім забув, хоча суть прочитаного збереглася в моїй підсвідомості і виявлялася в снах. Тобто він повертав проти мене зброю психологічних аргументів.

— А хіба ти не міг її вигадати, сидячи в своїй камері?— було його друге припущення.— Придумав же Ед спосіб розмовляти перестукуванням, а ми з тобою вдосконалюємо його ввесь час? Ось так воно, приятелю. Ти цю гру вигадав. Тобі ще треба її запатентувати. Пам'ятаю, коли я був нічним розсильним, то один вигадав зовсім дурну штуку — вона звалася «Свині в конюшині»,— і нажив на ній мільйони.

— Що запатентувати? Адже азіати грають у цю гру цілі тисячоліття. Невже ти мені не віриш, коли я кажу, що не вигадував її?

— Ну, то ти читав про неї або бачив, як грали в неї китайці в тих шиночках, куди ти так любив учащати,— таке було останнє Опенгаймерове слово.

Проте справжнє останнє слово лишилося за мною. У Фолсомі є один японець, смертник, вірніше, він був тут, бо

минулого тижня його стратили. Я з ним розмовляв про шахи, і виявилось, що гра Едема Стренга, якої я навчив Опенгаймера, дуже подібна до японської. Вони більше схожі між собою, аніж кожна з них із західною грою в шахи.

РОЗДІЛ XVII

Ти, мабуть, пам'ятаєш, читачу, що на початку я оповідав, як, бувши маленьким хлопчиком на фермі в Міннесоті, я оглядав фотографії зі Святої Землі, впізнавав деякі місця й описав, які там зайшли зміни. Пам'ятаєш, мабуть, і те, як я оповідав про зцілення прокажених. Я доводив місіонерові, що я був тоді високий на зріст, мав довгого меча й дивився на все те сидячи на коні.

Цей випадок з моїх дитячих років був тільки, як казав Вордсворт, «не зовсім явленим і не цілком забутим».

Я, маленький Дерел Стендінг, прийшов на цей світ з неясними спогадами про інші часи та інші місця. Але ці спогади, випливши на поверхню моєї дитячої свідомості, швидко зблідли. Властиво, зі мною вийшло те, що й з усіма дітьми: навколо мене залягли стіни темниці і я перестав пам'ятати своє величне минуле. Кожна людина має таке саме величне минуле. Але небагатьом пощастило, як оце мені, мучитися в самотинній камері і в пекельній сорочці. Мені випало таке щастя. Я одержав змогу ще раз згадати своє минуле, а між іншим і той випадок, коли я сидів на коні й дивився, як зціляли прокажених.

Мене тоді звали Рагнар Лодброг * і я справді був дуже високий, на півголови вищий за кожного римлянина в своєму легіоні. Але я став начальником легіону пізніше, як приїхав з Олександрії до Єрусалима. Неспокійне тоді було моє життя! Хоч скільки книжок я б написав, однако не зміг би розповісти про все. Але я багато пропускатиму, а про передісторію тих подій скажу лиш у двох словах.

За винятком самого початку, я все пам'ятаю дуже докладно й виразно. Своєї матері я не знав. Мені розповідали, що я народився на гостродзьобому кораблі під час бурі у Північному морі. Моя мати була полонянка, яку взяли після морської битви й розгрому берегової фортеці, але імені її я не знав. Вона померла в розпал бурі. Старий Лінгорд казав мені, що вона була родом з Північної Данії. Я тоді був ще надто молодий, аби все запам'ятати, але й

він не багато міг оповісти. Морський бій і буря, грабіж при світлі смолоскипів, а потім кораблі відпливли в море, щоб урятуватися від надбережних скель, відчайдушна боротьба з лютими холодними хвилями... Чи обходила тоді кого доля чужинки, що народила дитину, стоячи однією ногою в могилі? Тоді померло багато людей. А моряків цікавили живі жінки, а не мертві.

Те, що оповів Лінгорд про обставини мого народження, глибоко вразило мою дитячу уяву. Він сам був застарий до тяжкої роботи. Але для полонених, що згромадилися на відкритій палубі, він був і лікар, і повитуха, і гробар. Я народився в бурю, і скупали мене солоні хвилі.

Через кілька годин, як я народився, мене побачив Тостіг Лодброг. Це його був гостродзьобий корабель і ще інших сім таких самих кораблів, що вчинили напад і тепер, змагаючись із бурею, вивозили пограбоване добро. Тостіга Лодброга звали також Муспелом, що означає «Запальний», бо він раз у раз спалахував гнівом. Він був хоробрий і жорстокий, у його могутніх грудях билося серце, що ніколи не знало милосердя. Кажуть, що під Гасфартом, ще й не охолонувши після бою, він сперся на свою сокиру і з'їв серце Игрупа. В нападі страшного гніву він продав у рабство ютам свого сина Гарульфа. Я пам'ятаю його гучний голос, як на обгорілих кроквах Брунанбура він гукнув, щоб подали його чашу — Гутлафів череп. Він не пив вина з жодної іншої чаші, крім цього черепа.

І ось до нього, ступаючи хитким помостом, старий Лінгорд і поніс мене, скоро вляглася буря. Я лиш кілька годин як народився, і мене завинули у вовчу шкуру, просяклу сіллю. До всього ще я народився передчасно і був дуже маленький.

— Го-го-го, який карлик!— закричав Тостіг, відриваючи від уст недопиту чашу з медом, щоб подивитися на мене.

Було дуже холодно, проте, як мені розповідали, він вийняв мене з вовчої шкури і, держачи за ногу двома пальцями, розгойдував на шмалкому вітрі.

— Плітка!— реготав він.— Креветка! Морська воша!— І він почав давити мене своїми пальцями, що, як свідчив Лінгорд, були грубші за мої ноги.

Але його вже захопила інша думка.

— Дитина хоче пити! Нехай нап'ється!

Лодброг занурив мою голову в чашу з медом. І я, що не скуштував за свій короткий вік бодай навіть материнсь-

кого молока, був би, мабуть, утопився в тому міцному напої, якби не Лінгорд. Та коли Лінгорд витяг мене з чаші, Тостіг Лодброг розлютився на старого й звалив його додолу. Ми покотилися помостом, і величезні вовкодави, захоплені в північних данців, кинулися нас кусати.

— Го-го-го! — реготав Тостіг Лодброг, дивлячись, як собаки шарпають мене, старого Лінгорда і вовчу шкуру.

Проте Лінгорд звівся на ноги і врятував мене, залишивши собакам вовчу шкуру.

Тостіг Лодброг, допивши мед, витріщився на мене. Лінгорд мовчав, знаючи добре, що дарма просити милосердя.

— Хлопчик-мізинчик,— нарешті промовив Тостіг.— Присягаюсь Одіном *, що північно-данські жінки нікчемні істоти! Щоб ото народити не чоловіка, а карлика! Навіщо він такий? З нього ніколи не буде справжнього вояка! Слухай, Лінгорде, як він підросте, зробиш з нього виночерпія у Брунанбурі. І пильнуй, щоб його не з'їли собаки замість кусня м'яса.

Ріс я без матері. Старий Лінгорд був для мене і повитуха, й нянька. За колиску правив мені хиткий поміст судна, а до сну заколисував тупіт ніг, гук бою та рев бурі. Самий лише бог знає, як я зумів вижити. Певне, був залізний, бо й часи тоді були залізні, і виріс, аби довести Тостігові, що я не карлик. Я скоро переріс усі його чаші, і Тостіг не міг уже втопити мене в меді. А він дуже любив цю забаву, вважав, що це страх як дотепно.

З дитячих літ я найперше пам'ятаю гостродзьобі кораблі Тостіга Лодброга, його вояків і бенкетну залу в Брунанбурі, коли наші кораблі стояли біля берега замерзлого фіорда. Я справді став виночерпієм, і перші мої враження були про те, як я з Гутлафовим черепом, наповненим вином, дибав до великого столу, де на покутті сидів Тостіг і гримів своїм голосом, аж сволоки здригалися. Всі люди довкола мене були, мабуть, божевільні, але мені, що не знав інакшого життя, здавалося, що так і має бути. Вони швидко спалахували й починали бійку. Думки їхні були жорстокі, пили та їли вони жадібно, мов звірі. Я також ставав таким, як вони. Та й чи міг я вирости інакшим, слугуючи цим п'яним крикунам, усім скальдам, що вихваляли Гіалі й сміливого Гогні, що співали про золото Ніфлунгів і про помсту Гудрун, яка дала Атлі з'їсти серця своїх та його дітей *, а тим часом у ди-

кій бійці тріщали ослони, рвалися завіси, пограбовані на південному узбережжі, і на бенкетні столи падали вбиті.

Вихований у такій школі, я також часто впадав у лють. Мені було тільки вісім років, а я вже показав свої зуби на одному бенкеті в Брунанбурі на честь ютів, що приїхали з ярлом * Агардом до нас у гості на трьох своїх подовгастих кораблях. Я стояв тоді за плечима Тостіга Лодброга, держачи Гутлафів череп із запашним гарячим вином. Я чекав, коли Тостіг закінчить лаяти північних данців. Але він не вгавав, і я чекав спокійно, поки він, захлинаючись із люті, почав ображати данських жінок. Тоді я згадав свою матір, і очі в мене запалали гнівом. Я щосили шпурнув у Тостіга черепом, аж вино засліпило йому очі й обпарило обличчя. А коли він, хитаючись, став невидюще розмахувати своїми здоровезними кулаками, щоб мене схопити, я коротким кинджалом ударив його тричі в живіт, у стегно і в сідницю — вище я не міг дістати.

Тут ярл Агард вихопив свій кинджал, і інші юти приєдналися до нього, коли він гукнув:

— Хоробрий ведмедик! Присягаюсь Одіном, він гідний чесного двобою!

І ось під лунким дахом Брунанбура маленький виночерпій із Північної Данії почав битися з могутнім Лодброгом. Лодброг одним ударом відкинув мене, і я, приголомшений, покотився через половину довгого стола, перевертаючи чаші й кварти, а Лодброг владно вигукнув:

— Геть його звідси! Викиньте його собакам!

Однак ярл заступився за мене: він поплескав Лодброга по плечі й попросив подарувати мене йому на знак приязні.

Отож, коли розтанула крига, я поплив на південь на кораблі ярла Агарда. Я став його виночерпієм і зброєносцем, а тому, що не мав ніякого наймення, мене названо Рагнаром Лодброгом.

Країна Агардова сусідувала із землею фризів. То була драглиста, покрита вічним туманом рівнина. Я слугував Агардові три роки, аж до самої його смерті. Я бував з ним усюди: як полювали болотяного вовка й бенкетували у великій залі, де часто серед інших жінок сиділа його молода дружина Ельгіва; я плавав з Агардом у виправі до узбережжя теперішньої Франції і довідався, що чим далі на південь, тим тепліше підсоння і лагідніші жінки.

Але назад ми привезли Агарда тяжко пораненого, і незабаром він помер. Ми спалили його тіло на великому вогнищі, посеред якого в золотих шатах сиділа його молода дружина й співала. Разом з нею спалили гурт челядників із золотими нашийниками, а також дев'ятеро жінок-рабинь і восьмеро чоловіків — усі англи значного роду, що їх полонили в бою. Були також спалені живі соколи, а вкупі з ними два сокольничі.

Але мене, виночерпія Рагнара Лодброга, не спалили. Я мав одинадцять років, був відважний і ще не знав іншої одежі, ніж шкури. Коли запалало полум'я, Ельгіна заспівала передсмертну пісню, а раби застогнали, не бажаючи вмирати,— я розірвав свої пута, стрибнув з вогнища і з золотим нашийником, знаком того, що я раб, помчав у болота, рятуючись від собак, що їх відразу нацькували на мене.

В болотах тоді ховалися вільні дикі люди, втікачі-раби й злочинці, і на них задля розваги влаштовували лови, як на вовків.

Протягом трьох років я не знав ні дому, ні вогню. Мене загартував мороз. Я був би вкрав у ютів жінку, та, на нещастя, мене піймали фризи після дводенного полювання. Вони здерли з мене золотий нашийник, а самого продали саксові Едві за двох гончаків. Той Едві надів на мене залізний нашийник, а потім разом з п'ятьма іншими рабами подарував Ателеві, що був родом із східних англів. Я був і рабом і вояком, аж поки відбився від своїх після невдалого походу далеко на схід, туди, де кінчалися болота. Там мене продали гуннам. Я пас у них свині, а потім утік на південь у великі ліси, де мене як вільного прийняли до себе тевтони. Їх було дуже багато, та жили вони невеликими племенами, що посувалися на південь, тікаючи від гуннів.

А з півдня у ці дрімучі ліси прийшли римляни і погнали нас назад до гуннів. Нас притиснули так, що нікуди було діватися. І ми тоді показали римлянам, що означає справжній бій, хоч і самим нам від них добре перепало.

Але я не забував південного сонця і південних берегів, бачених з Агардового корабля. Доля захотіла, щоб я разом з іншими тевтонами попав у полон до римлян і знову зустрівся з морем, не бачивши його з того часу, як відбився від східних англів. Я став гребцем на галерах і так, невільником, нарешті прибув до Риму.

Я згаяв би багато часу, якби захотів оповісти, як я став вільним громадянином і вояком і чому в тридцять років поїхав до Олександрії, а звідти до Єрусалима.

Але конче треба було оповісти дещо про те, що сталося зі мною після того, як мене охрестив Тостіг Лодброг у своїй чаші з медом, а то ви б не второпали, що то за чоловік в'їхав у Яффську браму і чому всі так дивилися на нього.

А подивитися справді було на що! І римляни, й євреї були дрібні, мізерні, а таких русявих велетнів, як я, їм ніколи не доводилося бачити. Вони розступалися переді мною на вузьких вуличках міста, витріщаючи очі на мене, русявого чоловіка з півночі чи й хтозна-звідки, бо уявлення їхнє про північ було вельми мглисте.

Властиво, Пілатове військо, крім нечисленної охорони при дворі і тих двадцятьох римлян, що приїхали зі мною, складалося з допоміжних загонів, набраних у провінціях. То правда, що допоміжні загони часом добре воювали, але вони не були такі надійні, як римляни. Римляни переважали навіть нас, північан, бо завше були готові до бою, а ми добре билися тільки розохотившись. Римляни завше були однаково рішучі й надійні.

Того ж таки вечора, як я прибув до Єрусалима, я зустрів одну жінку з двору Антіпи *, що приятелювала з Пілатовою дружиною. Я називатиму її Міріам, бо покохав її під цим ім'ям. Якби можна змалювати жіночу звабливість, то хоч як було б важко, я змалював би Міріам. Але яких на це добрати слів? Жіночу звабливість не віддаси словами. Це ж не враження, схоплене розумом. Жінка зачаровує наші почуття, що виливаються в пристрасть, бо пристрасть, як розважити, не що інше, як надвідчуття.

Взагалі кожна жінка для чоловіка принадна. А коли його вабить якась певна жінка, ми називаємо це коханням. Саме так вабила мене Міріам. Властиво, я сам викликав ту звабливість. Половину її чару становила моя власна мужність, що затремтіла, зустрівши розкриті обійми Міріам, і зробила її ще кращою, ще бажанішою для мене.

Міріам була величава жінка. Я навмисне вжив це слово. Вона була гарно збудована, з гордою поставою, вища за інших єврейських жінок. Шляхетна з натури і з походження, вона відзначалася вчинками щирими та щедрими. Вона була розумна, дотепна, та над усе — жіночна. Як ви побачите, її жіночність і призвела нас обох до загибелі. Мала вона смагляву бліду шкіру, довгасте лице й чорні,

аж сині, косп. Її чорні очі здавались двома безоднями. Ніколи в світі не сходилися такі дві крайності, як ми з нею,— русявий і чорнява.

Ми відразу вподобали одне одного. Ми не розмірковували, не сумнівалися й не вагалися. Вона стала моєю з тієї хвилини, як я її побачив. І вона, глянувши на мене, знала, що я належу їй. Я підступив до неї, а вона підвелася, наче її хто підштовхнув мені назустріч. Наші очі — голубі й чорні — злилися в одному погляді і так застигли, аж поки Пілатова дружина, квола, втомлена жінка, засміялася нервовим сміхом. Вітаючись з Пілатовою дружиною, я перехопив значущий погляд Пілата, звернений до Міріам, що наче промовляв: «Хіба він не такий, як я тобі казав?» Він знав про мій приїзд від Сульпіція Квірінія, сірійського легата. * А з Пілатом я був знайомий ще до того, як він став намісником на семітському вулкані в Єрусалимі.

Того вечора ми довго розмовляли, і більше говорив Пілат. Він докладно описав становище в краю. Здавалося, ніби його гнітила самота і йому кортіло поділитись зі мною своїми турботами, ба навіть попросити поради. Пілат був справжній римлянин — дуже спокійний, досить кмітливий, щоб мудро проводити залізну політику Риму, не викликаючи обурення підкорених народів, і витривалий у скруті.

Але цього вечора я зрозумів, що Пілата щось непокоїть. То євреї виводили його з рівноваги своєю нестійкою, запальною і невпокійною вдачею. Крім того, вони були хитрі. Римляни підходили до всього просто й відверто. Євреї ж ніколи не йшли просто — хіба що назад, коли їх примушувано відступати. Полишені на свою власну волю, вони завжди воліли манівці. Євреї дратували Пілата тим, що хотіли зробити його, а отже і Рим, відповідальним за свої релігійні чвари.

Як мені було добре відомо, Рим не втручався в релігійні справи підкорених народів, проте євреї вели ненастанні суперечки і подіям, що не мали нічого спільного з політикою, надавали політичного значення.

Пілат аж розпалився, кривочи всілякі релігійні секти й безугавні прояви релігійного фанатизму.

— У цім краю, Лодброгу,— сказав він,— ніхто не може сказати наперед, котра з літніх хмаринок ураз перетвориться на величезну бурю з громами та блискавками. Мене

прислано сюди, щоб берегти лад і спокій. Але попри всі мої зусилля вони влаштовують пекло на цій землі. Я радше правив би скіфами або дикими бриттами, ніж цими людьми, що повсякчас сваряться за бога. Ось, наприклад, тепер на півночі об'явився якийсь рибалка. Він щось проповідує, творить, мовляв, усякі дива і скоро, можливо, збаламутить увесь край, а мене натомість відкличуть із Риму.

Тоді я вперше почув про чоловіка на ім'я Ісус, але відразу ж і забув про нього. І згадав, аж коли й справді маленька хмаринка принесла велику бурю.

— Я вже дізнавався про нього,— вів далі Пілат.— Він не є політична постать, це безперечно. Але Каяфа, а за ним і Анна хочуть зробити з цього рибалки політичну колючку, щоб нею вколоти Рим і погубити мене.

— Каяфа, здається, первосвященик, а хто такий Анна?— запитав я.

— Тож він і є справжній первосвященик, цей хитрий лис,— пояснив Пілат.— Каяфу призначив Грат, але він тільки тінь Анни, знаряддя в його руках.

— Вони так і не вибачили тобі того випадку з щитами,— втрутилась у розмову Міріам.

Пілат повівся, як і кожний з нас, коли його зачепити за болюче місце: він почав оповідати про той випадок, що спершу здався безневинним, а опісля мало не призвів його до руїни. Не маючи нічого лихого на думці, він перед своїм палацом виставив два щити з дарчими написами. Євреї зняли бучу, поскаржилися Тіберієві *, і той став на їхній бік і заявив Пілатові про своє невдоволення.

Я дуже зрадів, коли трохи пізніше зміг поговорити з Міріам. Пілатова дружина раніше вже встигла дещо розповісти мені про неї. Міріам належала до давнього царського роду. Її сестра була дружиною Філіпа, тетрарха * Гавланітіди й Батанеї. А Філіп доводився братом Антіпові, тетрарху Галілеї та Переї. Вони обидва були синами Ірода, що його євреї називали великим. Сама Міріам, як їхня родичка, була своя людина при дворах обох намісників. Ще дівчинкою вона заручилася з Архелаєм, тоді Єрусалимським етнархом. Але вона була багата, тож до одруження її ніхто не силував. Та й мала вона тверду волю, і догодити їй у такій важливій справі, як вибір чоловіка, було, безперечно, не так і легко.

Здавалося, навіть повітря в цьому краю було насичене релігією, бо невдовзі і ми з Міріам також завели розмову

на релігійні теми. І справді, тоді євреї стільки говорили про релігію, як ми про війни та бенкети. Поки я перебував у їхньому краю, мені аж голова гула від нескінченних суперечок про життя та смерть, про закони та бога. Сам Пілат ні в що не вірив — ні в бога, ні в чорта. Для нього смерть означала темний вічний сон, а все ж, бувши в Єрусалимі, він, хоч як не хотів, а мусив безнастанно розплутувати релігійні чвари. Та що вже там казати! Їдучи в Ідумею, я взяв з собою служника до коней. Такого собі нікчемного хлопчиська, що не міг доладу навчитись, навіть як коней сідлати. Зате він міг без упину, хоч би й цілу добу, тямуще розповідати про найдетальніші відміни в ученнях усіх рабинів, від Шемаї до Гамаліелі.

Але вернімось до Міріам.

— Ти віриш у безсмертя,— не забарилась вона розпочати суперечку зі мною.— Тоді чому ти боїшся говорити про це?

— А навіщо морочити собі голову тим, що й так ясне?

— Але ти певний?— наполягала вона.— То розкажи мені. Як виглядає ваше безсмертя?

І коли я розповів їй про Ніфлгейм і Муспел, про велетня Іміра, що народився із сніжинок, про корову Андгумблу, про Фенріра й Локі, про крижаних Йотунів, а також про Тора й Одіна і про пашу Валгалу *, вона заплескала в долоні й вигукнула, сяючи очима:

— О, який ти варвар. Ти як велика дитина! Ти білявий велет, створений морозом! Ти віриш у бабусині казки й у втіхи наповненого шлунка! Ну, а невмирущий дух, куди він дівається, коли тіло помре?

— Я ж сказав: мандрує у Валгалу. І тіло також.

— І буде їсти? Й пити? Й воювати?

— І любити,— додав я.— Ми повинні мати на небі й жінок, а то що це буде за небо?

— Мені не подобається ваше небо,— сказала Міріам.— Це якесь дике місце, де лютує сніг, мороз і шал.

— А ваше небо яке?— запитав я.

— У нашому небі вічне літо, там доспівають овочі, квітнуть квіти, буяє всяке ростиво.

Але я похитав головою і сказав:

— А мені не подобається ваше небо. Страх нудне місце, добре тільки для розніжених і кволих людей, для євнухів, для безвільних тіней.

Мабуть, мої зауваження сподобалися їй, бо очі в неї

ще дужче засяяли. Я зрозумів, що вона мене тільки дражнить.

— Моє небо,— сказала вона,— це місце для вибраних.

— Місце для вибраних — це Валгала,— заперечив я.— Ти тільки подумай, хіба цікавлять того квіти, хто бачить їх завжди? У моїй країні, коли після довгої зими засвітить сонце, проганяючи довгу ніч, перші квіточки, що визирнуть з-під розталої криги, для нас справжня радість, і ми не можемо на них надивитися. А вогонь!— захопився я,— величний, розкішний вогонь! Що то за небо, як людина не може оцінити навіть гарячої трубки в хаті, коли надворі лютує вітрюга й хурделиця?

— Дуже вже ви прості люди,— відказала вона.— В снігових заметах ви розпалюєте вогонь, ставите оселю і називаєте це небом. У нашому небі нам не треба рятуватись від холоду й снігу.

— Ні,— заперечив я.— Ми ставимо оселі й розпалюємо вогонь, щоб іти від них на мороз і на вітер, а потім вернутися й зігрітись, бо чоловік повинен змагатися з морозом і бурею. Домівку й вогонь він також здобуває в боротьбі. Я знаю, бо сам цілих три роки не мав ні даху над головою, ні вогню. Мені тоді було шістнадцять років, і я став чоловіком раніше, ніж надів на себе ткану одежу. Я народився в бурю після бою, а моїми пелюшками була вовча шкура. Глянь на мене, і ти зрозумієш, як люди живуть у Валгалі.

Вона справді захоплено поглянула на мене й вигукнула:

— Такі як ти, білявий велете!— А потім замислено додала:— Я вже трохи не жалкую, що в нашому небі немає таких чоловіків.

— Але світ гарний,— спробував я її втішити.— Він великий і просторий. У ньому знайдеться місце для всяких небес. Мені здається, що кожний матиме таке небо, якого жадає його серце. За могилою нас чекає гарна країна. Але я, певне, залишу бенкет, нападу на ваші сонячні, квітучі береги й викраду тебе, так само, як мою матір викрадено.

Я замовк і зиркнув на неї, а вона зустріла мій погляд і не відвела очей. Мене мов жаром обсипало. Присягаюсь Одіном, вона була справжня жінка!

Не знаю, що було б далі, якби не Пілат. Він скінчив розмовляти з Амбівієм і деякий час сидів усміхаючись, а тоді перервав мовчанку.

— Рабин, тевтобурзький * рабин! — промовив він глузливо.— Ще один проповідник і ще одне вчення з'явилися

в Єрусалимі. Почнуться нові чвари, бунти й каменування пророків. Спасіть нас, о боги, таж тут усі показилися! Ну, Лодброгу, я не сподівався цього від тебе. Отак з піною на вустах сперечатися, як божевільний відлюдник з пустелі, що буде з тобою по смерті! Живуть тільки раз, Лодброгу. І нема чим клопотатися, справді нема чим!

— Не слухай його, Міріам, кажи своє! — втрутилась Пілатова дружина.

Під час нашої суперечки вона сиділа, немов зачарована, і міцно стискала кулаки, тож мені видалося, що її вона отруєна релігійним божевіллям Єрусалима. В кожному разі, як я дізнався пізніше, вона надміру цікавилась релігійними питаннями. Вона була така худа, наче її виснажила гарячка, а тонка її шкіра аж світилася наскрізь. Вона була добра, тільки надто нервова й забобонна і навіть часом бачила привиди й чула голоси. Мені такі слабкодухі жінки не подобалися, але вона справді була дуже добра й щира.

Я їздив з дорученнями від Тіберія і, на жаль, не міг часто бачити Міріам. Коли я повернувся з двору Антіни до Єрусалима, вона поїхала в Батанею, до Філінового двору, де жила її сестра. Не мавши ніякої справи до Філіна — він, хоч і легкодухий, зберігав вірність Римові, — я все-таки вирушив до Батанеї, щоб зустрітися з Міріам.

Потім мені довелось побувати в Ідумеї. Крім того, на вимогу Сульпіція Квірінія, що, бувши імперським легатом, хотів з перших рук довідатись про становище в Єрусалимі, я їздив до Сірії. Отак чимало подорожуючи, я мав змогу переконатися, що євреї й справді схибнулися на релігії. Це була їхня особливість. Вони не хотіли полишати релігійні питання на своїх проповідників — кожен з них сам залюбки вдавався до проповіді, аби лише слухачі знаходилися. А слухачів було доволі!

Люди залишали свої оселі й мандрували по всьому краю, мов жебраки, сперечалися з рабинами й талмудистами в синагогах і на приступках храмів. На сліди чоловіка, що називався Ісус, я знову натрапив у Галілеї, глухій провінції, мешканці якої вважалися за дуже відсталих. Він, здається, спочатку був теслею, а опісля рибалкою, і його товариші, покидавши мережі, пішли за ним блукати краєм. Дехто бачив у ньому пророка, але більшості він видавався

божевільним. Мій нікчемний служник, що мав себе за великого знавця Талмуда, глузував з Ісуса, називаючи його царем жебраків, а його вчення — ебіонізмом *. Згідно з його вченням, як пояснював мені мій служник, до неба могли дістатись тільки жебраки, а багаті мали повік горіти в якомусь вогненному озері.

Я звернув увагу на те, що в цій країні люди називали одне одного божевільними. Але мені здається, що всі вони були божевільні. То була їхня біда. Одні виганяли диявола магічними заклинаннями, лікували хвороби, торкаючись до хворого руками, інші пили смертельні зілля, гралися з отруйними зміями або ж удавали це. Ще інші вирушали постити у пустелю, а вернувшися звідти, проголошували нові вчення, збирали довкола себе людей, створювали нові секти.

— Присягаюсь Одіном,— якось сказав я Пілатові,— наші північні вітри й морози скоро остудили б їм голови. Тут занадто лагідний клімат. Замість того щоб будувати собі оселі й добувати м'ясо, вони вигадують різні химери.

— І міняють природу бога,— задумливо докинув Пілат.— Немає погибелі на ті їхні химери!

— Авжеж,— потакнув я.— Якщо я колись виберуся з цього божевільного краю і мій розум тут не потьмариться, то розрубаю надвоє кожного, хто насмілиться спитати мене, що буде зі мною по смерті.

Зроду-віку не бувало таких ворохобників, як ті євреї. Все, що існувало під сонцем, для них було або святе, або нечисте. Вони були здатні вести хитрі суперечки про віру, але не розуміли римської ідеї держави. Всяка політика перетворювалася в них на релігію, а всяка релігія — на політику. Тому кожний римський прокуратор * мав з ними дуже багато мороки. Римські орли, римські статуї, навіть щити з дарчими написами, що їх поставив Пілат,— усе ображало їхню релігію.

Римляни провели перепис майна, і це їх знову ж таки обурило. Але перепис потрібен був, щоб визначити податки. Податки державі були також злочином супроти їхнього закону та їхнього бога. О, той закон! Він був не римський, а їхній власний, дарований їм, мовляв, від бога. У них були такі фанатики, що вбивали кожного, хто порушував той закон. А якби прокуратор скарав такого фанатика, зловивши його на гарячому, вони зчинили б бунт, а то й повстання.

Ці дивні люди робили все в ім'я боже. Ті з них, кого ми, римляни, називали «тавматургами», творили дива, щоб довести правдивість своєї віри. Мені завжди здавалося, що безглуздо доводити правильність таблиці множення за допомогою перетворення шматка заліза в змію або навіть і в дві змії, хоч саме таке робили «тавматурги», незмінно викликаючи цим збудження серед простого люду.

О небо, скільки ж у них було сект! Фарисеї, есеней, садукеї *— цілий легіон їх! А скоро виникала нова секта, то відразу ж ставала політичною. Прокуратор Капоній, один із Пілатових попередників, витратив багато часу й сили, приборкуючи призвідницьку діяльність гавлонітів,— однієї з таких сект, що поширилася з Гамали.

Коли я востаннє був у Єрусалимі, то помітив серед євреїв неабияке збудження. Вони збиралися великими гуртами й голосно сперечалися. Одні пророкували кінець світу, інші були скромніші й твердили, що завалиться храм, найсміливіші знаймували, що римському царству настав кінець і тепер наступить царство юдейське.

Я завважив, що Пілат також був дуже стривожений. Йому випали скрутні дні. Проте, як ви й самі це побачите, дипломатичною хитрістю він не поступався перед євреями, і я певен, що він зумів би загнати в кут не одного книжника з їхніх синагог.

— Якби мені хоч півлегіону римлян, я взяв би Єрусалим за горло... і, звісно, потім мене за це відкликали б до Риму.

Як і я, він не дуже покладався на наймані війська, а римлян у нас було сама жменька.

Повернувшись до Єрусалима, я знову поселився в палаці і на превелику свою радість застав там Міріам. Але втіху з того я мав абияку, бо наші розмови точились довколо єрусалимських подій. На це були свої причини, бо місто гуло, мов осине гніздо. Наближався великдень, їхнє релігійне свято, і тисячі людей з'їжджалися з усього краю, щоб, за звичаєм, відсвяткувати його в Єрусалимі. Це були люди духовно збудливі, бо інакше вони не зважилися б на таку подорож. Місто аж кишіло ними, і ще чимало прибульців отаборилося за його мурами. Я не міг зрозуміти, наскільки це збудження викликане проповідями мандрівного рибалки, а наскільки — ненавистю євреїв до Риму.

— Ісус у цьому не винен або майже не винен,— відповів Пілат на моє запитання.— Винні Каяфа й Анна.

Вони знають своє. Хтозна, для чого вони бунтують людей, але мені, у кожному разі, клопіт буде немаленький.

— Так, це правда, що до заворушень причетні Каяфа й Анна,— погодилася Міріам.— Але ти, Понтію Пілате, тільки римлянин і не зрозумієш усього. Якби ти був єврей, ти збагнув би, що причина цього куди глибша, аніж суперечки між сектами чи бажання завдати мороки тобі й Римові. Первосвященики й фарисеї, багаті й значні євреї, Філіп, Антіна та й я сама — ми боремося за наше життя. Може, цей рибалка божевільний, але дуже хитрий божевільний. Він проповідує вбогість і тим самим виступає проти нашого закону, а тобі пора збагнути, що наш закон — це наше життя. Ми боронимо свої закони так само пильно, як ти боронив би себе, якби хтось здавив тебе за горло. Або Каяфа, Анна та все те, що вони боронять, або той рибалка. Вони мусять знищити його, а ні, то він знищить їх.

— Це дивно, простий собі чоловік, рибалка!— докинула Пілатова дружина.— Звідки в нього така сила? Хотіла б я його побачити. Хотіла б навіч побачити такого незвичайного чоловіка.

Пілат насупився, почувши це. Я збагнув, що турбот йому додає ще й нервове збудження дружини.

— Якщо ти хочеш побачити його, то навідайся до найбрудніших міських вертепів,— злісно всміхнулася Міріам.— Ти знайдеш його там або за чаркою вина, або в товаристві неподобних жінок. Єрусалим ще не знав такого чудернацького пророка.

— А що ж тут поганого?— запитав я, мимоволі стаючи на бік того рибалки.— Хіба ось я не дудлив вино й не розважався ночами в усіх провінціях? Чоловік є чоловіком, і його вчинки також чоловічі, хіба що він уже божевільний, хоч я цього рішуче не думаю.

Міріам похитала головою.

— Він не божевільний. Він гірше — він небезпечний. Ебіонізм узагалі небезпечний. Той рибалка хоче знищити вікові порядки. Він — бунтар. Він хоче знищити те, що нам, євреям, ще лишилося від нашої держави й храму.

Пілат їй заперечив:

— Я вже дізнавався про нього: він не політик. Він мрійник. У нього нема ні краплі бунтарства. Він навіть визнає римські податки.

— Ти все ще не розумієш,— наполягала на своєму

Міріам.— Річ не в тім, що він задумав, а в тім, що здійснення його планів робить з нього бунтаря. Я сумніваюся, що він сам передбачає всі наслідки. Цей чоловік — такий небезпечний, як пошесть, тому його й треба знищити.

— Наскільки я чув, то його можна не боятися, бо він не має ніяких лихих намірів,— зауважив я.

І я розповів, що був свідком, як Ісус зцілив десятьох прокажених у Самарії, коли я їхав до Єрихона.

Пілатова дружина слухала мою розповідь мов зачарована. До нас долинув з вулиці гомін і крик, і ми зрозуміли, що то вояки розганяють натовп.

— І ти, Лодброгу, повірив, що то було чудо? — запитав Пілат.— Що в одну мить у хворих загоїлися всі рани?

— Я бачив їх зціленими.— відповів я.— Я поїхав услід за ними, щоб вочевидь переконатися. На них справді не лишилося й сліду прокази.

— А ти бачив їх хворими?— наполягав Пілат.

Я похитав головою.

— Ні, мені тільки сказали, що вони були хворі,— признався я.— Але я їх бачив потім, і начебто вони й справді мали проказу. Вони були мов п'яні. Один сидів на сонці, обмацував своє тіло й дивився, ніби очам своїм не вірив. Він мовчав і ні на що не дивився, тільки на свою шкіру. Він ніби глузду рішився: одно сидів на сонці й дивився на своє тіло.

Пілат презирливо всміхнувся. Таку саму посмішку я помітив на устах Міріам. А Пілатова дружина сиділа, мов нежива, ледве дихаючи, й широко розплющеними очима вдивлялась кудись у далечінь.

В розмову втрутився Амбівій:

— Каяфа твердить,— він тільки вчора казав мені це,— ніби той рибалка обіцяє привести на землю бога й створити тут, на землі, нове царство, яким керуватиме сам бог...

— А це означає кінець римському пануванню,— урвав його я.

— У такий спосіб Каяфа й Анна хочуть вплутати до цієї справи Рим,— пояснила Міріам.— Але це неправда. Це вони самі вигадали.

Пілат кивнув головою і запитав:

— Але ж, здається, у ваших давніх книгах є таке пророцтво? А первосвященики хочуть вкласти його в уста цьому рибалці.

Міріам погодилася, що справді є таке пророцтво, й за-

цитувала його. Я згадую про це, аби показати, як добре Пілат вивчив тих людей, де йому так важко було підтримувати лад.

— А я чула,— вела далі Міріам,— що Ісус пророкує кінець світу і початок царства божого, але не тут, а на небі.

— Мені про це доповідали,— мовив Пілат.— Це правда. Ісус визнає римські податки. Він каже, що Рим пануватиме, аж поки настане кінець світу й скінчиться всяка влада. Тепер я зрозумів, яку гру веде зі мною Анна.

— Деякі його послідовники навіть твердять, що він сам бог,— сказав Амбівій.

— Мені не доповідали, щоб він таке казав,— відповів на це Пілат.

— А чому б і ні?— втрутилася Пілатова дружина.— Чому б і ні? І раніше так бувало, що бог сходив на землю.

— Послухай-но,— сказав Пілат.— Мені повідомили, що після того чуда, коли він кількома хлібинами й рибинами нагодував силу людей, дурні галілеяни захотіли зробити його царем. І зробили б проти його волі, та він утік від них у гори. З цього видно, що він не божевільний. Він надто розумний, щоб узяти собі на плечі такий тягар.

— Але саме це наміряється вчинити Анна, щоб спіймати тебе,— сказала Міріам.— Вони кричать, що Ісус хоче стати царем Юдеї, а це порушить римський закон, і Рим муситиме сам покарати Ісуса.

Пілат знизав плечима.

— Цар жебраків, або краще — цар мрійників, ось він хто. Він не дурний. Він мрійник, але мріє не про земне царство. Нехай йому пощастить на тім світі, бо там Рим уже не владний.

— Він учить, що багатство — гріх, і це не подобається фарисеям,— знов утрутився Амбівій.

Пілат добродушно засміявся.

— Проте цей цар жебраків і його жебрацька братія не цураються власності,— мовив він.— Ось послухайте, недавно вони вибрали навіть скарбника, щоб беріг їхнє спільне майно. Його звуть Юда, і кажуть, ніби він обкрадав їхню касу.

— Але Ісус не крав?— запитала Пілатова дружина.

— Ні,— відповів Пілат,— крав Юда, скарбник.

— А хто таких Йоан?— запитав я.— Він був причетний до заколоту в Тіберіаді, і Антіпа стратив його.

— Це ще один проповідник,— пояснила Міріам,— родом

з околиць Геброна. Він також химерував і довго жив у пустелі. Чи то він, чи його прибічники, казали, ніби він Ілля, воскреслий з мертвих. А Ілля — це один з наших давніх пророків.

— Хіба він також підбурював люд?— запитав я.

Пілат усміхнувся, хитнув головою і пояснив:

— Він посварився з Антіпою за Іродіаду. Йоан був мораліст і поплатився за це головою. Але то дуже довга історія. Ні, тут політики не було.

— Дехто також твердить, що Ісус — син Давида,— сказала Міріам.— Але це брехня. Ніхто в Назареті не вірить цьому. Адже там живе вся його рідня, рахуючи й заміжніх сестер, і всі їх знають. Вони звичайнісінькі прості собі люди.

— О, якби можна було так просто написати про це Тіберієві,— пробурмотів Пілат.— Тепер цей рибалка приїхав сюди, до Єрусалима, де повнісінько прочан, готових зняти бунт, а тут ще й Анна підливає олії у вогонь.

— І не вгомониться, поки не доможеться свого,— додала Міріам.— Він хоче тебе використати, і ти не відкрутишся.

— Як використати?— поцікавився Пілат.

— Хоче, щоб ти засудив цього рибалку до страти.

Пілат уперто похитав головою, а його дружина вигукнула:

— Ні, ні! Це була б ганебна несправедливість! Він не зробив нічого лихого! Він не зробив злочину проти Риму!

Вона благально подивилася на Пілата, що все ще хитав головою.

— Нехай вони самі рубають голови одні одним, як Антіпа,— пробурчав він.— Життя того рибалки нічого не важить, але я не хочу бути знаряддям їхніх темних справ. Якщо їм треба знищити його — вони знищать. Це їхній клопіт.

— Але ти не дозволиш!— зойкнула Пілатова дружина.

— Мені важко буде пояснити Тіберієві, чому я встряв у цю їхню чвару,— відповів він.

— Хоч там що,— докинула Міріам,— а тобі скоро таки доведеться писати пояснення, бо Ісус уже прибув до Єрусалима, та й його прибічники разом з ним.

Пілат не приховував, що її слова роздратували його.

— Я не цікавлюсь тим, де він,— заявив Пілат.— І сподіваюся, що ніколи його не побачу.

— Не хвилюйся, Анна знайде його й приведе до твоєї брами,— сказала Міріам.

Пілат знизав плечима, і на цьому розмова скінчилась. Пілатова дружина, страшенно знервована, покликала Міріам у свої покої, тож мені лишилося тільки піти спати під гомін і крики цього міста божевільців.

Події розгорталися швидко. За ніч люди розпалилися понад усяку міру. Опівдні, коли я проїздив із загоном через місто, вулиці кишіли юрбами, що неохоче розступалися переді мною. Якби можна було вбивати поглядом, я давно вже був би мертвий. Чимало хто відверто сильовував при моїй появі, і з усіх боків чути було прокльони.

Тепер на мене дивились уже не так, як на диво: мене скорше ненавиділи, бо я носив римські лати. Якби воно інше місто, я наказав би своїм воякам розігнати цих фанатиків. Але це був Єрусалим у найбільшій розпал збудливості, це були люди, що не вміли відрізнити ідею держави від ідеї бога.

Садукей Анна добре виконав своє завдання. Хоч що б він і синедріон * казали, а простолюд зрозумів їх: винуватець усього — Рим.

Серед натовпу я здибав Міріам. Вона йшла пішки в товаристві самої тільки служниці. В цю неспокійну пору небезпечно було одягатися так, як личило її станові. Через сестру вона поріднилася з Антіпою, а його всі недолюблювали. Тому вона вбралася дуже просто, затуливши обличчя, щоб не відрізнятися від жінок нижчого стану. Але перед моїми очима вона не могла заховати своєї гордої постави й легкої ходи, властивої тільки їй.

Ми встигли перемовитися лиш кількома словами, бо почалася така штовханина, що я та мої вояки опинилися в найбільшій гущі. А Міріам заховалася за ріг якогось будинку.

— Ну що, того рибалку спіймано?— запитав я.

— Ні, але він уже біля міського муру. Він під'їхав до Єрусалима на ослі в оточенні великого натовпу. Знайшлися дурні, що вітали його царем Юдеї. Тепер Анна скористається цим і притисне Пілата. Ось побачиш, хоч той рибалка ще не ув'язнений, але вирок йому вже підписано. Він усе одно що мертвий.

— Пілат його не займатиме.

Міріам похитала головою.

— Анна сам про це подбає. Вони поведуть рибалку в синедріон і засудять на смерть. Може, його й каменують.

— Синедріон не має права засуджувати на смерть,— заперечив я.

— Ісус не римлянин,— сказала Міріам,— він єврей. За законом талмуду Ісус підлягає такій карі, бо він порушив божий закон.

— Синедріон не має права,— стояв я на своєму.

— Пілат не проти, щоб синедріон узяв собі таке право.

— Але це буде незаконно,— наполягав я.— Ти ж знаєш, що Рим у таких справах дуже прискіпливий.

— Тоді Анна знайде іншу раду,— всміхнулася Міріам.— Він примусить Пілата розп'ясти його. Так чи інакше, а наслідок буде той самий.

Нова хвиля людей ще дужче здавила нас і наших коней, і колінами ми доторкались одне одного. Якийсь фанатик упав, і я відчув, що мій кінь наступив на нього й пробує податись назад і стати дибки. Чоловік закричав. Його крик злився зі сповненим ненависті ревом інших людей. Але я ще встиг через плече гукнути Міріам:

— Ти жорстока до людини, що, як ти сказала, не зробила нічого лихого!

— Я жорстока до того зла, що виникне, якщо вона залишиться живою.

Я насилу вчув її слова, бо до мене кинувсь якийсь чоловік, схопив коня за вуздечку й шарпонув мене за ногу, силкуючись стягти додолу. Я нахилився і луснув його по обличчю. Удар був сильний, моя рука затулила йому все лице. Мешканці Єрусалима не звичні були до справжніх ляпасів. Але я так і досі не знаю, чи не скрутив тоді йому в'язів.

Другого дня я знову побачив Міріам, зустрів її на подвір'ї Пілатового палацу. Здавалося, ніби вона марить. Мене вона майже не бачила й не впізнавала. Міріам була така дивна, а її погляд був такий неуважний, що вона нагадувала мені зцілених прокажених у Самарії.

Великим зусиллям волі вона мовби опам'яталася, але тільки зовні. В її очах було щось таке, чого не можна висловити. Я ніколи не бачив таких жіночих очей.

Вона була б пройшла повз мене, якби я не заступив їй дороги. Зупинившись, Міріам, як звикле, привіталася,

однак її очі дивились крізь мене кудись далеко, наче заворожені.

— Я бачила Його, Лодброгу,— прошепотіла вона.— Я бачила Його.

— Дай боже, щоб ти зурочила його так, як він тебе, хоч хто б він не був!— засміявся я.

Вона не звернула уваги на мій недоречний жарт, а її очі все так само дивилися кудись уперед. Міріам хотіла піти, але я знову заступив їй дорогу.

— Хто той «він»?— запитав я.— Якийсь воскреслий з мертвих, що вселив у твої очі такий дивний блиск?

— Він той, хто воскрешає інших,— відповіла Міріам.— Тепер я вірю, що Він, цей Ісус, воскрешав мертвих. Він — Князь Світла, син божий. Я бачила Його. Тепер я вірю, що Він — син божий.

З її слів я зрозумів тільки одне: що вона бачила цього мандрівного рибалку й заразилася його божевіллям. Бо ж то була зовсім інша Міріам, не та, що називала Ісуса пошестю і вимагала його смерті.

— Він зачарував тебе!— крикнув я сердито.

Очі її стали вогкі й ще глибші, коли вона кивнула мені:

— О Лодброгу, Його чари не можна собі навіть уявити. Досить глянути на Нього, і переконуєшся, що Його душа сповнена доброти й милосердя. Я бачила Його, я слухала Його. Я роздам бідним усе своє багатство і піду за Ним.

Вона говорила так переконливо, що я повірив їй, як колись у Самарії повірив у той подив, з яким зцілені прокажені вражено розглядали свої тіла. Мені стало прикро, що ця велична жінка так легко дала себе заплутати якомусь мандрівному чудотворцеві.

— Ну то йди за ним! — поглузував я.— Ти напевне одержиш корону, коли він здобуде собі царство.

Міріам кивнула головою, а мені закортіло вдарити її по обличчю за таку безглуздість. Я відступився, і вона повільно пройшла повз мене.

— Його царство не тут,— сказала вона тихо.— Він — син Давида, син божий. Він справді той, ким Він себе називає, чи то ким Його називають. Він — це все добре й величне.

— Мудрець зі Сходу!— пирхнув сміхом Пілат, коли я зайшов до нього.— Він таки тямущий, цей неписьмен-

ний рибалка. Тепер я краще його знаю. Мені щойно доповідали. Йому не треба творити див. У суперечці він перемудрить наймудріших їхніх книжників. Вони хочуть загнати його на слизьке, а він тільки сміється. Ось послухай.

І Пілат розповів мені, як Ісус посоромив тих, хто хотів його посоромити, коли ті загадали йому сказати свою думку про жінку, винну в перелюбстві.

— А що він відповів про податки!— захоплювався Пілат.— «Кесареве, мовляв, кесареві, а боже богові!» Анна хотів його підловити, а Ісус сам його посоромив! Нарешті знайшовся хоч один юдей, що розуміє римський погляд на державу.

Потім я зустрів Пілатову дружину. Глянувши на неї,— я ж бачив перед тим очі Міріам,— я зрозумів, що ця квола, стомлена жінка також бачила рибалку.

— Він — сама божественність,— пробурмотіла вона мені.— Він свідомий того, що в ньому бог.

— А може, він сам бог?— чемно запитав я, аби лише запитати щось.

Вона похитала головою.

— Я не знаю. Він не казав цього. Але я одне знаю, що боги якраз і є такі.

«Він уміє причаровувати жінок»,— подумав я, залишаючи Пілатову дружину, що цілком віддалася своїм маренням.

Кожен, хто читатиме ці рядки, знає, що було далі. Але в ті дні я переконався, що Ісус причаровував до себе також і чоловіків. Він причарував Пілата. Він причарував і мене.

Після того, як Анна відіслав Ісуса до Каяфи і синедріон, що зібрався в Каяфиному будинку, засудив його на смерть, розпалений натовп привів його до Пілата.

Задля користі Риму і своєї власної Пілат не хотів Ісусової смерті. Сам рибалка його мало обходив, аби лиш був мир і спокій. Чим було для Пілата життя однієї людини або й багатьох людей? Рим був залізною державою, і намісники, що їх він посилав правити підкореними народами, були також залізні. Пілат думав державними категоріями й керувався ними у своїх вчинках. Проте коли

він, сердитий, вийшов назустріч юрбі, що привела Ісуса, той відразу причарував його.

Я теж був там. І знаю, що Пілат тоді вперше побачив Ісуса. Наші вояки чекали тільки наказу, щоб звільнити подвір'я від цих крикливих відвідувачів. Але тільки-но Пілат глянув на Ісуса, як відразу злагіднів — ні, навіть був посоромлений! Він сказав, що не має права судити рибалку за римським законом, бо той — єврей, а не римлянин. Самі євреї ще ніколи так не виявляли вірності римській владі, як тоді. Вони кричали, що римські закони не дозволяють їм нікого вбивати. Проте Антіпа вбив Йоана, і нічим його не покарано.

Пілат залишив усіх на подвір'ї і повів Ісуса самого до зали суду. Я не знаю, що там діялося, та коли Пілат вийшов знову, він змінився. До того часу він відмовлявся судити Ісуса, бо не хотів стати знаряддям у руках Анни. Тепер Пілат не хотів робити цього заради самого рибалки. Він намагався врятувати його. А юрба не переставала кричати:

— Розпни його! Розпни його!

Тобі, читачу, відомо, що Пілат щиро намагався врятувати рибалку. Ти знаєш, що він намагався задобрити юрбу спершу тим, що виставив Ісуса на глузи, а потім тим, що запропонував звільнити його заради великодня, бо за давнім звичаєм на великдень випускали на волю одного злочинця. І ти знаєш, як первосвященики підказали юрбі кричати, щоб звільнили вбивцю Вараву.

Дарма Пілат боровся проти тієї ролі, що йому накидали первосвященики. Дарма глузами намагався обернути цю всю справу в комедію. Сміючись, він називав Ісуса юдейським царем і наказав відшмагати його. Він сподівався, що все обернеться в жарт і натовп тим задовольниться.

З радістю скажу вам, що жоден римлянин не брав участі в тому, що було далі. Все робили наймані вояки. Вони одягли Ісуса в царські шати, дали в руки тростину замість царського берла, поставили його навколішки й вітали як царя Юдейського. Такою комедією хотіли вмиротворити юрбу, хоч воно й марно було. Мене також причарував Ісус, коли я дивився на цю сцену. Незважаючи на брутальне глузування, він не втрачав гідності в поставі. І я, дивлячись на нього, теж заспокоївся. Його спокій передався й мені. Я перестав хвилюватися й нічому вже не дивувався. Усе було так, як мало бути. Ісусова тихомир-

ність серед цього ревучого натовпу передалася й мені. Я навіть і не подумав, щоб рятувати його.

З другого боку, в своєму дикому і неспокійному житті я бачив забагато всякого дива, щоб тепер воно спопукало мене на безглуздий вчинок. Я був тихомирний як ніколи. Мені нічого було сказати. Я знав одне: що всіх оцих подій не дано мені зрозуміти і що вони повинні статися.

А Пілат усе ще не здавався. Натовп гарячкував щодалі більше, гамірливо жадав крові й розп'яття. Пілат знову зайшов у залу суду. Його задумові обернути все у фарс не поталанило, і він хотів удруге відмовитись від суду,— мовляв, Ісус же не з Єрусалима: Ісус був підданець Антіпи, і Пілат хотів послати його до Антіпи.

Тим часом ревло вже ціле місто. Вуличний натовп змів наше військо, що зовні охороняло палац. Почався бунт, який щомиті міг перетворитись на повстання проти Риму й міжусобну війну. Мої двадцятеро легіонерів стояли напоготові. Вони також не любили фанатичних євреїв і тільки чекали наказу, щоб очистити подвір'я голими мечами.

Коли Пілат вийшов із зали й запропонував відіслати Ісуса до Антіпи, голосу його ніхто не чув, бо тепер натовп ревів, що Пілат зрадник. Якщо він відпустить рибалку на волю, то зрадить Тіберія. Я стояв, спершись на мур, а передо мною якийсь бородатий розпатланий фанатик підстрибував і безугавно кричав:

— Тіберій — імператор! Нема іншого царя! Тіберій — імператор! Нема іншого царя!

Терпець мені урвався. Його крик ображав мене. Подавшись убік, я наче ненароком наступив йому на ногу й добряче придавив. Але цей божевілець навіть не почув. Він так знавіснів, що не відчував болю.

— Тіберій імператор! Нема іншого царя!— водно верещав він і далі.

Я бачив, що Пілат завагався. Пілат, намісник Риму, тепер став людиною з людським гнівом проти цих нікчемних тварюк, що жадали крові такого лагідного й спокійного, мужнього й доброго чоловіка, як Ісус.

Я бачив, що Пілат вагався. Він подивився на мене, неначе ладний віддати наказ діяти, і я хитнувся наперед, звільнивши бороданеві ногу. Я вже хотів виконувати напіввисловлене Пілатове бажання й очистити подвір'я від нікчемної голоти, що не переставала ревти,

Але не через Пілатову нерішучість я не зробив цього. І мене, й Пілата стримав сам Ісус. Він глянув на мене. Кажу вам, що цей рибалка, цей мандрівний проповідник, заброда з Галілеї, командував мною. Він не сказав ні слова. Проте я почув його команду, як згук сурми. І я зупинився, опустивши руки, бо хто ж я такий, щоб опиратися волі й намірам цього спокійного, впевненого в собі чоловіка? І тепер я збагнув цілком міць його чарів, якими він прихилив до себе Міріам, Пілатову дружину й самого Пілата.

Решту ви знаєте. Пілат умив руки на знак того, що він не винний у крові Ісуса, і юрба прийняла його кров на свої голови. Пілат віддав наказ розп'яти. Юрба вдовольнилась, Анна, Каяфа і весь синедріон, що стояли за її спиною, також. Ісуса розіп'яв не Пілат, не Тіберій, не римські легіонери. Його розп'яли духовні правителі й духовні політики Єрусалима. Я бачив і знаю. Навіть проти власної користі Пілат був би врятував Ісуса — також, як і я,— якби Ісус сам не захотів, щоб його не рятували.

Пілат, одначе, ще раз поглумився над цим людом, якого він зневажав. Дарма що первосвященики невдоволено бурчали, він наказав на хресті прибити написа єврейською, грецькою та латинською мовами: «Цар Юдейський». Під цим приводом первосвященики вирвали в Пілата згоду на вирок, і цими самими словами скористався Пілат, щоб виявити своє презирство й зневагу до євреїв. Пілат засудив на смерть абстрактну ідею, що ніколи не існувала. Її вигадали первосвященики, і ні вони, ні Пілат у неї не вірили. Ісус також заперечував її. Цю ідею втілено в словах: «Цар Юдейський».

Буря, що шаленіла на подвір'ї перед палацом, улягалася. Збудження вщухло. Первосвященики домоглися свого, юрба задовольнилась, а ми з Пілатом після всього цього відчували безмежну нехіть і втому. Але нас чекала ще одна буря. Ісуса ще не встигли вивести, як одна із служниць уже покликала мене до Міріам. І я бачив, що Пілата також забрала служниця його дружини.

— О Лодброгу, я чула все,— зустріла мене Міріам. Ми були самі, вона пригорнулася мені до грудей, шукаючи в моїх обіймах захисту й підтримки.— Пілат здався. Він хоче розп'ясти його. Але ще є час. Твої люди готові. Поспішися. З Ісусом тільки центуріон * і жменька вояків.

Вони ще на подвір'ї, а коли вийдуть, то стеж за ними. Вони не повинні дійти до Голгофи. Але підожди, доки вони опиняться за міським муром. Тоді скасуй Пілатів наказ. Візьми ще одного коня для нього. Далі все буде легко. Тікай з ним просто в Сірію або в Ідумею, куди хочеш, тільки врятуй його.

Вона обвила мені шию руками, знадливо наблизила до мене своє лице, і в її погляді я прочитав велику обіцянку.

Не диво, що я спершу розгубився й не знав, що відповісти. Тієї хвилини я думав лиш одне: тільки-но скінчилася та чудна сцена, як уже знову! Бо я зрозумів Міріам. Я не дурив себе. Ця велична жінка буде моєю, якщо... якщо я зраджу Рим. Пілат — намісник Риму. Він віддав наказ, а його голос — це голос Риму. Я вже казав, що Міріам над усе була жінка і через це кінець кінцем нам і довелося розлучитися. Вона завжди поводилася так розважно, так тверезо, була така певна за себе й за мене, що я забув, чи радше затямив раз назавжди,— що жінка завжди жінка... що у вирішальну мить вона не думає, а відчуває, і не голова, а серце спонукує її робити те чи інше.

Міріам не зрозуміла моєї мовчанки. Вона ще дужче пригорнулася до мене й додала, ніби щось згадавши:

— Візьми двох коней, Лодброгу. Я поїду на другому... з тобою всюди, куди поїдеш.

Це була царська заплата. І за неї від мене вимагали підлого, мерзенного вчинку. Але я все ще мовчав. Не тому, що розгубився або вагався. Ні, мене просто пойняв великий жаль, глибокий раптовий смуток, бо я знав, що тримаю в своїх обіймах ту, якої більше повік не побачу.

— Сьогодні в Єрусалимі тільки одна людина може Його врятувати,— сказала вона.— І це ти, Лодброгу.

Але я й далі мовчав, і вона, щоб вивести з задуми, труснула мене так, що аж лати на мені задзвеніли.

— Ну кажи ж, Лодброгу!— владно озвалась вона.— Ти дужий і відважний. Ти справжній чоловік. Я знаю, що ти зневажаєш тих, хто хоче Його вбити. Ти один можеш Його врятувати. Досить сказати лише слово, і все буде зроблене. А я кохатиму тебе завжди, кохатиму за цей вчинок.

— Я римлянин,— сказав я повільно, добре знаючи, що ці слова відніміть її від мене назавжди.

— Ти раб Тіберія, ти собака Риму,— спалахнула раптом Міріам.— Ти нічим не зобов'язаний Римові, бо ти не римлянин. Ви, русяві велетні з півночі, не римляни.

— Римляни — наші старші брати,— відповів я.— І я ношу римську зброю і їм римський хліб.— Потім я додав тихо:— Та чого так хвилюватися через одне людське життя? Всі люди мусять умерти. Вмирати легко й просто. Сьогодні чи за сто років, хіба не однак? Всіх нас чекає смерть.

Вона затремтіла в моїх обіймах: їй так дуже хотілося врятувати Ісуса!

— Ти не розумієш, Лодброгу. Він не простий чоловік. Він вищий за людей. Це живий бог, не з людей, а над людьми.

Я ще дужче пригорнув її до себе, відчуваючи, що втрачаю найдорожчу для себе людину.

— Ми з тобою чоловік і жінка,— сказав я.— Наше життя належить цьому світові. А потойбічний — тільки божевілля. Залишмо його тим навіженим мрійникам. Не відмовляй їм, коли вони бажають його більше, ніж усього іншого,— більше, ніж м'яса й вина, більше, ніж пісень і битв, навіть більше, ніж кохання. Не відмовляй їм того, що живить їхні серця й веде їх крізь темряву могили до мрії про загробне життя. Нехай вони йдуть. А ми з тобою залишимось тут для тієї насолоди, що знайшли одне в одному. А потім настане темрява, і ти полинеш до своїх сонячних берегів, а я — на веселий бенкет у Валгалі.

— Ні, ні! — закричала вона, випручуючись.— Ти не розумієш. Ісус — сама величність і доброта. Він бог, він більший за звичайну людину, і сором, що він помре такою смертю. Так помирають тільки раби та злодії. А він ані раб, ані злодій! Він безсмертний. Він бог! Повір мені, що він — бог!

— Ти кажеш, що він безсмертний,— відповів я.— Коли він сьогодні помре на Голгофі, це ні на волосину не скоротить його безсмертя. Ти кажеш, що він бог. Боги не вмирають. Наскільки я знаю, вони не можуть умерти.

— О!— вигукнула вона.— Ти не хочеш зрозуміти. Ти просто величезний кусень м'яса.

— Хіба не сказано про цю подію у ваших давніх книгах?— запитав я, бо від євреїв уже навчився хитро сперечатися.

— Сказано,— погодилась вона,— про Месію пророкували. Він і є Месія.

— То хіба я можу виступати проти пророків і обернути Месію у Лжемесію? Хіба пророцтва ваші такі нестійкі, щоб я, простий русявий північанин у римських

латах, міг перешкодити їм і зробити так, щоб не здійснилося те, чого хотіли боги і що пророкували мудреці?

— Ти не розумієш,— вела вона своєї.

— Я дуже добре розумію,— відказав я.— Хіба я вище від богів, щоб противитися їхній волі? Якщо так, то боги — пусті речі, іграшки людей. Я — людина. Я також поклоняюся богам, усім богам, бо я вірю в усіх богів, а то звідки б іще вони взялися?

Вона вирвалася з моїх пожадливих обіймів, і ми стояли та прислухалися до галасу на вулиці, кудою вояки вели Ісуса. На серці у мене було дуже важко, що така велична жінка може бути така нерозумна. Вона хотіла врятувати бога, хотіла стати вище за нього!

— Ти не кохаєш мене,— сказала Міріам поволі, і так само поволі згасала у неї в очах обіцянка, надто глибока й велика, щоб віддати її словами.

— Я кохаю тебе так дуже, аж навіть годі це уявити,— відповів я.— Я пишаюся тим, що кохаю тебе, бо я знаю, що гідний тебе кохати і гідний, щоб ти віддала мені своє кохання. Але Рим — моя друга мати, і якби я зрадив її, яку ціну мало б моє кохання?

Галас, що супроводив Ісуса і вояків, завмирав удалині вулиці. І коли вже його зовсім було не чути, Міріам повернулась іти, навіть не глянувши на мене.

Ще раз у відчаї я кинувся до неї і стиснув її в своїх обіймах. Я хотів посадити її на коня і помчати з нею і своїм загоном кудись у Сірію, якнайдалі від цього клятого божевільного міста. Вона пручалась. Я міцно притиснув її до себе. Вона відвернулась і вдарила мене по обличчю, але я не випускав її з обіймів, бо удар той був мені любий. І раптом вона безвільно завмерла. Стала холодна й нерухома, і я відчув, що в цій жінці, яку я держу в обіймах, уже нема кохання. Вона вже вмерла для мене. Повільно я випустив її з обіймів. Вона так само повільно повернулася, наче мене й не було, пішла через тиху кімнату і, не оглянувшись, зникла за завісами.

Я, Рагнар Лодброг, ніколи не вмів ні читати, ні писати. Але в своєму житті я чув багато мудрих розмов. Тепер я бачу, що не осяг великої майстерності євреїв, яку вони вичитували зі своїх законів, ані майстерності римлян, що її вони черпали зі своєї філософії та філософії греків. Але

я вмів говорити просто й щиро, як людина, що в житті пройшла від корабля Тостіга Лодброга і осель Брунанбура через увесь світ до Єрусалима й назад. Коли я прибув до Сірії, то просто й щиро доповів Сульпіцієві Квірінію про події, що сталися тоді в Єрусалимі.

РОЗДІЛ XVIII

Тимчасове припинення життя не є щось нове. Воно можливе не тільки в рослинному світі та в нижчих формах тваринного життя, але й у складному, високоорганізованому організмі людини. Каталепсія завжди однакова, хоч чим вона спричинена. З найдавніших часів індійські факіри силою своєї волі викликали в себе такий стан. Давно відомі випадки, коли вони живцем давали себе ховати. А скільки разів лікарі помилялися, брали каталепсію за справжню смерть і давали дозвіл закопувати в землю живих людей?

Коли у Сан-Квентіні мене катували пекельною сорочкою, я не раз міркував про тимчасове припинення життя. Пригадую, десь я читав, що мешканці далекого Сибіру часто засинали і спали протягом довгої зими, як ведмеді чи інші дикі звірі. Деякі вчені робили спостереження над цими людьми. Виявилося, що під час «тривалого сну» дихальні й травні процеси фактично спинялись, а серце билося так слабенько, що звичайна, недосвідчена людина не могла цього навіть помітити.

У такому стані процеси настільки пригасаюсь, що організмові майже не треба повітря та їжі. Саме тому я так сміливо кинув виклик начальникові Есертену та лікареві Джексону — нехай, мовляв, дають мені сто днів пекельної сорочки. Але вони не зважилися прийняти мій виклик.

Як мене зашнуровували на десять днів, я вже призвичаївся обходитися не тільки без їжі, а й без води. Мені було страх як неприємно під час моїх снів повертатися з глибини часу й простору до брудної дійсності й бачити огидну пику в'язничного лікаря, що силкувався увілляти мені в рот води. Спершу я попередив лікаря Джексона, що маю намір обходитись без води, коли лежатиму в сорочці, а тоді став опиратися їхнім спробам примусити мене пити.

Звісно, не обійшлося без боротьби, але після кількох невдалих спроб Джексон мусив поступитися. Після цього

час, що Дерел Стендінг пробував у сорочці, здавався лише хвилиною. Тільки-но мене зашнуровували, я негайно накликав на себе короткочасну смерть. Мавши вже досвід, я робив це просто і швидко. Я так скоро спиняв свої життєві процеси й свідомість, що навіть не встигав відчути страшного болю, коли припинявся кровообіг. Відразу наступала темрява. А опісля я, Дерел Стендінг, бачив знову світло і схилені наді мною обличчя. Мене розв'язували, і я знав, що десять днів минули, як одна мить.

Але які вони були чудові, які блаженні, ці десять днів, що я їх пережив у інших місцях та часі! Ці подорожі через довгий ланцюг існувань! Довга темрява, тоді туманне миготливе світло й мінливі, примарні «я», що ставали чимдалі виразніші у міру того, як яснішало довкруг!

Я багато думав про зв'язок цих інших «я» зі мною та про те, як мій досвід узгоджується з сучасною наукою про еволюцію, і переконався, що він не суперечить сучасним висновкам у царині еволюції.

Я, як і кожна інша людина, перебуваю в процесі росту. Я почався не тоді, коли народився, і навіть не тоді, коли мене зачато. Я ріс і розвивався протягом довгих тисячоріч. Увесь досвід моїх предків, а також досвід життя безлічі інших життів пішов на те, щоб створити духовну суть мого «я». Хіба ви не бачите самі? Вони всі становлять мою суть. Не матерія пам'ятає, а дух. Я — дух, що складається із спогадів про мої численні існування, які не мають кінця.

Звідки в мене, Дерела Стендінга, взявся цей сліпий гнів, що занапастив моє життя і привів мене до камери смертників? Певна річ, він не тоді з'явився, не тоді був створений, коли зачато дитину, що мала стати Дерелом Стендінгом. Цей мій сліпий гнів старіший за мою матір, далеко старіший і за найпершу матір людини. Моя мати, зачавши мене, не дала мені тієї дивовижної відсутності страху. Ніяка мати за всю еволюцію людини не створила ні страху, ні відваги. Страх і відвага, любов і ненависть, гнів та інші почуття існували раніше, ніж з'явилася перша людина. Вони росли, розвивалися й складалися в те, що мало стати людиною.

Я — це моє минуле. З цим погодиться кожний прихильник закону Менделя *. Всі мої попередні «я» мають у мені свій голос, відгукуються в мені, спонукують мене. За кожним моїм вчинком, за моєю запальністю, за проблиском

моєї думки стоїть тінь і відгук довжелезної низки інших «я», що існували раніше за мене і потім увійшли в мене.

Матеріал, з якого складається життя.— пластичний, і він не забуває. Вилийте його в яку завгодно форму — спогади минулого залишаться. Всі породи коней, від великих ширських бендюгів до маленьких шотландських поні, пішли від перших диких коней, що їх освоїла первісна людина. А все-таки й досі нікому не пощастило відучити коней від їхньої звички брикатися. Оце ж так і я, що складаюся також із тих перших приборкувачів коней, не можу визволитись від їхнього сліпого гніву.

Я — людина, народжена від жінки. Мої дні короткі, але моя суть—безмежна. Я був жінкою, народженою від жінки. Я був жінкою й народжував дітей. І я знову буду народжений. Я народжуватимуся незліченну кількість разів, а ці тупі йолопи круг мене гадають, що коли здавлять мені шию мотузом, то я перестану існувати!

Авжеж, мене повісять... і то незабаром. Тепер кінець червня. Мине скількись днів, і вони спробують мене здурити. З цієї камери поведуть мене до лазні. За тутешніми правилами, ми маємо купіль щотижня. Але назад до своєї камери я вже не повернуся. Мене одягнуть у чистий одяг і відведуть до камери смертників. Мені дадуть окремого наглядача. І вдень і вночі, коли я сплю чи прокидаюсь, я буду під безнастанним наглядом. Мені навіть не дозволять накритися укривалом з головою, щоб я не випередив державу і сам не задушився.

Увесь час на мене світитиме яскраве світло. Коли вже нарешті вони доволі вимучать мене, то якогось ранку виведуть у самій сорочці без коміра і виб'ють з-під ніг підпору. О, я знаю. Той мотуз, що мене на ньому повісять, буде добре натягнений. Не один місяць фолсомський кат розтягає його, прив'язавши тягар, щоб він не пружинив.

І впаду я глибоко. У в'язничній канцелярії є дуже дотепні таблиці, схожі на ті, по яких вираховують відсотки. На них позначено глибину падіння залежно від ваги жертви. Я так схуд, що їм доведеться спустити мене дуже глибоко, аби зламати мені карк. Тоді глядачі поскидають шапки, а лікарі, коли я ще висітиму, притискатимуть вуха мені до грудей і лічитимуть ледве чутні удари мого серця, аж поки сповістять нарешті, що я помер.

Яке безглуздя! Ці нікчемні гробаки гадають, що мене

можна вбити. Але я не вмру, я — безсмертний. Різниця тільки в тому, що я знаю про це, а вони ні.

Ще б пак! Я й сам колись страчував людей, себто — був катом. Я добре пам'ятаю про це. Але я послуговувався мечем, а не мотузкою. Меч — шляхетніший, хоч, власне, усі катівські знаряддя безсилі. Бо хіба можна знищити дух мечем або мотузкою?

РОЗДІЛ XIX

Разом з Морелом і Опенгаймером, що так само, як і я, роками гнили в темряві, мене вважали за найнебезпечнішого в'язня Сан-Квентіну. Знов же мене вважали за найупертішого, упертішого навіть від Опенгаймера. Тут упертість я розумію, звісно, як витривалість. Жахливі були спроби зламати їхній дух і тіло, а ще жахливіші були спроби зламати мене. Проте я витримав. Динаміт або тобі капець — такий був ультиматум начальника тюрми Ессертона, але дарма. Я не міг дати йому динаміту, а він не міг зробити мені капець.

Одначе це не тіло моє було витривале. Витривалим був мій дух. А все тому, що в колишніх існуваннях тяжкі знегоди загартували його і він став твердий, мов криця. Одне з цих переживань було для мене довгий час чимсь подібним до кошмару. Воно не мало ні початку, ні кінця. Я щоразу бачив себе на скелястому острівці. Хвилі билися об його береги. Острівець був такий низенький, що в бурю солоні бризки перелітали через найвище його місце. Дуже часто йшли дощі. Я жив у якомусь кам'яному лігві і дуже мучився, бо не мав вогню й живився сирим м'ясом. І так я мучився кожного разу. Я розумів, що це ж я опиняюся посеред якогось переживання, до якого в мене не було ключа. І тому, що під час короткочасної смерті я не міг своєю волею керувати цими мандрівками, я часто переживав саме той неприємний випадок. Єдиною привабою в ньому був час, коли світило сонце. Тоді я вигрівався на скелях, і пропасниця переставала мучити мене.

Я придумав собі одну розвагу з веслом і складаним ножем. Цілими годинами я вирізував на веслі маленькі літери й карби, що ними позначав кожний прожитий тиждень. Таких карбів було вже чималенько. Ножа я гострив на плоскому камені, і, мабуть, ні один цирульник не поводився так обережно з улюбленими бритвами, як я з ножем, і ні

один скнара не цінував так своїх скарбів, як я свого ножа. Він був мені такий дорогий, як життя, та, власне, він і був мені життям.

Я так часто вертався до своїх пригод на тому острівці, що одного разу, коли мене звільнили з пекельної сорочки, мені пощастило відтворити в пам'яті запис, вирізаний на веслі. Спочатку я згадав короткі уривки з нього, а далі пішло легше, треба було тільки скласти все докупи. Кінець кінцем я мав повний запис. Ось він:

«Хто випадково знайде це весло, довідається з напису, що Даніел Фос, народжений в Елктоні штату Меріленд, 1809 року покинув порт Філадельфію на бризі «Негоціант», що плив до островів Товариства. У лютому наступного року його викинуло на один пустельний острівець, де він збудував собі хижу й прожив багато років, живлячись тюленячим м'ясом. Тільки він залишився живий з цілої залоги названого судна, що нагналося на крижану гору і затонуло 25 листопада 1809 року».

Я дуже виразно бачив той запис, і він допоміг мені довідатися чимало про себе самого. Проте одне лишилося загадкою, якої мені ніколи не пощастило з'ясувати: де лежав мій острів? Далеко на півдні чи Тихого океану, чи Атлантичного? Я добре не знав курсу вітрильних суден, тому не можу сказати, яким саме шляхом «Негоціант» плив до островів Товариства: повз мис Горн чи повз мис Доброї Надії. Признаюся, я такий у цьому невіглас, що аж у Фолсомі довідався, де саме лежать острови Товариства. Японець-смертник, що про нього я згадував раніше, виготовляв вітрила до суден Артура Сювола, він і сказав мені, що, мабуть, пливти треба було повз мис Доброї Надії. Якщо так, то, знаючи день, коли бриг вирушив з Філадельфії, і день, коли він розбився, можна б легко визначити, де саме він розбився. На жаль, відомо тільки рік відплиття — 1809, отже, нещастя однаково могло статися і в Тихому, і в Атлантичному океані.

Один раз, змертвивши своє тіло, я дізнався-таки дещо про події, що передували моєму життю на острові. Почалося з хвилини, коли наш бриг нагнавсь на айсберг і розбився. Я оповім про це, щоб показати, який я був розважливий і як старанно обмірковував усі свої вчинки. Як ви побачите, моя розважливість і врятувала мене, і з цілої команди тільки я лишився живий.

Я прокинувся на своїй койці від страшному тріску, як і решта шестеро матросів, що спали внизу після вахти. Ми всі скочили на підлогу, розуміючи, що сталося. Всі, як є, стрімголов вихопилися на палубу. Але я знав, що нас чекає, і не квапився. Коли була можливість урятуватись, то тільки в баркасі. Ніхто не зможе довго пропливти в такій крижаній воді, і ніхто благенько вдягнений не витримає довго у відкритому човні. Я добре знав і те, скільки треба часу, щоб спустити на воду баркас.

Нагорі панувала страшенна метушня, хтось кричав: «Судно тоне!» А я при світлі олійної лампи, що несамовито розгойдувалась, похапцем шукав у своїй скрині потрібні речі. Я заглянув і в скрині своїх товаришів.— вони ж їм більше не були потрібні. Швидко й розважно я вибрав найміцніші й найпотрібніші речі. Я одяг на себе чотири найкращі вовняні сорочки, троє штанів і троє вовняних панчіх. Ноги стали величезні, і мої власні, дуже добрі чоботи не налізли на мене. Довелося взути чоботи Ніколаса Вілтона: вони були більші й навіть міцніші за мої. Зверху на свою куртку я одяг ще куртку Джеремі Нейлера, а поверх усього грубу парусинову бурку Сета Річардса, що її він недавно добре прооліїв.

Дві пари грубих рукавиць Джона Робертса, шаль, що йому сплела мати, та боброва шапка Джозефа Довса завершили моє вбрання. Нагорі гучніше залунали крики, що бриг тоне. Але я затримався ще на хвильку й напакував кишені пачками тютюну, які тільки міг знайти. На палубу я виліз аж тоді, коли не можна було гаяти ні хвилини.

З розірваних хмар виглянув місяць і освітив похмуру й дику картину. Скрізь виднілі поламані снасті та крига. На вітрилах, на шкотах, на реях і грот-щоглі — скрізь висіли крижані бурульки. В мене з'явилося дивне почуття полегкості, що не доведеться більше тягти й смикати важкі талі та збивати кригу, щоб промерзлі шкоти проходили крізь промерзлі блоки. Гураганний вітер був дуже холодний, що показувало на близькість айсбергів. Океан при місяці здавався крижаним.

Баркас спускали з лівого боку. Люди натужно тягли по обмерзлій палубі бочки з харчами й кидали їх похапцем, щоб скоріше самим утекти з судна. Дарма капітан Ніколь намагався їх спинити. Справу вирішило море, ринувши з навітряного боку і змивши все в океан. Я бачив тільки, як люди купами, підскакуючи, полетіли за облавок. Пі-

дійшовши до капітана, я схопив його за плече й крикнув у саме вухо, щоб він спустився в баркас і не дав йому відчалити, а я подбаю про харчі.

Але часу в мене було обмаль. Ледве я встиг разом із другим помічником, Ейроном Норсрупом, спустити в баркас півдесятка бочок і скриньок, як звідти крикнули, що вони відчалюють. І мали рацію. З навітряного боку на нас мчав височенний айсберг, а з завітряного — був другий, і на нього нас несло.

Ейрон Норсруп стрибнув у човен поперед мене. А я почекав, щоб вибрати собі місце посередині. Там сиділо найбільше людей, і вони своїми тілами зм'якшать моє падіння. Я не хотів калікою пускатись у небезпечну подорож на баркасі. Щоб дати більше вільного місця веслярам, я проліз до корми, де сиділи звичайно офіцери. Звісно, у мене були ще й інші міркування: на кормі було вигідніше, ніж на вузькій прові, а до того ж краще завжди бути ближче до ютових матросів, коли б виник якийсь заколот, чого завжди можна сподіватися за таких обставин.

На кормі розмістилися старший помічник Волтер Дрейк, лікар Арнольд Бентам, Ейрон Норсруп та капітан Ніколь, що сидів біля стерна. Лікар нахилився над Норсрупом, що лежав на дні човна й стогнав. Йому не пощастило: стрибаючи, він зламав у стегні праву ногу.

Але нам тепер було не до нього, бо довелося налягати на весла. Ми опинилися між двома айсбергами, що мчали один на одного, а довкола шаленіло море. Ніколасу Вілтонові було незручно й важко гребти. Я порозсував бочки і, ставши навколішки обличчям до Ніколаса, почав щосили налягати на його весло. А спереду напружено працював веслом Джон Робертс. Йому допомагали Артур Гаскінс та юнга Бенні Гардвотер. Власне, у всіх було таке палке бажання докласти своїх рук, що часто-густо ми тільки заважали веслярам.

Тяжко було працювати, проте ми встигли відпливти метрів на сто. І тоді я, озирнувшись назад, побачив передчасну загибель нашого «Нецогіанта». Айсберги захопили його в лещата й розчавили, наче хлопчик достиглу сливу між пучок. За шаленим вітром та ревом моря нічого не було чути, хоч корпус корабля й палуба так гучно тріщали, ламаючись, що тихої ночі збудили б ціле село.

Боки судна легко й нечутно розплющились, палуба ви-

гнулася, понівечені уламки попадали в воду й зникли. На тому місці, де був бриг, терлись одна об одну дві крижані гори. Я відчув глибокий жаль, побачивши загибель нашого судна, однак тішився тим, що мені тепло в чотирьох сорочках та в трьох куртках.

Але ніч була холоднувата, навіть для мене, хоч я був одягнений найтепліше з усіх на баркасі. А як доводилося іншим терпіти — про це мені страх було й подумати. Щоб попочі не натрапити на крижину, ми ввесь час тримали вахту і пливли проти хвиль. Я раз по раз тер собі носа то одною рукавицею, то другою, боячись його відморозити. Згадуючи своє затишне життя в Елктоні, я ревно молився.

Настав ранок. Виявилося, що майже всі повідморожували собі що-небудь. Дуже зле було з Ейроном Норсрупом. Він не міг поворухнутися через розбите стегно, і лікар сказав, що обидві його ноги геть відморожено.

Баркас сидів глибоко у воді, бо був перевантажений. У ньому вмістилася вся команда брига, усі двадцять одни чоловік; двоє з них були ще хлопчаки: Бенні Гардвотер, тринадцяти років, та Ліш Дікері — шістнадцяти. Батьки Лішеві жили в Елктоні, у сусідстві з моєю ріднею. Харчові припаси на баркасі складалися з трьохсот фунтів яловичини та двохсот фунтів свинини. Кухар захопив ще з шість буханців хліба, але вони так намокли в солоній воді, що їх можна було не рахувати. Ми мали ще три невеличких барильця з водою та одне маленьке з пивом.

Капітан Ніколь відверто признався, що в цій недослідженій частині океану він зовсім не знає, де може бути земля. Лишалося тільки одне — спробувати дістатися до широт з лагіднішим кліматом, і ми це зробили. Розгорнули вітрила і за вітром подалися на північний схід.

Щодо розподілу харчів, то це питання ми розв'язали чисто арифметично. Якщо не лічити Ейрона Норсрупа, що, як ми знали, не міг довго прожити, наших припасів мало вистачити на двадцять п'ять днів, коли давати по фунтові в день на людину, і на п'ятдесят днів, коли по півфунта. Денну пайку встановили у півфунта. Я паював і видавав м'ясо під наглядом капітана; і — бог свідок — робив це чесно, хоча знайшлися такі, що бурчали від самого початку. Час від часу я ще ділився пачками тютюну, що ними понабивав свої численні кишені, хоч і робив це з великим жалем, а надто, коли тютюн одержував хтось такий, хто, на мою думку, не міг прожити більш як два-три дні.

Наші люди почали мерти. Причиною був не голод, а лютий холод, що захопив нас. Вижити могли тільки витривалі й тепло вдягнені. Я був міцний, витривалий, тепло вдягнений і не поламав собі ніг, як Ейрон Норсруп. Але він також був витривалий і хоч немилосердно обморозився, проте не вмирав. Перший помер Ванс Гесевей. Удосвіта одного сірого ранку ми знайшли його на прові човна. Він скорчився й зігнувся мало не вдвоє і геть замерз. Потім був юнга Ліш Дікері. Другий юнга, Бенні Гардвотер, прожив ще днів десять чи дванадцять.

У нашому човні було так холодно, що вода й пиво зовсім замерзли, і дуже важко було справедливо наювати шматки, що їх я відбивав Норсруповим складаним ножем. Ми брали ці шматки в рот і смоктали їх, аж доки вони танули. Крім того, коли знімалися хуртовини, на нас сипало снігом, хоч користі давав він небагато. Від нього ми діставали запалення слизової оболонки, в роті пекло, а це викликало ще пекучішу спрагу, вгамувати яку не було чим. Сніг та лід тільки збільшували запалення. Це призвело до смерті Ліша Дікері. За добу перед смертю він знепритомнів і вмер, бурмочучи в гарячці щось про воду, дарма що її нам не бракувало. Я здержувався якомога від спокуси смоктати лід і задовольнявся тим, що брав щунту тютюну за щоку,— це мені допомагало.

З тих, що померли, ми скидали всю їхню одежу. Голі вони прийшли на цей світ і голі поринали за облавок, у пітьму крижаного моря. Ту одежу розподіляли жеребкуванням. Так наказав капітан Ніколь, щоб уникнути всяких суперечок.

Сантименти були тут недоречні. Не знайшлося нікого, хто б до певної міри не радів, коли помирав хтось інший. Найбільше щастило в жеребкуванні Айзрелові Стікні. Коли, нарешті, помер і він, то на ньому був цілий склад одежі, що додав кілька днів до життя тих, хто лишився після нього.

Нас підганяв західний вітер, і ми все пливли на північний схід, хоч холод ніяк не спадав. Бризки води замерзали на дні човна, а пиво й воду я рубав так само, як і перше, Норсруповим ножем. Свого власного я беріг. Він був з доброї криці, з гострим лезом і дуже міцно зроблений, отож мені зовсім не хотілося його щербити.

Коли вже половина нашої команди опинилася в морі, баркас став вільніше триматися на воді. Легше було стер-

нувати, якщо налітав поривами вітер, та й узагалі повільнішало: можна було навіть вигідно розлягтись. Але серед матросів ширилось незадоволення. Приводом до нього були харчі. Капітан, старший помічник, лікар і я, обміркувавши наше становище, вирішили не збільшувати щоденної пайки — півфунта м'яса. Шестеро матросів, від імені яких виступив Тобіас Сноу, доводили, що оскільки половина людей померла, ми маємо вдвоє більше харчів, тим-то пайку треба збільшити до фунта на день. На це ми відповідали, що коли будемо додержувати півфунтового раціону, то подвояться наші шанси вижити.

Щоправда, вісім унцій солоного м'яса було малувато, щоб дати нам сили жити й терпіти лютий холод. Ми виснажились і через те легко обморожувалися. Носи й щоки у нас почорніли і посиніли від морозу, ми ніколи не могли зігрітися, хоч на нас тепер було вдвоє більше одежі, ніж раніше.

Минуло п'ять тижнів після того, як загинув «Негоціант». Незадоволення на їжу спричинило відвертий заколот. Уночі капітан застукав Джуда Гечкінса, коли той крав свинину з бочки. Виявилося, що інші п'ятеро були з ним у змові. Тільки-но Джуда Гечкінса зловили на гарячому, вони з ножами кинулися на нас, і в тьмяному світлі зір на баркасі зчинилася запекла бійка. Дуже дивно, що він тоді не перекинувся! Я мав підставу бути вдячним своїм сорочкам та курткам, що стали мені дуже в пригоді, бо крізь них удари ножем тільки трохи дряпали тіло, хоч у багатьох місцях проступила кров. Товаришів також урятувала одежа. Все скінчилося б тим, що ми б трохи почубилися, та й годі, якби старшому помічникові Волтеру Дрейку, здоровенному хлопцеві, не спало на думку покидати в море всіх бунтарів. Ми всі: і капітан Ніколь, і лікар, і я прилучились до нього, і за хвилину п'ятеро з шістьох уже борсалися у воді й одчайдушно чіплялися за човен. Капітан Ніколь та лікар вовтузились посеред баркаса із ножем — Джеремі Нейлером — і саме намірялися кинути його в море в той час, коли Дрейк, схопивши дошку, бив нею по пальцях тих, хто чіплявся за облавок. Я опинився без діла і був свідком його жахливої загибелі. Тільки-но Дрейк підняв дошку, щоб луснути щосили по пальцях Сета Річардса, як той глибоко пірнув у воду, а тоді, враз піднявшись на обох руках мало не в самий човен, схопив

старшого помічника й поволік його за собою в воду. Звісно, він його не випустив, і вони так і втопилися вкупі.

Тепер з цілої команди залишилося живих тільки троє: капітан Ніколь, лікар Арнольд Бентам та я. Через спробу Джуда Гечкінса вкрасти м'ясо в одну мить загинуло семеро чоловік. Мені було тільки шкода, що так багато теплої одежі затонуло марно в морі. Адже кожному з нас вона ще й як знадобилася б!

Капітан Ніколь і лікар були гарні, чесні люди. Коли двоє спали, а третій стояв коло стерна, він легко міг би красти м'ясо. Але цього ніколи не траплялося. Ми цілком звірялись один на одного і ладні були радше вмерти, аніж зрадити цю довіру.

Ми ввесь час задовольнялися півфунтовою пайкою м'яса на день і користалися з усякого сприятливого вітру, щоб просунутись далі на північ. Аж ось чотирнадцятого січня, за сім тижнів після аварії, ми досягли нарешті тепліших широт. Справжнього тепла ще не було, але крижаний холод уже не дошкуляв нам.

Західний вітер несподівано вщух, і ми чимало днів кружляли на місці. Було або зовсім тихо, або вітер віяв нам у лице, іноді навіть кілька годин поспіль. Звісно, годі було й думати пливти далі на веслах: ми були занадто виснажені, а човен занадто важкий. Ми тільки заощаджували припаси й сподівалися, що бог зглянеться на нас. Усі троє ми були щирі християни і взяли собі за звичай щодня, перед тим як ділити харчі, гуртом молитися. До того ж ми часто молилися й кожен поодинці.

Наприкінці січня нашим харчам уже підходив кінець. Свинина вся вийшла, і тепер у порожню бочку ми набирали дощової води. М'яса лишалося декілька фунтів. За всі дев'ять тижнів, які ми провели у відкритому човні, ми ні разу не бачили вітрила і ніяких ознак землі. Капітан Ніколь не крився з тим, що після шістдесяти трьох днів плавання він не може сказати, де ми.

Двадцятого лютого ми з'їли останній шматок м'яса. Краще не спинятись докладно на тому, що сталося за наступні вісім днів. Я розповім тільки те, що показує, які люди були мої товариші. Ми голодували занадто довго, у нас не лишилося ніякого запасу сил, і коли харчі зовсім вийшли, ми хутко почали підупадати.

Двадцять четвертого лютого ми спокійно обміркували своє становище. Ми всі троє були люди міцні духом, ви-

тривалі й сповнені жадоби до життя. Помирати ніхто з нас не хотів, і ніхто своєю волею не дав би себе в жертву заради двох інших. Ми прийшли до згоди в трьох пунктах: ми повинні мати харчі; ми повинні вирішити це жеребкуванням; ми кинемо жереб завтра вранці, якщо не здійметься вітер.

Уранці повіяв ходовий вітер, не сильний, але рівний, і ми рушили на північ, покриваючи, щоправда, лише по два вузли *. Вітер віяв цілих три дні, і ми посувалися з такою самою швидкістю. Незважаючи на жахливе знесилення, ми не ламали своєї постанови і пливли далі.

Але настав ранок двадцять восьмого лютого, і ми зрозуміли, що далі нема як відтягувати. Наш баркас сонно хитався на тихій безвітряній поверхні моря. Нерухоме похмуре небо не віщувало вітру. Я відрізав три однакових шматочки від своєї куртки. У тканині одного з цих шматків був клаптик брунатної нитки. Хто його витягне — той пропав. Усі три шматочки я поклав у свою шапку і накрив капітановою.

Усе вже було готове, але ми ще сподівалися на щось. Кожен мовчки довго молився богу, знаючи, що доля тепер у його руках. Я знав, що я чесна й гідна людина, але товариші мої були такі самі чесні й гідні люди. Тому мене бентежила думка, як бог розв'яже таке важке й делікатне питання.

Капітан за своїм правом і обов'язком потягнув перший. Він засунув руку в шапку й деякий час чекав. Заплющивши очі, він ворушив губами, проказуючи останню молитву. Його шматочок був без брунатної нитки. І справедливо,— мусив я погодитись. Капітанове життя добре було мені відоме. Він був чесний, щирий, побожний чоловік.

Тепер нас лишилося тільки двоє. Лікар і я. Чи той, чи той. За корабельними правилами, тепер була його черга тягти жеребок. Ми знову почали молитись, і я намагався пригадати своє життя й коротко підсумувати добре й погане, що я зробив у своєму житті.

Моя шапка, накрита шапкою капітана Ніколя, була, як і перше, в мене на колінах. Лікар засунув у неї руку й кілька хвилин перебирав там пальцями. У мене майнула думка, чи не можна намацати в тканині ту нитку?

Він вийняв руку. На шматочку була фатальна нитка. Я покірно, як міг, подякував богові за велике його милосердя до мене і поклав собі ще ретельніше, ніж досі, до-

держуватись його заповітів. А за хвильку в мене з'явилося мимоволі відчуття, якого я не міг у собі вгамувати: капітан і лікар були ніби трохи розчаровані. За становищем і у своїх стосунках вони були ближчі один до одного, ніж зі мною. Але я був твердо переконаний, що вони чесні люди і не зламають свого слова.

І я не помилився. Лікар оголив руку і вийняв ножа.

— Я народився в Норфолку у Вірджінії,— звернувся він до нас, перше ніж розрізати собі жилу.— Там, я сподіваюся, тепер моя дружина і троє дітей. Єдиної милості прошу у вас — сповістити мою безталанну родину про мою гірку долю, коли хтось із вас буде такий щасливий, що вернеться на батьківщину.

Потім він попросив у нас кілька хвилин, щоб помолитись. Капітан і я не могли вимовити ні слова. Ми тільки кивнули на знак згоди.

З нас трьох Арнольд Бентам, безперечно, найкраще володів собою. Я страшенно мучився, та й капітан Ніколь, я певен, страждав не менше. Але що ми могли вдіяти? Ми чесно й справедливо повелися, і розсудив нас бог.

Проте коли Арнольд Бентам скінчив молитися й намірився відібрати собі життя, я не витримав і крикнув:

— Стривайте! Ми стільки вже намучилися, що можемо ще трохи потерпіти. Тепер ранок. Підождім до смерку. Коли нічого не трапиться й не буде надії, що наша жахлива доля може змінитись на краще, тоді, Арнольде Бентаме, робіть те, що ви вирішили.

Він глянув на капітана, чи той пристане на мою пропозицію. Капітан лише кивнув, не годен вимовити й слова. В його вогких суворих очах відбилося стільки вдячності, що я не міг її не помітити.

Я не вважав і не міг вважати за злочин те, що мені й капітанові Ніколю судилося скористатися зі смерті Арнольда Бентама.

Я не міг повірити, аби любов до життя, що керувала нашими вчинками, заклав у наші груди хтось інший, а не бог. Така його воля, і ми, мізерні його створіння, мали тільки скоритися і виконати її. А все ж бог зласкавився до нас і в безмежному милосерді своєму не допустив, щоб ми зробили те страшне, хоч і справедливе діло.

Не минуло й чверті години, як вогкий і холодний порив вітру налетів із заходу і обвіяв нам обличчя. Ще з п'ять хвилин наше вітрило напнулося, і ми зрушили з місця.

За стерно взявся Арнольд Бентам.

— Побережіть свої сили,— сказав він.— Нехай я витрачу ту краплину, що лишилася в мене, щоб більші були ваші шанси вижити.

Вітер дужчав. Лікар стернував, а ми з капітаном Ніколем лежали на дні човна. Знесилені до краю, ми ввесь час дрімали, і перед нами зринали дорогі образи з далекого й такого недосяжного давнішого нашого життя.

Вітер щораз дужчав і налітав рвучкими подувами. Небом перебігали густі хмари, звістуючи бурю. Близько полудня Арнольд Бентам, що не випускав стерна з рук, повалився непритомний, але перше, ніж човен став забавкою бурхливого моря, ми з капітаном Ніколем налягли на стерно всією силою наших зморених рук. Ми погодились, щоб капітан Ніколь, який, відповідно до свого рангу, перший тягнув жереб, тепер також перший став коло стерна. Зміняли один одного ми через кожні п'ятнадцять хвилин, бо були такі кволі, що не могли витримати довше.

З полудня море вже грізно клекотіло. Якби не таке розпачливе становище, то нам треба було б замість вітрил кинути плавучу кітву й пустити човен за вітром, бо ж ми могли опинитися боком до нього, і тоді хвилі вмент перекинули б човна.

Арнольд Бентам увесь час радив нам кинути плавучу кітву. Він розумів, що ми не пускали вітрила тільки в надії, що веління долі може не здійснитися. Він був шляхетний чоловік. Але такий самий був і капітан Ніколь; його холодні очі набрали тепер відтінку криці. І хіба я міг в їхньому товаристві виявитися не таким шляхетним? Того жахливого надвечір'я я не переставав дякувати богові, що звів мене з такими двома людьми. Вони, цих двоє чоловіків, були сповнені справедливості, і хоч що б зі мною сталося, я відчував, що таке товариство було мені винагородою за все. Так само, як і вони, я не хотів помирати, але смерті не боявся. Сумнів, що на хвилину був закрався до мене, давно вже розвіявся. Суворе було наше випробування, і люди були суворі, проте шляхетні, справді божі обранці.

Я перший побачив. Арнольд Бентам, примирившись із своєю смертю, і капітан Ніколь, близький до того самого, лежали на дні човна й перекочувалися, мов дві бездушні колоди. Я стернував і раптом побачив... Баркас, підстрибуючи на піняв хвилях під натиском вітру, що надимав

вітрило, враз піднявся на гребінь, і я побачив поперед себе невеликий скелястий острівець, об який билися хвилі. Він був не далі, як за півмилі від нас. Я закричав так, що ті двоє в човні, вчепившись за облавок, звелися навколішки й почали дивитися, куди я показував.

— Стернуй просто туди, Деніеле,— пошепки наказав капітан.— Якби там була якась бухта... може, й є... Це наш єдиний порятунок.

Знову він озвався тоді, коли ми підпливли з завітряного боку до цього жахливого берега без жодніcінької бухти.

— Стернуй на нього прямо, Даніеле. Ми такі кволі, що не доберемось туди проти вітру, якщо нас пронесе повз острів.

Він мав рацію. Я послухався. Він вийняв годинника і глянув на нього. Я запитав, котра година. Була п'ята. Він простяг руку Арнольдові Бентамові. Той узяв її і безсило стиснув. Вони обидва подивились на мене, наче поглядом прощалися зі мною. Я зрозумів, що вони прощаються. Бо ж хіба могли такі знесилені істоти, як ми, дістатися живими до скелястого берега крізь страшний прибій, що клекотів серед скель?

Футів за двадцять від берега човен перестав мене слухатися. Ще хвилина — він перекинувся, і я заборсався в солоній воді. Своїх товаришів я більше не бачив. На щастя, я не випустив з рук стернового весла, і воно підтримало мене на поверхні, і знов, на щастя, слушної хвилини море викинуло мене на пологе узбіччя єдиної неприступної скелі на цьому страшному березі. Я не покалічився і навіть не забився. З виснаження в мене паморочилося в голові, проте я зібрав усі сили й відповз вище на скелю, щоб мене не змила хвиля.

Врешті я звівся на кволі ноги, збагнувши, що доля врятувала мене, і я подякував богові. Човен уже розбився на друзки, і я хоч і не бачив, але виразно уявляв собі, які побиті та попівечені мають бути тіла капітана та Арнольда Бентама. На пінявому гребені хвилі мигнуло весло, і я, наражаючись на небезпеку, витяг його. Відчуваючи, що непритомнію, я впав навколішки, але моряцький інстинкт допоміг мені відповзти по гострому камінню далі від моря. І вже зовсім знепритомнів і повалився на землю я аж там, куди не досягали хвилі.

Тієї ночі я був усе одно що мертвий — я лежав задубілий і тільки деколи відчував, що мені страшенно холодно

і що я ввесь мокрий. Вранці мене посів невимовний страх. Ніде жодної рослини, жодної билинки на цих похмурих скелях, що підіймалися з морської безодні. Увесь острів, чверть милі завширшки й півмилі завдовжки, являв собою купу голого скеляччя. Я не знайшов нічого, що підживило б моє виснажене тіло. Мене мучила спрага, але ніде не було ні краплі прісної води. Даремно я пробував на смак воду з кожної заглибини в камінні. Буря залляла увесь острівець морськими бризками, і скрізь була тільки солона вода.

Від баркаса не лишилось анічогісінько, жодна трісочка не виплила й не показала того місця, де він був. Усе моє майно складалося з одежі, доброго міцного ножа та весла, яке я витягнув із моря. Буря вщухла. Цілий день, хитаючись і падаючи, я плазував і все шукав води, роздираючи до крові руки й коліна.

Уночі я заховався від вітру за скелею і був такий близький до смерті, як ніколи досі. Почалася злива, та вона тільки погіршила моє становище. Я поскидав свої куртки і порозстеляв на камінні, щоб добре просочити їх водою, але як почав викручувати з них воду собі в рот, то дуже розчарувався: виявилося, що моя одежа просякла морською сіллю, коли баркас перекинувся і я впав у океан. Я ліг горілиць і почав ротом ловити дощові краплі. Це була тапталова мука, а все ж таки я трохи відволожив рот, і це врятувало мене від божевілля.

Другого дня я був зовсім хворий. Нічого не ївши стільки часу, я почав пухнути до жахливих розмірів. Пухли руки, ноги й усе тіло. Коли злегка надавити, пальці глибоко входили в тіло, і потім ямки після них довго не вирівнювались. Але доля хотіла, щоб я жив і робив усе, щоб жити. Я старанно повичищав руками від солоної води кожну западину в камінні, сподіваючись, що нова злива наповнить їх водою і її можна буде пити.

Моя гірка доля та згадки про рідних, які залишилися в Елктоні, доводили мене до такого смутку, що я часом на цілі години непритомнів, і це було великою втіхою, бо я не відчував тоді своїх мук, а вони б заневне мене доконали.

Уночі мене збудив дощ. Я почав повзати від одної западини до іншої, хлебтав з них воду і вилизував мокре каміння. Вода була питна, хоч і солонувата. Це мене врятувало. Вранці я прокинувся геть спітнілий, але гарячки не мав.

Удень виглянуло сонце, вперше, відколи я опинився на острові, і я заходився сушити на камінні свою одежу. Воду я пив потроху. Я підрахував, що, як ощадитиму, то її вистачить на десять днів. І яким багатим я почував себе, мавши стільки цієї солонуватої води! А як ще знайшов мертвого тюленя, давно вже викиненого на скелі, то був би не помінявся своїм багатством навіть з купцем, що доніру привіз із чужих країв повні комори добра та й мав повні скрині грошей. Я відразу впав на коліна і подякував богові. Я тепер знав, що він не хотів моєї смерті і з самого початку беріг мене.

Знаючи, що мій шлунок дуже виснажений, їв я по маленькому шматочку. Якби я піддався своїй цілком природній пожадливості, то вона б убила мене. Здавалося, що смачніших шматків м'яса ще зроду не мав я у роті, і, сказати правду, я кілька разів плакав з радості, дивлячись на тюленя, хоч він уже почав псуватись.

Серце моє знов забилося в надії. Решту м'яса я дбайливо заховав, а ямки з водою понакривав плоскими каменями, щоб вона не випаровувалася проти сонця та щоб вітер не понаносив туди солоних бризок. Крім того, я назбирав водорості і висушив їх на сонці, щоб моєму знесиленому тілу було м'якше лежати на скелі, де я влаштував собі житло. Вперше за багато днів я одяг сухе вбрання і заснув тяжким сном виснаженої людини, до якої вертається здоров'я.

Другого дня я прокинувся зовсім в іншому стані. Сонця не було, але це не пригнічувало мене. Я бачив, що бог не забув мене, поки я спав, і приготував мені ще одне чудо. Я не йняв віри своїм очам, я навіть протер їх. Бо на скелях, на березі моря, скрізь — скільки око сягало — лежали тюлені, тисячі їх, а в воді гралися ще тисячі. Можна було оглухнути від їхнього жахливого вереску. Передо мною лежало стільки харчів, що їх вистачило б командам десятків кораблів. Треба було тільки взяти ці харчі.

Схопивши весло, — більш нічого дерев'яного не було на острові,— я почав обережно підступати до тюленів. Скоро я збагнув, що ці морські створіння не знали людини. Вони не боялися мене; бити їх веслом по голові могла б і дитина.

Але коли я вбив третього й четвертого тюленя, на мене напав якийсь шал, я убивав, убивав і убивав, наче боже-

вільний. Цілих дві години, не зупиняючись, я вимахував веслом, аж поки зовсім вибився з сили. Не знаю, скільки даремних жертв я ще міг би взяти на своє сумління, бо ті, що залишилися живі, раптом, ніби на команду, кинулись у воду і зникли.

Забитих було понад дві сотні, і мені стало страшно й соромно своєї несамовитої жадоби вбивати. Це був гріх, безглузде марнотратство. Підживившись як слід здоровою і свіжою їжею, я заходився, скільки вистачить сил, виправляти те, що вчинив, і працював, аж поки смеркло. Але перше як почати важку роботу, я подякував милосердному богові, що послав мені таке диво. Потім я білував тюленів, різав м'ясо пасами і розкладав його сушитись на камінні. Знайшовши осадки солі в розпадинах скель з навітряного боку, я понатирав нею м'ясо, щоб не псувалося.

Цілих чотири дні я працював і дуже пишався тим, що жоден шматок м'яса не пропав марно. Безперервна робота принесла тільки користь моєму організмові, що швидко віджив, діставши доволі свіжих харчів. І ще один доказ ласки провидіння: за всі вісім років, що я пробув на острові, ні разу так довго не стояли сонячні дні, як тоді, коли я набив стільки тюленів.

Минули місяці, перше ніж вони знову з'явилися на березі. Але весь той час я не ледарював. Я збудував собі з каміння хижку, а поряд із нею комору, щоб ховати сушене м'ясо. Зверху хижку я обшив тюленячими шкурами, і дощ мені вже не дошкуляв. Коли він стукотів по шкурах, я мимоволі думав, яку неймовірно високу ціну на лондонському хутряному ринку дали б за цей дах, що охороняв від стихій самітного загублепого моряка.

Незабаром я похопився, що треба якось вести рахунок часові, бо скоро загубив би лік дням і не знав би, коли неділя, день господній.

Я намагався пригадати, як рахував час на баркасі капітан Ніколь, і кілька разів, щоб не було ніякого сумніву, порахував подумки дні й ночі, що їх я провів на острові. Я поклав перед хижкою сім каменів, що правили мені за тижневий календар. На веслі в одному місці я позначав кожний прожитий тиждень, а в другому на тому самому веслі — кожний місяць, не забуваючи й додаткових днів до кожних чотирьох тижнів місяця.

Таким чином я спромігся належно відзначати день господній. Не маючи змоги на щось більше, я вирізав на весла коротеньку псалму, відповідну до мого становища, і неодмінно співав її щонеділі. Господь у своєму милосерді не забув мене, і я протягом усіх тих восьми років щоразу в належний час не забував віддавати йому хвалу.

Дивна річ, як багато треба було працювати за моїх тодішніх обставин, щоб задовольнити найпростіші потреби людини щодо їжі та захистку. Особливо перший рік не було часу ледарювати. Щоб побудувати оселю — простісіньке лігво серед каміння,— треба було не менше як півтора місяця. Сушіння та вишкрібування тюленячих шкур, щоб вони стали м'які і хоч трохи придатні на одяг, забирало у мене ввесь вільний час протягом багатьох і багатьох місяців.

Потім важливою справою була питна вода. Кожна буря наносила в мої ямки з водою стільки солоних бризок, що часом мені доводилось дуже скрутно, поки траплявся дощ без великого вітру. Знаючи, що навіть крапля точить камінь, я вибрав великий, добрий і міцний камінь і взявся маленьким камінчиком видовбувати в ньому ямку. За п'ять тижнів важкої непастанної праці я мав щось подібне до глечика на яких півтора галона. Потім я в такий самий спосіб зробив собі глечика на чотири галони, згаявши на це дев'ять тижнів. Я повидовбував і маленькі глечики, а один великий, на вісім галонів, що над ним я попрацював сім тижнів, несподівано розколовся.

Однак аж на четвертий рік перебування на острові, коли я вже змирився з думкою прожити тут до кінця свого віку, я виготовив найкращий свій витвір, попрацювавши над ним вісім місяців. Зате він був міцний, мав щільну покришку і міг умістити більше як тридцять галонів води. Цей кам'яний посуд так мене тішив, що часом, забувши всю свою скромність, я відчував гордість, дивлячись на нього. Він мені, звісно, здавався куди кращим, ніж якійнебудь королеві її найфіліграннішний посуд. Я зробив і маленький глечик на одну кварту, щоб переносити воду з ямок у свій великий глек. Коли я скажу, що цей маленький глечик важив мало не тридцять фунтів, то читачеві стане ясно, що навіть збирати дощівку було нелегко.

Отак я поступово поліпшував обставини свого самотнього життя. Я закінчив будувати хижку, зробив її затишнішою і надійнішою, а харчів сушених і солоних я завжди

мав не менше як на шість місяців. За все це, необхідне до життя, чого годі було сподіватися на безлюдному острові, я повинен був щиро дякувати богові.

Хоч я не мав ніякого товариства, не кажу вже людської істоти, але бодай навіть кішки чи собаки, проте мирився зі своїм становищем краще, ніж помирилися б тисячі інших людей на моєму місці. На цьому безлюдному острові, куди закинула мене доля, я почував себе щасливішим за багатьох тих, кого за ганебні вчинки засудили коротати дні в самотинному ув'язненні й прислухатися, як безперестану, мов лихий вістряк, точить їх сумління.

Дуже сумним уявлялося мені майбутнє, хоч я, одначе, не втрачав надії, що провидіння, яке кинуло мене на ці голі скелі, коли я гинув з голоду і мало не затонув у морі,— це саме провидіння пошле мені когось на порятунок.

Позбавлений змоги спілкуватися з людьми, не маючи звичайних життєвих вигод, я при тім чудово розумів, що моє відлюдне становище має й певні переваги. Увесь острів, хоч який він малий, був у моєму володінні. Ніхто не міг би заперечувати моє право на нього, хіба що якесь чудовисько з морського дна. А що острів був неприступний, то ночами мій спокій не порушував страх, що прийдуть людожери чи хижі звірі. Я не переставав навколішки дякувати богові за таку ласку.

Але людина — дивна й незрозуміла істота. Ще ось недавно я благав у бога найбільшої ласки — щоб мати вдосталь бодай хоч поясованого м'яса й не дуже солоної води, а тепер, діставши досхочу доброго м'яса та питної води, я став відчувати незадоволення. Мені треба було вогню і захотілося відчути в роті смак вареного м'яса. Дедалі більше я тужив за смачними стравами, що були щодня в нас на столі в Елктоні. Хоч як я змагався, проте моя уява була дужча за мою волю, і вона дражнила мене, малюючи спокусливо смачні речі, що їх я їв раніше і ще їстиму, якщо мене хтось звідси врятує.

В мені, мабуть, жив давній Адам, жили всі хиби цього прабатька, що перший повстав проти заповідей божих. Людина — без міри дивна істота, завше ненаситна, завше невдоволена, у вічному розладі з богом і сама з собою. Дні її сповнені бентежних і даремних змагань, а ночі — даремних снів і бажань, непотрібних та химерних. Отож і мене мучило бажання курити, і сон мій часто був для мене мукою, бо тоді моїх забаганок ніщо не стримувало.

Тисячі разів я бачив уві сні повні бочки тютюну, навіть цілі комори, бачив, що ним навантажено кораблі і засіяно цілі плантації. І все те було тоді моєю власністю.

Але я мстився за це собі самому. Я непастанно молився й карав своє тіло важкою працею. Не мавши змоги прикрасити свою душу, я намагався бодай поліпшити свій пустельний острів. За чотири місяці я виклав мур на тридцять футів завдовжки і на дванадцять заввишки. Він захищав мою хижку під час великих штормів, коли весь острів здавався маленьким буревісником у пащі страшної потвори. Я гадаю, що недарма витратив стільки часу. Відтоді я лежав у тиші й спокої, а над головою ревла буря і розливалися цілі річки води.

На третій рік перебування на острові я взявся будувати кам'яну вежу. Певніше сказати, то була квадратова піраміда на широкому підмурку, що поступово вужчала до вершини. Я міг будувати тільки так, бо на острові не було жодної деревини, щоб звести риштування. Піраміду я закінчив аж наприкінці п'ятого року. Вона стояла на найвищому місці острова. Отже, коли найвище місце острова піднімалося на сорок футів над рівнем моря, а моя піраміда ще на сорок футів від цього місця вгору,— то виходить, що я зробив острів удвоє вищим, і все це голіруч. Може, хтось нерозважний скаже, що своєю будовою я порушив господній план створення світу? Одначе це не так. Хіба я сам, з тією купою скель, що здіймаються у пустельному океані, не був також частина господнього плану? Хіба мої руки, що працювали над пірамідою, моя спина, що згиналась і випростовувалася, пальці, що схоплювали каміння,— хіба все це також не входило в господній план створення світу? Що більше я думав над цим питанням, то дужче переконувався, що мав слушність.

На шостий рік я збільшив основу своєї піраміди, а через вісімнадцять місяців після цього моя споруда здіймалася вже на п'ятдесят футів. Але будував я не Вавілонську вежу, моя споруда мала цілком реальну мету: з її вершка я міг оглядати океан на дальшу відстань і шукати, чи не з'явиться де судно, а крім того, збільшувалась можливість, що хтось із судна випадково побачить острів. Ще й те чимало важило, що піраміда підтримувала мій дух і зміцнювала здоров'я. Мої руки були зайняті, і сатані не було чого робити на острові. Тільки вві сні він мучив мене,

показуючи розмаїті наїдки й те погане зілля, що зветься тютюном.

Вісімнадцятого червня, на шостий рік перебування на острові, я побачив на обрії вітрило. Воно пропливло з завітряного боку так далеко, що мене не могли помітити з судна. Але я не відчув болючого розчарування, навпаки, я ще й зрадів. Вітрило підтвердило те, в чому я досі деколи сумнівався, а саме, що кораблі заходять і в цю частину океану.

На цей час у тому місці, де тюлені звичайно вилізали на скелі, я вибудував загороду, невисокий мур, що двома кінцями спускався в море, а з другого боку був суцільний. Виходило щось подібне до мішка, в якому я міг зручно вбивати тюленів, не тривожачи тих, що були зокола, і не дозволяючи пораненому чи переляканому тікати й здіймати переполох у цілій зграї. Коло цієї споруди я працював аж сім місяців.

Дні минали, і я вже майже змирився зі своєю долею, а диявол чимраз рідше з'являвся мені вві снах, щоб мучити первісного Адама, безкарно показуючи йому тютюн та смачні страви. Я їв свою тюленину і вважав, що вона дуже смачна, пив прісну дощівку, якої завжди мав удосталь, і віддавав хвалу богові. І бог таки не покидав мене зі своєю ласкою, бо за весь час життя на острові я хворів тільки двічі, та й то з власної вини, про що я оповім далі.

На п'ятому році, ще перше ніж я переконався, що кораблі випадково запливають і сюди, я почав вирізати на своєму веслі нотатки про найвидатніші події, що сталися зі мною відтоді, як я покинув мирні береги Америки. Я вирізав якнайдрібніші літери, але намагався, щоб вони були чіткі й тривкі. Хоч як я пильно працював, а часто за день вирізував не більше п'яти-шести літер.

На той випадок, якби мені не судилося повернутись до своїх друзів і до своєї родини в Елктоні, чого я так гаряче прагнув, я вирізав на широкому кінці весла запис про свою гірку долю, про що я вже згадував на початку цієї оповіді.

Це весло, що так пригодилося мені в біді, берегло тепер на собі оповідання про мою долю та про долю моїх товаришів, тому я дуже пильнував його. Я вже більше не бив ним тюленів, для цього в мене був грубенький кам'яний дрючок на три фути завдовжки, над яким я попрацював цілий місяць. Щоб уберегти весло від вологи тощо, бо в

тиху годину я ставив його на вершку піраміди і чіпляв на ньому прапор, власне, одну з моїх коштовних сорочок, я зробив на нього чохол з добре вичинених тюленячих шкур.

У березні, на шостий рік перебування на острові, мені довелося пережити таку страхітливу бурю, якої навряд чи й бачила коли людина. Увечері, годині о дев'ятій, з південного заходу пасунули чорні хмари й знявся холодний вітер. Близько одинадцятої години він перейшов у страшний ураган з такими громами та блискавками, яких я ще зроду не чув і не бачив.

Я вже почав боятися за самий острів. Величезні хвилі набігали на нього з усіх боків і тільки не досягали вершини піраміди. Там я мало не задушився від вітру та солоних бризок. Я добре розумів, що не загинув лише завдяки своїй запопадливості, звівши піраміду і подвоївши тим самим висоту острова.

Вранці я мав ще більше причин, щоб віддати хвалу богові. До моєї дощівки пахлюпалося солоних бризок, крім тієї, що була в найбільшій посудині під захистком піраміди. Я знав, що при ощадності мені вистачить її до першого дощу, навіть як він і запізниться. Хатину мою змило безслідно, від моїх чималих запасів тюленини залишилась тільки купка мокрої кваші. Але я був приємно здивований, побачивши на скелях силу-силенну викиненої хвилями риби, що своїм виглядом нагадувала голованів. Я набрав цієї риби аж тисячу двісті дев'ятнадцять штук, випатрав її і висушив проти сонця, як сушать тріску. Така приємна переміна харчів мала й прикрий наслідок: я переївся і другої ночі трохи не помер.

На сьомий рік, також у березні, над островом промчав страшний шторм. Після нього я знайшов величезного кита, ще свіжого, щойно викиненого морем високо на берег. Можна собі уявити мою радість, коли в середині цієї велетенської тварини я знайшов звичайний китобійний гарпун з кількома сажнями прив'язаного до нього мотуза.

До мене знову повернулась надія, що я, мабуть-таки, колись виберуся з цього пустельного острова. Китоловн, напевне, заходять у ці моря, треба тільки не втрачати мужності, і рано чи пізно порятунок прийде. А тим часом я ж сім років харчувався самою тюлениною, тож і не диво, що, допавшись до зовсім іншого соковитого м'яса, я не витримав і наївся так, що знову трохи не вмер. І цього

разу, і того, коли наївся риби, я заслаб тому, що мій шлунок, призвичаївшись до самої тільки тюленини, не міг перетравити нічого іншого.

З цього кита я зробив собі запас харчів на цілий рік. Крім того, на сонці в розколинах каміння я натопив багато трану. Посоливши його, я вмочав у нього шматки тюленини і так вони ставали смачніші. З коштовних залишків своїх сорочок я міг би навіть зробити гніт, а сталевим гарпуном викресав би вогню, щоб світити поночі. Але він мені був ні до чого, і певдовзі я про нього забув. Коли бог покривав землю мороком, мені не треба було ніякого світла, бо я привчав себе й улітку й узимку спати від зорі до зорі.

На цьому місці я, Дерел Стендінг, мушу перервати розповідь про давні свої існування, щоб сказати ось що: оскільки людська особистість це сума й наслідок життів попередніх поколінь, то чи міг начальник тюрми Есертон зламати мій дух мукою самотинного ув'язнення? Я — вічне життя, я витвір віків минулого, та ще й якого минулого! Що важили для мене десять днів і ночей у пекельній сорочці? Для мене, що колись був Даніелом Фосом і вісім років учився витривалості на тому самотньому бескетті серед далекого південного океану?

Минав восьмий рік мого перебування на острові, і я вже почав обмірковувати, як підняти свою піраміду на шістдесят футів. Аж раптом одного вересневого ранку, щойно прокинувшись, я побачив корабель. Він плив, спустивши вітрила, і майже так близько, що з нього могли б почути мій крик. Силкуючись, аби мене завважили, я став розмахувати веслом, гасати зі скелі на скелю й усіляко виявляв свою присутність, поки побачив, що на кормі судна з'явилися офіцери й почали дивитися на мене в підзорні труби. Вони відповіли мені, показавши на крайній західний ріг острова. Я кинувся туди й побачив човна, а в ньому шестеро людей. Виявилось, як я дізнався потім, що моя піраміда привернула увагу корабля, і він змінив курс, щоб ближче поглянути на цю дивну споруду, що височіла над островом.

Тим часом прибій був дуже сильний, і човен не міг причалити до негостинного берега. Зробивши кілька невдалих спроб, гребці дали мені знак, що вертаються на

судно. Отож уявіть собі мій розпач, коли я побачив, що не можу покинути цей пустельний острів! Схопивши своє весло (я давно вже вирішив подарувати його до музею у Філадельфії, якщо виберусь коли-небудь із цього острова), я кинувся наосліп у бурхливу піну прибою. Мені пощастило й вистачило снаги та спритності досягти до човна.

Не можу не згадати тут про один цікавий випадок. Течія знесла судно доволі далеко, і минула ціла година, доки ми допливли до нього. І ось тут я не витримав. Вісім років я мріяв про тютюн і тепер попросив другого помічника, що сидів коло стерна, дати мені пучку пожувати. Він натомість простяг свою люльку, набиту вірджінським тютюном найкращого гатунку. І що ж? Не минуло й десяти хвилин, як мене страшенно занудило. Причина була ясна. Мій організм зовсім очистився від тютюну, а тепер отруївся ним, як звичайно буває у хлопчаків, коли вони починають курити. І знову я мав нагоду віддати хвалу богові, і відтоді аж до самої смерті ніколи вже не вживав і ніколи не мав бодай бажання покуштувати цього поганого зілля.

Тепер я, Дерел Стендінг, повинен ще додати кілька дивовижних подробиць цього мого існування, яке я переживав, лежачи, сповитий пекельною сорочкою, в Сан-Квентінській в'язниці. Я часто думав про те, чи дотримався Даніел Фос своєї постанови й передав покарбоване весло до музею у Філадельфії?

Самотинному в'язневі нелегко зв'язатися з зовнішнім світом. Раз я попросив наглядача, а вдруге в'язня, скараного недовгим самотинним ув'язненням, послати листа кураторові музею й запитати про це. Обидва обіцяли виконати моє доручення й обидва не виконали. І тільки коли Еда Морела через дивну примху долі було звільнено з самотинної камери й настановлено на головного старосту всієї в'язниці — тоді тільки я дістав змогу відіслати листа. Я наводжу тут відповідь, одержану від куратора музею у Філадельфії. Ед Морел нишком передав її мені.

«Таке весло справді тут є. Але про нього мало хто знає, бо воно не виставлене в залах для відвідувачів. Я сам, обіймаючи свою посаду вісімнадцять років, досі не знав про нього.

Переглянувши давні записи, я вичитав, що це весло подарував музеєві якийсь Даніел Фос із Елктона в штаті Меріленді, 1821 року. Після довгих пошуків ми знайшли весло в комірчині на горищі, де складено всякий мотлох. Зарубини й текст викарбувано так, як ви описали.

Тоді ж таки подаровано й книжечку. Її написав названий Даніел Фос, і видана вона 1834 року в Бостоні фірмою Н. Коверлі. В цій книжечці описано вісім років життя людини, викиненої на безлюдний острів.

Мабуть, цей моряк на старість зубожів і продавав цю книжечку милосердним людям.

Мені дуже цікаво, як ви довідались про це весло, коли навіть ми, працівники музею, не знали про нього. Мабуть, ви прочитали про нього в якому-небудь щоденнику, що його видрукував цей Даніел Фос пізнішим часом? Буду радий одержати ще якісь відомості щодо цього і негайно поклопочуся, щоб весло й книжечку виставити в експозицію.

З повагою,
Госія Солсберті» [1].

РОЗДІЛ XX

Прийшов, нарешті, час, коли я примусив начальника Есертена беззастережно здатися, коли його ультиматум «динаміт або капець» став порожніми словами. Він мусив визнати, що не може замордувати мене пекельною сорочкою. Одні вмирали, пробувши у ній кілька годин, інші — після кількох днів. Їх, щоправда, встигали розв'язати й перенести до лікарні, поки наставав кінець. І лікар засвідчував, що вони вмерли... від запалення легенів, від Брайтової хвороби чи від хвороби серця.

Одначе мене начальник Есертен не зумів убити. Жодного разу не було потреби нести до лікарні моє закатоване, зболіле тіло, хоч він зробив усе, що міг, і не спинився навіть перед найжорстокішим. Адже було й таке, що він зашнурував мене аж у дві сорочки зразу. Цей

---

[1] *Примітка видавця:* Коли після страти професора Дерела Стендіша до рук нам потрапив рукопис його спогадів, ми написали до містера Госії Солсберті, куратора музею у Філадельфії, і одержали відповідь, що й весло, і книжечка справді існують.

випадок такий своєрідний, що я не можу не розповісти про нього.

Трапилось так, що одна сан-франціська газета (як усяка газета і як усяке комерційне підприємство, шукаючи собі вигідного ринку) надумала зацікавити радикальну частину робітництва в'язничною реформою. Профспілка мала в той час великий вплив, отож догідливі політики штату призначили сенатську комісію, що мала обстежити в'язниці.

Ця сенатська комісія *обстежила* (вибачте мені за цей глузливий курсив) і Сан-Квентінську в'язницю. Виявилося, що ніколи й не було зразковішого в'язничного закладу. Самі в'язні свідчили про це, і ніхто їм того не брав за зле. Подібні обстеження бували й раніше, і в'язні знали з досвіду, що до чого. Знали, з якого боку намащено хліб маслом, і знали, що їхні боки й усі ребра не вабаряться заболіти після свідчення... якщо воно не буде на користь адміністрації. О, повірте мені, читачу, так споконвічно ведеться. Такі речі були давні вже навіть у давньому Вавілоні, багато тисяч років тому, я добре це пам'ятаю, бо сам тоді гнив у в'язниці, якраз коли від палацових інтриг здригався цілий двір.

Як я вже сказав, кожний в'язень свідчив про людяність начальника Есертена. Вони так зворушливо оповідали про його щирість, про добру й різноманітну їжу, про лагідне поводження вартових, про пристойне утримання й чистоту всіх приміщень,— що опозиційні газети зчинили обурений гвалт, вимагаючи завести у в'язниці суворіший порядок, бо може трапитись таке, що чесні, але ледачі громадяни шукатимуть нагоди стати в'язнями.

Сенатська комісія відвідала й одиночні камери. Нам трьом нічого було втрачати і ні на що було сподіватися. Джейк Опенгаймер плюнув їм просто в обличчя й порадив забиратися до біса. Ед Морел розповів їм, які підлості робляться у в'язниці, і ображав начальника у вічі. Комісія порадила Есертенові спробувати на ньому якусь із тих давніх кар, що вже вийшли з ужитку, і яку раніше, при потребі, застосовували до таких невиправних в'язнів, як він.

Я намагався не ображати Есертена. Я свідчив хитро і, як учений, почав з дрібниць. Оповідав я цікаво, ступінь за ступенем захоплював своїх слухачів і збуджував у них бажання слухати далі. Я так майстерно сплів усе в

одне оповідання, що не було нагоди перебивати мене запитаннями. І мені пощастило сказати все, що я хотів.

Але, на жаль, з усього того, що я сказав, жодне слово не вийшло за мури в'язниці. Сенатська комісія висловила найкращу думку про начальника Есертена і взагалі про Сан-Квентін. Сан-франціська газета, що оголосила цей хрестовий похід, запевнила своїх читачів з робітництва, що Сан-Квентін більший за сніг, і, хоч пекельна сорочка, щоправда, існує, і її визнано законним знаряддям кари для невиправних, але теперішній людяний і справедливий начальник нізащо в світі її не застосовує.

І поки наївні простаки з робітників читали й вірили цьому, а сенатська комісія бенкетувала разом з Есертеном за рахунок платників податків, ми — Ед Морел, Джейк Опенгаймер та я — лежали в пекельних сорочках, сповиті з помсти трохи тісніше, ніж будь-коли.

— Та щоб вони позападалися! — простукав мені Ед Морел носаком черевика.

— Ану їх до біса! — долинуло від Джейка Опенгаймера.

Я й собі простукав про свою зневагу й гіркий сміх, потім згадав в'язниці у Вавілоні, усміхнувся великою космічною усмішкою і поринув у короткочасну смерть, що робила мене спадкоємцем усіх віків і повновладним господарем часу.

Так, любий читачу, тоді як у зовнішньому світі газети всіляко вибілювали в'язниці, а поважні сенатори бенкетували, ми, троє живих мерців, живцем поховані в самотинних камерах, укривалися потом з болю та муки.

По обіді начальник Есертен, розпалений вином, прийшов подивитися, що ми робимо. Мене, як завжди, знайшли непритомним. Лікар Джексон тоді вперше занепокоївся,— він підніс мені до носа нашатирного спирту й повернув мене до свідомості. Я посміхнувся до схилених наді мною голів.

— Сором! — буркнув Есертен, і з його червоного обличчя та з того, як важко у нього повертався язик, я зрозумів, що він п'яний.

Я облизав губи, даючи взнаки, що хочу води. Мені закортіло говорити.

— Ви — дурень,— змігся нарешті я вимовити виразно й холодно.— Ви — дурень, боягуз, ненюха, нікчемне й таке підле створіння, що навіть плюнути шкода на вашу пику! Опенгаймер був занадто лагідний до вас. А я скажу

без сорому, що не плюю на вас тільки тому, що не хочу принижувати ні себе, ні свого плювка.

— Мені вже терпець увірвався! — заревів він.— Я уб'ю тебе, Стендінгу!

— Ви п'яні! І я порадив би вам одне: коли вже ви натякаєте таке, то хоча б без свідків, цих ваших в'язничних псів. При нагоді вони викажуть на вас, і ви втратите посаду.

Але Есертен таки був п'яний.

— Одягніть на нього ще одну сорочку! — крикнув він.— Вважай, що тобі вже амба, Стендінгу! Але ми тобі не дамо подохнути в сорочці, ми поховаємо тебе з лікарні.

На мене одягли ще одну пекельну сорочку й зашнурували її не ззаду, а спереду.

— О боже, начальнику!— глузував я.— Надворі лютий мороз, і я вам дуже вдячний за дві сорочки — мені буде тепліш.

— Тісніше!— наказував він Елові Гачінсові.— Натисни ногою цю погань... Зламай йому ребра!..

Мушу визнати, що Гачінс так щиро ніколи ще не працював.

— Хочеш брехати на мене!— шаленів Есертен, наливаючись кров'ю з п'яної люті.— Побачиш, що тобі буде! Ти, Стендінгу, витяг нарешті свій номер... Тепер уже тобі кінець. Чуєш? Кінець!

— Ще одну ласку, начальнику,— прошепотів я. Мене так стиснули, що я майже непритомнів.— Дайте третю сорочку.

Стіни хитались навколо мене. Я напружував усю свою волю, щоб затримати свідомість, яку видавлювали з мене.

— Ще сорочку... начальнику... так... буде... куди... тепліш...

Мій шепіт завмер, і я поринув у короткочасну смерть.

Після цього катування в двох сорочках щось у мені зломилося. Нехай хоч яку мені дають їжу, я досі не можу їсти як слід. У мене всередині все таке понівечене, аж страх подумати. Я відчуваю біль у ребрах і в животі навіть і тепер, коли пишу ці рядки. Але нещасне моє тіло, з яким так зле поводились, і далі відбуває своє призначення. Воно дало мені сили жити й дасть ще аж до того дня, коли мене виведуть у сорочці без коміра і накинуть на шию добре натягненого мотуза.

Проте ці дві пекельні сорочки були останньою соломинкою, що зломила й самого начальника Есертена. Коли я довів йому, що мене таки не можна вбити, він здався.

— Єдиний спосіб порішити мене,— сказав я йому одного разу,— це підкрастися вночі з сокирою.

Джейк Опенгаймер теж був раз добре йому врізав:

— Яка для вас пекельна мука, начальнику, щоранку прокидатись і знаходити себе самого на подушці.

А Ед Морел і собі при нагоді не сплохував:

— Ваша матуся, мабуть, з біса любила дітей, що не задушила вас маленьким!— сказав він йому.

Коли на мене перестали надягати пекельну сорочку, я відчув наче образу. Мені страшенно бракувало моїх снів! Але то було недовго. Незабаром я навчився спиняти життя самою силою своєї волі, стягуючи укривалом груди й живіт. Так я викликав фізіологічний і психологічний стан, подібний до того, який бував, коли мене зашнуровували в пекельну сорочку. Тепер, без жодних мук, а лише напруженням волі, я визволявся й мандрував у часі.

Ед Морел вірив усім моїм пригодам, але Джейк Опенгаймер до кінця залишився скептиком. На третій рік самотинного ув'язнення я під час свого трансу відвідав Джейка в його камері. Крім цього єдиного разу, мені ніколи більше не пощастило такого зробити, та й тоді все вийшло незумисне й несподівано.

Знепритомнівши, я враз побачив, що опинився у камері в нього. Я знав, що моє тіло, стиснуте в пекельній сорочці, лежить у моїй камері. Я зроду не бачив Джейка Опенгаймера, але й на хвильку не сумнівався, що переді мною саме він. Було літо, і він лежав роздягнений на укривалі. Мене вразило його бліде лице й неймовірно худе тіло. Переді мною був навіть не образ людини, а тільки її кістяк. Кістки були ще зв'язані між собою, але вже без м'язів — їх тільки обтягувала шкіра, схожа на пергамент.

Прийшовши знову до пам'яті в своїй камері, я пригадав усе, що бачив, і зрозумів, що такий самий, як Джейк Опенгаймер, був і Ед Морел, і я сам. Я навіть затремтів перед величчю духу, що жив у цих тендітних, пропащих наших тілах, тілах трьох невиправних одиночників! Тіло — пуста, нікчемна річ. Тіло — як трава, і в траву обернеться, але дух живий і живе вічно. Я не терплю людей, що схиляються перед тілом. Самотинна камера в Сан-Квентіні швидко примусила б їх схилитися перед духом.

Але вернімось до мого перебування в Опенгаймеровій камері. Його тіло було таке, як у давно померлої людини, що її тлін висох у некучій пустелі. Шкіра мала колір сухого болота. Живими здавались тільки його гострі жовтосірі очі. Вони й хвильки не бували спокійні. Він лежав горілиць, а вони перебігали з боку в бік і стежили за мухами, що літали над ним у тьмяному повітрі. На правій руці над ліктем виднів шрам, і такий самий шрам був на кісточці правої ноги.

Через деякий час він позіхнув, повернувся на бік і став оглядати запалену рану трохи вище від стегна. Він прочистив її і перев'язав примітивним способом, як то звичайно лікують свої рани в'язні в самотинних камерах. Я знав, що такі рани полишає після себе пекельна сорочка. Цієї хвилини, як я пишу, в мене на тілі з сотня шрамів після таких ран.

Опенгаймер знову повернувся на спину, обережно взяв двома пальцями, великим і вказівним, переднього верхнього зуба (очного тобто) й похитав його туди-сюди. Тоді позіхнув, витяг руки, знову повернувся і заходився стукати Морелові.

Я зрозумів код зовсім так, начеб я не був непритомний.

— Гадаю, ти вже прокинувся. Ну, як там професор?

Глухо здалеку долинув Морелів стукіт. Він повідомив, що годину тому мене зашнурували в сорочку і що тепер я, як звичайно, глухий до всього.

— Він гарний чолов'яга,— відстукав знову Опенгаймер.— Я завше підозріливо ставився до вчених пик, але його наука не зіпсувала. Він чесний і вірний. Його мужності стало б на весь світ, і ти не змусиш його покривити душею навіть за мільйон років.

Ед Морел погодився з ним, додавши дещо від себе. І тут, перш ніж оповідати далі, мушу зауважити, що я прожив чимало років і чимало життів. У цих життях у мене бували хвилини великої гордості. Але я ніколи не зазнав такої, як тепер, коли мої товариші висловлювали свої думки про мене. Ед Морел і Джейк Опенгаймер були сильні духом, і ніхто ще так не вшанував мене, визнавши за свого товариша. Королі посвячували мене в рицарі, імператори дарували мені шляхетство, та й сам собою я, бувши королем, переживав величні моменти, проте ніколи не зазнав такої дорогої хвилини, як оця, коли двоє довічно-

ув'язнених, що їх світ вважав за покидьків людських, приймали мене в своє товариство.

Пізніше, відпочивши трохи після пекельної сорочки, я оповів про свої відвідини Джейкової камери на доказ того, що мій дух покидав моє тіло. Проте Джейк ані схитнувся.

— Угадав, та й годі,— була його відповідь, коли я розказав йому про все, що він робив, поки мій дух був у нього в камері.— Уява. Ти сам, професоре, сидиш три роки в одиночці і тобі не важко уявити, чим розважаються інші. В тому, що ти розповів, нема нічого такого, чого б Ед і ти не робили тисячу разів: і лежали роздягнені в спеку, й стежили за мухами, й перев'язували рани та перестукувалися.

Морел підтримував мене, але дарма.

— Ти не гнівайся, професоре,— вистукував далі Джейк,— я ж не кажу, що ти брешеш. Просто, коли ти в пекельній сорочці, то ти бачиш сни й мариш, не підозрюючи нічого. Я знаю, що ти віриш у те, що оповідаєш, і тобі здається, що так воно й було. Але мене цим не переконаєш. Ти собі все те несвідомо уявив. Це все ти знаєш, хоч і не усвідомлюєш, що знаєш, аж поки знепритомнієш.

— Стривай, Джейку,— спинив я його,— ти ж знаєш, що я зроду тебе не бачив. Так чи ні?

— Вірю тобі на слово, професоре. Але ти міг коли-небудь бачити мене, не знаючи, що то я.

— Гаразд, але ж ось роздягненим я тебе ніколи не бачив, а проте можу сказати, що у тебе шрам на правій руці, понад ліктем, і на кісточці правої ноги.

— Ихе!— була відповідь.— Усе це можна знайти в описі моїх прикмет тут, у в'язниці, разом із моєю пикою, серед портретів інших зайдиголов. Усе це відомо тисячам начальників поліції та детективів.

— Але ж я про це й не чув!— запевняв я.

— Ти тільки не пам'ятаєш, що колись чув,— поправив він.— А що чув — то безперечно. Ці відомості лишилися у тебе в мозкові. Вони десь там складені, але де саме — ти також забув. Щоб пригадати, тобі треба знепритомніти. Ти ніколи не забував ім'я людини, яку ти знав не згірше від рідного брата? Зі мною таке трапилося. Коли мене в Оклендi запакували на моїх півста років, серед присяжних був один такий собі недоросток. І ось я раптом забув його ім'я. Валявся я тут і цілі тижні сушив собі голову, силкуючись його згадати. І хоч я не міг знайти його в своїй

пам'яті, та це зовсім не значить, що його там не було. Воно десь запалося, та й годі. А як я вже й думати про нього кинув, воно вискочило в мене з мозку просто на кінчик язика. «Стейсі!— гукнув я сам до себе.— Джозеф Стейсі». Оце ж воно, ім'я. Ти розумієш, до чого я веду?

Ти мені кажеш про шрами те, що знають тисячі людей. Я не уявляю собі, відки ти про них знаєш,— та ти, певне, й сам не уявляєш. Але як ти оповідаєш мені те, що знає багато людей, то ні в чому мене не переконуєш. Треба куди більше фактів, щоб змусити мене взяти на віру всі твої химери.

Оце ж вам докази, ретельно зважувані за допомогою гамільтонівського закону ощадності *! Цей злочинець, вихований у міських нетрищах, був настільки духовно розвинений, що сам собою виробив такий закон і так певно його застосовував.

І все ж таки — у цьому якраз увесь ефект!— Джейк Опенгаймер був інтелектуально чесний. Тієї ночі, коли я вже дрімав, він покликав мене звичайним стуком.

— Слухай, професоре, ти сказав, що я пробував, чи хитається в мене зуб. Ось тут ти мене спіймав. Я ніяк не можу собі уявити, звідки ти про це знаєш. Зуб у мене хитається лише три дні, і я не казав про це жодній живій душі.

РОЗДІЛ XXI

Паскаль * десь сказав: «Розглядаючи хід еволюції людства, філософський розум повинен дивитись на людство як на одну людину, а не як на конгломерат індивідів».

Я сиджу ось у відділенні для вбивць Фолсомської в'язниці, слухаю сонне дзижчання мух і роздумую над його словами. Це правда. Так само, як людський зародок за дев'ять місяців з величезною швидкістю переходить мільйони форм і подоб і відбиває всю історію органічного життя від рослини до людини, так само, як дитина за своє коротке дитинство відбиває історію первісної людини в проявах жорстокості й дикості, починаючи з того, що без потреби мучить менші істоти, і кінчаючи свідомістю роду, що виявляється в прагненні до гурту,— так і я, Дерел Стендінг, відбив і ще раз пережив те, чим була, що робила, чим стала первісна людина, аж поки вона роз-

винулася до тебе, до мене й узагалі до культурної людини двадцятого сторіччя.

Усі ми, кожен з нас, що живе на цій планеті, носимо в собі нетлінну історію життя, починаючи з найперших його днів. Вона написана в наших тканинах і в кістках, у наших функціях і органах, у наших мозкових клітинах, у нашій вдачі та й у всіх наших фізичних та психічних проявах атавізму. Колись ми були подібні до риби — і я, і ти, мій читачу; ми виповзали з моря, прокладали собі шлях на великий суходіл, що починав тверднути, переживали великі зміни й переживаємо їх тепер. Сліди моря й досі збереглися у нас так само, як і сліди змії з того часу, коли первісні змії й первісні істоти, що потім стали нами, були однакові. Колись ми літали в повітрі, жили на деревах і боялися темряви. Сліди залишились, наче витаврувані на тобі й на мені, і залишаться на наших нащадках аж до кінця наших днів на землі.

Усе те, що Паскаль осяг своїм генієм, я пережив на практиці. Я був та єдина людина, що її Паскаль споглядав своїм філософським оком. О, моя повість найправдивіша, найдивовижніша і для мене найреальніша, але я не певен, чи вистачить мені вміння передати її тобі, мій читачу, а тобі зрозуміти, коли я її оповім. Я кажу, що бачу себе єдиною людиною, про яку мовить Паскаль. Сповитий у пекельній сорочці, я лежав у каталепсичному стані і бачив себе в тисячі інших постатей, що жили тисячами життів; вони й становлять історію людини, яка з плином віків піднімалася все вище й вище.

І якими величними видаються мої спогади про ці тисячоліття! За один транс у пекельній сорочці я переживаю багато життів, сплетених в одну тисячолітню одіссею первісних людей. Господи, ще до того, як я був білочубим есіром і жив у Асгарді, і ще до того, як я був рудоволосим ваніром і жив у Ванагеймі *, я вже мав спогади (ще й які живі!) про наше переселення, коли ми, як тирса за вітром, посувалися на південь, тікаючи від полярної криги.

Я гинув з холоду і з голоду, від поводі і від ран, я збирав ягоди на похмурих верхогір'ях світу, викопував їстівне коріння на торф'яних болотах та на луках. Гострим каменем я малював оленів і волохатих мамутів на мамутових бивнях, здобутих на ловах, і на кам'яних стінах печер, куди я ховався, коли ревіла зимова хуга. Я розбивав шпикові кістки на тих місцях, де за багато сторіч до мене

стояли величні міста або мали загинути через багато сторіч після мене. Кістки своїх перехідних форм я залишав на дні ставків, серед криги і в смоляних калюжах.

Я жив за тих епох, що відомі серед учених під назвою палеолітичної, неолітичної та бронзової. Я пам'ятаю, як разом із нашими освоєними вовками ми пасли табуни оленів на північних берегах Середземномор'я, там, де тепер Франція, Італія та Іспанія. Це було ще до того, як крига почала танути й відступати до Північного полюса. Я не раз переживав урівноважувальні процеси й не раз гинув у них, тільки, мій читачу... я це пам'ятаю, а ти забув.

Я був Сином Плуга, Сином Риби і Сином Дерева. В мені живуть усі релігії від початку їхнього народження. Коли тут, у Фолсомській в'язниці, священик править щонеділі в церкві за теперішнім звичаєм, я знаю, що він, цей священик, ще зберіг у собі віру в Плуг, Рибу й Дерево, зберіг культ Астарти * й Ночі.

Я був арійським володарем давнього Єгипту, коли мої воїни видряпували непристойні написи на різьблених гробницях давно померлих і забутих царів. І я, арійський володар давнього Єгипту, вибудував собі дві гробниці: одну фальшиву, у вигляді великої піраміди, про яку могло посвідчити ціле покоління рабів, а другу — справжню, скромну, вбогу й потаємну — витесану зі скелі в пустельній долині руками рабів, що загинули, тільки-но закінчили свою роботу. І тепер, коли демократія мріє зачарувати світ у двадцятому сторіччі, я сиджу в Фолсомі і думаю про те, чи збереглися мої кістки там, у потайній долині, в домовині, вирубаній у скелі, ті кістки, що підтримували моє живе тіло, коли я був могутнім арійським володарем.

Під час великого переселення народів на південь і схід, під палючим сонцем, що привело до загибелі всіх нащадків родів Асгарда й Ванагейма, я був монархом на Цейлоні, будівником арійських пам'ятників за арійських монархів на стародавній Яві та на стародавній Суматрі. Я вмирав сотнями смертей під час великого переселення народів по Південних морях, і знову відроджувався й ставив такі самі пам'ятники на вулканічних островах у тропіках. Я, Дерел Стендінг, не можу назвати цих островів, бо тепер погано знаю географію цього моря.

Якби я тільки міг змалювати недосконалими словами все те, що я бачив, що я знаю, що ввійшло до моєї свідомості, що відбувалося раніше, ніж почалась наша ни-

сана історія! Ми тоді також мали свою історію. Наші старі люди, наші жерці й мудреці передавали її нам у переказах, і щоб нащадки після нас нічого не забували, вони записували її на зорях. Небо посилало нам живодайний дощ і сонячне світло, ми вивчали його і по зорях лічили час та визначали пору року. Зорі ми називали найменнями своїх героїв, назвами наших харчів та назвами знарядь, що ними здобували ті харчі. Наші мандрівки, наші блукання й пригоди, наші обов'язки, шалені пориви й бажання — усе було написане на зорях.

На жаль, ми вважали за незмінне те небо, де ми записували наші скромні прагнення й скромні подвиги, вчинені або тільки задумані. Бувши Сином Бугая, я пам'ятаю, що все своє життя я тільки те й робив, що дивився на зорі. Пізніше й раніше від цього часу, в інших життях, разом з жерцями й бардами, я співав священні гімни зорям, що, як ми вірили, непохитно берегли наші записи. Але тепер, коли наближається новий мій кінець, я сиджу над астрономічними книжками, що їх дозволено брати в'язням з в'язничної бібліотеки, і дізнаюся, що навіть небо мінливе, що зорі мандрують на ньому так само, як на землі люди.

Очунявши після короткої смерті, я, озброєний сучасним знанням, міг порівняти тодішнє небо з теперішнім. Зорі також міняються. Я бачив багато полярних зірок, цілі їх династії. Тепер Полярна зірка міститься в сузір'ї Малого Воза, а в ті далекі часи я бачив її в сузір'ях Дракона, Геркулеса, Веги, Лебедя і Цефея. Так, навіть зорі мінливі, але пам'ять про них живе в мені, в моєму духові й моїй пам'яті, які безсмертні. Бо тільки дух живе вічно. А все інше — то проста матерія; вона минущою була і буде.

А як виразно я бачу себе, людину прадавнього світу, білявого, дикого убійника й коханця, заблуду й грабіжника! Він пожирає м'ясо, вириває дерево з корінням і з дубчаком у руці тисячі років блукає світом, шукаючи своїм немовлятам і підліткам м'яса та захистку.

Я — та людина, сукупність усіх життів, безволоса двонога істота, що вибилася з намулу й створила любов і закон з анархії життя, що кричала й вила у пралісах. Я — все те, чим була та людина і чим вона стала. Я жив у всіх поколіннях, що харчувалися з важкої праці, ставив пастки, ходив на лови, ловив рибу, викорчовував ліс на перші поля, робив незграбне знаряддя з каменю і з кісток, зводив будинки з дерева та вкривав їх листям і соломою,

вишукував дикі трави та лугове коріння, піклувався про них, аж вони стали первісним рижем, просом, пшеницею, ячменем і всяким іншим їстівним і корисним зіллям. Я навчився обробляти землю, сіяти, жати, збирати врожай і зберігати його, здирати волокна із стеблин, пряти з нього нитки й ткати тканину. Я винайшов системи зрошування і відкрив, як обробляти метали, я прокладав шляхи й утворював ринки, будував судна. Я улаштовував сільське життя, об'єднував селище з селищем, плем'я з плем'ям, аж поки з того утворювалися нації, я завжди шукав законів усього сущого і складав закони для людей, щоб людськість могла жити в мирі й спільно боротися та нищити інші створіння, що плазують, лазять і ревуть, бо інакше вони знищили б людей.

Я — людина в усіх її народженнях, в усіх її змаганнях, і я лишаюсь нею й тепер, чекаючи смерті, присудженої мені від закону, який я допомагав творити тисячі років тому і який мені не раз велів помирати у минулому. І, споглядаючи своє нескінченне минуле, я бачу великі й потужні впливи, і з-посеред них головний — кохання до жінки, кохання чоловіка до єдиної жінки. Та людина, що нею я бачу себе,— коханець і завжди коханець. Я був також і видатний воїн, але, сидячи тепер і все зважуючи, бачу, що найчастіше я був великий коханець, а великий воїн тільки тому, що ревно кохав.

Часом мені здається, що вся історія чоловіка — це історія його кохання. Все моє минуле, що про нього я оце пишу, це спогади про моє кохання до жінки. Завжди, всі тисячі життів і в усіх моїх втіленнях я кохав її. Я й тепер її кохаю. Вона панує в моїх снах, і мої мрії, хоч із чого б вони починалися, завжди летять до неї. Я не можу втекти від неї, від величної, осяйної постаті жінки.

Не зрозумійте мене хибно. Я не юнак з палким недозрілим розумом. Я людина літня, з понівеченим здоров'ям, і незабаром маю померти. Я — вчений і філософ. Як усі покоління філософів, що жили переді мною, я знаю, що таке жінка, знаю її вади, її дріб'язковість, нескромність і підступність, знаю, що ноги її завжди прикуті до землі, а очі ніколи не бачать зірок. А проте лишається незаперечною вічна істина: *ноги її прекрасні, очі її прекрасні, руки її і груди — рай, чари її найпотужніші за все, що будь-коли приваблювало чоловіка: як полюс при-*

тягає компасну стрілку, так і вона мимохіть притягає до себе чоловіка.

Жінка примушувала мене сміятися зі смерті, забувати відстань, нехтувати втому й сон. Заради неї я вбивав чоловіків і їхньою гарячою кров'ю омивав наш шлюбний бенкет або змивав пляму її кохання до іншого. Заради неї я ішов на смерть і на ганьбу, зраджував друзів і забував про зорі — усе заради жінки, або, скорше, заради самого себе, бо ж я так прагнув її. Я лежав серед колосків ячменю і жадав побачити її, побачити, як вона пройде, жадав напоїти очі свої красою її рухів, її кіс, чорних, як ніч, чи русявих, чи ясних, як льон, що золотіє проти сонця.

Бо жінка чарівна... для чоловіка. Вона для нього солодощі й пахощі. Вона запалює вогонь і гримить сурмами в його крові. Голос її для його вух любіший за всяку музику. Його безстрашне серце, тверде й непохитне перед лицем грізних титанів Світла й Темряви, тріпоче перед нею. Чоловік відвів у раю місце для неї — валькірії чи гурії,— адже без жінки він не уявляв собі раю. І дзвін меча в бою не співає йому так солодко, як жінка, просто засміявшись до нього в місячному сяйві, чи любовно зітхнувши в темряві, або майнувши по залитій сонячним світлом стежці своєю стрункою постаттю, коли він лежить у траві й голова йому паморочиться від бажання.

Я вмирав через кохання. І як ви побачите, вмирав задля кохання. Ось незабаром мене, Дерела Стендінга, виведуть звідси й повісять. І я вмру задля кохання. О, не так легко було вбити професора Гаскела в лабораторії Каліфорнійського університету. Він був чоловік, і я був чоловік. І ще була прекрасна жінка. Ви розумієте? Вона була жінка, а я був чоловік і коханець, що в нього любовні інстинкти були втілені ще за часів темних джунглів, раніше, ніж кохання стало коханням, а чоловік — чоловіком.

О, в цьому нема нічого нового. Скільки разів у далекому минулому я віддавав життя, і честь, і становище, і владу задля кохання! Чоловік відрізняється від жінки. Вона близька до безпосереднього і знає тільки потреби хвилини. А ми знаємо честь, понад її честь, і гордість, вищу за її уявлення про гордість. Наші очі вдивляються в далечінь, читають на зорях, а її очі бачать лише твердий грунт під ногами, груди коханого на своїх грудях та дитину в себе на руках. А проте такі ми вже є, створені віками, що жіночі чари — і в наших мріях, і в наших жилах, і жінка

для нас дорожча за наші мрії, за наші змагання, навіть за саму кров нашого життя, дорожча, як кажуть закохані, за цілий світ. І це правда, а то як іще чоловік був би чоловіком, воїном і переможцем, прокладав би свій кривавий шлях через інші, слабші життя? І якби він не був коханцем, великим коханцем, то з нього ніколи не було б і великого воїна. Найзавзятіше ми б'ємось і найохочіше вмираємо за те, що любимо. І живемо ми найповніше також заради цього.

Я — такий чоловік. Я бачу ті численні «я», що ввійшли до складу мене теперішнього. І я завжди бачу жінку, багато тих жінок, що створювали мене й нищили, що кохали мене і що я їх кохав.

Пам'ятаю — о, ще дуже давно, коли людство було дуже юне,— я поставив пастку на Гострого Зуба: викопав яму, а посередині забив пакіл. Гострий Зуб, з довгими іклами й довгою шерстю, вічно загрожував нам: і вночі, коли ми гуртом сиділи біля вогнища, й удень на обмілині, де ми виконували з намулу черепашки і їли їх.

Отож ми, як звичайно, сиділи навпочіпки довкруг наших напівпригаслих вогнищ, коли нас перелякав страшний рев Гострого Зуба. Я дуже зрадів, зрозумівши, що моя пастка допомогла, і хотів уже кинутись у темряву, до неї... Але жінка обвила мене руками й ногами і не пустила туди, в темряву, куди мене кликало бажання. Вона була абияк одягнена, тільки задля тепла, у витерті, попалені вогнем шкури тих звірів, що їх я позабивав. Вона була закурена димом і брудна, бо не милася від пори весняних дощів; нігті в неї були поламані й обгризені, а руки мозолясті, як підошви на ногах, і радше скидалися на лапи з кігтями, ніж на руки... Але очі вона мала голубі, як літнє небо або як глибоке море, і в її очах, і в її серці, і в її руках, що обвили мене, було щось таке, що примусило мене підкоритися. До самого світанку ревів Гострий Зуб з люті й болю, і я чув, як у темряві мої товариші зі своїми жінками глузували з мене, що я сам не вірю в свою вигадку і боюся йти вночі туди, де я спорудив пастку на Гострого Зуба. Та моя жінка, моя дика подруга, не пустила мене, хоч який я був лютий. Її чари вабили мене, відвертали від далекої мрії, від чоловічого подвигу, від моєї мети — зловити й убити Гострого Зуба в ямі.

Я був колись Уну, лучник. Я добре про те пам'ятаю. В густому лісі я відбився від свого племені й заблукав.

Коли я вийшов на рівні луки, мене прийняло до себе інше плем'я, близьке до мого, таке саме білошкіре й біловолосе, як і моє, та й мовою не дуже відмінне. А її звали Ігар. Я привабив її своєю піснею, що співав вечорами. Адже їй, дужій, повногрудій, судилося стати матір'ю нової раси, і чоловік з пружними м'язами й широкими грудьми не міг не привабити її. Він співав про свою хоробрість, про те, як убивав ворогів і як здобував їжу, і обіцяв годувати й боронити її в дні її кволості, коли вона глядітиме нащадків, що мають жити й здобувати собі їжу після неї.

Люди її племені були необізнані з мудрістю моїх одноплемінців. Вони здобували їжу за допомогою сітки й сильця, а в бою користувалися дрючками, кидали каміння з праць і зовсім не знали прудкої стріли з визубнем на кінці, припасованим до натягненої тятиви з оленячої жили,— стріли, пущеної з ясеневого лука.

Поки я співав свою пісню, чоловіки сміялися з мене, і тільки вона, Ігар, мені повірила. Я взяв тільки її з собою на лови в те місце, куди приходить олень на водопій. Моя стріла задзвеніла й заспівала в гущавині — і звір упав забитий. Його тепле м'ясо було ніжне, і тут, коло водопою, Ігар стала моєю.

Задля Ігар я лишився з чужим плем'ям. І я навчив їх робити луки з червоного пахучого дерева, схожого на кедрину, навчив пильно вдивлятись обома очима й прицілюватись лівим оком. Показав їм, як робити тупі стріли на дрібну дичину, а визублені стріли з кісток на рибу в прозорій воді, показав, як із кременю робити гострякі стріл на оленя, дикого коня, лося та Гострого Зуба. Але коли я почав тесати камінь, люди знову сміялися з мене, аж поки в усіх на очах моя стріла з кам'яним вістрям ввігналася в лося наскрізь так, що вістря показалося з другого боку, а кінець із пером застряг усередині. Тоді все плем'я почало хвалити мене.

Я був Ушу, лучник, а Ігар — моя дружина й товаришка. Сонячними ранками ми тішилися, дивлячись, як наші діти, хлопчик і дівчинка, жовті, мов ті бджоли, качалися й борсалися серед квітів, а вночі я стискав її в своїх обіймах. Вона любила мене й умовляла, щоб я лишився в таборі, бо вмію обробляти дерево й тесати вістря для стріл. Нехай інші йдуть на небезпечні лови й приносять мені м'ясо. Я послухався її, погладшав тілом, і мені стало

важко дихати. Довгими безсонними ночами мене мучили неприємні думки про те, що хоч чоловіки з чужого племені й приносять мені м'ясо і шанують мою мудрість, проте вони сміються з мене, що я такий гладкий і не ходжу на лови та в бій.

Коли ж ми постарілися, коли наші сини стали вже чоловіками, а дочки матерями, з півдня, неначе морські хвилі, на нас ринули темношкірі плоскогубі люди зі стіжкуватими головами, і ми відступили перед ними до підгір'я. І тоді Ігар, як і всі інші мої подруги до неї й після неї, обвились круг мене руками й ногами, намагалась утримати мене від бою, бо їй не знані були далекі видива.

Але хоч який я був гладкий і хоч як мені було важко дихати, я випручався від неї. Вона плакала, що я перестав її кохати, та все одно я поспішив туди, де билися цілу ніч аж до світанку, під свист міцних тятив, під спів увінчаних пір'ям гострих стріл. Ми показали тим стіжкоголовим людям, як треба вбивати, показали наш бойовий запал.

Коли я вмер під кінець бою і навколо чути було пісні смерті, вони здалися мені тими самими піснями, що їх склав я, Ушу-лучник, коли дружина моя Ігар учепилася в мене й не пускала в бій.

Колись — тільки небо знає, коли саме, в усякому разі тоді, як світ був ще молодий,— ми жили біля великих боліт, де пагорби близько підступали до широкої тихої річки, де наші жінки збирали ягоди й вигрібали їстівне коріння. Там ходили табуни оленів, диких коней, антилоп і лосів. Чоловіки вбивали їх стрілами й ловили в пастки або заганяли в провалля. В річці ми ловили рибу мережами, що їх наші жінки плели з кори молодих дерев.

Я був чоловік страх цікавий до всього, ніби антилопи, що їх ми, заховавшись, приманювали в засідку тим, що вимахували віхтями трави. На болотах ріс дикий риж, стіною зводячись край проточини. Щоранку сюди прилітали дрозди і будили нас щебетом. Увечері повітря також сповнювалося шелестом, що його здіймали птахи, відлітаючи на нічліг. Прилітали вони, коли достигав риж. На болоті виводилися й качки. І вони, і дрозди гладшали від рижу, що стояв наполовину вилузаний проти сонця.

Я був чоловік, і мене повсякчас цікавило, що лежить за горами, і по той бік болота, і в намулі на дні річки; я стежив за дикими качками й дроздами і розмірковував про все, аж доки сталося мені видиво і я ясно все побачив.

М'ясо — добра їжа. Але кінець кінцем, або, радше сказати, найперше м'ясо твориться з трави, а в диких качок та дроздів—із зерен дикого рижу. Стріляти їх—то ледве чи виплачувалося: щоб убити качку з лука, доводилось довго сидіти в засідці. А дрозди були занадто малі й придатні хіба тільки для хлопчаків,— на них лише вчилися полювати. А ось коли достигав риж,— і качки, й дрозди були гладкі, тобто гладшали вони ж від рижу! То чого б мені та моїй родині самим не харчуватися рижем?

Мовчки й похмуро міркував я про це, не помічаючи дітей, що гралися коло мене. Арунга, моя дружина, дарма шпетила мене й гнала на лови добути якнайбільше м'яса для численної родини. Я не чув нічого.

Арунга була жінка з гірського племені, звідки я викрав її. Цілих дванадцять місяців ми вчилися розуміти одне одного, після того як я викрав її. О, я добре пам'ятаю, як Арунга йшла стежкою і я скочив на неї з засідки на дереві. Я стрибнув їй на плечі, придавив своєю вагою і міцно вчепився в неї пальцями. Вона заверещала, як та кішка, відбиваючись від мене, вона кусала й дряпала нігтями, гострими, як у дикої кішки. Але я не випустив її і два дні лупив, аж доки примусив спуститися зі мною з ущелин Горян на зелені долини, де текла річка з болотами, порослими рижем, з качками та дроздами.

Коли риж доспів, я вже знав, що треба робити. Я посадив Арунгу на прові випаленої колоди, подібної до човна, і наказав їй гребти, а сам, сидячи на кормі, розстелив оленячу шкуру, що її вичинила Арунга. Пливучи, я нахиляв стебла рижу над шкурою й двома грубими дрючками вимолочував з них зерно, яке були б з'їли дрозди. Утомившись, я передав дрючки Арунзі, а сам сів на прову гребти й показувати, що їй треба робити.

Раніше ми часом зривали й пробували їсти сирий риж, але він нам не подобався. А тепер ми спекли його на вогні, зерно понабухало білими кульками, і все плем'я позбігалося покуштувати його.

Нас почали прозивати Їдцями Рижу, або Синами Рижу. А через багато-багато часу, коли Сини Річки вигнали нас із болотистих рівнин у гори, ми взяли з собою насіння рижу й посіяли його там. Крім того, ми вивчилися добирати на посів найбільші зерна, і білі кульки, коли ми їх пекли чи варили, також дедалі більшали.

Але вернімось до Арунги. Як я вже казав, вона вере-

щала й дряпалася, мов кішка, коли я вкрав її. А потім я пам'ятаю, як її родичі з Горян зловили мене й потягли до себе в гори. То був її батько, його два брати та троє її рідних братів. Однак Арунга була моя жінка й жила зі мною. Уночі, коли я лежав зв'язаний, як дика свиня, поки її заріжуть, а вони втомлені спали біля вогнища,— Арунга підкралася до них і розбила їм голови моєю палицею, яку я сам зробив. Потім, плачучи, вона розв'язала мене, і ми обоє втекли до широкої тихої річки, туди, де качки та дрозди годувалися рижем на болотах. Це було задовго перед тим, як прийшли Сини Річки.

Бо вона була Арунга, вічна і єдина жінка. Вона жила за всіх часів і в усіх краях. І вона житиме вічно, бо вона безсмертна. Колись в одній далекій країні її ім'я було Руф. І ще її звали також Ізольда, Гелена, Покагонтас і Унга *. І чоловік з чужого племені завжди знаходив її і знаходитиме серед усіх племен на цілій землі.

Я пам'ятаю багатьох жінок, що єдналися кінець кінцем у ній, єдиній жінці. Був час, коли Ар, мій брат, і я по черзі лягали спати й по черзі ганялися за диким жеребцем навколо того місця, де один із нас спав. Ми ганяли жеребця, не даючи йому спочинку ні вдень, ні вночі, щоб голодом і спрагою підкорити його. Скінчилося тим, що він покірно стояв і тремтів, поки ми в'язали його мотузками з оленячої шкури. Отже, тільки завдяки нашим ногам, без надмірних зусиль, бо нам допоміг розум,— план був мій,— ми з братом спіймали цю прудконогу тварину.

І коли вже все було готове і я мав скочити коневі на спину,— бо це видиво із самого початку манило мене,— Сельна, моя дружина, обхопила мене руками й почала казати, щоб їхав Ар, а не я, бо в Ара нема ні жінки, ні дітей, тож коли він і загине, то нікому не заподіє шкоди. І коли вона почала плакати, моє видиво згасло. А на жеребці, що стрибнув і помчав як вітер, сидів Ар, прилипнувши до нього голим тілом.

А коли сідало сонце, знявся великий плач: тіло Арове принесли з далеких скель. Ара знайшли з розбитою головою, і мозок витікав з неї, як мед із перекинутого вулика. Наша мати посипала голову попелом і вичорнила лице, а батько на знак жалоби відрубав собі половину пальців на руці. Жінки, особливо молоді й не заміжні, вкрили мене лайкою. Старі люди хитали мудрими головами й мурмотіли й шамотіли про те, що ні їхні батьки, ні

їхніх батьків батьки ніколи не знали такого божевільного бажання. Конятина дуже смачна. Молоденькі лошатка надто ніжні й приємні на старечі зуби, але тільки дурневі може снасти на думку змагатися з диким жеребцем. З ним можна змагатися лиш тоді, як він пробитий стрілою або б'ється в пастці на кілку.

Сельна лаялась, поки я не заснув. Уранці мене збудило її бурчання. Вона торочила, що я божевільний, що вона й наші діти мають право на мене, та й діти наших дітей, аж доки мені набридло її слухати, і я сказав, що зрікаюся свого видива й відтепер ніколи навіть і в думці не покладатиму, щоб сісти на дикого коня і як вітер мчати пісками й луками.

Про це моє божевілля опісля роками оповідали навколо наших вогнищ, і саме в цьому й виявилася моя помста: мрія моя не вмерла. Молодь, слухаючи сміх і глум, усе одно захоплювалася нею так, що врешті Отар, мій найстарший син, ще зовсім юнаком переміг дикого жеребця, скочив йому на спину і перед очима в нас помчав на ньому, як вітер. Потім, щоб не відстати від нього, інші чоловіки взялися й собі ловити диких коней та приборкувати їх. Чимало тоді загинуло коней, та й чоловіків не трохи, а проте я дожив до того дня, коли, переходячи на інше місце, щоб знайти більше дичини, ми тримали своїх немовлят у кошиках з вербового віття, перевішених на конях, що везли наше нехитре майно.

Ще юнаком я побачив видиво й запалився мрією. Та Сельна, моя дружина, стримала мої поривання. Але Отар, наш син, що житиме після мене, також побачив те видиво й здійснив мою мрію, і наші мисливці почали приносити багато здобичі.

Була ще одна жінка — під час великого переселення народів з Європи, цієї втомливої мандрівки багатьох поколінь, коли ми привели з собою в Індію короткорогу худобу та принесли ячмінь. Але ця жінка жила задовго до того, як ми дісталися до Індії. То було якраз у розпалі того багатовікового переселення, і в якій саме місцевості лежала та долина, я тепер не знайду в жодній найдокладнішій географії.

Жінку звали Нугіла. А долина була вузька й недовга. На стрімких узбіччях та й вищих горах, що її оточували, містилися тераси, де вирощували риж і просо, що їх ми, Сини Гір, уперше побачили. У долині жив спокійний люд.

Він обробляв багату землю і збільшував її родючість завдяки воді. Тут ми вперше побачили і систему штучного зрошення. Але нам не було коли розглядати їхні канали та рівчаки, кудою вода з гір стікала на оброблені поля. Нас, Синів Гір, було небагато, і ми відступали перед Кирпатими, бо їх було багато. Ми звали їх Безносими, а самі вони звали себе Синами Орла. Їх було багато, і нам доводилось тікати від них разом із нашими коротконогими чередами, з нашими козами, з нашим ячменем, з нашими жінками й дітьми.

Поки Кирпаті вбивали позад нас нашу молодь, ми вбивали людей, що жили в долині й були слабші від нас. Їхні хати були вибудувані з глини й покриті травою, а довкола села здіймався високий глиняний мур. Ми повбивали людей, що спорудили той мур, і самі заховалися за ним з нашою худобою, жінками й дітьми, і звідти почали ображати Кирпатих. Адже у селі ми знайшли комори, повні рижу й проса, свою худобу могли годувати травою з покрівель, а недалека вже пора дощів мала забезпечити нас водою.

Облога була довга. Ще з самого початку облоги ми зібрали всіх чужих жінок, дітей та старих, що досі не загинули, і вигнали їх за мур. Кирпаті повбивали їх усіх. Отже, і нам у селі, і їм у долині лишилося більше харчів.

Як я вже сказав, облога була довга й важка. Серед нас пішли недуги, і ми мерли від пошесті, заражуючись від трупів своїх одноплемінців. Наші сховища спорожніли, рижу й проса не стало. Наші кози та коротконога худоба поїли всі покрівлі, а ми кінець кінцем з'їли їх самих.

Настав час, коли там, де стояло п'ятеро чоловік на мурі, залишився тільки один. Дітей та підлітків було з півтисячі і не лишилося жодного. Нугіла, моя дружина, відтяла свої коси і сплела з них міцну тятиву до мого лука. Інші жінки зробили так саме. Коли почався напад на мур, вони всі стояли поруч з нами і разом із списами й стрілами на ворога летіли череп'яні горшки та каміння.

Навіть Кирпатих, на що вже вони затяті, ми мало не перевершили своєю затятістю. Коли з десятьох чоловіків на мурі тільки один лишився живий і жінок теж було вже небагато, Кирпаті почали переговори. Вони сказали, що ми дужий народ, що наші жінки родять справжніх чоловіків і що, коли ми віддамо їм наших жінок, то вони дадуть нам спокій у цій долині. А собі ми можемо знайти жінок у південних долинах.

Проте Нугіла сказала «ні». Інші жінки також сказали «ні». Ми почали глузувати з Кирпатих і питали їх, чи вони не втомились від боїв. Та сміялися ми зі своїх ворогів уже з розпачу. Ми так знесилилися, що вже не годні були довго битися. Ще один напад — і край. Ми це знали. І наші жінки знали також. Нугіла сказала, що ми самі повинні знайти раду й перехитрити Кирпатих. І поки вороги готувались до нападу, що мав бути останнім, ми повбивали своїх жінок. Нугіла кохала мене й нахилилася, щоб швидше зустріти удар мого меча. А потім і ми, чоловіки, в ім'я свого племені й співплемінців, перебили один одного. Останніми в цій кривавій різанині були я та мій брат Горда. Він був старший, і я нахилився, щоб зустріти його меч. Але я не зразу вмер. Я, останній із Синів Гір, бачив, як Горда кинувся на свій меч і незабаром сконав. Я вмирав і чув вигуки Кирпатих, коли вони почали напад. Ці вигуки щоразу слабшали в мене у вухах, і я радів, що Кирпаті не матимуть синів, народжених від наших жінок.

Я не можу сказати, коли саме я був Сином Гір і коли ми всі загинули у вузькій долині, перебивши перед тим її давніших мешканців — Синів Рижу й Проса. Я знав тільки одне, що все це сталося за багато сторіч до великого переселення народів і задовго перед тим, як я, бувши арійським володарем стародавнього Єгипту, вибудував собі дві гробниці і понівечив гробниці царів, що жили до мене.

Я хотів би більше розповісти про ті далекі часи, та в мене обмаль часу. Скоро я розпрощаюся з цим життям. І мені шкода, що я нічого не можу розказати, як переселялися народи під натиском інших народів, або тікали від льодовика, чи посувалися слідом за чередами тварин, що їхнім м'ясом вони харчувалися.

Хотів би я поговорити також і про Таємницю, бо ми завжди поривалися осягнути секрети буття, смерті й руїни. Людина — відмінна від тварин, її очі завжди звернені до зір. Вона створила багато богів за своєю подобою або таких, які їй малювалися в уяві. У ті прадавні часи я молився сонцю й темряві. Я кланявся колосові, як джерелу всякого життя, молився Сар — богині зерна, морським богам, річковим богам і богам-рибам.

Я пам'ятаю Іштар ще перше ніж її викрали в нас вавілоняни; була у нас також Еа, володарка пекла, що

допомогла Іштар перемогти смерть. Мітра також був добрим богом арійців, поки його в нас не викрали чи то ми його зреклись. А через багато років після нашого переселення в Індію, куди ми принесли були з собою наш ячмінь, я пам'ятаю, був час, коли я торгував кіньми і приїхав до Індії з численною челяддю й великим караваном. Тоді там поклонялися богові Бодісатві *.

Справді, поклоніння Таємниці мандрувало разом з людьми. Боги, запозичені й викрадені, також пересувалися разом з людьми. Шумерійці запозичили в нас Шамашнапіштима, а Сини Сима запозичили його в них і назвали Носм *.

Я, Дерел Стендінг, сидячи у відділенні для вбивць, не можу не сміятися з того, що дванадцять чесних і сумлінних присяжних визнали мене винним і засудили на страту. Дванадцять завжди було магічним числом в усіх Таємницях, і то задовго до дванадцяти колін Ізраїля. Дуже давно перед ними ті, хто вивчав зорі, вмістили на небі дванадцять знаків зодіаку. Я також пам'ятаю, що коли я належав до есірів та ванірів, то Одін судив людей, оточений дванадцятьма богами, які звалися: Тор, Бальдур, Ньярд, Фрей, Тир, Брагі, Геймдаль, Годер, Відар, Уль, Форсеті й Локі.

Навіть наших валькірій викрали і перетворили в янголів, а до плечей їм додали крила валькірієвих коней. Наше тодішнє пекло, з кригою й морозом, стало теперішнім пеклом, де від вогню та спеки кипить у жилах кров, тоді як у нашому від холоду замерзав шпик у кістках. Та й саме небо, що здавалося нам вічним і нерухомим, тепер теж перемістилося так, що ми бачимо Скорпіона там, де за давніх часів був Козерог, а Стрільця — на місці Рака.

Ми завжди мали чому поклонятися. І завжди переслідували Таємницю. Я пам'ятаю кривого грецького бога-коваля. Але їхній Вулкан був германським Віландом, також богом-ковалем, що його Нідунг *, король Нідів, узяв у полон і, підрізавши сухожилля, зробив калікою. Ще раніше він був нашим богом-ковалем, кував і бив молотом, і ми звали його Ільмарінен *. Він був витвором нашої фантазії. Його батьком ми вважали бородатого бога сонця, а його няньками — зорі Великого Воза. Тому що він — Вулкан, Віланд чи Ільмарінен — народився з вовчої шерсті під сосною, його називали також Батьком-Ведмедем ще перед тим, як германці запозичили його в нас і почали моли-

тись до нього. В ті часи ми звали себе Синами Ведмедя й Синами Вовка. Вовк і Ведмідь були в нас тоді священними тваринами. Все це діялося ще перед нашим переселенням на південь, коли ми поєдналися з Синами Лісового Дерева і поділилися з ними своїми тотемами та легендами.

А хто такий Кашіяна, хто такий Пуруравас *, як не наш кривий володар-коваль, що клепав залізо й мандрував разом з нами? Його називали різними найменнями і йому молилися ті, хто жив на Півдні, і ті, хто жив на Сході, і Сини Полюса, і Сини Вогненного Свердла й Вогненного Долота.

Але на все це треба дуже багато часу, хоч я й хотів би оповісти про Трилистник Життя, що ним Сігмунд воскресив Сінфіотлі, бо це та сама індійська сома, або ж святий грааль короля Артура *, або ж... але годі вже про це!

А все ж, коли я спокійно зважую те, що оповів, то приходжу до висновку, що найбільше в житті, у всіх життях, найважливіше для мене і для всіх чоловіків була, є і буде жінка, доки ходять по небі зорі і доки змінюється само небо. Більше за нашу працю й зусилля, за нашу уяву і винахідливість, за наші бої, за споглядання гір і за наші таємниці, більше за все — важить жінка.

Хоч співала вона мені облудної пісні, прив'язувала мої ноги до землі й приковувала до себе мій погляд, відриваючи його від зір, але вона носила в собі життя, вона була земна мати, вона дарувала мені величні дні й ночі та повняву життя. Навіть Таємницю я уявляв собі в її образі і, креслячи зоряну карту, помістив її постать на небі.

Уся моя робота, усі мої винаходи вели до неї. У найсміливіших і в найнедосяжніших моїх мріях була вона. Задля неї я вигадав і Вогненне Свердло, і Вогненне Долото. Задля неї, хоч і несвідомо, я копав яму на Гострого Зуба, приборкував дикого жеребця, убивав мамута, гонив табуни оленів на південь, тікаючи від криги, що посувалася за мною, збирав риж, сіяв ячмінь, пшеницю й жито.

Задля жінки та її нащадків, образ яких вона носила в собі, я вмирав на верхів'ях дерев, витримував довгу облогу в тісних печерах та на глиняних мурах. Задля неї я вмістив на небі дванадцять знаків зодіаку. І коли поклонявся десятьом каменям нефріта — то поклонявся їй, вбачаючи в цьому десять місяців плодючості.

Проте жінка завжди лишалася на землі, припадала до неї, немов та куріпка, ховаючи своїх дітей. І завжди у своїх блуканнях я збочував з осяйних шляхів, і моя зоряна стежка повертала мене до неї, до вічного її образу, до жінки, єдиної жінки. Я так прагнув її обіймів, що забував у них про зорі.

Задля жінки я переживав одіссеї, вибирався на гори, долав пустелі, ходив на лови, вів перед у боях, для неї складав і їй співав свої пісні про вчинені подвиги. Всі радощі я мав від неї. І тепер, у кінці свого життя, я можу сказати, що не зазнав солодшого й глибшого безумства, як тоді, коли пив забуття в її обіймах і пахучих її косах.

І ще одне слово. Я згадав Дороті. Це було зовсім недавно, коли я читав лекції з агрономії студентам, фермерським синам. Вона була дочка нашого декана й мала одинадцять років. Ще дитина, а проте вже жінка, вона уявила собі, що кохає мене. Я тільки всміхався, бо моє серце належало іншій, і Дороті не могла його зворушити.

Однак усмішка моя була мимоволі ніжна. В цих дитячих очах я бачив жінку, вічну жінку всіх часів і в усіх її образах. В її очах я бачив очі своєї подруги, що була поряд зі мною у пралісах і на вершечках дерев, у печерах і на болотах. В її очах я бачив очі Ігар, коли я був Ушулучник, очі Арунги, що для неї я збирав достиглий риж, очі Сельпи, коли я мріяв сісти на дикого жеребця, очі Нугіли, що схилилась назустріч ударові мого меча. То були очі Лі-Лі, котру я залишив із сміхом на устах, очі принцеси Ом, що сорок років жебрачила зі мною по битих шляхах, очі Філіпи, за яку я впав на траву в давній Франції, і очі моєї матері, коли я був хлопчиком Джессі в таборі із сорока фургонів на Гірських лугах.

Дороті була жінка-дитина, але вона була дочка всіх матерів, що жили до неї, і мати всіх жінок, що прийдуть після неї. Вона була Сар, богиня зерна, і Іштар, що перемогла смерть, цариця Савська й Клеопатра, Есфір і Іродіада. Вона була Марія-богородиця і Марія Магдалина, Марія, сестра Марти, й сама Марта. Вона була Брунгільда й Джіневра, Ізольда й Джульєтта, Елоїза й Ніколет. І вона була Єва, і Ліліт, і Астарта *. Їй було одинадцять років, але в ній була і жінка минулого, і жінка майбутнього.

Тепер я сиджу в своїй камері, а в сонному повітрі літнього надвечір'я дзижчать мухи, і я знаю, що час мій

недовгий. Незабаром мене одягнуть у сорочку без коміра... Але мовчи, моє серце! Дух — безсмертний. Після темряви я знову житиму, і знову будуть жінки. Майбутнє береже їх для всіх тих поколінь, які я маю ще пережити. Нехай зорі рухаються, небо змінюється, та вона, жінка, завжди вічна, світосяйна і єдина так само, як і я в усіх постатях і знегодах — єдиний чоловік, її товариш.

РОЗДІЛ XXII

Мій час доходить кінця. Все моє писання потайки винесено з в'язниці. Є одна людина, котрій я довіряю, і ця людина догляне, щоб його надрукували. Я вже тепер не у відділенні для вбивць. Я пишу ці рядки в камері смертників, і до мене приставили «смертного наглядача». День і ніч він пильнує, щоб я — і в цьому весь парадокс — не помер самотужки. Мене треба зберегти живого, аби потім повісити, бо інакше суспільство буде обдурено, закон не виконано і на начальника в'язниці впаде тінь, адже він зобов'язаний пильнувати, щоб засуджених вішали як слід. Я не раз дивувався, яким чудним способом деколи люди заробляють собі шматок хліба!

Це мої останні рядки. Завтра вранці прийде мій час. Губернатор відхилив прохання про помилування і навіть відмовився відкласти страту — дарма що «Спілка боротьби проти смертної кари» зняла бучу по всій Каліфорнії. Репортери вже злітаються, наче зграя круків. Я бачив їх. Більшість з них — дивні молодики. А найкумедніше те, що вони хочуть бачити страту професора Дерела Стендінга, аби потім написати для публіки, як цей професор, Дерел Стендінг, помер на мотузці, і цим заробити собі на хліб і масло, на коктейль, на тютюн, на квартирну платню, а коли вони одружені, то ще на взуття й книжки своїм дітям. Та нехай, коли воно все скінчиться, це ж їм, а не мені, зробиться погано.

От я сиджу та й думаю про все це, а за стіною ходить мій вартовий і підозріливим оком раз у раз заглядає до мене. Я починаю відчувати мало не втому від свого безсмертя. Я пережив багато життів і втомився від безнастанної боротьби, мук і знегод, що судилися всякому, хто посідав високі становища, хто йшов осяйними шляхами та мандрував між зорями.

Я майже сподіваюся, що коли я ввійду в іншу форму, то буду тоді тихим фермером. Це моя мрія. Я ладен віддати все за таке одне життя. О! Моя мрія — ферма, люцернові поля, джерсейські череди, полонини, пологі схили, порослі чагарником і перетворені в оброблені поля, ангорські кози, що пасуться на високих узгір'ях, нищать чагарник, щоб потім легше було обробляти грунт!

Високо на схилах — природний басейн. З трьох боків його загородили гори, а з четвертого, зовсім вузенького,— я зробив би греблю. Зовсім мало поклавши праці, я міг би зібрати двадцять мільйонів галонів води. В Каліфорнії довге посушливе літо завдає фермерам великої шкоди. Мало того, що воно не дає хлібові рости, але ще й проти сонця вигорає чорнозем, який лежить під шаром перегною. Спорудивши греблю, я міг би з правильною сівозміною збирати три врожаї на рік і мати багато природного добрива...

Мені щойно довелось витерпіти відвідини начальника в'язниці. Я навмисне кажу «витерпіти». Тутешній начальник зовсім не подібний до сан-квентінського: він так хвилювався, аж я мусив розважати його. Він сказав, що це вперше буде присутнім при повішенні. Моя невдала спроба дотепу, коли я відповів, що й мене також уперше вішатимуть, не розвеселила його анітрохи. Він був неспроможний засміятися. Його дочка вчиться у школі, а син вступив оце до Стенфордського університету. Він не має ніяких прибутків, крім платні, дружина його хворіє, і він пригнічений тим, що лікарі в страховому товаристві не дозволили йому застрахувати життя. Цей чоловік виклав переді мною мало не всі свої турботи, і якби я дипломатично не припинив розмови, то, мабуть, і досі ще слухав би його.

Останні два роки в Сан-Квентіні були дуже тяжкі й похмурі. Найдивовижніша примха долі несподівано визволила Еда Морела з самотинного ув'язнення, і він став головним в'язничним старостою. Перед ним старостував Ел Гачінс, що мав щороку близько трьох тисяч доларів зиску від хабарів. На моє нещастя, Джейк Опенгаймер, що карався в самотинній камері вже багато років, став лихий на ввесь світ. Цілих вісім місяців він ні з ким не розмовляв, навіть зі мною не перестукувався.

Новини ходять і у в'язниці. Потрібен тільки час, і вони доходять навіть у самотинні камери. Отже, я врешті дізнався, що Сесіль Вінвуд, поет-фальшівник, провокатор, боягуз і стукач, знову нафальшував грошей і повернувся до в'язниці. А ви ж пам'ятаєте, що цей Сесіль Вінвуд вигадав оту нісенітницю, ніби я переховав динаміт, якого й на світі не було, і що за це я просидів п'ять років у самотинній камері.

І я вирішив убити Сесіля Вінвуда. Бачите, Морела вже не було, а Джейк Опенгаймер мовчав аж до останнього вчинку, який і привів його на шибеницю. Самота моя стала занадто одноманітною, треба було щось придумати. Отож я згадав той час, коли був Едемом Стрепгом і сорок років леліяв у собі помсту. Те, що він зробив, міг би зробити і я, якби тільки мені пощастило вчепитися в горло Сесілеві Вінвудові.

Звісно, я не можу зрадити секрету, звідки я дістав чотири голки. Це були тоненькі голки до батисту. Я дуже схуд, і досить було перепиляти чотири прутини, кожну в двох місцях, щоб я міг пролізти. Я так і зробив, уживши по одній голці на кожну прутину. Це значить, що я прорізав кожну в двох місцях і на кожний проріз згаяв по місяцеві. Таким чином, робота мала тривати вісім місяців. Але, на лихо, я зламав на четвертій прутині останню голку і мусив чекати аж три місяці, доки дістав нову. Проте я дістав її й видобувся зі своєї камери.

Я страшенно шкодую, що не добрався до Сесіля Вінвуда. Я все розрахував, крім одного. Обідньої години я напевне застав би Вінвуда в їдальні. Я виждав, коли біля мене чергуватиме сонливий Мордань Джонс. Я був тепер сам на ціле відділення й Мордань Джонс невдовзі задрімав. Я вийняв перерізані грати, проліз крізь дірку, скрався повз сонного наглядача, відчинив двері й опинився на волі... тобто на внутрішньому дворі в'язниці.

І тут виявилося, що я не взяв до уваги одну річ — себе самого. Я просидів п'ять років у самотинній камері й страшенно знесилів. Я важив не більше як вісімдесят сім фунтів і до того ж став майже сліпий. У мене раптом почався напад агорафобії — я злякався простору. Просидівши п'ять років у стінах тісної камери, я тепер ужахнувся довгих сходів і широченного двору.

Те, що я спустився цими сходами, можна вважати за найгероїчніший подвиг цілого мого життя. Двір був

порожній, заллятий сліпучим сонцем. Тричі я намірявся перейти його, але в голові мені паморочилося, і я мусив відступати під захист муру. Зібравши всю свою мужність, я ще раз спробував. Мої бідні хворі очі були сліпі, як у кажана, і я злякався власної тіні на плитах двору. Я спробував був обійти свою тінь, але спіткнувся, впав на неї і порачкував назад до муру, як людина, що тонучи силкується дістатись до берега.

Прихилившись до муру, я заплакав, уперше заплакав за багато років. Хоч сам і в розпачі, проте пригадую, що я зауважив, які гарячі сльози котилися мені по щоках та який солоний був їхній смак на губах. Раптом мене почало трясти, як у пропасниці. Перейти через двір — то був зовсім неможливий подвиг для людини в моєму стані, і я взявся обходити його, не відступаючи від муру.

Але виявилося, що десь тут мене завважив наглядач Серстен. Коли я побачив його, моїм хворим очам він здався величезним відгодованим страховищем, що неймовірно швидко мчало на мене звідкілясь іздалеку. Можливо, що тієї миті він був кроків за двадцять від мене. Він важив яких сто сімдесят фунтів, тож легко можна собі уявити, чи довго я з ним боровся... Та хоч як це було коротко, мені сказали, що я вдарив його кулаком і розбив йому носа.

Чи так, чи ні, але довічноув'язнених згідно з законом Каліфорнії за бійку карають шибеницею. Рада присяжних не могла не взяти до уваги присяги наглядача Серстена й інших в'язничних катів і визнала мене винним. Суддя не міг знехтувати законів, так чітко сформульованих у карному кодексі.

Від Серстена мені добряче перепало. Та ще й ціла зграя наглядачів і в'язничних старост, коли, заважаючи одні одним, вони допомагали Серстенові тягти мене страхітливими сходами назад, також не жаліли мені копняків і штовханів.

Дуже можливо, що в цій метушні хтось ненароком розквасив Серстенові носа. Та навіть якби це і я його вдарив, то все одно несправедливо вішати людину за таку дурницю...

Я щойно розмовляв зі своїм «смертним наглядачем». Виявляється, ще не минуло й року, як у цій самій камері сидів Джейк Опенгаймер, поки його повісили, як і мене

завтра вранці. Цей чоловік чергував коло Джейка Опенгаймера. Він — старший солдат, безперестану жує тютюн і так неохайно, що його сива борода й вуса завжди жовті. Він удівець. Його чотирнадцятеро живих дітей усі вже поодружувались, і він має тридцять одного внука й онучок і чотири крихітні правнучки. Витягти щось від нього було важче, ніж вирвати зуба. Він чудний дід, розумово дуже відсталий. Я гадаю, через те він і живе так довго і дав таких численних нащадків. Його розум, певне, скам'янів років з тридцять тому. Його уявлення про світ примітивні. Від нього рідко можна почути щось, крім «так» і «ні». І зовсім не тому, що він такий понурий, ні — йому просто нічого сказати. Не знаю, коли я знову житиму, але втілитися в таку постать, як він, і прожити таким рослинним життям, було б чудовим спочинком перед новими міжзоряними мандрами...

Але вернімося назад. Бо треба хоч кількома словами вгадати про ту непомірну полегкість, яку я відчув у своїй камері, коли Серстен і решта в'язничних катів брутально заволокли мене туди жахливими сходами. В камері було так спокійно, так безпечно. Я почував себе, як дитина, що була заблукала, а тепер повернулась додому. Я відразу полюбив ті стіни, які ненавидів п'ять років. Добрі грубі стіни,— до них я міг торкнутися ліворуч і праворуч, і вони захищали мене від широкого простору, що, неначе якесь страхіття, хотів поглинути мене. Агорафобія — жахлива хвороба. Я не довго страждав від неї, але й після тих коротких хвилин дійшов висновку, що шибениця не так мене лякає...

Я допіру щиро сміявся. В'язничний лікар, симпатичний чолов'яга, заходив поговорити зі мною й несподівано запропонував свої послуги. Він міг так «нашпигувати» мене за ніч морфієм, що вранці я вже не знатиму, чи йду на шибеницю, чи вже вертаюся назад. Але я, звісно, відхилив його пропозицію.

Одначе я згадав про сміх. Це так скидається на Джейка Опенгаймера! Звичайно, він зумисне поглумився з репортерів, а ті подумали, ніби Джейк мимохіть ляпнув дурницю. Останнього ранку, коли він поснідав і його вже

одягли в сорочку без коміра, до нього в камеру зійшлися репортери почути останнє слово. Між іншим, вони його спитали, як він ставиться до смертної кари.

Хто наважиться сказати, що нашу брутальну дикість покриває щось більше, а не тонесенький шар цивілізації, коли гурт живих людей зміг запитати про це людину, яка мала зараз іти на страту, і на смерть якої вони прийшли подивитися?

Але Джейк завжди любив пожартувати.

— Панове,— відповів він,— я сподіваюся дожити до того часу, коли смертну кару скасують.

Я прожив багато життів і в різні часи. Людина, як особистість, не досягла морального поступу за ці десять тисячоріч. Я можу в цьому заприсягтися. Різниця між диким жеребцем та спокійним запряжним конем — це різниця тільки в муштрі. Та сама муштра відрізняє теперішню людину від тієї, що жила десять тисячоріч тому. Під тонким шаром моралі людина — той самий дикун, що був і тоді. Мораль — це соціальний фонд, що зростав разом з віками, повними муки. Народжена дитина буде дикуном, коли її не муштрувати, не вирівнювати за допомогою цієї самої абстрактної моралі, що так довго зростала.

«Не убий» — дурниця! Завтра вони мене вб'ють. «Не убий» — дурниця! На корабельнях усіх цивілізованих країн будують нині дредноути та наддредноути... Любі мої друзі! Ідучи на смерть, я вітаю вас словом — «дурниця»!

Я питаю вас, чи хто проповідував кращу мораль, ніж Христос і Будда, Сократ і Платон, Конфуцій і невідомий автор «Махабхарати»? * Боже мій! П'ятдесят тисяч років тому жінки в наших родах-тотемах були чистіші, наші родинні й громадські стосунки були куди чесніші.

Мушу сказати, що мораль тієї сивої давнини була вища за теперішню мораль. Не квантеся заперечити це. Згадайте про нашу дитячу працю, про хабарництво поліції, про політичну розпусту, про фальсифікацію харчових продуктів, про дочок бідних батьків, що продають своє тіло. Коли я був Сином Гір і Сином Буйвола, проституції не існувало. Запевняю вас, ми тоді були чисті. Такі безодні зіпсуття нам і не снилися. Авжеж, тепер тільки нижчі тварини такі чисті. Треба бути людиною, з її уявою, з її панованням над матерією, щоб створити смертні гріхи. Нижчі тварини, усі інші тварини не знають гріха.

Згадуючи всі свої існування в різні часи й у різних місцях, я мушу сказати, що не бувало жорстокості жахливішої або навіть такої самої жахливої, як теперішні в'язничні порядки. Ви знаєте, що мені довелось витерпіти в своїй камері, коли мене зашнуровували в пекельну сорочку. А це ж початок двадцятого сторіччя після народження Христа! За давніх часів ми карали рішуче і вбивали швидко. Карали й убивали, бо таке було наше бажання чи й примха, коли хочете. Але ніколи ми не лицемірили і не вдавалися ні до преси, ні до церкви, ні до науки по санкцію на наше дикунство. Що ми хотіли, те й робили, сміливо приймаючи всі докори й догани, ми не ховалися за спини вчених економістів та буржуазних філософів чи платних проповідників, професорів і видавців.

Боже мій, яких, може, сто років тому, ні, п'ятдесят років... ба навіть п'ять років тому — напад і бійку не вважали в нас злочином, гідним смертної кари. А ось цього року, року божого 1913, у штаті Каліфорнії повішено Джейка Опенгаймера саме за такий злочин, а завтра за злочин, що підлягає смертній карі,— удар кулаком по носі,— поведуть і повісять мене. Скажіть же, чи вмерли в людині мавпа й тигр, коли такі закони існують у Каліфорнії 1913 року по Христі? Боже, боже. Христа тільки розп'яли. Але Джейкові Опенгаймерові й мені судилося витерпіти куди гірше...

Якось до мене постукав Ед Морел:

— Чи можна на щось гірше вжити людину, як узяти й повісити її?

Ні, я не шаную страти через повішення. І не тільки тому, що ця гидотна робота обертає на звірів тих, хто її виконує й одержує за це гроші, а й тому, що стають звірами й ті, хто допускає до такого, голосує за це й платить податки, щоб можна було таке робити. Вішати людей безглуздо, нерозважно й страх як ненауково. «Повісити за шию, аж поки вмре» — кумедний же вислів вигадало суспільство!..

Настав ранок. Мій останній ранок. Упочі я спав, як дитина. Я спав так спокійно, що мій «смертний наглядач» навіть злякався, чи, бува, не задушивсь я укривалом.

Мені було жаль дивитись, як збентежився бідолаха. Йшлося ж бо про його шматок хліба. Якби таке трапилось, на нього лягла б чорна пляма і його, певно, звільнили б з посади. А стати безробітним за наших часів не дуже втішно. Кажуть, що по Європі вже два роки, як зливою проходять банкрутства, а тепер вони почалися і у Сполучених Штатах. Це вказує або на економічну кризу, або на приховану паніку в ділових колах. Отже, армія безробітних збільшиться наступної зими, а черги за хлібом подовшають...

Я щойно поснідав. Спідати мені тепер начебто безглуздо, але я їв з апетитом. Начальник приніс мені кварту віскі. Я разом з найкращими побажаннями передав його відділенню для вбивць. Бідолашний начальник боїться, що коли я не нап'юсь, то нароблю бешкету і на його керівництво впаде тінь...

На мене одягли сорочку без коміра...

Сьогодні я, здається, дуже поважна особа. Цілий гурт людей зацікавився мною...

Заходив лікар. Я попросив його перевірити мій пульс. Виявляється, пульс нормальний...

Я занотовую ці випадкові думки, і вони вийдуть з в'язниці тим самим потайним шляхом...

Мені здається, що тепер на цілу в'язницю я найспокійніша людина. Я, мов та дитина, що готується в дорогу. Хочеться швидше рушати, бо кортить подивитись на нові місця. Смішно боятися смерті для того, хто так часто поринав у темряву і знову оживав...

Начальник в'язниці прислав кварту шампанського. Я віддав її також у відділення для вбивць. Дивно, скільки уваги до мене цього останнього дня! Мабуть, ті люди, що мають убити мене, самі бояться смерті. Наводжу слова

Джейка Опенгаймера: «Я, що йду на смерть, мабуть, здаюсь їм чимсь всесильним, як бог...»

Ед Морел прислав мені записку. Кажуть, він цілісіньку ніч ходив біля в'язничного муру. Йому, як колишньому засудженому, не дозволили побачитися й попрощатися зі мною. Дикуни?.. Не знаю. Може, тільки діти. Закладаюся, що після того, як мені на шиї затягнуть зашморг, багатьом з них страшно буде поночі лишитися на самоті...

Ед Морел пише: «Тисну тобі руку, товаришу. Знаю, що ти будеш мужній...»

Щойно пішли репортери. Я побачу їх ще раз востаннє вже з помосту перед тим, як кат насуне мені на лице чорного кантура. Напевне, тоді в них буде жалюгідний вигляд. Чудні хлопці! Декотрі, здається, навіть випили, щоб духу набратись, двом чи трьом з них млосно на саму думку, що доведеться таке побачити. Здається, легше бути повішеним, ніж дивитись, як вішають...

Останні рядки. Здається, я затримую церемонію. В моїй камері повно всяких офіційних осіб. Усі хвилюються. Усім хочеться швидше скінчити. Мабуть, багатьох із них запрошено кудись на обід і їх, звісно, дратує, що я пишу ці декілька слів. Священик знов запропонував провести мене в останню дорогу. Бідолаха! Не позбавлятиму його цієї втіхи. Я згодився, і він аж повеселішав. Як мало треба, щоб зробити людину щасливою! Якби вони так не поспішали, я б залюбки спинився і щиро посміявся хвилин із п'ять.

Кінчаю. Можу тільки ще раз сказати: смерті нема. Життя — це дух, а дух невмирущий. Лиш тіло вмирає і розпадається на нестійкі хімічні складники, що весь час ферментують, весь час кристалізуються, щоб знову розтопитись у рухові і знову кристалізуватися в якусь форму, що потім зміниться й знову розтопиться. Лише дух є вічний і розвивається угору, до світла. Чим я буду, коли знову почну жити? Хотів би я знати... Хотів би...

МАЛЕНЬКА ГОСПОДИНЯ ВЕЛИКОГО БУДИНКУ

Роман

РОЗДІЛ І

Він прокинувся в темряві. Прокинувся легко, вмить, навіть не ворухнувшись,— просто розплющив очі й побачив, що ще темно. Йому не доводилось, як більшості людей, пробудившись, якусь хвильку лапати довкола себе руками та прислухатися, щоб збагнути, де він і хто він. Після кількох годин сну він зразу, без зусиль повів далі перервану на час повість свого життя. Зразу усвідомив себе Діком Форестом — господарем неосяжних маєтностей, що кілька годин тому ліг і заснув, уже в напівдрімоті заклавши сірником сторінку «Міста над шляхом» і вимкнувши лампу в головах ліжка.

Поблизу сонно мурмотів і плюскотів водограй. А з далечини долинув ще один звук — такий тихий, приглушений відстанню, що тільки дуже гострий слух міг його вловити,— і Форест, зачувши той звук, вдоволено всміхнувся. Він упізнав далекий густий рев Короля Поло — свого найкращого бугая-шортгорна, що тричі здобував першу премію в Сакраменто, на щорічних сільськогосподарських виставках штату Каліфорнії. Усмішка не відразу зійшла Форестові з обличчя — він хвилинку уявляв собі нові тріумфи Короля Поло перед скотарями Сходу, куди він збирався повезти бугая цього року. Він покаже їм, що бугай, народжений і викоханий у Каліфорнії, може помірятися з найкращими плідниками Айови, годованими кукурудзою, і навіть з привезеними з-за моря, зі споконвічної батьківщини шортгорнів.

Аж за кілька секунд та усмішка погасла; Форест потемки простяг руку до рядка кнопок на стіні й натис першу. Тих кнопок було там три рядки. Під стелею спалахнула схована у великій чаші лампа і освітила спальню-

веранду, з трьох боків затягнену густою мідяною сіткою. З четвертого боку була бетонова стіна будинку, а в ній високі двері, засклені аж до низу.

Форест натиснув другу кнопку в тому самому рядку, і кружало яскравого світла впало на стіну, туди, де висіли вряд годинник, барометр і два термометри — Цельсія та Фаренгейта. Перебігши по них поглядом, він відзначив собі: час — 4.30; атмосферний тиск — 29.80, цебто нормальний для такої пори й височини над рівнем моря; температура за Фаренгейтом — 36°. Ще доторк до тієї самої кнопки — і світло, що падало на прилади, погасло.

Третьою кнопкою він увімкнув лампу для читання, приладнану в головах так, щоб вона світила згори й ззаду, а не в очі. Тоді вимкнув плафона під стелею, дістав із столика олівця та паку гранок і, закуривши сигарету, почав їх правити.

Видно було, що це спальня людини роботящої, хоча не бракувало в ній і вигод, аж ніяк не спартанських. Залізне емальоване ліжко було сіре, під колір бетонової стіни. В ногах, як запасне укривало, звисав теплий халат із сірих вовчих хутер, прямо з хвостами. Долі, на килимку з густого хутра гірського козла, лежали пантофлі.

На величенькому столі біля ліжка, закладеному рівними стосиками книжок, часописів та блокнотів, було примощено й сигарети, сірники, попільничку та термоса. На поличці, що могла відхилятися від стіни, стояв фонограф-диктофон. З круглої дерев'яної рамки на стіні, під барометрами та термометрами, сміялося жіноче обличчя. А між трьома рядками кнопок та щитком телефонного комутатора висіла відкрита кобура, і з неї стриміла колодочка автоматичного кольта сорок четвертого калібру.

Рівно о шостій годині, коли крізь дротяну сітку вже почав цідитися сірий світанок, Форест, не підводячи очей від коректури, простяг праву руку і натис одну кнопку в другому рядку. За п'ять хвилин на веранду нечутно ввійшов китаєць у м'яких капцях. У руках він ніс невелику блискучу мідяну тацю з чашкою на блюдечку, малюсіньким срібним кавником і таким самим срібним молочником.

— Доброго ранку, А-Гов,— привітав його Форест, усміхаючись і устами, й очима.

— Доброго ранку, хазяїне,— відповів А-Гов, пробрав на столику місце для таці, налив у чашку кави і долив вершків.

Форест відразу взяв лівою рукою чашку й почав сьорбати каву, не кидаючи правити коректуру. А-Гов не став чекати дальших наказів, а підняв з підлоги легесенького чепчика з рожевого мережива і нечутно вийшов — скорше виплив, наче тінь, у розчинені скляні двері.

Рівно о пів на сьому він з'явився ще раз — тепер уже з більшою тацею. Форест відклав гранки, сягнув по книжку з заголовком «Промислове розведення жаб» і налагодився снідати. Сніданок був простий, але досить поживний: ще чашка кави, половинка грейпфрута, двоє некруто зварених яєць у склянці, вже обчищених, але ще гарячих, з ложечкою масла, і скибочка трохи підсмаженого бекону — свого виробу й зі своєї-таки свині.

Уже зійшло сонце, і його проміння лилося крізь дротяну сітку на ліжко. Знадвору на сітці сиділо з кільканадцять перших весняних мух, ще заціпенілих від нічного холоду. Снідаючи, Форест спостерігав, як на них полюють хижі жовті оси. Сильні, витриваліші на холод, ніж бджоли, вони вже вилетіли на полювання і хапали закляклих мух. Ті не втікали, хоча жовті повітряні здобичники гучно дзижчали, майже несхибно налітаючи на свої безпорадні жертви й відносячи їх. Поки Форест доснідав, на сітці вже не лишилося жодної мухи. Допивши каву, він заклав сірником сторінку в «Промисловому розведенні жаб» і знов узявся до коректури.

Трохи згодом, зачувши переливно-дзвінку пісню жайворонка, першого вранішнього співця, він звів очі від гранок і поглянув на годинника. Була вже сьома. Він відклав коректуру і почав говорити по телефону з різними людьми, вправною рукою перемикаючи комутатор.

— Алло, А-Гей! — викликав він першого.— Містер Теєр уже встав?.. Дарма. Не буди. Навряд чи він снідатиме в ліжку, але все-таки спитай... Авжеж, і покажеш йому, як пускати гарячу воду. Бо він, може, не знає... Гаразд, гаразд. Найми ще одного собі на поміч, тільки-но знайдеш підходящого. Адже погожі дні починаються, гостей наїде... Авжеж. Вибери сам. Ну, бувай!

— Це ви, містере Генлі?.. Так,— клацнувши перемикачем, заговорив він до другого.— Я міркував про ту греблю на Оленячому Оці. Треба обрахувати, скільки коштуватиме возити туди рінь і скільки — дробити камінь на місці... Атож. Я гадаю, рінь вийде десь від шести до десяти центів дорожче, ніж битий камінь. Отой останній

крутий узвіз — то ж перевід коням. Обрахуйте точно... Ні, раніш як за два тижні почати не зможемо... Так, так, нові трактори, якщо вони взагалі прибудуть, можна буде пустити на оранку замість коней, але ж їх доведеться ще вертати на перевірку... Ні, про це порадьтеся з містером Евереном. Бувайте.

Третя розмова була така:

— Це містер Доусон? Ха-ха! У мене на веранді тепер тридцять шість градусів. По низинах, мабуть, аж біло від паморозі. Та це, певно, вже востаннє цього року... Так, присягалися, що на позавчора трактори прибудуть. Зателефонуйте на станцію агентові... До речі, як побачите Генлі, скажіть йому, нехай, коли знов розставлятимуть мухоловки, випробує й оті нові... Так, негайно. Сьогодні вже кільканадцять сиділо у мене на сітці... Так... Бувайте.

Скінчивши телефонні розмови, Форест устав з ліжка, встромив ноги в пантофлі і, як був, у нічній піжамі, вийшов скляними дверима до ванни, що вже налив йому А-Гов. А ще за десять хвилин, скупаний і поголений, він уже знову лежав у ліжку, читав книжку про жаб, і А-Гов, з'явившись хвилина в хвилину, масажував йому ноги.

То були міцні, доладно розвинені ноги гарно збудованого чоловіка п'яти футів десяти дюймів зросту, ста вісімдесяти фунтів вагою. Вони чимало повідали про нього. Ліве стегно перетинав довгий, десятидюймовий шрам, а через кісточку, від підбиття до п'яти, тяглося півдесятка круглих шрамів з півдоларову монету завбільшки. А коли А-Гов, розминаючи ліве коліно, надавив трохи сильніше, Форест мимохіть скривився з болю. На правій гомілці теж було кілька темних близен, а під самим коліном глибокий шрам аж угризався в кістку. На середині стегна виднів тридюймовий рубець старої рани, химерно перехрещений слідами від швів.

Як уже А-Гов почав одягати хазяїна, знадвору нараз долетіло бадьоре іржання. Форест заклав сірником сторінку в книжці про жаб, напівобернувся в ліжку, і, поки служник натягав йому шкарпетки та черевики, задивився в той бік, звідки почулось іржання. Алеєю, в ліловому кипінні раннього бузку, спускався мальовничо вбраний ковбой верхи на великому коні, що червонясто лиснів у золотому промінні вранішнього сонця; кінь замашисто ступав могутніми ногами зі сніжно-білими мичками,

гордо мотав головою, поводив очима довкола, і сурма його любовного поклику лунала на всю околицю, вже по-весняному зазеленілу.

Діка Фореста пойняла водночас і радість, і тривога — радість від вигляду розкішної тварини, що виступала між бузковими живоплотами, і тривога від того, що огир своїм іржанням розбудить ту жінку, чиє обличчя сміялося в круглій дерев'яній рамці на стіні над його ліжком. Він швидко позирнув через двохсотфутове подвір'я на друге крило будинку, що лежало ще в тіні. Завіси на веранді, де спала вона, були ще спущені й не ворухнулись. Огир знову заіржав, але сполохав тільки зграйку диких канарок, що спурхнули з квітів та кущів на подвір'ї, неначе зеленаво-золоті бризки вранішнього сонця.

Уявляючи собі майбутній огирів приплід — лошат чистої ширської породи, рославих, дебелих, без жодного ганджу,— Форест проводив його поглядом, аж поки він сховався з очей за бузком; а потім умить, як завжди, вернувся від мрії до безпосередньої дійсності й спитав служника:

— Ну, як той новий хлопець, А-Гов? Буде з нього діло?

— Я гадай, він буде добрий служник,— відповів китаєць.— Молодий зовсім. Усе йому нове. Ще забарний дуже. Та дарма, помалу-малу з нього буде діло.

— А чому ти так гадаєш?

— Я його вже три, чотири рази буджу вранці. Спить, як немовля. А розбуди — всміхається, самісінько як ви. Це дуже добре.

— А хіба я всміхаюся, коли прокидаюсь? — спитав Форест.

А-Гов завзято закивав головою.

— Вже скільки разів, скільки років я вас буджу. І щодня, тільки-но очі розплющите, вони усміхаються, і губи усміхаються, і обличчя усміхається, і весь ви усміхаєтесь, отак-о відразу. Це дуже добре. Хто так прокидається, той має багато глузду в голові. Я знаю. І новий хлопець такий. Помалу-малу, дуже скоро, з нього добре діло буде. Ось побачите. Його звати Чжоу-Ген. А як звати його тут?

— А які назвиська у нас уже є? — хвильку подумавши, спитав Форест.

— А-Гей, Ай-Ай, Ов-Ва і я — тобто А-Гов,— висипав китаєць.— А-Гей, він каже, щоб нового хлопця звати...

Він завагався, дивлячись на пана з задерикуватою іскринкою в очах. Форест кивнув головою.

— А-Гей, він каже, щоб нового хлопця звати А-Тьху.

— Ого! — Форест схвально засміявся.— А-Гей у нас жартун. Гарне ім'я, тільки для нас не годиться. Ви забули про пані. Треба придумати щось інше.

— О-Го теж гарне назвисько буде.

У Форестовій пам'яті ще бринів його власний вигук, отож він здогадався, що навіяло служникові таку добру думку.

— Гаразд. Хай він зветься О-Го.

А-Гов уклонився, хутко вийшов скляними дверима з веранди, вмить вернувся з рештою Форестової одежі, допоміг йому надягти спідню й верхню сорочки, накинув на шию краватку, що її хазяїн зав'язував сам, тоді, ставши навколішки, защібнув йому на литках краги і причепив остроги. Нарешті подав крислатого капелюха і нагая. Той нагай, що надягався ремінною петлею на ван'ясток, був індіянського взірця, плетений із сириці, з десятьма унціями олива, заплетеними в руків'я.

Спорядившись, Форест хотів уже йти, та А-Гов подав йому кілька листів, пояснивши, що їх привезено зі станції пізно ввечері, коли він уже спав. Надриваючи конверти з правого боку, він хутенько перебіг усі листи очима і тільки над одним трохи замислився. Насупивши брови, він потяг до себе відкидну поличку з фонографом, натиснув кнопку, а коли валик закрутився, надиктував швидко, ні разу не спинившись, щоб підшукати слово чи доладніш викласти думку:

«Одержавши Вашого листа від чотирнадцятого березня тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року, я був прикро вражений звісткою про свинячу чуму на Вашій фермі. Так само вразило мене й те, що Ви звинувачуєте мене. І не менше прикро мені, що кнур, якого ми Вам надіслали, здох.

Я можу тільки запевнити Вас, що чуми у нас не було вже вісім років, опріч двох випадків у тварин, завезених зі Сходу, два роки тому; обидва випадки було виявлено під час неодмінного у нас карантину по прибутті, і хворих тварин негайно знищено, а отже, зараза не могла перейти на наших свиней.

Мушу довести Вам до відома, що в жодному з тих випадків я не складав вини на відсилачів. Навпаки, вихо-

дячи з того, що інкубаційний період свинячої чуми триває (як, певне, відомо й Вам) дев'ять днів, я перевірив, коли було відіслано мені тих свиней, і сам пересвідчився, що їх відіслано здоровими.

Невже Вам ніколи не спадало на думку, що в поширенні чуми здебільшого винна залізниця? Чули Ви коли, щоб вагон, у якому везли хворих тварин, прокурено або дезинфіковано? Зіставте самі всі дати: коли ми відіслали Вам кнура, коли він прибув до Вас і коли з'явились перші ознаки хвороби. Ви пишете, що через розмиту дорогу кнур їхав до Вас цілих п'ять днів. А перші ознаки хвороби з'явились за сім день після прибуття. Разом це становить дванадцять днів.

Отже, я ніяк не можу погодитися з Вами. Я не винен у тому лихові, що спостигло Вашу ферму. Та щоб пересвідчитися ще раз, запитайте листовно ветеринарну управу нашого штату, чи є в моєму господарстві свиняча чума.

Із щирою пошаною...»

РОЗДІЛ II

Вийшовши скляними дверима з веранди-спальні, Форест зразу перейшов розкішну туалетну кімнату з диваном у віконній ніші, кількома комодами, великим каміном і дверима до ванної, далі довгастий кабінет-канцелярію з усім діловим приладдям та обставою: письмовими столами, диктофонами, картотечними та книжковими шафами, комплектами часописів, стелажами з шухлядами, що підіймалися до невисокої, поділеної сволоками стелі.

Пройшовши половину канцелярії, Форест натиснув кнопку в стіні; один повний книжок стелаж повернувся перед ним на завісах, і відкрилися вузенькі залізні гвинтові сходи. Він рушив ними вниз, ступаючи обережно, щоб не зачіпатись острогами, а стелаж позаду знов повернувся, закривши хід.

Унизу Форест натиснув другу кнопку; тут так само повернувся книжковий стелаж і відкрив йому вхід до низького довгастого приміщення, де всі стіни від підлоги до стелі були заставлені книжками на полицях. Форест рушив просто до потрібного йому стелажа, підняв руку

до потрібної полиці й не шукаючи вийняв потрібну книжку. Хвильку погортав сторінки, знайшов те місце, що хотів, покивав ствердно головою і поставив книжку назад на полицю.

З бібліотеки він вийшов у галерею з квадратових бетонових колон упереміж з тонкими стовпами з необкороваиої секвойї, перекриту вгорі грубшими секвойєвими колодами, теж у рудувато-червоній, зморшкуватій, оксамитно-шершавій корі.

Видно, Форест добувався надвір не найкоротшим шляхом, бо галерея тяглась попід бетоновими стінами будинку кількасот футів. Під старезними розложистими дубами, біля довгих необтрисаних конов'язів, де посипана рінню земля була геть зрита багатьма копитами, він знайшов припнуту кобилицю ясно-рудої, майже золотавої масті. Добре вичищена вже вилиняла шерсть на ній аж мінилась, аж вогнем горіла в промінні ранкового сонця, що скісно падало під розложисте гілля. І сама кобилиця була як вогонь. Будовою тіла вона скидалася на огиря, а вздовж хребта у неї бігла вузька темна смуга — спадок від багатьох поколінь степових мустангів.

— Ну, Людожерко, як настрій сьогодні? — заговорив до кобили Форест, відпинаючи її.

Вона прищулила вуха, такі маленькі, як рідко бувають у коней,— вуха, що виказували любовні пригоди якогось расового жеребця з дикими гірськими кобилами,— і сіпнулась до хазяїна злісно вискаленими зубами й зі злісним вогником в очах.

Форест вихопився в сідло; кобила сахнулася вбік і спробувала зіп'ястися дибки, і так, бокаса́, раз у раз зриваючись на задні ноги, погарцювала рінистою дорогою. Вона б і справді зіп'ялася цапки, якби не мартингал, що не давав їй закидати голову вгору й назад, тим самим оберігаючи й вершників ніс від сердитих замахів кобилиної голови.

А Форест так уже звик до кобилиці, що майже не помічав її вибриків. Машинально, то ледь торкаючи поводами вигнуту шию, то лоскочучи острогами кобилині боки, то стискаючи їх коліньми, він спрямовував її, куди хотів. Раз, коли вона крутонулась і затанцювала на місці, він загледів Великий Будинок. Таки справді той будинок здавався дуже великим, хоча, власне, був не такий великий, як розкиданий. Він простягався по фасаду на вісім-

сот футів, але добру частку тих восьмисот футів становили вкриті черепицею переходи з бетоновими стінами, що з'єднували і в'язали в одне ціле окремі частини будинку. Чимало було в ньому і внутрішніх дворіків та галерей, і його стіни з численними прямокутними виступами й нішами ніби виростали з пишної зелені та квітів.

Архітектурний стиль Великого Будинку був найскорше іспанський, одначе не того занесеного сто років тому через Мексіку каліфорнійсько-іспанського типу, що його сучасні архітектори розвинули в нинішній іспано-каліфорнійський стиль. До мішаної архітектури Великого Будинку дужче пасувала назва іспано-маврітанської, хоча дехто з знавців рішуче відкидав і таке визначення.

Просторість, що не гнітить, і краса, що не лізе в очі,— таке було найперше враження від Великого Будинку. В його поздовжніх, горизонтальних обрисах, розчленованих тільки вертикальними лініями виступів та ніш, завжди прямокутних, була майже монастирська простота, зате ламаний, примхливий контур даху розбивав одноманітність.

Численні квадратові вежі, увінчані меншими вежками, підносячись над низькою, розкиданою, але не присадкуватою будівлею, додавали їй височини, якраз домірної. А головну рису Великого Будинку становила міцність. Йому не страшні були землетруси. Його збудовано на тисячу років. Чистий бетон його стін був одягнений у тиньк із чистого цементу. І знов же одноманітність кольору пожвавлювалась тепло-червоною барвою іспанської черепиці на пласких дахах.

У ту хвилину, коли норовиста кобила обкрутнулась назад, Форестів погляд, обхопивши побіжно ввесь Великий Будинок, на мить турботливо зупинився на одному його крилі по той бік двохсотфутового подвір'я. Там під нагромадженням башт і башточок у червоних шапках покрівель, осяяних уранішнім сонцем, спущені завіси на веранді-спальні його дружини виказували, що вона ще спить.

Довкола на три сторони світу розбігалися невисокі положисті пагорби, погороджені на лани й пасовиська; далі вони переходили в крутіші узгір'я, вкриті лісом, а ті знов спиналися все вище й стрімкіше, виростаючи в могутні гори. В четвертій стороні стіна гір та пагорбів не спиняла погляду. Там місцевість рівнішала, помалу спадаючи

вниз до широкої, безкрайньої рівнини, неоглядної навіть у прозорому, різкому повітрі морозяного ранку.

Кобила під Форестом захропла. Він стиснув їй боки й завернув назад на дорогу, під саме узбіччя, бо назустріч, цокаючи ратичками по жорстві дороги, пливла річка білого лискучого шовку. Форест із першого погляду впізнав свою череду призових ангорських кіз, що з них кожна мала свій родовід і життєпис. Усіх їх було до двохсот. Форест сам суворо добирав череду і знав, що не стрижена восени лискуча шерсть на їхніх боках, тонша й м'якша за пушок на голівці у немовляти, біліша за альбіносове волосся, навіть у найгіршої сягає довжини понад дванадцять дюймів, а у найкращих — цілих двадцяти; вона фарбується в який завгодно колір, іде на жіночі перуки, і за неї платять скажені гроші.

Та й саме видовище аж очі вбирало. Дорога обернулась на рухливу стрічку з білого шовку, оздоблену самоцвітами жовтих, ніби котячих, очей, що пропливали повз Фореста, сторожко й цікаво дивлячись на нього і на його неспокійну кобилу. За чередою йшли два пастухи-баски — невисокі, кремезні, смагляві чоловіки з живими, виразними, споглядально-глибокодумними обличчями. Перед хазяїном вони поскидали брилі й уклонилися самими головами. Форест підняв праву руку, з зап'ястка якої звисав нагай, і відповів напіввійськовим привітанням, торкнувши вказівним пальцем широкі криси капелюха.

Кобила знов загарцювала й закрутилась під ним, а він, стримуючи її поводами та легким доторком остроги, все дивився услід потокові чотириногого шовку, що затопив дорогу своєю лискучою білістю. Він знав, куди й пащо женуть тих кіз. Надходив час окоту, і їх спускали з чагарюватих гірських пасовиськ у долину, до кошар та обор, де їх ревно доглядатимуть і щедро годуватимуть, поки одержать від них приплід. І, дивлячись на своїх кіз, він в уяві порівнював їх з найкращими турецькими та південно-африканськими ангорськими козами, яких коли бачив. Його череда витримувала те порівняння. Вона виглядала добре. Навіть дуже добре.

Форест рушив далі. Навколо брязкотіли на лапах машини, що розкидали гній. Віддалеки по низьких розлогих пагорбах повільно ходили туди й сюди поперек схилів численні запряги його тяглових ширських кобил — по

три в плузі; вони орали зелене дерниння, вивертаючи наверх багату перегноєм темно-брунатну землю, таку важку і крихку, що вона майже не потребувала борони — сама розсипалась на дрібні грудочки й робилася готова до засіву. Там мали сіяти кукурудзу та сорго на силос для його худоби. А на інших схилах, за правильною сівозміною, вже вигнався по коліно ячмінь; і ще на інших буйно зеленіли конюшина та вика.

Усі ті лани довкола, великі й малі, були розмірені й розплановані так зручно для роботи, що потішили б серце й найприскіпливішому фахівцеві. Огорожі скрізь були щільні й високі, безпечні й від свиней, і від рогатої худоби, і ніде попід ними не ріс бур'ян. Багато рівніших ланів по видолинках було засіяно люцерною; на інших, знов же за сівозміною, зеленіли озимі посіви, або ж їх готувалося під ярину. А ближче до хлівів та обор для племінних маток на обгороджених лапах паслись пухнасті, аж круглі вівці-шропширки та французькі мериноски або ж велетенські білі свині; у Фореста очі заблищали з утіхи, коли він проїздив повз них.

Далі він проминув щось ніби містечко, тільки без крамниць та заїздів. Міцні й чепурні котеджі стояли кожен серед свого садочка, де вже цвіли тривкіші ранні квіти й навіть троянди, зневажаючи останні весняні приморозки. Серед квітників уже бігали, гралися, сміялися діти, а матері скликали їх снідати.

Від'їхавши на яких півмилі від Великого Будинку, Форест звернув на окружну дорогу повз ряд майстерень. Біля першої — кузні — він зупинився й заглянув досередини. Один коваль працював біля горна. Другий, щойно підкувавши передню ногу вже пристаркуватій тяглової кобилі, що заважила б добрих тисячу вісімсот фунтів, спилював рашпилем зовнішній край копита, приганяючи його до підкови. Форест глянув, привітався і від'їхав, але футів за сто зупинився, вийняв із задньої кишені блокнота й щось туди записав.

Далі він поминув решту майстерень — малярню, стельмашню, слюсарню для водогону, теслярню. Саме як він кинув погляд на ту останню, повз нього промчало якесь чудне авто — напівлегкове й напіввантажне — і звернуло на головну дорогу, що вела до залізничної станції, за вісім миль. То везли з молочарні вироблене напередодні масло.

Великий Будинок був осереддям цілої системи господарств. За півмилі навкруг нього лежали садиби окремих спеціалізованих ферм. Дік Форест, раз у раз вітаючись із своїми працівниками, чвалом проминув молочарську ферму — трохи не ціле море будівель, над якими височіли батареї силосних веж; підвісною дорогою котились вагонетки з гноєм і автоматично виверталися в короби машин — розкидачів добрива, що стояли й дожидали черги вантажитись. Кілька разів Форестa зупиняли порадитись чоловіки ділового, інтелігентного вигляду, що їхали верхи або в бідках. То були його помічники, керівники окремих служб, і говорили вони так само стисло й посутньо, як і він. Останній з них, що їхав на карій кобилиці-трилітку, граційній і дикій, як напіввиїжджений арабський кінь, хотів був, привітавшись, розминутися з хазяїном, але Форест сам спинив його:

— Доброго ранку, містере Генесі! Ну, скоро вона буде готова для місіс Форест?

— Та треба б ще з тиждень,— відповів Генесі.— Вона, власне, вже виїжджена, саме так, як хотіла місіс Форест, але трохи збуджена й полохлива, треба ще з тиждень, щоб уговталась.

Форест кивнув головою, погоджуючись, а Генесі — він був ветеринар — сказав іще:

— Знаєте, на люцерні двох возіїв треба б спекатись.

— А що таке?

— Один новенький, Гопкінс, щойно з війська,— може, з армійськими мулами він і вміє обходитись, але з тягловими кіньми — ні.

Форест кивнув головою.

— А другий працює в нас уже два роки, але розпився і зганяє похмілля на конях...

— А, це Сміт, такий типовий янкі, поголений, трохи косий на ліве око? — перебив Форест ветеринара.

Той ствердно кивнув.

— Я за ним стежив,— докінчив Форест.— Він спершу працював добре, та останнім часом розіпсів. Авжеж, звільніть його. А того другого,— як його, Гопкінс? — також звільніть. До речі, містере Генесі,— Форест вийняв блокнота, вирвав останній недавно списаний аркушик і зіжмакав його.— У вас у кузні новий коваль. Як він вам здається?

— Я ще не встиг роздивитись.

— Доведеться нагнати і його. Він у нас не може працювати. Я щойно бачив, як він, припасовуючи підкову старій Олден-Бесі, спиляв рашпилем півдюйма копита.

— Отакої!

— Виженіть його,— ще раз наказав Форест, тоді ледь торкнув острогами свою кобилицю, що нетерпляче гризла вудила, і вона бокаса, мотаючи головою й пориваючись стати цапки, гайнула дорогою.

Багато що з побаченого тішило його. Раз він аж промурмотів уголос: «Ох, багатюща земелька!» Проте дещо йому й не подобалось; тоді він виймав блокнота. Докінчивши свій круг навколо Великого Будинку, він звернув до окремої групи стаєнь з оборами, ще на півмилі осторонь. То була ветеринарна лікарня. Але там він знайшов тільки дві телиці, підозрілі на туберкульоз, та одного розкішного, здоровісіпького кнура дюрок-джерсійської породи. Повних шістсот фунтів ваги, блискучі очиці, жваві рухи, полиск щетини свідчили, що йому не хибує нічого. Він просто як недавно привезений з Айови відбував карантин,— таке було в Форестовому господарстві неодмінне правило. В племінних книгах товариства свинарів він значився як дволіток Ратман Перший і коштував Форестові півтисячі доларів.

Їдучи скоком однією з доріг, що розходились від Великого Будинку, як шпиці в колесі, Форест наздогнав Креліна, завідувача свинарень, і говорив з ним хвилин із п'ять; вони домовились, як доглядати й використовувати Ратмана Першого ближчими місяцями, потім Форест дізнався, що свиноматка Леді Айлтон, призерка всіх виставок від Сієтла до Сан-Дієго, щасливо опоросилась одинадцятьма поросятами. Крелін сказав, що сидів біля неї півночі й тепер їде додому скупатись та поснідати.

Форест уже хотів був пустити кобилу чвалом, та враз стримав її й спитав ще:

— Ваша старша дочка, як я чув, скінчила школу і хоче вступити до Стенфордського університету?

Крелін, тридцятип'ятирічний чоловік, водночас і солідний, як батько майже дорослої дочки, й людина з вищою освітою, і молодявий, як усі, хто живе простим життям і багато буває на повітрі, ледь почервонів крізь густу засмагу, вдоволений, що хазяїн цікавиться його родинними справами, і кивнув головою.

— А ви ще подумайте,— порадив Форест.— Порахуйте

всіх ваших знайомих дівчат, що скінчили коледж або вчительський інститут. Скільки з них працює за фахом і скільки вийшло заміж через два чи три роки по одержанні диплома та пяньчать своїх дітей?

— Гелін по-справжньому хоче вчитись,— заперечив Крелін.

— Ви пам'ятаєте, як мені вирізали апендикса? — спитав Форест.— Мене тоді доглядала молоденька медсестра, дуже вправна й гарненька з себе. Вона тільки шість місяців як скінчила науку; а ще за чотири я вже мусив послати їй весільного подарунка. Вийшла за агента автомобільної фірми і відтоді весь час живе по готелях. Ні разу більш не довелось їй доглядати хворого — бо й своїх дітей не має, щоб полікувати, як коли животик заболить. Звісно... у неї є надії, і справдяться вони чи ні, вона тим часом щасливісінька. Але чи варто було їй учитись на медсестру?

Саме в ту хвилину повз них проїздив порожній розкидач добрива, і Креліпові довелось відступити, а Форестові збити свою Людожерку на узбіччя дороги. Форест із теплим вогником в очах оглянув могутню, доладно збудовану тяглову кобилу, запряжену в розкидач по праву руку; вона сама та її предки здобули на виставках стільки всіляких відзнак, що вести їх облік було б до снаги хіба досвідченому бухгалтерові.

— Ви погляньте на Принцесу Фозрінгтонську,— сказав Форест, киваючи головою на кобилу, що так його потішила своїм виглядом.— Це ж самиця, та й квит. Лиш через випадковість тисячоліттями умисного добору люди розвинули її до досконалої тяглової тварини, що плодить таких самих досконалих тяглових тварин. Але те, що вона тяглова тварина, в ній не головне. Насамперед вона самиця. І для наших людських самиць, жінок,— загалом беручи, теж над усе стоїть любов до нас, чоловіків, та визначене їм самою природою материнство. Отож для всієї цієї колотнечі, що збивають нинішні жінки через роботу та рівноправність, нема ніяких біологічних причин.

— Зате є причини економічні,— заперечив Крелін.

— Це правда,— погодився хазяїн, одначе правив своєї: — Наш теперішній промисловий лад не сприяє заміжжю і змушує жінок працювати. Але не забувайте, що промисловий лад діло тимчасове, а закони біології вічні.

— Теперішнім молодим жінкам самого заміжжя мало,— не здавався завідувач свинарень.

Форест скептично засміявся:

— Та невже! А як же ваша дружина? Має диплом, та ще й з класичної філології, а що їй з нього?.. У вас, здається, два сини і три дочки? І ви мені розповідали, пригадую, що вашою нареченою вона стала за півроку до закінчення коледжу.

— Це так, але...— ще сперечався Крелін, хоч в очах йому блимнуло щось ніби згода.— Але ж це було п'ятнадцять років тому, і ми кохалися просто безтямно. Ми не могли інакше. Тут ви маєте рацію. Вона мріяла бозначого досягти, та й я вже бачив себе щонайменше деканом сільськогосподарського коледжу. Та ми не могли інакше. Але ж це було п'ятнадцять років тому, а за ці роки погляди і прагнення у молодих жінок зовсім змінились.

— Не вірте, містере Креліне! Я ж вам кажу — порахуйте. Статистика доводить інше. Все це речі тимчасові; жінка завжди, на віки вічні, залишиться жінкою. Поки наші малі дівчатка гратимуться в ляльки й милуватимуться з себе в дзеркалі, жінка буде тим, чим була споконвіку: по-перше,— матір'ю, а по-друге,— парою чоловікові. Ось що доводить статистика. Я стежив за долею дівчат, що позакінчували вчительський інститут. Завважте, що ті, які одружуються до закінчення, випадають з підрахунку. Та однаково, і решта вчителюють від закінчення інституту до заміжжя пересічно лиш трохи більше двох років. А як зважити, скільки серед них бридких чи просто нещасливих, приречених довіку зоставатися старими паннами і вчителювати, то виходить, що пересічний час роботи тих, які виходять заміж, іще багато менший.

— Все одно жінка і навіть дівчина завжди зробить по-своєму, навсупереч чоловікові,— промурмотів Крелін, не мавши чого заперечити проти наведених хазяїном цифр; однак подумки він поклав собі перевірити їх.

— А от же ваша дочка вступить до коледжу,— засміявся Форест, ладнаючись погнати кобилу чвалом.— А ви, і я, і всі чоловіки повік-віку дозволятимемо жінкам робити все по-своєму.

Крелін, проводжаючи поглядом хазяїна, що хутко даленів на дорозі, всміхнувся, бо подумав: «Про чужих дітей турбуєтесь, містере Форесте, а де ж ваші?» — і вирішив за сніданком розповісти про це дружині.

А Форест, поки доїхав до Великого Будинку, затримався ще раз. Він спинив чоловіка на прізвище Менденгол. То був завідувач конярень і наглядач над пасовиськами; про нього казали, ніби він не тільки знає в маєтку кожну травинку, а й пам'ятає, яка вона заввишки і коли виткнулась із землі.

На Форестів знак Менденгол притримав двох лошаків, що їх виїжджав у парокінній бідці. А спинив його Форест, бо в очі йому саме впали далекі, широкі пасовиська на розлогих пагорбах за кілька миль поза північним краєм улоговини, залиті вранішнім сонцем по верхах і густозелені там, де вони спадали в неозору площину долини Сакраменто.

Розмова їхня була недовга й стисла, бо вони розуміли один одного з півслова. Говорили про траву, про зимові дощі та про сподівані пізні весняні. Згадувалося в розмові річки Малий Койот та Лос-Кветос, гори Йоло та Мірамар, Велику западину, Круглу долину, кряжі Сан-Ансельмо й Лос-Банос. Обговорили, які череди та отари куди перегнано, переганяється чи мається перегнати, і які надії на врожай трав, посіяних на сіно по далеких полонинах, і скільки торішнього сіна ще лишилось при стайнях у затишних гірських долинах, де зимувала худоба.

Під дубами, біля конов'язів, Форестові не довелося прив'язувати Людожерку. До нього вибіг конюх, підхопив повід, і Дік, кинувши кілька слів про коня назвиськом Дженджик, попростував, дзенькаючи острогами, до Великого Будинку.

РОЗДІЛ III

Важкими, цвяхованими тесовими дверима Форест увійшов до одного з флігелів, схожого на замкову вежу. Там, де він опинився, була цементова підлога й багато дверей, що вели в різні боки. Одні з них відчинились, і в приміщення вступив китаєць у білому фартусі та накрохмаленому кухарському ковпаку, а за ним влетіло басове гудіння динамомашини. Воно й затримало Фореста, що прямував був не туди. Він спинився перед розчиненими дверима і заглянув до прохолодної, освітленої електрикою цементованої кімнати, де стояв довгий холодник, засклений спереду й зі скляними полицями, а обік нього — холодильний агрегат і динамомашина. Долі сидів навпо-

чінки маленький замурзаний чоловічок у засмальцьованому комбінезоні, і хазяїн, кивнувши йому головою, спитав:

— Щось несправне, Томпсоне?

— Було,— відповів той коротко й вичерпно.

Форест зачинив двері й рушив далі подібним до тунеля переходом, тьмяно освітленим вузькими загратованими щілинами, схожими на стрільниці для лучників у середньовічних замках. Другі двері впустили його до низької довгастої зали з брусованою стелею і таким величезним каміном, що в ньому можна було б спекти цілого вола. В каміні лежав на жару і яскраво палахкотів здоровезний пень. З обстави в залі було два більярди, картярські столи, дивани по кутах та буфетик з напоями. Фореста привітало двоє молодиків, що саме натирали крейдою більярдні киї.

— Доброго ранку, містере Нейсміте! Ну як, добули ще щось для «Скотарської газети»? — піддражнив він одного.

Той, молодявий тридцятирічний чоловік в окулярах, сором'язливо всміхнувся й мотнув головою в бік свого партнера:

— Ось Вейнрайт мене викликав...

— А це, певне, означає, що Лут і Ернестіна ще додивляються вранішні сни,— засміявся Форест.

Вейнрайт хотів був огризнутись якимсь жартом, та не встиг, бо господар уже звернувся через плече до Нейсміта:

— Хочете поїхати з нами о пів на дванадцяту? Ми з Теєром їдемо автомобілем подивитись на шропширів. Він хоче купити десяток вагонів баранів, і вам буде що написати про вивіз худоби до Айдахо. Ви вже бачили сьогодні Теєра?

— Він саме прийшов снідати, коли ми виходили з їдальні,— вихопився з відповіддю Берт Вейнрайт.

— Як побачите його ще, скажіть, щоб на одинадцяту тридцять був готовий. Вас, Берте, я не запрошую... жаліючи. Адже дівчата доти вже повстають.

— Візьміть із собою хоч Ріту! — благально сказав Берт.

— Шкода́,— відповів Форест уже на дверях.— Ми ж їдемо в справі. А крім того, Ріту від Ернестіни волами не відтягнеш.

— Того ж то я й попросив вас — чи ви зумієте,— весело оскірився Вейнрайт.

— Цікаво, чого це люди не вміють рідних сестер цінувати...— сказав Форест і, значуще помовчавши, додав: — А я завше думав, що з Ріти знаменита сестра. І чим вона вам не до шмиги?

Не діждавши відповіді, він зачинив за собою двері і, дзенькаючи острогами, пішов коридором до закручених півколом сходів нагору. Піднявшися широкими цементовими сходинами на другий поверх, Форест почув за одними дверима бренькіт фортеп'яно — шпарку танечну мелодію — і вибух реготу. Він прочинив ті двері й зазирнув до білої кімнати, залитої сонцем. За фортеп'яно сиділа дівчина в рожевому кімоно і хатньому чепчику, а ще дві, вдягнені так само, побравшися за руки, гопцювали по кімнаті — перекривляли якийсь танець, що його запевне не вчили в танцкласі й не призначали для чоловічих очей.

Дівчина за фортеп'яно побачила Діка, моргнула йому і грала собі далі. А танцюристки ще з хвилину не помічали його. А тоді злякано вереснули і, регочучи, впали одна одній в обійми. Музика змовкла. Всі три були юні, здорові, квітучі дівчата, і в очах у Фореста засвітивсь такий самий теплий вогник, як тоді, коли він дивився на Принцесу Фозрінгтонську.

Враз посипалися жарти й шпильки, як звичайно в товаристві молоді.

— Я вже п'ять хвилин дивлюсь,— заявив Форест.

Обидві танцюристки, прикриваючи своє збентеження, відповіли, що не вірять, і почали нагадувати численні й загальновідомі випадки, коли його спіймано на брехні. А дівчина за фортеп'яно — Ернестіна, сестра Дікової дружини,— запевняла, що з його уст злетіли перли щирої правди, що вона побачила його ту ж мить, як він зазирнув до кімнати, і що, на її думку, він споглядав їх куди довше, ніж п'ять хвилин.

— Ну, дарма вже,— перебив Форест їхнє джерготіння.— Берт, невинна душа, думає, що ви ще не повставали.

— Авжеж ні — для нього,— відмовила одна з танцюристок, схожа на жваву юну Венеру.— І для вас теж ні. А тому гайда звідси, хлопчику. Гайда, гайда!

— Слухай-но, Лут,— суворо почав Форест.— Ти думаєш, що як я похилий старий дід, а тобі тільки вісімнадцять років і ти, між іншим, сестра моєї дружини, то ти вже й можеш збиткуватися з мене? Ви, шановна панно, вже забули, скільки ляпанців діставали від мене за остан-

ні десять років? Я можу нагадати, нехай і Ріта почує, хоч вам воно, звісно, й прикро. Це правда, що я вже не такий молодий, як був колись, але...— він помацав біцепс на правій руці й удав, ніби засукує рукава.— Але я ще не зовсім здохляк і, як оком змигнути...

— Що? — войовниче перепитала дівчина.

— Як оком змигнути,— похмуро буркнув він.— Як оком змигнути... А крім того, на превеликий мій жаль, мушу вам сказати, що чепчик у вас зсунувся набакир. І взагалі його пошито, лагідно кажучи, не з великим смаком. Я б міг пошити багато кращого чепчика навіть лівою ногою... навіть заплющившись... навіть бувши п'яний як чіп.

Лут гнівно мотнула білявою голівкою, позирнула на товаришок, ніби шукаючи допомоги, й сказала:

— Ой, глядіть! Невже ви гадаєте, що три молоді здорові дівчини не дадуть ради одному підтоптаному чоловікові, та ще й гладкому, як кабан? Як ви скажете, дівчата? Даймо йому гарту! Адже йому сорок з гаком, і в нього аневризма * серця. І ще, хоча й негарно розкривати родинні таємниці, знайте, що у нього меньєрова хвороба *.

Ернестіна, невисока, але кремезненька вісімнадцятирічна білявка, схопилася з-за фортеп'яно, і всі три дівчини, гайнувши до дивана у віконній ніші, вхопили в обидві руки по подушці. Тоді вишикувались уряд, передбачливо розступившися так, щоб зручно було замахуватись подушками, і рушили на ворога.

Форест наготувався до бою, але потім підняв руку як сигнал до перемир'я.

— Страхопуд! Страхопуд! — глузливо загукали дівчата спершу навперебивки, тоді дружним хором.

Форест енергійно закрутив головою.

— І за це, й за решту ваших зухвалих витівок ви, всі три, дістанете по заслузі. Всі кривди, яких я лишень зазнав у житті, тепер сліпучим вогнем спалахнули в моїй пам'яті. За мить мене нападе бойовий шал. Але спершу, як фахівець сільського господарства, я хочу смиренно запитати тебе, Лут: скажи мені, заради всього святого, що таке меньєрова хвороба! На овець вона переходить?

— Меньєрова хвороба...— почала Лут.— Меньєрова хвороба — це якраз те, що у вас. З усіх живих істот тільки вівці на неї й хворіють.

І закипіла шалена буча. Форест відразу кинувся на

супротивниць у манері футбольної атаки, звичайній у Каліфорнії, поки там не поширилося регбі; дівчата, розскочившись, пропустили його, тоді налетіли з боків і почали гамселити подушками. А він ураз обернувся, розчепірив широко руки із скарлюченими, мов пазури, пальцями і згорнув у оберемок усіх трьох. У кімнаті закрутився справжній вихор: усередині чоловік з брязкучими острогами на ногах, а на всі боки маяв тонкий шовк кімоно, розліталися пантофлі, чепчики, шпильки з зачісок. Глухо гупали подушки, рикав чоловік, зойкали та вищали дівчата, а над усім лунав невгамовний регіт і тріск тендітної тканини.

Врешті Форест опинився долі, напівприголомшений влучними ударами подушок; голова йому аж гула. В одній руці він стискав довгого пошарпаного пояса з блакитного шовку в червоні квіточки.

На одних дверях кімнати стояла з розпашілими щоками Ріта, сторожка, мов олениця, готова щомиті кинутись навтікача. На других, теж розпашіла, стояла Ернестіна у владній поставі матері Гракхів *, старанно вгорнувшись у рештки свого кімоно й міцно притримуючи його рукою. Лут, загнана в куток за фортеп'яно, поривалася втекти, але Форест не пускав її — він стояв навколішки, гучно бив долонями по паркету, люто крутив головою і букав по-бугаячому.

— І люди ще вірять у доісторичний міф, нібито оця жалюгідна подоба людини, простерта в поросі, колись привела команду Берклі до перемоги над Стенфордом *! — оголосила Ернестіна із свого безпечного місця.

Вона була зовсім захекана, а кинувши погляд на інших двох дівчат, Форест задоволено помітив, як і в них здіймаються груди під лискучим вишневим шовком.

Фортеп'яно, що за ним сховалася Лут, було невеличке, гарненьке, біле з золотом — під колір білої вранішньої кімнати. Воно стояло не при стіні, отож Лут могла втікати на обидва боки. Форест схопився на ноги і став навпроти неї перед широким пласким верхом інструмента. Коли він намірився перестрибнути через фортеп'яно, Лут перелякано скрикнула:

— Остроги, Діку! Остроги!

— Ну, то почекай, я їх скину,— запропонував він. Та щойно Дік нахилився відщібнути їх, Лут зразу сікнулася втікати; проте він загнав її назад.

— Ну, гаразд! — загримів він.— Хай вина впаде на тебе. Як подряпаю фортеп'яно, скажу Полі, що це твоя робота.

— А в мене свідки є! — захекано відповіла вона, показуючи веселими голубими очима на товаришок.

— Гаразд, гаразд, люба моя,— Форест зіперся долонями на фортеп'яно і відхилився всім тілом назад.— Зараз я тебе спопаду!

Ту ж мить він підкинув своє тіло в повітря і боком перелетів через інструмент — небезпечні остроги майнули на цілий фут над його поверхнею. І ту ж таки мить Лут пірнула під фортеп'яно й порачкувала геть. Однак вона буцнулась головою об дно, і, поки отямилась, Форест уже оббіг назад і застукав її під інструментом.

— Ну, вилазь! — сказав він.— Вилазь і приймай кару!

— Змилуйтесь, пане лицарю! — благально вигукнула Лут.— Змилуйтесь в ім'я кохання, в ім'я всіх шляхетних дів, що терплять біду!

— 'Кий там я в біса лицар! — щонайгустішим басом прогув Форест.— Я змій, брудний, геть зіпсутий і невиправний змій-людожер. Я вродився в очереті. Мій батько теж був змій, а мати — ще більша зміїха. Колисковою піснею мені був плач мертвих немовлят, позбавлених вічного спасіння. А вигодувано мене кров'ю дів з пансіону Мілза. Я люблю їсти на паркетній підлозі, щоб мені подавали на біле фортеп'яно добрячий шмат Мілзової пансіонерки. Мій батько був не тільки людожер, а ще й каліфорнійський конокрад. А я ще злочинніший за батька. У мене більше зубів. І мати моя була не тільки людожерка, а ще й агент книжкової фірми в Неваді. Знайте всі її ганьбу! Вона не тільки продавала книжки, а й збирала передплату на жіночі журнали. А я ще жахливіший за матір. Я торгував лезами до бритв!

— Невже ніщо не може вчарувати і власкавити твого кровожерного серця? — зворушливо заблагала Лут, водночас назираючи, як би його втекти.

— Тільки одне, о нікчемне дівчисько! Тільки одне в усьому світі, на землі, на небі й у хлані водній!

Ернестіна переможно виснула, впізнавши в тих словах плагіат.

— Дивись у Ернеста Доусона *, сторінка сімдесят дев'ята — в тоненькій книжечці ріденьких віршів, що ними мастять вівсяну кашу паннам, ув'язненим у пансіоні Мілза,— провадив Форест.— Як я вже казав був, коли

мене так брутально перебили, єдине, що може зм'якшити і влагіднити мое кровожерне серце,— це «Молитва діви». Слухай на всі вуха, поки я не пообгризав їх тобі дощенту! Слухай, нерозумна, бридка, гладка й куцонога істото там, під фортеп'яно! Ти можеш проказати «Молитву діви»?

Лут не встигла належно відповісти, бо її товаришки радісно вереснули: на дверях з'явився Вейнрайт. Вона гукнула до нього:

— Рятуйте мене, пане лицарю! Рятуйте!

— Відпусти сю діву!— грізно наказав Берт.

— А ти хто?— спитав Форест.

— Я король Георг, мосьпане! Чи то пак святий Георгій.

— Ну, тоді я твій дракон,— покірливо, як годилося, відмовив Форест.— Пощади мою стару поштиву шию, бо другої я не маю.

— Зітни йому голову!— вимагали всі три дівчини.

— Стривайте, діви, я вас благаю!— відповів Берт.— Я лише малявка. Але я не боюсь! Я нападу на дракона. Нападу в його власній пащі, хай він подавиться мною. А поки він давитиметься на смерть такою несмачною та костистою здобиччю, ви, прекрасні панни, втікайте у гори, бо долини повстануть на вас. Йоло, Петалуму й Західне Сакраменто поглинуть морські хвилі й велетенські риби.

— Зітни йому голову! — хором проспівали троє дівчат.— Втопи його у власній крові й спечи на рожні!

— Нема мені пощади! — простогнав Форест.— Я пропав. От і вір після цього в християнське милосердя молодих дівчат тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року, що дістануть колись виборче право, як доживуть та не повискакують заміж за чужинців. Уважай, що ти стяв мені голову, святий Георгію. Мені кінець. Продовження не буде.

Він простягся долі, застогнав, захарчав, забряжчав острогами, вельми натурально вдаючи передсмертні корчі, й нарешті випустив із себе дух.

Лут вилізла з-під фортеп'яно і втрьох з Рітою та Ернестіною пустилась у імпровізований танець гарній над трупом. Та Форест раптом звівся й сів долі. Нишком моргнувши значуще до Лут, він обурено закричав:

— А героя забули? Увінчайте ж його квітами!

І Вейнрайта увінчали квітами — вчорашніми, вже прив'ялими тюльпанами, що стояли у вазах. Та коли сильна рука Лут хльоснула його по шиї жмутом намоклих стебел, він кинувся навтьоки. За хвильку тупіт і галас погоні,

пролунавши в коридорі, затих на сходах униз, до більярдної. Форест підвівся, обсмикався і, осміхаючись та дзенькаючи острогами, пішов Великим Будинком далі.

Мощеними цеглою доріжками він перейшов два внутрішні дворики, затоплені весняною зеленню та квітами, і дістався до свого крила будинку, ще трохи захеканий після веселої пригоди. В канцелярії вже чекав секретар.

— Доброго ранку, містере Блейку,— привітався Форест.— Вибачте, що я запізнився,— і позирнув на ручного годинника.— Правда, тільки на чотири хвилини. Ніяк не міг вирватись раніше.

РОЗДІЛ IV

Від дев'ятої до десятої години Форест працював із секретарем над своїм діловим листуванням, зокрема з різними науковими товариствами та агрономічними й тваринницькими спілками; роботи тієї було стільки, що дрібніший бізнесмен, не мавши секретаря, мусив би сидіти над нею до півночі. Але Дік Форест створив круг себе цілу систему, якою потай вельми пишався. Важливіші листи й документи він підписував власноручно. Решту штемпелював гумовим факсиміле Блейк; він також занотовував стенографічно відповіді на одні листи та короткі вказівки, як відповісти на інші. Блейк думав сам собі, що працює куди більше за хазяїна і що його хазяїн дивовижний мастак винаходити роботу для інших людей.

Коли годинник видзвонив десяту, до канцелярії ввійшов Пітс, помічник, що відав участю у виставках, і Блейк, нав'ючений листами, паками документів та валиками від фонографа, пішов до свого кабінету.

Від десятої до одинадцятої один за одним входили до канцелярії, а згодом виходили Форестові помічники, керівники окремих ферм і служб. Усіх їх було привчено говорити стисло, не відбирати марно часу. Задумуватись у розмові з ним Форест не дозволяв. Вони повинні були все обдумати й підготуватись перше, ніж з'явитися до нього. О десятій завжди приходив на зміну Блейкові його помічник Бонбрайт, сідав поруч хазяїна, і його олівець, літаючи по аркушах, нотував кулеметний обмін запитаннями та відповідями, звіти, пропозиції, плани. Ті стенографічні нотатки, розшифровані й передруковані на машинці в двох примірниках, були пострахом Форестових службов-

ців, а часом відігравали роль Немезіди. Бо хоч у Фореста й так була дивовижна пам'ять, але він ще любив доводити це, посилаючись на Бонбрайтові записи.

Бувало, котрийсь із службовців, поговоривши з хазяїном п'ять чи десять хвилин, виходив геть упрілий, знесилений, ніби викручений. За ту швидку напружену годину Форест устигав прийняти всіх, хто приходив, і впевнено, рішуче розв'язував з ними всі розмаїті проблеми їхніх галузей господарства. Томпсонові, механіку, він за коротеньких чотири хвилини розтлумачив, які неполадки в динамомашині холодника Великого Будинку, довів, що винен в усьому сам Томпсон, продиктував Бонбрайтові записку, вказавши точно розділ і сторінку в томі з бібліотеки, що мав прочитати механік, і повідомив його, що Паркмен, завідувач молочарні, невдоволений монтажем доїльних машин і що великий холодник на різниці чогось не розвиває повної потужності.

Кожен з Форестових службовців був фахівець у своїй царині, але сам Форест був добре підкований у всіх. Полсон, головний рільник, якось довірчо поскаржився Доусонові, головному токовому:

— Я служу тут уже дванадцять років і ні разу не бачив, щоб він хоч рукою взявся за плуг, а проте, хай йому біс, він усе тямить у цьому ділі. Він просто геній, ось воно що. Пам'ятаю, якось він мов вихор промчав на отій своїй Людожерці — її ж тільки пильнуй, бо враз на тім світі опинишся,— повз одне поле, де саме орали, а другого дня, ніби між іншим, сказав мені, на яку глибину оралося, точно до півдюйма, і якими плугами!.. А як розорювали Маковий луг — нагорі над Літл-Медоу, на Лос-Кветосі! Я не знав, що там і діяти, вирішив не переорювати впоперек, а зразу проборонувати. Думаю, якось пройде. Вже як докінчили, нагодився туди він. Їхав мимо, наче й не дививсь, я ж бо стежив за ним. А другого дня, в канцелярії, ох і всипав! Таки не пройшло. Більш я такого й не пробував.

Рівно об одинадцятій Вордмен, завідувач вівчарень, вийшов від хазяїна з наказом бути о пів на дванадцяту готовому їхати машиною з Тесром, айдахським покупцем, оглядати баранів-шропширів. За Вордменом вийшов і Бонбрайт давати лад своїм нотаткам. Форест зостався в канцелярії сам. З низенької дротяної сітки на папери — однієї з багатьох сіток, поскладаних по п'ять одна на одну — він

узяв брошурку про свинячу чуму, видану ветеринарною управою штату Айови, і почав її переглядати.

П'яти футів і десяти дюймів на зріст, важивши сто вісімдесят фунтів без одежі, Форест, як на свої сорок років, був вельми показний чоловік. Він мав великі сірі очі, чорні брови й вії, опукле, не надто високе чоло, темно-русявого чуба, трохи випнуті вилиці, а щоки ледь запалі, як звичайно буває при такій будові черепа. Щелепи у нього були міцні, однак не важкі; ніс із широкими ніздрями прямий, великий, хоч і не занадто, підборіддя не роздвоєне, вольове, але не суворе, а уста лагідні, майже жіночні, проте видно було, що вони можуть і твердо стискатися. Обличчя він мав чисте, засмагле, тільки верхня половина чола лишалась біліша — там, де її прикривали від сонця краси капелюха.

У кутиках його уст і очей таївся сміх, і зморшки по боках уст, здавалося, залишила по собі усмішка. Та водночас не менш виразно з усіх рис його обличчя промовляла впевненість. Дік Форест завжди був певен себе — і коли простягав руку по щось на своєму столі, то був певен, що рука його не промине тієї речі, не буде її шукати, намацувати; і коли побіжно переглядав брошурку про свинячу чуму, то був певен, що не пропустить у ній нічого важливого; певен був з голови до ніг за своє гнучке й сильне тіло, сидячи на дзиглику перед письмовим столом; певен був серцем і розумом за своє життя і справу, за все, що мав,— одно слово, за себе самого.

І він таки мав підстави для цієї певності. І тіло, і розум, і життєвий шлях його були випробувані в багатьох суворих знегодах. Син багатія, він не цвиндрив батькових грошей. Народившись і виріс ши в місті, він обрав собі за фах сільське господарство і досяг таких успіхів, що ім'я його не сходило з уст у скотарів по всій країні. Він був власник вільної від боргів, не заставленої чверті мільйона акрів землі — такої, що мала ціну від тисячі до ста доларів за акр, і такої, що коштувала від ста доларів до десяти центів за акр, а подекуди й такої, що не варта була ані цента. В усілякі поліпшення на тій чверті мільйона акрів — у дренаж із череп'яних труб на луках, в осушувальні канали на болотах, у дороги й водоймища, в господарчі будівлі й у сам Великий Будинок — він уклав такі величезні суми, що його сусідам-фермерам і віри не йнялося.

Усе в його маєтку робилося з широким розмахом і на якнайсучаснішний лад. Службовці його діставали платню, відповідну до своїх ділових якостей, і жили безплатно в будинках, що коштували від п'яти до десяти тисяч доларів, зате вже він зібрав у себе самі вершки з фахівців усієї країни, від Атлантичного до Тихого океану. Коли йому потрібні були трактори обробляти рівнинні лани, він купував їх відразу десятками. Коли він потребував води для зрошення, то гатив у своїх горах стави зразу на півмільярда галонів. Копати канави на своїх болотах він не доручав підрядникам, а сам купив екскаватори; а коли на своїй землі не стало для них роботи, почав брати підряди на висушення боліт по сусідніх великих фермах, земельних компаніях та корпораціях на сотню миль угору й униз по річці Сакраменто.

Він мав досить власного розуму, щоб збагнути потребу купувати ще й чужий і платити куди дорожче від пересічної ринкової ціни за якнайкращий товар. І мав досить свого розуму ще й на те, щоб спрямовувати куди слід той куплений розум та здобувати з нього якнайбільший зиск.

У свої сорок років він мав ясний зір, спокійну, врівноважену вдачу і був повний снаги, здоров'я й сили; а тим часом до тридцяти років життя його було вкрай безладне й авантурне. В тринадцять років він утік із дому — з мільйонерського дому; ще до двадцяти одного року з неабиякими успіхами закінчив університет, а потім спізнав усі кипучі порти кипучих морів і з холодним розумом та палким серцем, сміючися, йшов на будь-який ризик, аби він щось обіцяв і давав у тому буйному світі пригод, що на очах у нього чимраз тіснішав перед наступом ладу й закону.

Прізвище Форест давно було славне у Сан-Франціско. Дім Форестів був один з перших палаців на Ноб-Гілі, де мешкали Флади, Макеї, Крокери, О'Брани. Діків батько Річард Форест, прозваний Щасливцем, прибув на Захід з Нової Англії * через Панамський перешийок зі сміливими діловими планами. Вдома йому давали прибуток швидкохідні вітрильники та їх будування, а на Заході він став укладати капітали в узбережні земельні ділянки, в річкові пароплавства і, певна річ, у копальні, а згодом в осушення Комстоку * в Неваді та будівництво Південно-Тихоокеанської залізниці.

Він провадив велику гру — і виграші, й програші у нього бували великі, але виграші завжди більші, і що він втрачав у одній грі, те вертав у іншій. Все, що він заробив на Комстоку, поглинули безодні Дафодільські копальні в окрузі Ельдорадо. А те, що пощастило врятувати від катастрофи на Бенішія-Лайні, він уклав у ртутні родовища Панського товариства — і заробив п'ять тисяч відсотків. А що він утратив, коли луснув стоктонський бум, більше ніж надолужила йому, пішовши в гроші, земля, скуплена в Сакраменто і Окленді.

А на довершення, коли Щасливець Річард позбувся геть усього в цілій низці невдач і в Сан-Франціско вже гадали, скільки ж то дадуть на аукціоні за його ноб-гільський палац, він спорядив такого собі Дела Нельсона з половини шукати золота в Мексіці. Як сухо засвідчує історія, наслідком тієї експедиції Нельсона було відкриття родовища Врожайного з такими, між іншим, казковими, невичерпними копальнями, як «Гримуча Змія», «Голос», «Місто», «Дездемона», «Водяний Бугай», «Жовтий Хлопець». Нельсонові надзвичайний успіх так запаморочив голову, що він за рік згорів, випивши ціле море дешевого віскі, а не мавши жодних спадкоємців, зоставив свій пай тому ж таки Щасливцеві — Річарду Форестові.

Дік Форест був справжній син свого батька. Щасливець Річард, чоловік безмежної енергії й заповзятливості, двічі женився і двічі вдовів, але доля не благословляла його дітьми. Втретє він одружився 1872 року, вже п'ятдесятвосьмилітнім, а 1874 року у нього народився син — здоровецьке, горлате дванадцятифунтове хлоп'я. Однак його народження коштувало життя матері, і дитя виростало в палаці на Ноб-Гілі під наглядом цілого війська мамок та няньок.

Малий Дік був здібною дитиною. А Щасливець Річард мав демократичну вдачу. Як наслідок, малий Дік засвоїв від приватного вчителя за один рік те, що у школі забрало б три роки, а решту часу бавився на вільному повітрі. І ще хлопцеві здібності та батьків демократизм спричинили те, до Діка послано до останнього класу звичайної міської школи, щоб він теж навчився демократичності, потершися між синами робітників, крамарів, шинкарів та місцевих політиків.

У школі всі батькові мільйони не допомагали йому випередити з арифметики Петсі Гелорена, математичного

вундеркінда, чий батько підносив мулярам цеглу, або написати диктанта краще за Мону Сангінетті, дочку вдови, що держала овочеву крамничку. І так само Дікові не було найменшої помочі з батькових мільйонів та з палацу на Ноб-Гілі, коли він скидав куртку й навкулачки, без раундів і без рукавиць до перемоги або до поразки бився з Джіммі Ботсом, Джіном Чоїнскі чи ще ким із тих хлопців, що за кілька років розлетілись по країні добувати слави й грошей на рингах як покоління блискучих боксерів, що його могло породити тільки Сан-Франціско, молоде, повне зухвалої мужності й завзяття місто.

Наймудріше, що міг придумати для сина Щасливець Річард,— це дати йому таку демократичну науку. В глибині душі Дік ніколи не забував, що він живе в палаці, повному челяді, і що його батько людина могутня й шанована. Та водночас Дік спізнав ту демократію, що стоїть на власних двох ногах і бороніться своїми двома кулаками. Він спізнавав її тоді, коли Мона Сангінетті діставала за диктант кращу оцінку, ніж у нього. І тоді, коли під час гри на шкільному подвір'ї не міг наздогнати чи спіймати прудкого й верткого Берті Міллера.

І коли Тім Гаган усоте гатив його в заюшений ніс та розтовчені губи прямим ударом лівою чи під груди гаком правою, а він очманіло точився і хекав, аж у грудях свистіло,— тоді шкодá було чекати допомоги від палаців та банкових рахунків. Тут годились тільки свої ноги і свої кулаки: або він, або Тім. Ото якраз тоді, в поту, в крові, в залізній упертості навчився Дік Форест не здаватись навіть у нерівному бою. З першого удару він чув, що перевага не його, але витримував усі удари, аж поки кінець кінцем згодилися, що не взяла нічия, хоча згода та прийшла лиш тоді, коли обидва попадали додолу, знесилені й запаморочені, і тільки плакали від злості й затятості. А після того вони здружилися і вдвох верховодили на шкільному подвір'ї.

Щасливець Річард помер того ж місяця, коли Дік закінчив школу. Тринадцятирічний хлопець зостався в світі з двадцятьма мільйонами доларів і без жодного родича, що міг би втручатись у його життя. Він був господар повного челяді палацу, парової яхти, стаєнь з кіньми та ще й розкішної літньої вілли на півдні півострова, в багатирській колонії біля Менлов. Тільки одним обтяжено його: опікунською радою.

Одного літнього дня Діка покликано до великої бібліотечної кімнати, де зібрались на першу свою нараду його опікуни. Їх було троє — усі літні люди, дуже багаті, усі правники, усі ділові партнери його батька. Коли вони стали викладати йому те, що хотіли, Дік відчув, що хоча вони й зичать йому добра, але порозумітися з ними навряд чи пощастить. На його думку, самі вони були підлітками занадто вже давно. А крім того, було очевидно, що якраз його, оцього підлітка, чия доля їх так турбує, вони не розуміють зовсім. Навіть більше — Дік з властивою йому впевненістю вирішив, що тільки він один у цілому світі може знати, чого йому треба.

Містер Крокет виголосив довгу промову, і Дік слухав його, як годиться, уважно й зацікавлено, киваючи головою щоразу, коли зверталися прямо до нього. Містери Девідсон і Слокем теж сказали своє, і він їх вислухав так само уважно. Поміж іншим, Дік дізнався від них, який статечний і чесний чоловік був його батько, а також яку програму вже склали його опікуни, щоб зробити і з нього такого самого статечного й чесного чоловіка.

Коли вони скінчили, Дік теж захотів дещо сказати.

— Я вже все обміркував,— заявив він,— і хочу спершу податися в подорож.

— На це буде свій час, любий мій,— лагідно пояснив йому містер Слокем.— Коли... ну, скажімо, коли ти підготуєшся до вступу в університет. Тоді якраз дуже корисно буде поїхати на рік за кордон... так, дуже корисно.

— Звичайно,— поквапився на поміч і містер Девідсон, завваживши сердитий вогник у хлопцевих очах та його губи, що мимоволі твердо стислися,— звичайно, ще й доти можна буде трохи подорожувати — під час шкільних вакацій. Мої колеги, безперечно, погодяться, що такі невеличкі подорожі під час вакацій теж були б корисні й бажані... звісно, під належним керівництвом і наглядом.

— Скільки, сказали ви, у мене грошей? — раптом спитав Дік начебто зовсім не до речі.

— Десь близько двадцяти мільйонів, за найскромнішим підрахунком,— ураз відповів містер Крокет.

— А що як я зараз захочу взяти сто доларів? — провадив Дік.

— Ну... тоді... гм...— містер Слокем озирнувся на колег, ніби просячи підказати.

— Тоді нам доведеться спитати тебе, навіщо тобі ці гроші,— відповів Дікові містер Крокет.

— А як я вам відкажу,— мовив Дік дуже повільно, дивлячись містерові Крокету просто в вічі,— що мені дуже шкода, але я волію не казати, нащо мені ті гроші?

— Тоді ти їх не одержиш,— ураз відповів містер Крокет, чи вже скорше відрубав трохи роздратовано.

Дік повільно кивнув головою, ніби запам'ятовуючи цю відповідь.

— Але ж, любий мій,— квапливо підхопив містер Слокем,— ти, звичайно, розумієш, що тобі ще рано доручати гроші. Порядкувати ними поки що будемо за тебе ми.

— Цебто я не можу взяти з них ані цента без вашого дозволу?

— Ані цента,— враз відрубав містер Крокет.

Дік замислено кивнув головою і промурмотів:

— Розумію...

— Звичайно, буде цілком природно і справедливо, щоб тобі давали скількись там на всякі дрібні витрати,— докинув містер Девідсон.— Скажімо, долар на тиждень чи, може, й два. Як підростатимеш, цю суму можна й збільшувати. А коли тобі вийде двадцять один рік, тоді ти, безперечно, будеш спроможний сам порядкувати своїми справами — радячись із нами, звичайно.

— А поки мені нема двадцять одного року, з усіх своїх мільйонів я не зможу взяти й ста доларів, щоб витратити, як мені схочеться? — запитав Дік покірливо.

Містер Девідсон почав був відповідати, добираючи заспокійливих виразів, але хлопець підняв руку: я, мовляв, ще не скінчив.

— Як я зрозумів, я можу витрачати свої гроші тільки за нашою спільною згодою — вас трьох і моєю?

Опікунська рада закивала головами.

— Цебто як ми погодимось, так і буде?

Опікуни знов кивнули.

— Ну, то я хочу мати сто доларів зараз,— заявив Дік.

— Навіщо вони тобі? — спитав містер Крокет.

— Можу сказати,— спокійно відповів Дік.— Я піду в мандри. У подорож.

— Ти сьогодні підеш спати — рівно о пів на дев'яту,— відмовив містер Крокет.— І ніяких ста доларів не одержиш. Та пані, що ми тобі про неї казали, прийде сюди на шосту годину. Вона, як ми тобі пояснили, доглядатиме

тебе весь час, день у день від ранку до вечора. О пів на сьому, як звичайно, ти повечеряєш разом з нею, а потім вона подбає, щоб ти вчасно ліг спати. Як ми вже сказали, вона має заступити тобі матір — стежитиме, щоб у тебе завжди були помиті вуха й шия...

— І щоб я купався щосуботи ввечері,— докінчив за нього Дік якнайлагідніше.

— Саме так.

— А скільки ви... цебто скільки я платитиму тій пані за її послуги? — спитав Дік, несподівано звернувши на інше: у нього вже була така звичка, і він не раз спантеличував тим учителів та однокласників.

Містер Крокет уперше відповів не зразу, а спочатку прокашлявся.

— Адже це я платитиму їй? — допитувався Дік.— Із своїх двадцяти мільйонів цебто?

— Батькова порода,— тихенько мовив сам до себе містер Слокем.

— Місіс Самерстон, тобто «та пані», як ти зволив її назвати, одержуватиме сто п'ятдесят доларів на місяць, або ж тисячу вісімсот на рік,— відповів хлопцеві містер Крокет.

— Пропащі гроші,— зітхнув Дік.— Та ще й харч і помешкання!

Він підвівся, як справдешній аристократ — не спадковий, зате вихований за тринадцять років у палаці на Нобгілі. Підвівся так, що й опікунська рада мимоволі повставала зі шкіряних фотелів. Одначе й не так, як підводяться маленькі лорди Фонтлерої *, бо він мав двоїсту натуру. Він уже знав, що у людського життя багато облич і багато шляхів. Недарма Мона Сангінетті перемагала його на диктантах. І недарма він бився з Тімом Гаганом упічию, до замирення, а потім удвох із ним верховодив товаришами.

Його доля народилась у несамовитій золотій гарячці сорок дев'ятого року *. В палаці з нього вирощено аристократа, а в міській школі виховано демократа. Рано розвинувшись, він уже розумів, нехай ще трохи й по-дитячому, відміни між привілейованою кастою і широкими масами; а під усім тим його сповнювала уперта воля й спокійна самопевність, незбагненна для трьох літніх добродіїв, яким було доручено його долю і які зобов'язались примножити

його мільйони та зробити з нього справжню людину — таку, як вони її собі уявляли.

— Дякую вам за вашу ласку,— сказав Дік, звертаючись до всіх трьох.— Гадаю, що ми не сваритимемося. Звісно, ті двадцять мільйонів мої, і, звісно, ви берегтимете їх для мене, бо ж я ще не тямлю нічого у справах...

— І ми їх примножимо, любий мій, ми їх для тебе примножимо безпечними, вивіреними способами,— запевнив його містер Слокем.

— Тільки щоб без спекуляцій,— застеріг Дік.— Моєму татові щастило, але я сам чув, як він казав, що тепер не ті часи і вже не можна ризикувати так, як колись ризикували всі.

І ці його слова, і деякі попередні могли б навести на гадку, ніби в юного Діка була ниця й скнара душа. Але то була б помилка. Якраз навпаки: в потаємних думках і в планах, що снувались ту мить у нього в голові, він так легковажив, так зневажав свої мільйони, що його б можна зрівняти з п'яним матросом, який розкидає на березі одержану відразу трирічну платню.

— Я ще тільки хлопчак,— провадив Дік.— Але ви мене покищо не дуже добре знаєте. Згодом ми познайомимося краще, а тим часом — ще раз дякую вам...

Він якусь мить помовчав, тоді вклонився стримано й гідно —вельможі з ноб-гільських палаців навчаються так уклонятися змалку. Він давав опікунам узнаки, що розмову скінчено. Мовляв, він їх відпускає. І вони добре те відчули. Вони, такі самі вельможі ділового світу, як був його батько, відійшли збентежені й спантеличені. Надворі, спускаючись широкими кам'яними сходами до повоза, що чекав на них, містер Девідсон і Слокем хотіли були вилити своє збентеження в гнів, але містер Крокет, що тільки-но говорив з хлопцем так дратливо й різко, промурмотів у захопленні:

— Ох і шибеник! Ох і шибеник!

Повозом вони доїхали до старого клубу «Пасіфік-Юніон» і там ще з годину поважно обговорювали майбутнє Діка Фореста й знов обіцяли собі справдити ту довіру, що виявив їм покійний Річард Форест. А Дік під той час хутко спускався з Ноб-Гілу порослими травою бруковаными вуличками, занадто крутими для повозів. Унизу не було вже багатирських палаців та розкішних садиб — зразу під горою тулилися злиденні вулички дерев'яних

курників, де жив трудящий люд. Сан-Франціско 1887 року являло собою таку саму мішанину палаців і халуп, як і старі європейські міста. Ноб-Гіл здіймався, немов середньовічний замок, серед бруду й тісноти буденного життя, що гніздилося та барложилося попід ним.

Дік зупинився на розі під бакалійною крамничкою, над якою на другому поверсі мешкав Тімоті Гаган-старший; бувши поліcменом з платнею сто доларів на місяць, він мав змогу жити вище за своїх ближніх-сусідів, що утримували родини на місячну платню, не більшу як сорок чи п'ятдесят доларів.

Хоч вікна нагорі були відчинені й не завішені, та марно свистів Дік, ходячи попід будинком. Тіма Гагана-молодшого не було вдома. Але Дік свистів недовго: тільки-но він замислився, де ж би в ближчій околиці можна знайти Тіма, як той сам з'явився з-за рогу, несучи бляшанку з-під смальцю, повну свіжого, спіненого пива. Він буркнув, вітаючись, і Дік буркнув на відповідь так само недбало, мовби це не він допіру так по-вельможному закінчив розмову з трьома найбагатшими грошовими королями великого міста. З голосу його нітрохи не було знати, що це власник двадцяти мільйонів, які ще й примножувалися з часом, і нітрохи ті мільйони не пом'якшували його хлоп'яцької бурмакуватості.

— Це я тебе не бачив, відколи помер твій стариган,— зауважив Тім.

— Ну, зате бачиш тепер,— відрубав Дік.— Чуєш, Тіме, я до тебе одне діло маю.

— Зачекай, поки я віднесу пиво своєму стариганові,— сказав Тім, досвідченим оком оглянувши піну в бляшанці.— А то буде крику, як без піни принесу.

— Дарма, сколотиш, то й буде піна,— заспокоїв його Дік.— Я тільки на хвилинку. Я сьогодні тікаю з дому. Гайда разом, хочеш?

Тімові голубі ірландські очиці загорілися цікавістю.

— А куди? — спитав він.

— Ще не знаю. То хочеш? Коли так, можна буде вирішити потім. Ти ж усе ліпше за мене знаєш. То як скажеш?

— Стариган з мене душу виб'є,— завагався Тім.

— Хіба тобі це первина? — відповів Дік, нітрохи не розжалений.— Коли згоден, то стрінемось увечері о дев'ятій біля пристані перевозу. То як? Я дожидатиму там.

— А що як я не прийду? — спитав Тім.

— Однаково — сам подамся,— Дік повернувся, ніби хотів уже йти, тоді ще недбало кинув через плече: — Краще гайда разом.

Тім сколотив у бляшанці пиво й відповів так само недбало:

— Гаразд. Прийду.

Розлучившися з Тімом Гаганом, Дік рушив шукати іншого однокласника, словенця Марковича; його батько держав ресторанчика, і казали, що за двадцять центів більш ніде в місті так смачно не пообідаєш. Маркович-молодший був винен Дікові два долари, і Дік, розшукавши його за годину, взяв у нього скільки було — долар і сорок центів, а решту боргу подарував.

Потім він нерішуче, збентежено поплентався по Монтгомері-стріті, вагаючись між численними позичковими касами, що прикрашували собою ту людну магістраль. Нарешті він на одчай душі шмигнув у одні двері й спромігся обміняти на вісім доларів і квитанцію свого золотого годинника, вартого, як добре знав Дік, не менше п'ятдесяти доларів.

Вечерю в ноб-гільських палатах подавали о пів на сьому. А він вернувся додому аж за чверть до сьомої й став перед очі місіс Самерстон. То була дебела літня пані, що походила зі славної родини Портер-Рікінгтонів, чиє банкрутство в середині сімдесятих років струснуло цілим тихоокеанським узбережжям Штатів. Попри дебелу комплекцію, вона завжди скаржилась на «розшарпані нерви».

— Ну, куди це годиться, Річарде! — вичитала вона хлопцеві.— Вечеря вже п'ятнадцять хвилин на столі, а ти ще не помив рук і сам не вмився.

— Вибачте, місіс Самерстон,— перепросив Дік.— Я більше ніколи не примушу вас чекати. І взагалі я не завдаватиму вам клопоту.

За вечерею, поданою для них двох з усією помпою у велику їдальню, Дік силкувався догоджати своїй вихователці: хоч він і знав, що її найнято за його гроші, але почувався так, ніби вона в гостях у нього.

— Коли ви вже тут улаштуєтесь, вам буде дуже гарно жити,— пообіцяв він.— Це добрий старий дім, і більшість служників уже багато років у нас служать.

— Ну що ти, Річарде,— місіс Самерстон поважно осміх-

нулась.— Буде мені тут гарно чи ні, це не від служників залежатиме, а від тебе.

— За це не бійтеся,— гречно відказав Дік.— Мені дуже шкода, що я сьогодні спізнився на вечерю, але більше такого не буде ні разу — за цілі роки. Я вас узагалі не турбуватиму. Ось побачите. Буде так, наче мене й зовсім немає в домі.

Йдучи спати, він сказав їй добраніч, а потім додав, ніби згадавши:

— Хочу вас попередити про одне: про А-Сіна, нашого кухаря. Він у нас хтозна-відколи — вже двадцять п'ять чи й тридцять років. Він готував їсти для тата, ще як і мене на світі не було, й цього дому. Він у нас привілейована особа і так уже звик робити все по-своєму, що біля нього треба навшпиньки ходити. Та як він вас уподобає, то з шкури вилізе, щоб догодити вам. Отак він уподобав мене. Подбайте й ви про те, і вам тут житиметься, як у раю. А через мене, щиро кажу, вам не буде взагалі ніякої мороки. Не служба, а забавка: так, наче мене й зовсім нема в домі.

РОЗДІЛ V

Точнісінько о дев'ятій годині, вбраний у найстарішу свою одежу, Дік зустрівся з Тімом Гаганом біля пристані перевозу.

— На північ подаватися не варт,— сказав Тім.— Уже зима небавом — доведеться вночі дрижаки хапати. Хочеш, гайнімо на схід — цебто у Неваду та в пустелі?

— А може, ще куди? Чом не на південь? Можна до Лос-Анджелеса, в Арізону, в Нью-Мексіко, а тоді й у Техас,— запропонував Дік.

— Скільки в тебе грошей? — поцікавився Тім.

— А що? — перепитав Дік.

— Треба впитися звідси хутенько, а з квитками буде найхутчіше. Мені то що, а ось через тебе зчиниться гвалт, вишлють цілу тичбу детективів на розшуки. Треба їх обхитрувати.

— Ну, то й обхитрусмо,— відказав Дік.— Кілька днів їхатимемо з квитками, потрошку, то в один бік, то в другий, а більше переховуватимемось, поки минемо Трейсі. А далі махнемо на південь — уже без квитків.

І вони виконали той план вельми ретельно. Трейсі проїхали у вагоні, з квитками, рівно за шість годин після того, як тамтешній помічник шерифа кинув обшукувати поїзди. Задля більшої остороги Дік узяв квитки не до Трейсі, а до самого Модесто. А вже далі вони подорожували «зайцями» — в товарних вагонах, «сліпих багажняках», на буферах та на «скотоскидах», і Тім, досвідченіший у тому, був Дікові за вчителя. Дік купляв газети й страхав товариша, читаючи йому сенсаційні повідомлення про викрадення юного спадкоємця Форестових мільйонів.

Удома, в Сан-Франціско, Дікові опікуни оголосили винагороду в сумі тридцять тисяч доларів тому, хто розшукає й привезе хлопця додому. І Тім Гаган, прочитавши те оголошення, коли вони лежали на траві неподалік водонапірної вежі, навіки закарбував у Діковій голові думку, що честь і непідкупність не залежать від суспільного становища чи породи, а можуть зрости як на високій горі, в пишному палаці, так і під горою, в кімнатках над бакалійною крамничкою.

— Ого-го,— мовив Тім ніби сам до себе, дивлячись кудись у далину.— Мій стариган не зчиняв би гвалту, якби я виказав тебе за ті тридцять тисяч! Аж подумати страшно.

Дік зрозумів: коли Тім так відверто про це говорить, то йому нема чого боятись, полісменів син його не зрадить. І тільки за шість тижнів по тому, вже в Арізоні, Дік сам зняв про це мову.

— Чуєш, Тіме,— сказав він.— У мене ціла купа грошей, і вони ще й ростуть увесь час, а сам я з них не трачу ні цента, ти ж бачиш... Правда, ота місіс Самерстон тягне з мене тисячу вісімсот на рік, та ще й те, що столується й кіньми моїми їздить; а ми з тобою раді, як підберемо десь на станції кочегарські недоїдки. Та однаково, гроші мої ростуть. Скільки буде десять відсотків від двадцяти доларів?

Тім, силкуючись розв'язати ту задачку, втупив очі кудись у гаряче повітря пустелі, що мерехтіло над обрієм.

— Ну, скільки буде десята частина від двадцяти мільйонів? — нетерпеливився Дік.

— Ха! Два мільйони, скільки ж бо ще?

— Ну, а п'ять відсотків це половина десяти відсотків. Коли прибуток п'ять відсотків річних, то скільки наросте за рік на двадцяти мільйонах?

Тім нерішуче мовчав.

— Та половина ж! Половина двох мільйонів! — вигукнув Дік.— Виходить, що я за рік багатшаю на цілий мільйон. Затям це добре і слухай далі. Коли мені самому захочеться вернутись додому — тільки це ще не скоро, ще не один рік доти спливе,— ми з тобою ось яке діло облагодимо. Я скажу тобі, і ти напишеш своєму батькові. Він над'їде туди, де ми його дожидатимемо, забере мене й відвезе додому. А тоді загребе тридцять тисяч винагороди з моїх опікунів, покине службу в поліції і, напевне, відкриє шинок.

— Тридцять тисяч — це до біса грошви,— недбало мовив Тім, у такий спосіб висловивши вдячність.

— Не для мене,— зразу применшив Дік свою щедрість.— У мільйоні буде тридцять три рази по тридцять тисяч, а мої гроші виростають на мільйон за один рік.

Одначе Тім Гаган не дожив до того, щоб побачити свого батька власником шинку. За два дні по цій розмові один занадто ревний гальмівник застукав хлопців у порожньому товарняку, коли поїзд стояв на мосту через глибоку суху яругу, і почав їх зганяти. Дік подивився з височини сімдесяти футів на кам'янисте дно яруги і запротестував:

— Мостом пройти можна, але що як поїзд рушить?

— Не рушить! — наполягав гальмівник.— Гайда, біжіть, поки ще можна. Паровоз набира воду по той бік. Він завше тут воду набира.

Але того разу паровоз води не набирав. Як потім з'ясувало слідство, машиніст виявив, що води в баку немає, і вирішив їхати далі. Тільки-но хлопці вилізли бічними дверима з вагона та пройшли кільканадцять кроків вузеньким краєм мосту, що лишався між поїздом і прірвою, поїзд рушив. Дік, бистрий розумом і рішучий, умить пригнувся й став на шпалах рачки. Так він міг тривкіш держатися, та й місця під бортами вагонів, що виступали за колеса, було більше. Одначе Тім, не такий кмітливий та моторний, а до того ще охоплений чисто кельтською люттю на гальмівника, не впав зразу на руки й на коліна, як Дік, а зостався стояти і кляв гальмівника вельми барвисто, як те вміють його земляки.

— Пригнись! Падай! — загорлав Дік.

Та було запізно. Колія йшла вниз, і поїзд розганявся щораз швидше. Тім, що стояв спиною до прірви, спробу-

вав був упасти на всі чотири, але тільки-но ледь нахилився, як вагон черкнув його по плечі й трохи не збив. Якимсь дивом він устояв на ногах, але більше стати рачки не пробував. А поїзд гнав усе шпаркіш, і про те вже шкода було й думати.

Дік, держачись за шпали, чекав, що ж буде. Вагони пролітали повз них щодалі швидше. Тім не втрачав самовладання. Він стояв на вузькому краєчку мосту, не маючи більше ніякої опори, спиною до прірви, а лицем до поїзда, притискав руки до боків і похитувався, балансуючи,— тим дужче, чим швидше рухався поїзд. Але врешті опанував себе й перестав похитуватися.

І все минулося б гаразд, якби не один вагон. Дік знав, що він є в поїзді, і бачив, як він наближається. То був так званий «кінський палац» — вагон перевозити худобу, на шість дюймів ширший за інші. Дік помітив, що й Тім уже бачить той вагон. Помітив, як Тім напружився всім тілом, готуючись до того, що вузький простір, де він мав утриматись, зараз повужчає ще на півфута. Дік бачив, як Тім повільно, умисно відхиляється назад, відхиляється все далі, як лишень змога далі,— і все ж не досить далеко. Йому не було порятунку. Якби він відхилився ще на дюйм, вагон би не штовхнув його. Але якби він відхилився на той дюйм, то впав би у прірву й сам, без поштовху. І тим одним дюймом вагон зачепив Тіма й скинув з мосту. Двічі перекинувшись у повітрі, хлопець гримнувся головою об каміння.

Там, долі, він уже не ворушився. Впавши з сімдесятифутової височини, він зламав собі в'язи й розтрощив голову. Ото там Дік уперше спізнав смерть — не пристойну, порядну смерть сучасного городянина, коли вмирущому полегшують відхід у вічну ніч лікарі, доглядальниці, підшкірні ін'єкції і відлетілу тінь урочисто проводжають квітами, вінками, пишними поховальними церемоніями та обрядами, а раптову, просту, страшну й неприкрашену, як смерть вола під обухом чи вгодованої свині під колійським ножем.

І ще більше спізнав там Дік — зрадливість життя й долі, і зловорожість світу, і необхідність бути чуткому й рішучому, пильному, тямкому, упевненому й бистрому, щоб умить пристосовуватися до всіх миттєвих зрушень у рівновазі сил, від яких залежить наше життя. І ще спізнав там

Дік, стоячи біля химерно скорчених останків того, хто щойно був його товаришем, що не можна звірятись на ілюзії і що тільки дійсність ніколи не обдурить.

У Нью-Мексіко Дік прибився до ранчо «Дзвіночок», на півночі від Росвела, в долині річки Пекос. Йому ще не було чотирнадцяти років, і ковбої, що звалися й навіть писалися в офіційних паперах такими іменами, як Дикий Кінь, Віллі-Ферт, Теляча Шкура, або Довга Кишеня, прийняли його між себе за живу забавку і зробили з нього справжнього ковбоя.

Проживши на ранчо півроку, Дік, ще по-юнацькому тендітний, проте витривалий, здобув науку на все життя, навчившись їздити верхи і вивчивши коней, а також надивившись на людей у природній їхній подобі. Та й це ще не все. Він побачив Джона Чайзема, власника «Дзвіночка», «Боско-Гранде» і ще багатьох скотарських ранчо аж до Чорної річки й далі. Джон Чайзем, скотарський король, свого часу передбачив наплив фермерів, скупив усі сорокаакрові ділянки, де була вода, обгородив їх колючим дротом і в такий спосіб прибрав до рук мільйони акрів суміжних пасовиськ, що не були варті нічого без води, якою володів він. І Дік, слухаючи при табірному багатті біля фургона з харчами балачки ковбоїв, які прогавили те, що передбачив Джон Чайзем, і тепер служили у нього за сорок доларів на місяць, виразно збагнув, чому і як Джон Чайзем зробився коров'ячим королем, а тисяча його сучасників пішли до нього в найми.

Але в Діка була не холодно-розважлива вдача. Він мав гарячу кров, буйне завзяття і чоловічу гордість. Ладний часом плакати з утоми після двадцяти годин поспіль у сідлі, він навчився не зважати на біль у всьому змученому тілі і, мовчки хизуючися своєю терплячістю, не йти спати раніш від загартованих дорослих ковбоїв. Так само не опинаючись сідав він на того коня, якого давали, і самохіть їздив, як і всі, стерегти череду вночі, а коли треба, без миті вагання мчав навперейми лавині переполошеної череди, маючи на вітрі цератяним плащем. Він умів ризикувати. Його тішив ризик. Але в такі хвилини він ніколи не легковажив суворою дійсністю. Він добре пам'ятав, що людський череп не дуже міцний і легко тріскає на твердому камінні або під важким копитом. І коли він якось

відмовився сісти на коня, що збивавсь із чвалу та спотикався, то не тому, що боявся розбити собі голову, а тому, що це вже був би «не по грошах ризик», як він одного разу сказав самому Джону Чайземові.

Ще бувши на ранчо, він написав листа опікунам, тільки доручив його одному гуртоправові, щоб відіслав з Чікаго. І навіть адресував, задля ще більшої остороги, кухареві А-Сіну. Дік хоч і покинув свої двадцять мільйонів, однак не забув про них, отож, боячися, щоб спадщини не розділили між далекими родичами, які могли знайтися десь у Новій Англії, попередив опікунів, що він живий і повернеться додому за кілька років. І ще він наказав їм не звільняти зі служби місіс Самерстон.

Але Дікові не сиділось на одному місці. Півроку на ранчо «Дзвіночок» — це було, як на нього, вже задовго. «Пацанком», як називають хлопчака-гобо, помандрував він через усі Сполучені Штати, познайомившися з їхньою поліцією, судами, законами проти волоцюзтва та в'язницями. Спізнав він і самих волоцюг, мандрованих сезонників та дрібних злодюжок. Поміж іншим зазнайомився він і з фермами та фермерами і раз, у штаті Нью-Йорку, тиждень збирав ягоди на фермі в якогось голландця, що одним із перших у Штатах на спробу поставив у себе силосну вежу. Звісно, Дік прикмічав усе не з якимсь певним наміром чи метою. Просто йому, як і кожному хлопчакові, все було цікаве, і в такий спосіб він призбирав силу-силенну всяких відомостей про людську природу та життя суспільства, що мали неабияк прислужитися йому аж згодом, коли він за допомогою книжок перетравив та систематизував їх.

Дікові пригоди не зіпсували його. Навіть коли він терся між «тюряжниками» по яких-небудь лісових табориськах, їхні погляди на життя й моральність не приставали до нього. Він був ніби мандрівник серед чужинців. Знаючи, що його дожидають певних двадцять мільйонів, він не відчував потреби красти. Йому цікаво було побувати скрізь, побачити все, але ніде й ніщо не могло вдержати його надовго. Він тільки хотів бачити, ще й ще бачити і знов бачити.

Під кінець третього року, вже як він став майже шістнадцятирічним юнаком, міцним і жилавим, ста тридцяти фунтів вагою, Дік вирішив, що час вернутися додому та взятись за книжки. І він подався в першу свою тривалу подорож морем, найнявшись на вітрильник, що відпливав з одного делаверського порту * до Сан-Франціско. Плавання

було трудне й довге, цілих сто вісімдесят днів, однак під кінець його Дік важив ще на десять фунтів більше.

Місіс Самерстон злякано зойкнула, коли Дік увійшов до неї, і послала на кухню по А-Сіна, щоб засвідчив, чи це справді він. А вдруге зойкнула, коли він стиснув її руку, аж подряпавши ніжну шкіру мозолястою і шкарубкою від корабельних линв долонею.

Відразу скликано опікунів, і Дік привітав їх несміливо, майже засоромлено. Та це не завадило йому відразу заговорити навпростець.

— Ось що,— сказав він.— Я не дурень. Я знаю, чого мені треба, і хочу його мати. Я на світі сам — звісно, коли не рахувати добрих друзів, як оце ви,— і в мене є свої погляди на життя й на те, що я хочу в ньому зробити. Я вернувся додому не з обов'язку перед кимось тут, а тому, що настав час вернутись, тобто з обов'язку перед самим собою. Я чимало розуму набрався, повештавшись три роки по світі, а тепер мені час узятися за науку — за книжкову науку цебто.

— Іди в Белмонтське училище,— підказав містер Слокем.— Там тебе підготують до університету.

Дік рішуче похитав головою.

— І заберуть на це три роки. Як і в кожній середній школі. Ні, я хочу бути в Каліфорнійському університеті за рік. Для цього, звісно, треба попрацювати. Але я вгризуся в книжки, як голодний у хліб. Я найму вчителя чи десятьох учителів і заходжуся. Тільки я найматиму їх сам — і виганятиму теж сам. А на це мені треба буде грошей.

— Сто доларів на місяць вистачить? — спитав містер Крокет.

Дік похитав головою.

— Я перебився три роки, не взявши зі своїх грошей ні цента. Гадаю, що тепер мені можна трохи покористатися з них. Порядкувати всім своїм капіталом я ще не збираюсь, але мені потрібен відкритий рахунок у банку, і то пристойний. І я хочу використовувати його так, як мені треба, і на те, чого мені треба.

Опікуни спантеличено перезирнулися.

— Це ні в які ворота не лізе! Сміпно й слухати! — почав містер Крокет.— Ти який був навіжений, такий і досі.

— Такий, мабуть, удався,— зітхнув Дік.— І того разу ми не поладнали через гроші. Тоді я просив сто доларів.

— Але й ти зважи на наше становище, Діку! — заволав містер Девідсон.— Як це виглядатиме, коли ми, твої опікуни, дамо тобі, шістнадцятирічному хлопцеві, волю розкидати гроші?

— Скільки коштує тепер моя «Фреда»? — спитав Дік несподівано.

— За двадцять тисяч можна продати хоч сьогодні,— відповів містер Крокет.

— То продайте її. Вона для мене завелика, і що рік, то втрачатиме на ціні. Мені потрібна тридцятифутова яхточка, щоб самому плавати по бухті, а така не коштуватиме й тисячі. Продайте «Фреду» і покладіть гроші на моє ім'я. Я знаю, ви боїтеся, що я почну цвиндрити гроші: пиячити, грати на кінських перегонах, за хористочками вганяти. То зробімо так, щоб ви мали спокій: нехай рахунок буде відкритий для всіх чотирьох. Тільки-но котрий з вас вирішить, що я марную гроші, він зможе негайно забрати з рахунку всю решту. І ще я хочу вам сказати, що збираюся, крім учителів, запросити фахівця з комерційного коледжу, хай утлумачить мені всю цю ділову механіку.

Не чекаючи слів згоди, мовби він вважав, що справу вирішено остаточно, Дік повів далі:

— А як будемо з моїми кіньми, що на віллі в Менлов? А втім, я сам на них подивлюся і вирішу, яких зоставити. Місіс Самерстон нехай лишається, порядкує домом, бо мені про це не буде коли думати, у мене забагато планів. Обіцяю вам: ви не пошкодуєте, що дали мені повну волю в моїх особистих справах. А тепер, коли хочете почути, як я жив ці роки, можу розповісти.

Дік Форест казав правду своїм опікунам, що вгризеться в книжки, як голодний у хліб. Ще, мабуть, ніхто ніколи так не вчився, і він сам керував своєю освітою, хоч по цурався й порад. Від свого батька та від Джона Чайзема на ранчо «Дзвіночок» він навчився, що можна наймати чужий розум. А при табірному багатті біля фургона з харчем, під нескінченні ковбойські балачки, він навчився сидіти мовчки й думати. Тепер, завдяки своєму імені й становищу, він легко добивався згоди поговорити з професорами та ректорами коледжів і з бізнесменами-практиками; і він слухав їх цілі години, слухав мовчки, лише зрідка про що-небудь питаючи, тільки слухав і вибирав потрібне

з того, що вони казали, задоволений, коли кілька таких годин давали йому бодай одну думку, один факт, що допомагав йому вирішити, яку освіту обрати і як її здобувати.

Далі він почав наймати вчителів. Мабуть, ще ніхто ніколи так не наймав і не звільняв їх, не перебирав ними так. Грошей на них Дік не шкодував. Він звільняв десятьох першого ж дня чи тижня, поки вибере одного на місяць чи на три. І щоразу сплачував тим звільненим умовлену платню за цілий місяць, хоч би їхні спроби навчати його не забрали й години. Щодо цього він був щедрий і великодушний, бо міг собі те дозволити.

Цей хлопець, якому траплялось підбирати по паровозних депо кочегарські недоїдки, добре взнав ціну грошам. Він купував якнайкраще, певний, що так йому вийде найдешевше. Для вступу до університету йому треба було пройти шкільний курс фізики й хімії. Впоравшися з алгеброю й геометрією, він звернувся до вчених, що відали кафедрами фізики й хімії в Каліфорнійському університеті. Професор Кері спершу засміявся йому в вічі.

— Любий мій юначе...— почав він.

Дік терпляче дослухав, тоді заговорив сам:

— Я не дурень, професоре. Учні середньої школи чи училища — то ж діти. Вони не знають життя. Вони не знають, чого хочуть і навіщо їм потрібне те, чим їх напихають. А я знаю життя. Я знаю, чого хочу й навіщо. Вони вчать фізику дві години на тиждень цілий рік, як рахувати з вакаціями. Ви найкращий викладач фізики на все Тихоокеанське узбережжя. Навчальний рік у вас закінчується. За перший тиждень вашої відпустки, якщо ви віддаватимете мені кожну хвилину свого часу, я подужаю річний курс фізики. Скільки коштуватиме цей ваш тиждень?

— Ви не купите його й за тисячу доларів,— відказав професор Кері, думавши тим відбутися.

— Я знаю, яка ваша платня,— знову почав Дік.

— Ну, і яка ж вона? — гостро спитав професор.

— Та вже ж не тисяча на тиждень,— відрубав Дік так само гостро.— І не п'ятсот, і навіть не двісті п'ятдесят,— він підняв руку, побачивши, що професор знов хоче його перебити.— Ви оце сказали, що я не куплю тижня вашого часу за тисячу доларів. А я й не збираюсь. Я хочу купити той тиждень за дві тисячі. Господи! Життя таке коротке! Так мало років мені відміряно...

— І ви гадаєте, що зможете купити роки? — усміхнувся поблажливо професор.

— Авжеж. Того я й прийшов до вас. Я купую три роки за рік, і ваш тиждень — частина цього року.

— Але ж я ще не погодився,— засміявся професор.

— Може, двох тисяч мало? — уперто провадив Дік.— То скажіть, скільки буде досить.

І професор Кері здався. Так само здався й професор Барздейл, завідувач кафедри хімії.

Ще раніше, вивчавши математику, Дік на кілька тижнів возив своїх репетиторів стріляти качок у заплавах Сакраменто й Сан-Хоакіну. А впоравши фізику та хімію, знову поїхав з двома вчителями літератури та історії на мисливські терени в окрузі Керрі на південному заході Орегону. Цей спосіб він теж похопив від батька, і отак, навчаючись, розважаючись, живучи на вільному повітрі, він за рік подужав нормальний трирічний курс середньої школи навіть без великої натуги. Дік вудив рибу, полював, купався, тренувався фізично і заразом готувався до університету. І він не схибив. Він знав, що може так робити, бо батькові мільйони дали йому владу над життям. Гроші були для нього знаряддям. Він ані переоцінював, ані недооцінював їх. Він просто купував за них те, що йому потрібно.

— Дивовижнішої форми марнотратства я ще зроду не бачив,— заявив містер Крокет, показуючи своїм колегам-опікунам Діків звіт за минулий рік.— Шістнадцять тисяч доларів на навчання, і все враховано до цента, навіть залізничні квитки, могоричі кондукторам і мисливські патрони для вчителів.

— Але іспити він таки склав,— зауважив містер Слокем.

— І підготувався до них за рік,— пробурчав містер Девідсон.— Мій онук, доччин син, теж провчився вже рік — у Белмонтському училищі,— а до університету зможе вступити хіба за два роки, і то як пощастить.

— Ну що ж, я можу сказати тільки одне,— підсумував містер Крокет.— Віднині ми знаємо, що цьому хлопцеві можна давати грошей, скільки він схоче.

— А тепер вільно й передихнути,— сказав Дік опікунам.— По школі я наздогнав своїх однолітків, а життєвим досвідом на багато років їх випередив. О, я знаю про життя і про людей такі речі, добрі й погані, великі й дрібні, аж часом мені самому не віриться, що то правда. Але я їх

знаю. Від сьогодні я не буду гнати вперед стрімголов. Я надолужив згаяне, а далі піду неквапом. Аби тільки переходити, як усі, з курсу на курс, і в двадцять один рік я закінчу університет. Відтепер мені не треба буде стільки грошей на навчання — я ж не платитиму вже репетиторам,— зате більше йтиме на розваги.

Містер Девідсон нашорошився:

— А на які це розваги?

— Ну, всякі там студентські товариства, футбол тощо — треба ж бути не гіршому за людей. А крім того, мене цікавлять бензинові двигуни. Я хочу збудувати першу в світі океанську яхту з бензиновим мотором...

— Дограєшся, що вибухне та розірве,— занепокоївся містер Крокет.— Це дурне діло, просто схибнулися всі на тому бензині.

— Нічого, я подбаю про безпеку,— відповів Дік,— а для цього потрібні спроби, а для спроб потрібні гроші; отож відкрийте мені знов солідний рахунок — як і перше, на ім'я всіх чотирьох.

РОЗДІЛ VI

В університеті Дік Форест нічим надзвичайним не відзначався, хіба тим, що пропускав на першому курсі більше лекцій, ніж будь-хто. Він просто знав, що ті лекції йому не потрібні. Адже репетитори, готувавши його до вступних іспитів, пройшли з ним і мало не всю програму першого курсу. Між іншим, він зібрав футбольну команду першокурсників — справжню «зелену команду», як їх називають в університетах; її побивали навіть усі команди середніх шкіл та училищ.

Та Дік усе ж учився, хоча того й не було видно. Він багато й серйозно читав поза програмами, а вирушаючи в перший літній рейс на своїй океанській моторовій яхті, взяв із собою не веселу компанію молоді. Ні, він запросив у подорож професорів літератури, історії, права й філософії, разом з родинами. В університеті опісля довго згадували те «інтелектуальне» плавання. Професори, вернувшись, хвалилися, що чудово відпочили. А Дік за подорож краще обізнався з предметом кожного професора, ніж якби слухав його лекції кілька років. А виграв таким робом час, він міг і далі не ходити на лекції, зате більше працювати в лабораторіях.

Студентських розваг він теж не цурався. Всі кокетки в Берклі упадали за ним, студентки закохувалися в нього; на танцях Дік не знав утоми. Він не пропускав жодного товариського диспуту, вечірки з пивом чи спортивних змагань, а з гуртком банджистів і мандоліністів об'їхав усе Тихоокеанське узбережжя.

І все-таки нічим надзвичайним він не відзначався, видатного хисту не виявив ні до чого. З півдесятка його товаришів краще за нього грали на банджо чи мандоліні, а з десяток — краще танцювали. Як футболіст — а він уже на другому курсі попав до збірної університету — Дік був добрий, надійний гравець, але не більше. Йому ніколи не щастило перехопити м'яча й провести його через усе поле, щоб уболівальники «голубих із золотом» аж переривалися з захвату. Зате у вирішальному матчі, після майже півторагодинної виснажливої мотанини в грязюці, під дощем, з нічийним рахунком, під самий кінець другого тайму, коли стенфордці вишикувалися «стіною» перед своїми ворітьми, уболівальники-берклійці всі як один підвелися й хором закричали, щоб штрафного бив Форест.

Він ні в чому не досяг виняткових успіхів. Здоровило Чарлі Еверсон на вечірках перепивав його. Гаррісон Джексон кидав молота на добрих двадцять футів далі. Керазес побивав його в боксі, хоча й тільки по очках. Енсон Бердж клав його на лопатки два рази з трьох — щоправда, лише добряче нагрівши чуприну. З англійської мови п'ята частина курсу мала кращі оцінки. Ейдлін, єврей з Росії, переміг його в дискусії на тему «власність — це крадіж». Шульц і Дебре випереджали його й увесь курс у вищій математиці, а японець Оцукі був незрівнянно сильніший за нього в хімії.

Та хоч Дік і не відзначався нічим, він ніде й не відставав. Не виявляючи себе ні в чому надзвичайно здібним, він не був і нездарним чи дуже слабким ні в чому. Опікуни, бачивши його взірцеву поведінку протягом такого довгого часу, вже мріяли, що з нього вийде великий учений; та якось, коли вони його спитали, ким він хоче стати, Дік відповів:

— Ніким. Тобто всім потроху. Самі розумієте: нащо мені бути фахівцем? Я ж не мушу заробляти на себе — батько зоставив мені мільйони. А крім того, я й не зміг би бути вузьким фахівцем, якби навіть схотів. Не така моя вдача.

Він так ясно визначив свою натуру, бо сама вона була

ясна. Його не поривало ні до чого зокрема. Він належав до рідкісного типу кругом нормальних, урівноважених, всебічних людей — «всього потроху».

Коли якось містер Девідсон при своїх колегах-опікунах висловив задоволення з того, що Дік не витинає більше ніяких дурощів, повернувшись додому, юнак відповів:

— О, я можу стримувати себе, якщо схочу.

— Так,— поважно озвався містер Слокем.— Це просто знаменито, що ти так рано передурів і взяв себе в руки.

Дік здивовано поглянув на нього й відказав:

— Е, тієї хлоп'яцької пригоди можна не рахувати. То були ніякі не дурощі. Я ще й не починав дуріти. Та стривайте, ось почну, тоді побачите! Ви знаєте Кіплінгову «Пісню Дієго Вальдéса»? * Ось я вам трохи з неї процитую. Розумієте, Дієго Вальдесові, як і мені, щастило в житті. Він так рвався до титулу найвищого адмірала Іспанії, що не мав коли заживати втіх, яких він ледве скуштував. Він був здоровий, повний снаги, але в нього не було ні на що часу за тим пориванням. Та він усе думав, усе дурив себе думкою, що здоров'я й снаги стане йому ще надовго, і коли він зробиться найвищим адміралом, отоді вже надолужить своє. А потім усе згадував:

...в старому братстві
Отих нових морів,
Де ми колись міняли
Сандал у дикунів,
В далеких водах Півдня
В щасливі ті часи
Не знали ще Вальдеса,
Мене ж то знали всі.

Хто здибав добрі трунки,
То вже їх пив не сам,
Хто знюхав щедру здобич,
То вже казав і нам
В таємних наших бухтах
Аж на краю землі,
Як ми туди спливались
Смолити кораблі.

Ладнали вбогі шатра —
Вітрило на веслі,
Коло багать сиділи,
Закурені, в смолі,
І знов летіли далі
За покликом жадань
Так хутко, мов той якір,
Що пада в водну хлань.

Де ми скидали зброю
Й під пальмами в шинку
В яку палючу спеку
Шукали холодку?
О джерело в пустелі,
Де, спраглі, ми пили,
І хліб, що не доїли,
Й вино, що розлили!

Юнак, жагу спізнавши,
Вдова в тяжкій журі,
Знудьговані за шлюбом
Дівчата на порі —
Усі, кого жадання
Невтолені печуть,
Збагнуть мою гризоту,
Що днів тих не вернуть!

Зрозумійте його, ви, літні люди! Зрозумійте його так, як я, молодий, зрозумів! Ось що він каже далі:

Я думав — пізня втіха
Пишніше розквіта,
І задля тої втіхи
Промарнував літа,
Аж поки, всім на заздрість,
Але й собі на жаль,
Зробивсь я дон Дієго,
Найвищий адмірал!

— Слухайте, опікуни мої! — вигукнув Дік, і обличчя його палало пристрастю.— Ви думаєте, що мене не печуть невтолені жадання? Ні, я горю вогнем! Але я стримую себе. Не думайте, ніби я вже здохляк, коли поводжусь у коледжі, мов такий собі статечний цяця-хлопчик. Я молодий. Я живий. Я здоровий і повний снаги. Але я не хочу дати маху. Я стримую себе. Не кваплюсь, не чіпляюсь на перший-ліпший гачок. Я ще тільки готуюся. Але втіх своїх я не прогавлю. Не розіллю свого вина. І не нарікатиму потім, як Дієго Вальдес:

Вже не навіє вітер,
Не вихлюпне бурун
Ватаг довкола вогнищ
По берегах лагун,
І джерела в пустелі,
Де, спраглі, ми пили,
І хліба, що не з'їли,
Й вина, що розлили...

Чуєте, опікуни? Ви знаєте, як то воно вдарити ворога, вдарити у захваті бою, просто в щелепу, і звалити його собі під ноги? Я хочу цього! Хочу й кохати, й цілувати, і важити собою, і шаліти з надміру здоров'я та спаги. Я хочу спіймати свою долю. Хочу мати власну ватагу біля вогнищ — і то ще поки молодий, але не западто. І я матиму все це. А поки що я стримую себе, вчуся, готуюся — щоб потім, коли попущу собі віжки, бути добре підкутому. Тоді вже моя доля не втече від мене! О, повірте мені, я не завжди сплю спокійно!

— Справді? — запитав містер Крокет.

— А ви ж як думали? Ні, я ще не починав дуріти, але як почну, отоді побачите!

— А коли ж ти почнеш? Як одержиш диплома?

Дивовижний юнак похитав головою.

— Ні, після диплома я ще піду принаймні на рік до сільськогосподарського коледжу, на додатковий курс. Бачте, мене починає захоплювати сільське господарство. Я хочу щось зробити в ньому... Щось створити. Бо мій батько, можна сказати, не творив нічого. І ви, панове, так само. Ви прийшли зі Сходу, захопили повий край і почали збирати гроші, як матроси витрушують самородки з дерну, наткнувшись на незаймане родовище.

— Голубе мій, я, здається, маю трохи досвіду в каліфорнійському сільському господарстві,— ображено перебив містер Крокет.

— Певне, що маєте, але ви нічого не створили. Ви... від правди не втечеш: ви тільки нищили. У сільському господарстві ви були ловцем фортуни, як золотошукачі. Що ви зробили? Взяли сорок тисяч акрів найкращої землі в долині Сакраменто і рік у рік сіяли на ній пшеницю. Сівозміни були вам і не в голові. Солому ви палили. Перегній виснажували. Орали міленько, на чотири дюйми, а підгрунтя тільки втрамбували плугами, наче цементовий хідник. І так виснажили ту чотиридюймову плівку, що вона вже й насіння не вертає. Кажу вам, ви нищили. І мій батько так само. І всі. А я ось візьму батькові гроші й почну творити. Скуплю за безцінь оту покинуту землю після пшениці й заходжуся коло неї — переорю глибоко й добʼюся, що вона у мене родитиме краще, ніж родила у вас із самого початку.

Під кінець передостаннього курсу містер Крокет знову спитав Діка, коли ж той почне «дуріти», як нахвалявся.

— Я ж казав — як відбуду ще рік у сільськогосподарському,— відповів юнак.— Тоді накуплю землі й заведу господарство — справжнє, таке, як слід. І аж тоді подамся шукати свою «ватагу біля вогнищ».

— І велике господарство хочеш ти завести на почин? — запитав містер Девідсон.

— Може, на п'ятдесят тисяч акрів, а може, й на п'ятсот. Там побачимо. Вже як загрібати дармовий зиск, то чимбільший. Адже Каліфорнія, по суті, ще не заселений край. За п'ятнадцять років та земля, що я тепер можу купити по десять доларів акр, коштуватиме п'ятдесят, а та, що нині коштує п'ятдесят, підскочить до п'ятисот, хоч я для цього й пальцем не ворухну.

— Півмільйона акрів по десять доларів — це п'ять мільйонів доларів,— поважно нагадав містер Крокет.

— А по п'ятдесят це буде двадцять п'ять мільйонів,— засміявся Дік.

А втім, опікуни вже не вірили, що він колись іще почне «дуріти», як нахвалявся. Звісно, він може прогайнувати скількись грошей на свої сільськогосподарські химери, але щоб він по-справжньому вдарився в якісь дурощі після стількох років такої здержливої поведінки, здавалося неймовірним.

Університет Дік закінчив, не справивши ніякого фурору своїми успіхами. На курсі він був тільки двадцять восьмий. Найвизначніше його досягнення було те, що він зумів опертися принадам багатьох вродливих дівчат і натискові їхніх матусь. Крім того, на останньому курсі він відзначився тим, що довів збірну університету, капітаном якої став, до перемоги над стенфордцями — першої за п'ять років. Тоді ще не було високоплатних футбольних тренерів, і найбільше важили якості окремих гравців; але він зумів утовкти в свою команду принципи колективної гри та самопожертви, і в День подяки * «голубі з золотом» тріумфально пройшли по Маркіт-стріті через Сан-Франціско, святкуючи перемогу над незмірно дужчою командою.

На додатковому курсі в сільськогосподарському коледжі Дік зовсім не ходив на лекції, а тільки працював у лабораторіях. Фактично він наймав собі власних лекторів і витратив чималенький капітал на самі подорожі з ними по цілій Каліфорнії. Жака Рібо, що вважався одним з найбільших у світі авторитетів у царині агрохімії,— Каліфорнійський університет за шість тисяч доларів на рік перенадив його

в Франції, де він одержував дві тисячі, а потім гавайські цукрові плантатори знов перенадили його до себе за десять тисяч,— Дік спокусив п'ятнадцятьма тисячами та приємнішим, помірнішим каліфорнійським кліматом, і Рібо підписав контракт на п'ять років.

Панове Крокет, Слокем і Девідсон аж руки зняли вгору, жахнувшися, і вирішили, що оце й починаються обіцяні дурощі молодого Фореста.

А втім, то була тільки одна з марнотратних Дікових витівок. З вашінгтонського уряду він украв провідного фахівця-тваринника, щедро накинувши йому платню, таким самим розбійницьким способом відібрав університетові штату Небраска найкращого знавця молочного господарства і нарешті розбив серце деканові сільськогосподарського коледжу Каліфорнійського університету, привласнивши професора Нірденгамера, справжнього чарівника щодо керівництва великими фермами.

— Це ще дешево, далебі, дешево,— заспокоював Дік опікунів.— Невже б ви воліли, щоб я купував актерок та коней для перегонів, аніж професорів? Уся річ у тому, що ви не знаєте цього способу комерції — купувати чужі голови. А я знаю. Бо це мій фах. Я зароблятиму на них гроші, і навіть більше — я доб'юся, що в мене виросте десять травинок там, де у вас не виросло б ані одної, бо ви занапастили свою землю.

Отож і зрозуміло, що опікуни вже не вірили, ніби він ще почне, як обіцяв, «дуріти», кохати, цілувати й кулаком валити ворогів під ноги.

— Ще рік,— попереджував він їх, а сам закопувався в агрохімію, аналізи грунтів та їздив по Каліфорнії зі своїм почтом високоплатних фахівців сільського господарства. А опікуни боялися тільки, що Дік, досягши повноліття й діставши в руки увесь спадок, поринне з головою в свою сільськогосподарську примху і швидко розкидає батьківські мільйони.

Того самого дня, коли йому вийшов двадцять один рік, він оформив купівлю нових своїх маєтностей, що простягались на захід від річки Сакраменто аж до вершин гірського кряжа.

— Неймовірно дорого,— сказав містер Крокет.

— Неймовірно дешево,— сказав Дік.— Побачили б ви мої дані про грунт! І про воду! І почули б ви, як я співаю!

Ось послухайте, опікуни,— це пісня правдива. Я сам і співець, і пісня.

І Дік завів химерним тремтливим фальцетом, як співають північноамериканські індіяни, ескімоси й монголи:

Гу'-тім йо'-кім кой-о-ді'!
Ві'-гі ян'-нін кой-о-ді'!
Ло'-ві ян'-нін кой-о-ді'!
По-го' най-ні' гал-у-дом йо най,
йо-го най-нім'!

— Музика моя власна,— промимрив він, ніби виправдовуючись.— Це я гадаю, що так її співалося. Розумісте, нині вже нема на світі людей, які б чули цю пісню на власні вуха. Склало її плем'я конко, а від нього перейняли майду, а від тих нішінеми. Але ні конко, ні майду, ні нішінемів уже нема. Тільки земля їхня лишилася. Це її ви переорали, містере Крокете, і виснажили своєю пшеницею, ловлячи фортуну. А пісню я знайшов у одному етнографічному повідомленні, в третьому томі «Огляду географії та геології Тихоокеанського узбережжя Сполучених Штатів». Індіянський ватаг Червона Хмара, що зійшов з неба, заспівав її на світанку землі зорям і гірським квіткам. Ось я проспіваю її по-англійському.

І знову, притупуючи в такт ногами та ляскаючи долонями по стегнах, Дік затяг індіянським фальцетом, що аж дзвенів буйною весняною радістю:

Жолуді нападали з неба!
Я саджаю жолуді в долині!
Жолуді великі і маленькі!
Я кільчусь, я, чорний жолудь, вже росту, росту!

Незабаром ім'я Діка Фореста заряснiло в газетах так, що аж страх. Він ураз доскочив слави, першим у цілій Каліфорнії заплативши десять тисяч доларів за одного-однісінького бугая. А потім його знаменитий тваринник, викрадений з урядової служби, поїхав до Англії і там, вивалившн аж п'ять тисяч гіней*, перехопив у Ротшільдових конярень Гірського Отамана — розкішного огиря ширської тяглової породи. В Каліфорнії його враз прозвано Форестовим Вибриком.

— Нехай сміються,— сказав Дік колишнім своїм опікунам.— Я виписав ще й сорок кобил, і цей жеребець за перший рік верне мені половину своєї ціни. Від нього

постане ціле плем'я синів та онуків, і каліфорнійці битимуться за них, платячи мені по три й по п'ять тисяч доларів за кожного.

За перші місяці свого повноліття Дік утнув чимало таких вибриків, одначе найнебезпечніший був останній з них: угативши кілька мільйонів у свою сільськогосподарську химеру, він раптом передав усе керівництво найманим фахівцям, накреслив їм загальні плани розвитку та поставив певні обмеження, щоб вони не розганялися занадто, а тоді купив квитка на пасажирський бриг до Таїті та й подався «дуріти» в широкий світ.

Вряди-годи до опікунів доходили звістки від нього. Один час він був власником і капітаном чотирищоглового залізного вітрильника, що плавав під англійським прапором і возив вугілля з Ньюкасла. Про це вони дізнались, бо до них надійшов рахунок за куплене судно, а потім ще прочитали в газетах прізвище Діка Фореста як власника судна, що врятувало пасажирів нещасливого «Оріона», і врешті одержали для Діка страхову премію, коли вітрильник потонув майже з усією командою під час великого урагану біля Фіджі. 1896 року Дік був на Клондайку; 1897— на Камчатці, де захворів на скорбут; а тоді раптом виринув в американським військом на Філіппінах. Потім якось вони прочули, що він, хтозна як і нащо, вже став власником і капітаном старого вантажного пароплава, що під сіамським прапором теліпався по всіх морях, давно викреслений з реєстрів Ллойда *.

Час від часу вони одержували Форестові ділові листи з різних кипучих портів усіх кипучих морів. Одного разу їм довелось натискати всі пружини, щоб уряд штату вжив цілого свого впливу на Вашінгтон, аби визволити Діка з якоїсь халепи в Росії. Про ту авантуру в газети не попало ані слова, зато вона збудила по всіх дипломатичних представництвах у Європі трепет щирої зловтіхи.

Потім вони нагодою прочули, що Дік лежить поранений у Мафекінгу; далі — що він перехворів на жовту пропасницю в Гваякілі; а ще згодом його нібито суджено в Нью-Йорку за жорстоке поводження зі своїми матросами. Тричі з'являлись у газетах повідомлення, що він загинув: один раз — у бою, в Мексіці, а двічі — ніби його страчено у Венесуелі. Після цих фальшивих тривог опікуни вже не хвилювались, коли він переплив на сампані Жовте море, і спокійно сприймали чутки, ніби він помер від бері-бері *,

попав з російським військом у полон до японців під Мукденом або сидить у японській військовій в'язниці.

Один тільки раз Дік ще спромігся їх схвилювати: це коли він, як і обіцяв, «передурівши», у тридцять років вернувся до Каліфорнії з дружиною. Він повідомив їх, що одружений з нею вже кілька років, і всі троє опікунів, як виявилось, добре її знали. Містер Слокем утратив вісімсот тисяч доларів, а її батько — цілий свій капітал під час банкрутства Лос-Кокоських срібних копалень під Чівавою, у Мексиці, коли уряд Сполучених Штатів вилучив срібло з обігу. Містер Девідсон видобув мільйон, а її батько — цілих вісім мільйонів з Останнього Кону — отого висохлого і знов заводненого людьми струмка в окрузі Амадор. Містер Крокет, тоді ще зовсім юнак, разом з її батьком наприкінці п'ятдесятих років «вишкрібав» Мерседську улоговину, був йому за дружбу, коли він у Стоктоні брав шлюб з її матір'ю, а в Грантс-Пасі грав у покера з ним та самим Грантом *, тоді ще молоденьким лейтенантиком, про якого на Заході знали тільки, що він добре б'ється з індіянами, але кепсько грає в карти.

Отже, Дік Форест одружився з дочкою Філіпа Дестена! Тут уже не випадало зичити йому щастя. Тут скорше годилося втлумачувати, що він сам не знає, яке щастя йому припало. І опікуни відразу пробачили Дікові всі дурощі. Нарешті він учинив як треба, зробив справді розумну річ. Ба ні, він учинив просто геніально! Пола Дестен! Дочка Філіпа Дестена! Дестенівська кров! Спілка Дестенів і Форестів! Цього було досить. Три зістарілих товариші Фореста й Дестена давньої Золотої доби,— тих двох, що вже дограли свою гру і залишили світ,— навіть насварили Діка. Вони доти товкмачили йому про незмірну вартість здобутого скарбу, про священні обов'язки, що їх накладає на нього цей шлюб, про всі традиції та чесноти поріддя Форестів і Дестенів, аж поки Дік, засміявшись, перебив їх: вони, мовляв, говорять, як завзяті конярі або схибнуті на євгеніці * диваки. Поштиві старигани збентежились — вони б воліли, щоб він висловив ту щирісіньку правду якось делікатніше.

В усякому разі, того, що Дік узяв собі жінку з Дестенів, було досить, щоб вони беззастережно схвалили плани й кошториси Великого Будинку, які він показав їм. Завдяки Полі Дестен цього разу вони погодилися, що він витрачає гроші розумно й до ладу. Що ж до його сільського

господарювання, то чом би йому не бавитись, коли є за що: адже золоті копальні Врожайного давали певний прибуток. І все ж, як висловився містер Слокем, «двадцять п'ять тисяч доларів за жеребця тяглової породи — чисте божевілля. Бо тяглові коні — це тяглові коні, та й годі. Нехай би вже за рисака, то інша річ...»

РОЗДІЛ VII

Дік ще перебігав очима видану штатом Айовою брошуру про свинячу чуму, коли у відчинені вікні канцелярії долинули через широке подвір'я нові звуки: прокинулась та жінка, що сміялася з дерев'яної рамки на стіні над ліжком у нього і що лиш кілька годин тому згубила на підлозі його спальні рожевого мереживного чепчика, якого так дбайливо підібрав А-Гов.

Спершу Дік почув її голос, бо вона прокидалася з піснею, мов пташка. Дзвінкі переливи вилітали по черзі з усіх вікон довгого крила будинку, де були її покої. Далі спів її почувся з садочка в подвір'ї; там вона довгенько дражнила свого ердель-тер'єра та ще насварила щенятко, шотландського коллі, що зазіхнуло на жовтогарячих, пишнохвостих японських золотих рибок у чаші водограю.

Діка враз пройняло втіхою, що вона прокинулась. Та втіха ніколи не блякла для нього. Щодня йому, поки по вчує через подвір'я ранкової Полиної пісні, здавалося, ніби Великий Будинок ще не прокинувся по-справжньому, хоч би сам він був уже кілька годин на ногах.

Та ледве відчувши ту втіху від її пробудження, Дік, як звичайно, відразу й забув про неї за власними справами. Він знову поринув у цифрові дані про свинячу чуму в Айові, і дружина зникла з його свідомості.

— Доброго ранку, Веселий молодче,— почув він за хвильку голос, що завжди лунав для нього чарівною музикою. Пола в ранковому халатику пурхнула до кімнати, обняла чоловіка за шию й притулилась до нього ніжним і гнучким тілом, сівши на підставлене коліно. А він міцно пригорнув дружину, відгукнувшись так на її близькість, однак ще з півхвилини не відривав очей від сторінки, де викладалося результати вакцинації, що її виконав професор Кепелі на свинарській фермі Саймона Джонса у Вашінгтоні, штат Айова.

— Ах, так! — обурилась вона.— Тобі занадто щастить. Ти переситився дарами життя. До тебе прийшло твоє Жіненятко, твоя «горда зіронька», а ти навіть не сказав: «Доброго ранку, Жінепяточко, чи солодко тобі спалося?»

Дік облишив статистичні таблиці професора Кенелі, міцніш пригорнув дружину й поцілував її, одначе вказівний палець його правої руки вперто придержував потрібну сторінку. Слова Полиного докору вже не лишили йому змоги запитати, чи добре їй спалося після того, як вона згубила рожевого чепчика у нього на веранді. Він згорнув брошуру на закладеній пальцем сторінці і обняв дружину обома руками.

— О! О! Чуєш? — вигукнула вона.

Знадвору долинула млосно-солодка сопілочка перепела, і Дік відчув, як Пола аж затремтіла з утіхи.

— Залицяється,— сказав він.

— Отже — весна! — вигукнула Пола.

— І знак, що стає на годині.

— І пора кохатися!

— І мостити гнізда та нести яєчка,— засміявся Дік.— Ще ніколи світ не здавався мені такий плодючий, як цього ранку. Леді Айлтон опоросилась одинадцятьма. Ангорських кіз сьогодні пригнали в долину котитися. От якби ти побачила! А канарки на подвір'ї від самого ранку дискутують на шлюбні теми. Я гадаю, якийсь прихильник вільного кохання хоче розбити їхній одношлюбний рай новітніми теоріями. Я дивуюсь, як ти могла спати під такий гамір. О, чуєш! Знову завели. Чи це вони з радощів, чи з обурення?

У кущах знявся ніжний тоненький щебет і збуджений пронизливий повиск. Дік з Полою прислухались у захваті, аж нараз, так несподівано, мов сурма страшного суду, ті любовні співи золотавих крихіток покрив, геть заглушив інший, потужніший голос — теж буйний, співучий, повний жаги, але могутній, владний, невідпорний самою своєю гучністю.

Чоловік і жінка відразу звернули захоплені очі повз засклені двері, повз мідяну сітку веранди на алею між кущами бузку і затамували віддих, чекаючи, що там зараз з'явиться здоровезний огир — бо то він послав перед себе свій любовний заклик. Ще невидний, він засурмив знову, і Дік сказав:

— Хочеш, я проспіваю тобі пісню, моя горда зоре? Це не моя пісня. Це Горянинова. Те, що він ірже. Чуєш? Знову співає. Ось що він промовля: «Слухайте мене! Я Ерос! Я ступаю по горах! Мною повні широкі долини. Кобили на мирних пасовиськах чують мій голос і здригаються, бо знають мене. Трава все густіша й густіша, і весь край налитий снагою, і сік буяє в деревах. Це весна. Вона моя. Я самовладець у своєму царстві весни. Кобили пам'ятають мій голос. Вони знають мене, ще й не бачивши, бо мене звідали їхні матері. Слухайте ж! Я Ерос! Я ступаю по горах, і широкі долини звістують мене, відлунюючи мою ходу!»

Пола щільніше пригорнулась до чоловіка, а він обняв її міцніше. Вона доторкнулась губами до його чола. Обоє, втуплені очима в доріжку між кущами бузку, враз побачили, як вихопилась на ній велична поява — здоровезний огир з кумедно маленьким, мов кузька, вершником на хребті. В сизо-імлистих, як звичайно у жеребців, коневих очах горіла буйна жага, огир завзято й нетерпляче мотав головою, то черкаючи мордою в клаптях піни лискучі коліна, то підкидаючи її високо догори, щоб знову просурмити свій гучний, владний поклик і струснути ним повітря.

Здалеку, ніби луна, долетіло на відповідь тоненьке ласкаве іржання.

— Принцеса Фозрінгтонська,— шепнула Пола.

Знову Горянин засурмив свій поклик, і Дік проспівав:

— Слухайте мене! Я Ерос! Я ступаю по горах!

А Полу, обвиту ніжно й міцно його руками, враз шпигнуло щось наче ревнощі до цього розкішного створіння, що так захоплювало її чоловіка. Та за мить те почуття зникло, їй стало трошки соромно, і вона весело вигукнула:

— Ану, «Пісню жолудя», Червона Хмаро!

Дік, що вже поглядав на закладену пальцем брошуру в своїй правій руці, звів на жінку очі трохи заскочено, а спам'ятавшися, заспівав так само весело:

Жолуді нападали з неба!
Я саджаю жолуді в долині!
Жолуді великі і маленькі!
Я кільчусь, я чорний жолудь, вже росту, росту!

Поки він співав, Пола тулилася до нього щільно-щільно, та тільки-но пісенька скінчилась, вона відчула неспокійний порух його руки з брошурою і вловила швидкий, мимовіль-

ний Діків погляд на годинника, що стояв серед столу і показував уже двадцять п'ять хвилин на дванадцяту. І знов вона спробувала втримати його, але в словах її, теж мимовільно, вже бринів легкий докір.

— Чудний ти в мене, Червона Хмаро,— повільно сказала вона.— Часом я майже вірю, що ти направду Червона Хмара і саджаєш свої жолуді, виливаючи в пісні несамовиту радість. А інколи ти майже здаєшся мені ультрасучасною людиною, останнім словом розвою нашої двоногої раси, істотою чоловічої статі, що замість мурів Трої держить в облозі статистичні таблиці або, озброївшись пробірками та шприцами, провадить гладіаторські бої з якимись невидимими мікробами. Часом мені здається, що тобі слід би носити окуляри й мати лисину, а деколи...

— ...Що я не маю ні права, ні снаги володіти жінкою і обіймати її,— докінчив він, пригорнувши дружину ще міцніше.— Що я просто вчений віслюк, не вартий своєї «звійної хмаринки рожевого пилку». То слухай, що я надумав. За кілька днів...

Але задум його вмер, ще не зродившись, бо позад них хтось остережливо кахикнув, і обоє, водночас повернувши голови, побачили Бонбрайта, секретаревого помічника, з якимись жовтими папірцями в руці.

— Чотири телеграми,— ніяково сказав він.— Містер Блейк гадає, що дві дуже важливі. Одна про ту партію бичків для Чілі...

І Пола, повільно відхиляючись від чоловіка та встаючи з його коліна, просто фізично відчула, як він утікає від неї до своїх статистичних таблиць, ділових паперів, секретарів і помічників.

— Ой, Поло! — гукнув він, коли вона була вже на дверях.— Знаєш, я вже охрестив нового служника — він зватиметься О-Го. Як тобі подобається?

Вона почала свою відповідь з гіркою поткою в голосі, та враз і усміхнулась:

— Ти довитівасшся з цими прізвиськами для челяді!

— Зате я ніколи не роблю цього з расовою худобою,— відмовив він поважно, хоч в очах йому блищали задерикуваті іскринки.

— Та ні, я просто хочу сказати, що ти вичерпаєш мовні ресурси. Вигуків у мові не стане. Скоро тобі доведеться називати нових служників А-Чхи, А-Тьху і А-Хайтобі-грець. Краще було б починати не з «О» й не з «А», а з

«Мій». Тоді були б у тебе Мій-Кінь, Мій-Дуб, Мій-Бик, Мій-Кіт тощо — і всі твої.

Обоє в один голос засміялись, а тоді Пола вийшла, і Дік за мить уже поринув у текст телеграми, де йшлося про партію з трьохсот чистопородних бичків-річняків, замовлених одним чілійським ранчо, по двісті п'ятдесят доларів франко-борт * за голову. Несвідомо він чув, як співає Пола на подвір'ї, вертаючись до своїх покоїв, і несвідомо тішився тим співом, навіть не помічаючи, що голос її ледь-ледь — тільки ледь-ледь — смутніший, ніж звичайно.

РОЗДІЛ VIII

Рівно за п'ять хвилин після Полиного відходу, розглянувши всі чотири телеграми, Дік вийшов і сів у машину, а з ним Теєр — айдахський купець на баранів — і Нейсміт, кореспондент «Скотарської газети». Вордмен, завідувач вівчарень, приєднався до них уже біля обор, де було зібрано для огляду кілька тисяч молодих баранців-шропширів.

Їх показувано Теєрові майже без слів, і він був видимо розчарований тим — йому здавалося, що купівля десяти вагонів такої дорогої худоби справа досить значна, аби погомоніти про неї.

— Вони самі за себе промовляють,— заспокоїв його Дік і вже відвернувся, щоб викласти Нейсмітові якісь відомості для майбутньої статті про шропширських овець у Каліфорнії та північно-західних штатах.

— Я б вам не радив морочитися з вибором,— сказав він Теєрові ще за десять хвилин.— Вони тут усі один в одного. Ви можете цілий тиждень вибирати свої десять вагонів, і вони будуть однаково не кращі, ніж набрані вряд.

Форестова певність, що баранів буде куплено, і спантеличила Теєра, і, разом з переконанням, що такого добірного товару він ще зроду не бачив, підштовхнула збільшити замовлення з десяти до двадцяти вагонів. Уже в більярдній Великого Будинку, натираючи крейдою кия, щоб докінчити перервану партію, він сказав Нейсмітові:

— Це я вперше у Фореста. Їй-бо, він справжній чарівник. Я досі закуповував овець на Сході, але ці шропшири мені сподобались. Ви завважили, що я подвоїв замовлення, еге? Мої айдахські покупці їх з руками відірвуть. Мені, власне, прямо замовлено тільки шість вагонів і, може, ще

два докупити на власний розсуд; але як кожен мій клієнт, побачивши цих баранів, не схоче подвоїти замовлення, а по решту не збіжиться ціла юрма, то я нічого не тямлю у вівцях. Оце товар! Як вони не підіб'ють угору все айдахське вівчарство... то Форест не скотар, а я не купець.

Коли загримів гонг, скликаючи до їдальні обідати — в той здоровезний бронзовий гонг, вивезений з Кореї, дзвонили, тільки маючи певність, що Пола вже не спить,— Дік вийшов на велике подвір'я, до гуртка молоді біля водограю з золотими рибками. Там Берт Вейнрайт намагався виловити з води підсачкою одну надзвичайно гарну, мов квітка, велику і яскраву рибину з напрочуд пишним хвостом та плавцями — Пола вирішила пересадити її на розвід до окремого басейна у своєму таємному дворику. Сама Пола, її сестри Лут і Ернестіна та Вейнрайтова сестра Ріта на всі лади підказували й командували, що та як йому робити.

У веселій метушні, під регіт і вереск рибину таки спіймано; її пересадили в цебрик і віддали садівникові-італійцеві, що чекав осторонь.

— Ну, а ви чим можете похвалитися? — вгледівши Діка, зачепила його Ернестіна.

— Нічим,— невесело відмовив він.— Ранчо стає пусткою. Завтра триста розкішних бичків-річняків відпливають до Південної Америки, а Теєр — той, що вечеряв з нами вчора,— забирає двадцять вагонів баранів. Це не я маю хвалитись, а Чілі та Айдахо, з чим я їх і поздоровляю.

— А ти саджай більше жолудів,— засміялась Пола, обіймаючи сестер за плечі, й усі три усміхнено втупились у нього, дожидаючи нової неодмінної витівки.

— Ой, Діку, заспівайте вашу пісню про жолуді,— попросила Лут.

Дік поважно захитав головою.

— У мене є краща. Благочестива. Геть побиває Червону Хмару і його жолуді. Ось послухайте! Це співає школярка з Іст-Сайду *, вперше зроду попавши за місто на прогулянку зі своїм класом недільної школи. Вона ще зовсім маленька. Послухайте, як вона недомовляє!

І він гаркаво заспівав:

У річці виблискує рибка,
На дереві пташка цвірлінька.
Хто плавати рибку навчає?
Хто в пірлячко пташку вбирає?
Це бог! Це все бог! Це він!

— Злизано! — склала свій вирок Ернестіна, тільки-но затих регіт.

— Авжеж,— потвердив Дік.— Я знайшов цю пісеньку в «Фермері й скотарі», а вони там передрукували її зі «Свинарського журналу», а ті з «Західного оборонця», а ті з «Громадської думки», а вже ті, напевне, почули від самої дівчинки чи скорше від її вчительки. Хоча я переконаний, що першодрук був у «Наших безсловесних тваринах».

Бронзовий гонг загримів удруге, і Пола, обнявши одною рукою Діка, а другою Ріту, повела товариство до їдальні. Вейнрайт, ідучи позаду з Лут і Ернестіною, показував їм нове колінце танго.

Біля сходів, що вели вниз до їдальні, вони зіткнулися з Тесром і Нейсмітом. Дік визволився від своїх дам, обернувся до Тесра і півголосом сказав йому:

— Ще одне. Перше ніж від'їдете, подивіться на моїх мериносів. Ось чим я справді можу похвалитись, і наші американські вівчарі ще за них ухопляться. Звичайно, вони з привізного поріддя, але я вже вивів свою каліфорнійську лінію — таку, що й самі французи рота роззявлять. Знайдіть Вордмена й виберіть собі з півдесятка. І Нейсміта візьміть із собою, хай подивиться. Повезете дарунок від мене вашим айдахським вівчарям на спробу.

Товариство сіло за стіл, що міг, видимо, розсуватись на скільки завгодно, у довгастій низькій їдальні — точній копії їдалень по гасієндах давніх іспано-каліфорнійських земельних королів. Підлога була з великих брунатних плиток, поділена сволоками стеля і стіни вибілені, а величезний, без жодних прикрас цементовий камін вражав своєю масивністю і простотою. Знадвору в глибокі ніші вікон кивало зелене гілля й квіти, і вся кімната справляла враження чистоти, скромності й прохолоди.

По стінах по надто густо були розвішані картини. На почесному місці найзначніша, мексіканський сюжет Зав'єра Мартінеса * в меланхолійно-сірих присмеркових барвах — пеон за сохою з кривої деревини, запряженою двома волами, веде смутну борозну переднім планом похмурої безкрайої мексіканської рівнини. Були там і ясніші полотна з давнього мексіканськo-каліфорнійського життя, і пастель Рімерса — евкаліпт у присмерку, а вдалині осяяний останнім промінням заходу шпиль гори,— і місячний краєвид Пітерса, і одна картина Гріфіна: скошене поле, а за ним

руді, напечені літнім сонцем каліфорнійські узгір'я і повні бузкової мли лісисті каньйони.

— Чуєте,— потиху заговорив Теєр через стіл до Нейсміта, поки Дік з Полою та дівчатами перекидались жартами й сміялися,— як ви у тій вашій статті згадуватимете і про Великий Будинок, то я вам дещо підкажу. Я був у їдальні для челяді. Там сідає за стіл душ сорок — це з садівниками, шоферами та двірниками. Чистий готель з пансіоном. Це ж треба, щоб хтось давав йому лад. Отой китаяга, А-Гей, справдешній чаклун. Він тут за розпорядника, чи доморядника, чи як його назвати, і у нього всі коліщата крутяться, мов намащені, що й не чути.

Нейсміт кивнув головою і додав:

— Форест — ось хто тут чаклун! У нього хист добирати людей. Він міг би командувати армією, провадити війну, керувати урядом... чи навіть цирком на три арени.

— Оце вже справді добрий комплімент,— усміхнувся Теєр.

— Поло,— звернувся Дік до дружини.— Я щойно дістав звістку, що завтра вранці приїде Грейм. Скажи А-Геєві, нехай оселить його в дозорній вежі. Там йому не тісно буде; та й, може, він здійснить свою погрозу і попрацює над книжкою.

— Грейм? Грейм... Хто ж це?..— вголос силкувалася пригадати Пола.— Я його знаю?

— Якось бачила, два роки тому, в Сантьяго, в кав'ярні «Венера». Він обідав з нами.

— А, котрийсь із тих морських офіцерів?

Дік похитав головою.

— Ні, цивільний. Невже не пам'ятаєш? Такий високий, білявий. Ви з ним півгодини розмовляли про музику, поки капітан Джойс товкмачив нам, що Сполучені Штати повинні навести лад у Мексиці панцерним кулаком.

— А... — невиразно пригадала Пола.— Ти з ним десь зустрічався раніше... В Південній Африці, здається? Чи на Філіппінах?

— Еге ж, еге ж! У Південній Африці. Івен Грейм. Удруге ми з ним зустрілись на вістовому судні «Таймсу» в Жовтому морі. А потім наші шляхи перетиналися ще разів кільканадцять, але стрілись ми знов тільки того вечора у «Венері».

Нам було наче наврочено. Він відплив з Бора-Бори на схід за два дні перед тим, як я кинув там якір, пливучи на захід, до Самоа. Я вийшов з Апії, забравши в американського консула листи для нього, а він прибув туди другого дня. В Левуці ми розминулися на три дні — я тоді плавав на «Дикій качці». Із Суви його забрав англійський крейсер — як гостя. Сер Еверард Ім Терм, британський урядовий комісар Океанії, дав мені ще кілька листів для Грейма. Я розминувся з ним у Порт-Резолюшні й у Вілі на Нових Гебрідах. Той крейсер, розумієте, був у вакаційному плаванні. Я прогавив його на островах Санта-Крус. Потім так само на Соломонових. Крейсер, обстрілявши канібальські селища на Ланга-Ланзі, відплив звідти вранці. А я туди прибув по обіді. Так я й не віддав йому тих листів власноручно, а побачив його аж тоді у «Венері».

— Але хто він такий, що він робить? — спитала Пола.— І що то за книжка?

— Ну, насамперед — чи то насамкінець — він тепер бідний. Тобто бідний відносно,— кілька тисяч доларів річного прибутку має, але все, що зоставив йому батько, втратив. Не просвистів, ні. Просто угруз надто глибоко в одному ділі, і «тиха паніка», що ото була кілька років тому, обдерла його майже до решти. Але він не скиглить.

Він з доброї закваски, давнього американського роду. Вчився у Йельському університеті. Книжка — він сподівається заробити на ній дещицю — буде про торішню його подорож через Південну Америку з заходу на схід. Здебільшого дикими місцями. Бразільський уряд сам запропонував йому десятитисячний гонорар за зібрані відомості про недосліджені частини країни. О, він справжній чоловік! З тих, на кого можна покластися. Та ти знаєш цей тип людей — великий, сильний, чистий, простосердий; скрізь побував, усе бачив, чимало в житті звідав, прямий, чесний, дивиться просто в вічі — одно слово, чоловік на сто відсотків.

Ернестіна сплеснула долонями, кинула на Берта Вейнрайта піддражливий, повний переможного жіночого виклику погляд і вигукнула:

— І завтра він буде тут!

Дік осудливо похитав головою.

— Ні, Ернестіно, про це й не думай. Чимало гарних дівчат, незгірших за тебе, вже пробували підчепити Івена Грейма. Та, між нами кажучи, я їх і не ганю. Але він має

добрий віддих і довгі ноги, і жодній ще не пощастило наспопасти його або загнати в кут, де він, приголомшений, машинально промимрив би «так» у відповідь на певні запитання, а отямившись, побачив би, що його повалено, зв'язано, затавровано й одружено. Забудь про нього, Ерпестіно. Держись за золоту юність, лови золоті яблука, що вона ронить, лови її саму, гни кирпу і пирхай розчаровано, полюючи на прудконогих юнаків. Але Грейма годі вполювати. Він старий, як я,— ми майже однолітки,— і, як я, уникнув багатьох таких пасток. Він уміє втікати. Він кутиї на всі чотири, гнузданий, сідланий, виїжджений, не страшний, але й невловимий. І взагалі він молодими дівчатами не цікавиться. Звісно, ти можеш сказати, що він просто боягуз, проте я відхиляю це звинувачення. Він просто старий, загартований життям і дуже мудрий.

РОЗДІЛ IX

— Де мій Хлопчик у рейтузах? — гукав Дік, дзенькаючи острогами по всьому Великому Будинку і шукаючи його маленьку господиню.

Нарешті він став перед дверима, що вели до Полиного крила будинку. Двері були без клямки — просто великий дерев'яний прямокутник у обшитій деревом стіні. Але Дік, знавши секрета, натиснув сховану пружину, і двері самі розчинилися.

— Де мій Хлопчик у рейтузах? — знову гукнув він і рушив коридором.

Він зазирнув до ванної з заглибленим у підлогу, на римський взір, басейном, до якого вели мармурові приступки, і до Полиної гардеробної, і до туалетної кімнати — Поли не було піде. Широкими короткими сходами він піднявся до «Джульєттиної вежі», як називала Пола кімнату, де вона любила сидіти на дивані у віконній ніші, і хоч не застав її там, серце йому аж тьохнуло з утіхи, коли вгледів цілу виставку легеньких, прозорих речей жіночого туалету — їх, за своєю звичкою, розкидала Пола, щоб помилуватися. На мить він зупинився перед мольбертом, стримав свій поклик і засміявся схвально, побачивши там вельми влучно накреслене кількома лініями незграбне, маслакувате лошатко-сисунця, що розпачливо іржало, кличучи матку.

— Де мій Хлопчик у рейтузах? — закричав він знову, простуючи до веранди-спальні; але й там застав тільки соромливу тридцятирічну китаянку зі стурбованим обличчям, що вкрай збентежено усміхнулась хазяїнові.

То була Полина покоївка, Ой-Ой,— так прозвав її Дік багато років передніше, бо тонкі брови в неї були завжди тривожно насуплені, наче вона зараз вигукне: «Ой-ой!» Дік найняв її прислуговувати Полі ще зовсім дівчиськом у одному рибальському селищі над Жовтим морем; її мати, повдовівши, заробляла там щонайбільше чотири долари за цілий рік плетінням мереж для рибалок. Дік з Полою тоді плавали на трищогловій шхуні «Все покиньо», і на ній-таки А-Гей, кают-юнга, почав виказувати кмітливість, що з часом піднесла його до високого становища доморядника Великого Будинку.

— Де твоя пані, Ой-Ой? — спитав Дік.

Покоївка знітилась, умліваючи з ніяковості.

Дік стояв і чекав відповіді.

— Мабуть, вона з панами... Я не знаю...— нарешті прожебоніла Ой-Ой.

Зглянувшись на неї, Дік повернувся й вийшов.

— Де мій Хлопчик у рейтузах? — знову закричав він уже під брамою, і ту саму мить із бузкових живоплотів, завертаючи до брами, викотилось авто.

— А я звідки знаю! — відповів з машини високий білявий чоловік у світлому літньому костюмі, і за мить Дік Форест уже тиснув руку Івенові Грейму.

А-Гов і О-Го понесли в дім валізи, а гостя господар сам повів до його покоїв у дозорній вежі.

— Доведеться тобі принатурюватись до наших звичаїв,— пояснював Дік дорогою.— Господарство у нас іде точно, як годинник, і челядь вишколена так, що диво, але собі ми дозволяємо всілякі вільнощі. Якби ти приїхав на дві хвилини пізніше, тебе б ніхто не зустрів, крім отих двох китайців. Я саме збирався проїхатись верхи, а Пола — цебто моя дружина — десь запропала.

На зріст Грейм був майже однаковий з Форестом, хіба на дюйм вищий, зате не такий широкий у плечах та огрудді. Обидва мали на лиці однакову бронзову засмагу від сонця й вітру, однакові сірі очі з чистими білками, і тільки чубом Грейм був світліший. Риси Греймового обличчя були дрібку масивніші, очі трошечки більші, однак те приховували важкі повіки. Ніс видавався ледь-ледь більший і рів-

ніший, ніж у Діка, а губи ледь-ледь повніші й червоніші, ледь-ледь вибагливіше вигнуті.

Чуб Форестів був темно-русявий, а Греймів давав на здогад, що був би шовковисто-золотавий, якби не споловів на сонці, мов солома. Вилиці обидва мали випнуті, однак щоки у Фореста западали дужче. Носи в обох були з широкими, рухливими ніздрями, а уста, прегарно окреслені, справляли враження якоїсь дівочої ніжності й чистоти, хоч відчувалося, що вони можуть стискатися твердо й суворо, як і пасувало до крутих, нероздвосних підборіддів.

Проте на дюйм вищий зріст і на дюйм вужчі плечі давали Івенові Грейму зграбність будови й постави, якої трохи бракувало Дікові. Водночас тією різницею в статурі кожен з них вигідно відтінював другого. Грейм був легкий, світлий, чимсь невловно схожий на казкового принца. Зате Форест здавався створінням сильнішим, грізнішим, небезпечнішим для інших і міцніше вчепленим у життя.

Форест мигцем зиркнув на ручного годинника і тим швидким поглядом, не спинивши його, не придивлявшись, прочитав на циферблаті час.

— Одинадцята тридцять,— сказав він.— Їдьмо зараз зі мною, Грейме. Однаково обід у нас аж о пів на першу. Я саме відсилаю партію бичків, триста голів, і, відверто кажучи, щиро пишаюся ними. Тобі варт їх побачити. Перевдягатися не треба. О-Го, принеси котрі-небудь мої краги. А ти, А-Гей, піди скажи, хай осідлають Альтадену. Яке ти хочеш сідло, Грейме?

— Та яке-небудь.

— А все ж? — допитувався Дік.— Англійське? Австралійське? Маклеленівське? Мексіканське?

— Маклеленівське, коли це без мороки,— здався Грейм.

Спинивши коней край дороги, вони проводили очима череду, що вирушала в далеку подорож до Чілі, аж поки останні бички сховались за поворотом.

— Тепер я бачу, що ти тут робиш... Справді велике діло,— сказав Грейм, і очі йому блищали.— Я сам трохи бавився худобою, ще юнаком, у Аргентіні. Якби мені тоді таких, як оці, на розвід, то, може, не був би я тепер злиденьь.

— Але ж це було ще до люцерни й артезіанських колодязів,— відказав Дік, ніби виправдовуючи його.— Не на-

спів ще час для шортгорнів. Посухи могла пережити тільки дрібна порода. А в неї багато витривалості, та мало м'яса. Та й рефрижераторних пароплавів тоді ще не винайшли. А це ж вони зробили революцію в тамтешньому скотарстві.

— І сам я ще хлопчисько був,— додав Грейм.— А втім, це нічого не значить. Там був один молодий німець, що вчепивсь у це діло тоді, як і я, і капіталу мав у десять разів менше. То він крізь усе перебився, крізь усі сутуги, всі посухи. А тепер має кілька мільйонів.

Вони повернули до Великого Будинку. Дік знову зиркнув на годинника.

— Часу ще досить,— запевнив він гостя.— Я дуже радий, що ти побачив цих річняків. А знаєш, чого той німець вистояв? Бо мусив. А ти мав батькові гроші, тобі не страшно було й упасти. Ну, і я розумію, що в тебе жижки свербіли повештатись по світі, але головний твій мінус полягав у тому, що ти мав чим ту сверблячку втамувати.

— Он там у мене рибні стави,— сказав Форест, кивнувши головою кудись праворуч, за бузок.— Там ти, коли схочеш, зможеш навудити скільки завгодно пстругів, окунів і навіть сомів. Я, бач, великий жмикрут. Люблю, щоб у мене все працювало. Може, людям справді треба восьмигодинного робочого дня, але вода у мене працює двадцять чотири години на добу. Ставки мої йдуть низкою, і в кожному інакша риба. Але вода починає працювати ще високо в горах. Зрошує кільканадцять полонин, тоді збігає з гір, дорогою очищаючись, як сльоза, і виробляючи електрику для освітлення цілого маєтку і для половини моторів. Потім обводнює рівнинні луки, протікає через рибні ставки, а далі зрошує цілі милі, засіяні люцерною. І далебі, якби вона далі не попадала вже в долину Сакраменто, я б її ще й з дренажних труб виціджував, аби знову щось нею зросити.

— А ти часом віршів про воду не пишеш? — засміявся Грейм.— Мені траплялось бачити вогнепоклонців, але водопоклонців ще ні, оце ти перший. Якби хоч ти жив у пустелі, а то ж у такій водяній землі — даруй мені цей незграбний каламбур,— і тим часом...

Грейм так і не докінчив думки. Бо з правого боку, десь ізблизька, почувся цокіт кованих копит, наче по бетону,

потім щось гучно шубовснуло у воду і знявся жіночий сміх та крик — спершу веселий, а за мить переляканий. У воді щось борсалось і хлюпалось, немов потопала якась здоровезна тварина. Дік пригнув голову і звернув коня просто крізь бузок. Грейм на Альтадені подався за ним. Вони вихопились у яскраве сонце, на вільний простір між деревами, і Греймові відкрилось видовище, несподіванішого за яке він ще зроду не бачив.

Посеред обсадженого деревами простору був чотирикутний бетоновий басейн. Через ближчий його кінець, що правив за водозбіг, на всю широчину переливалася блискучою дюймовою плівкою вода. Бічні стінки були прямовисні, а дальший берег рубчастим схилом підіймався з води до рівної площинки. На тій площинці, знетямлений панічним страхом і розпачем, підскакував ковбой у штанях з ведмежого хутра, раз по раз безглуздо вигукуючи «О боже! О боже!» то аж тонким, то аж хрипким від хвилювання голосом. Навпроти нього, по той бік басейну, позвішувавши ноги до води, сиділи три скуті жахом німфи у купальних костюмах.

А в басейні, в центрі всієї картини, сторчма у воді, великий ясно-гнідий кінь, мокрий, атласно-лиснючий, махав у повітрі передніми копитами. Мелькали, блискаючи на сонці, здоровезні підкови, а на спині в коня, чіпляючись за нього і сповзаючи вниз, сиділа якась біла постать, що в першу мить видалася Греймові прекрасним юнаком. Аж як огир поринув і знову вигрібся на поверхню, шалено мелючи ногами, Грейм збагнув, що то жінка сидить на ньому — білошкіра жінка в купальному костюмі з білого шовку, що облипав її тіло, мов різьблене з мармуру одіння статуї. І спина в жінки була неначе мармурова, тільки що грали на ній під шовком тонкі й пружні м'язи, бо вона силкувалася втримати голову над водою. Її стрункі руки зарились у довгу намоклу гриву, білі круглі коліна сприсали з мокрих, слизьких, як атлас, коневих пліч, бо й там під шкірою бігали могутні м'язи, а пальці білих ніг марно впиналися в гладенькі боки, шукаючи опори в ребрах.

За одну хвильку, чи то за півхвильки Грейм охопив очима ту запаморочливу сцену, збагнув, що чудовне біле створіння на спині у коня — то жінка, і відчув, яка вона невеличка й тендітна попри всі її героїчні зусилля. Вона нагадала йому дрезденську порцелянову фігурку, малесеньку

легеньку, що якоюсь безглуздою химерною нагодою попала на спину велетенської тварини, зіпхнутої в глибоку воду. Така дрібна була вона проти громадища-огиря, що здавалася карлицею чи крихітною феєю з чарівничої країни.

Коли вона припадала головою до могутньої, дугою вигнутої шиї, розпатлані, мокрі золотаво-каштанові коси наче переплутувалися з чорною гривою. Але найдужче вразило Грейма обличчя жінки. Воно було якесь ніби хлоп'яче — і водночас жіноче; поважне — і водночас веселе; видно, жінка знаходила втіху в самій небезпеці. То було лице білої жінки, сучасної американки; і все ж воно видалося Греймові наскрізь поганським. Бо й таку жінку, і таку сцену не часто можна патрапити в двадцятому сторіччі. Вони були наче вихоплені просто з античної давнини. Або ж з малюнків Максфілда Періша * до казок «Тисячі й однієї ночі». Здавалось, наче ось-ось із збурених глибин виринуть джини або з синього неба злетять рятувати чарівничі принци в золоті, верхи на крилатих зміях.

Кінь, рвучися чимвище з води і знов поринаючи, ледь-ледь не перевернувся догори копитами. Чудовна тварина й чудовна вершниця зникли разом під водою, а за мить виринули знову — кінь так само молотив повітря копитами з тарілку завбільшки, а вершниця так само чіплялася за його слизькі атласні боки. Греймові аж серце захололо від думки, що могло б статись, якби огир перевернувся. Один випадковий удар котрогось із тих величезних копит навіки погасив би іскру життя в цій розкішній жінці з білим тілом і вогненною душею.

— Сядь йому на в'язи! — гукнув Дік.— Схопися за чубок і підтягнись на шию, щоб переважити його!

Жінка послухалась — щосили вп'явшися пальцями у тугі й слизькі м'язисті боки й підтягуючись однією рукою за мокру гриву, вона шарпнулася вгору, вільною рукою шугнула між конячі вуха і вхопилася за чубок. А тільки-но врівноважений тим переміщенням тягаря кінь випростався у воді так, як треба, вона зсунулась назад, йому на спину. Держачись однією рукою за гриву, жінка підняла другу, помахала нею Форестові і сяйнула йому вдячною усмішкою. Грейм помітив, що вона завважила і його — настільки вже була спокійна. І ще Грейм відчув, що в тому повороті голови й помахові руки було не лише хизування зневагою до небезпеки, а скорше свідома грація, підказана худож-

нім чуттям, і, головно, щира втіха власною звагою й завзяттям, життям, що буяло в ній.

— Небагато є жінок, здатних на таке,— спокійнісінько мовив Дік, коли Горянин, раз віднайшовши рівновагу у воді, вже легко доплив до дальшого кінця басейну і вибрався рубчастим бетонованим схилом до перетривоженого ковбоя.

Той відразу начепив на огиря гнуздечку з вудилами. Та Пола, що так і не зсідала з коня, нахилилась уперед, владно забрала в ковбоя з рук повід, завернула Горянина передом до Фореста і відсалютувала йому.

— А тепер прошу забратися звідси,— гукнула вона.— Тут наша жіноцька компанія, і чоловічій публіці вхід заборонено.

Дік засміявся, уклонився їй і спрямував коня крізь кущі бузку на дорогу.

— Хто це... хто вона така? — спитав Грейм.

— Та Пола ж, моя дружина — жінка-хлопчик, вічне дитя, найвідважніша хмарка рожевого пилку, що будь-коли втілювалася в жінку.

— Я досі не можу отямитися,— сказав Грейм.— І часто у вас тут такі штуки витинають?

— Таке, як оце, вона спробувала вперше,— відповів Дік.— Це мій Горянин. Вона з'їхала на ньому водозбігом, мов з гори на санях, а в ньому ж дві тисячі двісті сорок фунтів ваги.

— Могла поламати ноги або й скрутити в'язи і йому й собі,— зауважив Грейм.

— Еге ж, на тридцять п'ять тисяч доларів ніг і в'язів,— усміхнувся Дік.— Це стільки одна конярська спілка пропонувала мені за нього торік, коли він зі своїм приплодом позабирав призи на всіх виставках Тихоокеанського узбережжя. Ну, а Пола... вона має змогу щодня ламати такі дорогі ноги і в'язи й матиме її, поки я не збанкрутую. Але не ламає. З нею ніколи нічого не стається.

— А проте я не дав би й шеляга за її життя, якби кінь перевернувся.

— А от же не перевернувся,— відмовив Дік спокійно.— Полі завжди таланить. У неї живуча натура. Ми з нею якось попали під артилерійський обстріл, то вона була щиро розчарована, що її не влучило, не вбило й не поранило. По нас било чотири батареї, шрапнеллю, за милю відстані, і нам довелося півмилі бігти голим узгір'ям,

ноки сховалися. То мені навіть здалось, ніби вона зумисне бариться. А коли я сказав їй про те, вона призналася, що й справді — «трошечки». Ми з нею одружені вже понад десять років, але повір, мені й досі часом видається, що я зовсім її не знаю, і ніхто її не знає, ані вона сама себе не знає — як ото, бува, дивишся на себе в дзеркало й думаєш: що воно в біса за людина? У нас із Полою є одна магічна формула: «Кат бери, що дорого, аби любо». І нам однаково, чим платити: грішми, власною шкурою чи й життям. Таке наше правило. І воно нас не підводить. Ти знаєш, ми ще ні разу не прогадали на ціні.

РОЗДІЛ X

До їдальні зійшлися самі чоловіки. Як пояснив Форест, «у дам сьогодні своя компанія».

— До четвертої години ми навряд чи побачимо котру з них, а о четвертій Ернестіна — це одна з Полиних сестер — хоче розгромити мене в теніс. Принаймні так вона нахвалялась і присягалась.

І Грейм сидів за столом у чоловічому товаристві, брав участь у розмові про тваринницькі справи, почув багато цікавого й сам розповів дещо зі свого досвіду та вражень бувалої людини, але ніяк не міг прогнати з-перед очей образ господині — тендітну, зграбну білу фігурку у воді, на тлі мокрої й темної кінської спини. І всі дальші години, коли він оглядав призових мериносів та підсвинків-беркширів, те видиво безнастанно світилося йому перед очима. І навіть по четвертій, на тенісному корті, граючи з Ернестіною, він не раз прогавив м'яча, бо його раптом застував той самий образ: мармурово-біла жіноча постать, що силкувалася вдержатись на спині великого коня.

Грейм, хоча й не каліфорнієць родом, добре знав тутешні звичаї, отож нітрохи не здивувався, коли дами, яких він бачив у купальних костюмах, прийшли на вечерю відповідно прибрані, а чоловіки — хто як. І сам він не став дуже чепуритись, бо знав, що це було б помилкою — попри всю пишноту Великого Будинку.

Після першого удару гонга всі гості зійшлися в довгій їдальні. Відразу після другого удару з'явився Дік і гукнув, щоб подавали мерщій коктейлі. А Грейм нетерпляче дожи-

дав появи тієї жінки, чий образ не давав йому спокою з самого полудня. Він був готовий до цілковитого розчарування. Занадто часто доводилось йому бачити, як мізернішають у звичайній одежі розкішно збудовані атлети, щоби сподіватися дуже багато від того чудовного створіння в мокрому білому шовку, коли воно з'явиться у модному вбранні сучасної жінки.

Та коли вона ввійшла, йому на коротку невідчутну мить перехопило дух. На хвильку — якраз на скільки слід — вона спинилася в склепистому отворі дверей, вималювавшись на його темному тлі, сама ясно освітлена м'яким світлом захованих ламп. Грейм аж губи розтулив, та так і не стулив їх, заворожений її красою і зачудований: він-бо вважав її тендітною лялечкою, а тепер побачив зовсім не ту крихітну фею, дитину, жінку-хлопчика на огирі — ні, він побачив вельможну даму, пишну тою пишнотою, якої часом уміють прибирати саме невеличкі жінки.

Вона здавалась — та й насправді була — вища на зріст, ніж Грейм подумав спершу, і так само зграбна та доладна у вечірній сукні, як і в купальному костюмі. Грейм відзначив високу золотаво-каштанову зачіску, і здоровий колір свіжої, чистої, білої шкіри, і прегарну поставу шиї, круглої, повної, мов у співачки, і високі груди, і сіро-блакитну сукню якогось ніби середньовічного крою з до міри вузьким, облеглим станом, широкими рукавами та золотою з самоцвітиками лямівкою.

Вона привітно всміхнулася товариству, і Грейм упізнав ту саму усмішку, що вже раз бачив у неї, коли вона сиділа верхи на огирі. А коли вона рушила до столу, Греймові раптом упало в очі, як неповторно граційно підносять важку тканину сукні її коліна — ті самі круглі коліна, що в басейні відчайдушно стискали Горяниновi м'язисті плечі. Грейм завважив також, що на ній нема корсета і що вона його не потребує. І, стежачи, як вона наближається, він мимоволі бачив двох жінок: господиню Великого Будинку, пишну даму в сіро-голубій, лямованій золотом сукні — а під сукнею прекрасну статую вершниці, що її ніяке вбрання вже не могло стерти з його пам'яті.

І ось вона підійшла, і Грейма познайомлено з нею, і він подержав її руку в своїй, і почув, як вона каже: «Ласкаво просимо до Великого Будинку й до всієї господи»,— і знав, що такий співучий голос може виходити тільки з цих уст, тільки з цих високих, попри її невеличку постать, грудей.

За столом, сидячи через ріжок від неї, він мимохіть крадькома розглядав її. Хоч він і розмовляв, і жартував, і сміявся з усіма, та й в очах, і в думках у нього була переважно господиня.

Давно вже Грейм не вечеряв у такому химерному товаристві. Айдахський овечий купець і кореспондент «Скотарської газети» були ще тут. А якраз перед першим гонгом приїхали три повні машини гостей — заразом чотирнадцять душ — і зоставались аж до пізнього вечора. Грейм не зміг запам'ятати їхніх імен, але зрозумів, що вони приїхали за тридцять миль, з містечка Вікенберга в долині Сакраменто, і що це люди з кола містечкових фінансистів, інтелігентів та землевласників. Вони аж пашіли веселощами і сипали найновішими дотепами та анекдотами на щонаймоднішому жаргоні.

— Я вже бачу,— мовив Грейм до господині,— що коли у вашому домі завжди такий караван-сарай, як сьогодні, то мені шкода й намагатися пам'ятати всіх гостей.

— Я вас розумію,— засміялась Пола.— Але ж це наші сусіди. Вони приїздять, коли схочуть. Ота пані, що поруч Діка,— то місіс Вотсон, вона з давньої землевласницької аристократії. Дід її, Вікен, прийшов сюди через Сьєрру ще тисяча вісімсот сорок шостого року. По ньому й названо Вікенберг. А ота гарненька кароока дівчина — то її дочка...

І Пола почала коротенько окреслювати йому всіх гостей. Але Грейм майже не чув, що вона говорить,— так напружено силкувався розгадати її натуру. Перша його думка була, що визначальна її риса — природність. За хвильку він уже вирішив, що життєрадісність. Та обидва ті висновки не задовольнили Грейма: він знав, що ще не збагнув її. І раптом йому сяйнуло — гордість! Ось що! Гордість була в її очах, у поставі голови, в неслухняних кучериках, у трепетних крилах носа, в рухливих устах, у вигині округлого підборіддя і в маленьких, міцних, з голубими жилками руках — він з першого погляду впізнав у них натруджені довгими вправами руки піаністки. Так, гордість — свідома, чуйна, жагуча гордість у кожній рисочці, кожній жилці, кожному порухові.

Нехай вона була життєрадісна й природна, по-хлоп'ячому дитинна й жіночна, весела й пустотлива; але гордість весь час жила в ній — нап'ята, тремтюча, невід'ємна гордість, сама основа й суть її єства. Вона була жінка, відверто, наскрізь жінка, щира, гнучка і проста,— але іграш-

кою вона не була. Часами Греймові здавалось, ніби в ній блискає криця — тонка, мов діамантова криця. Ніби вона — сама сила, тільки в найтонших своїх виявах і формах. І Грейм ласкаво порівнював її образ із витою срібною струною, дорогим сап'яном, плетеною з дівочих кіс волосінню, яку роблять на Маркізьких островах, різьбленою з перламутрової скойки блешнею на боніт, зробленим з мамутової кістки зазубленим вістрям ескімоського гарпуна.

— Гаразд, Аароне,— долетів до них крізь застільний гомін Діків голос від другого кінця столу.— Ось вам теза із Філіпса Брукса *, розжуйте-но. Брукс каже, що «ніколи ще не досяг справжньої величі той, хто не відчував якоюсь мірою, що життя його належить людському родові і що все дане йому від бога дано не тільки йому, а й цілому людству».

— То виходить, ви вже вірите в бога? — добродушно огризнувся той, кого названо Аароном,— худорлявий вузьколиций, смаглявий чоловік з блискучими карими очима й довгою, чорною-пречорною бородою.

— Думаєте, я сам знаю? — відповів Дік.— Але річ не в тому. Розумійте мене фігурально. Хай не бог, а моральність, чи добро, чи еволюція.

— Не конче бути бездоганно логічному, щоб стати великим,— втрутився спокійний довгобразий ірландець з витертими, постріпаними рукавами.— І навпаки, скільки людей, що судили про світ якнайлогічніше, так великими й не стали.

— Щира правда, Теренсе,— погодився Дік.— Кому краще знати, як не вам!

— Вся річ тут у визначенні,— знуджено озвався ще один, безперечно індієць; навдивовижу тонкими, ніжними пальцями він кришив шматочок хліба.— Що ми розуміємо під словом «велич»?

— Може, красу? — тихо спитав сором'язливий юнак із трагічним виразом обличчя й довгою розпатланою чуприною.

Ернестіна враз підвелася, зіпершись на стіл і удаваново-войовниче нахилившись уперед.

— Ну, почалося! — вигукнула вона.— Почалося! Зараз усоте цілий всесвіт догори дном перевернуть. Теодоре,— обернулась вона до юного поета,— чого ж ви так мляво рушили з місця? Беріть розгін! Чи ваше натхнення скульгавіло?

В нагороду їй загримів сміх, і поет, спалахнувши, заховався в свою шкаралупку.

Тоді Ернестіна звернулась до чорнобородого:

— Ну-бо ви, Аароне. Теодор сьогодні не в формі. Давайте ви. Адже ж ви вмієте. Ну-бо, починайте: «Як влучно сказав Бергсон, із властивою йому вигостреністю філософської мови та широтою інтелектуального кругозору...»

Новий вибух реготу покотився за столом і заглушив і дальші її слова, і жартівливу відповідь чорнобородого.

— Нашим філософам сьогодні не пощастить завестися,— півголосом сказала Греймові Пола.

— Філософам? — перепитав він.— А хто вони такі? Вони ж не з вікенбержцями приїхали. Я вже нічого не второпаю.

— Та це...— Пола зам'ялась.— Вони живуть тут. Називають себе «лісовими птахами». Отаборились у лісі за кілька миль звідси і нічого не роблять, тільки читають та балакають. Можу закластися, що зараз у їхніх хатинах знайдеться півсотні найновіших, ще не занесених до каталога книжок із Дікової бібліотеки. Він їм дозволив нею користуватись, і ви можете застати їх там удень і вночі — виносять і приносять книжки та свіжі часописи цілими оберемками. Дік каже, що через них став власником найповнішої і найсучаснішої збірки філософської літератури на цілому Тихоокеанському узбережжі. І вони, так би мовити, перетравлюють цей матеріал для нього. Діка це дуже бавить, та й часу зберігає чимало. Адже він, знаєте, страшенно багато працює...

— Скільки я зрозумів, вони... Дік їх утримує? — спитав Грейм, з глибокою втіхою дивлячись прямо в її блакитні очі, що так прямо дивилися в очі йому.

Поки вона відповідала, він завважив легесенький, ледь помітний бронзовий полиск — може, просто від ламп — на її довгих темних віях, тоді мимохіть звів погляд на темні, тонко окреслені брови і переконався, що бронзовий полиск знати й там, а звівши очі ще вище, до високої зачіски, знов побачив уже виразний бронзовий відтінок у золотаво-каштановому волоссі. А усмішка, що раз у раз ожвавлювала її обличчя, блиск очей і зубів засліплювали його, проймали трепетом. То був не кволенький стриманий усміх, ні, Грейм бачив, що ця жінка всміхається радісно й щедро, вільно й природно виявляє в усмішці ціле своє єство, цілу душу, все, що живе в її прегарній голівці.

— Атож,— казала вона,— їм уже довіку не треба журитися шматком хліба. Дік вельми щедрий для таких людей, аж неподобно щедрий, бо ж він потурає їхньому неробству. Взагалі вам у нас багато що здаватиметься чудне, поки ви не обзвичаїтеся. Вони тут... ну, немов якісь спадкові додатки, чи відростки, чи що. Вони житимуть при нас, поки ми їх поховаємо — або вони нас. Час від часу котромусь із них забагнеться податись у мандри, як ото з котами буває. Тоді Дікові справді доводиться втратитись, щоб вернути його. Теренс, отой он — Теренс Макфейн — анархіст-спікуресць, коли ви знаєте, що це означає... Він навіть блохи не вб'є. Я йому подарувала кішку — чистої перської породи, сиву, аж голубу,— то він ретельно виловлює на ній блохи, але обережно, щоб не покалічити, і саджає в пляшечку, а потім випускає в лісі, коли вирушить на цілий день спілкуватися з природою, знудившись людським товариством. Отож не далі як торік учепилась його одна химера: писемність. Рушив до Єгипту — звісно, без жодного цента в кишені — розшукати джерела писемності на її властивій батьківщині і в такий спосіб вивести формулу, що з'ясує всесвіт. Добувся волоцюгою до Денвера, а там устряв у якусь авантюру IPC* — виступ за свободу слова чи щось таке. І Дікові довелось наймати адвокатів, платити штрафи й чого лишень не робити, щоб визволити його й вернути сюди.

А бородань — то Аарон Генкок. Він, як і Теренс, не хоче працювати. Він південець і каже, що в їхньому роді ніхто ніколи не працював і що на світі завжди було й буде досить дурних віслюків, яких і за вуха не відтягнеш від ярма. Того він і бороду носить. Уважає, що голитися — зайва робота, а отже — неморальне діло. Пригадую, як він у Мельбурні наскочив на нас із Діком, наче той засмаглий дикун з австралійських чагарів. Здається, він провадив там якісь свої дослідження — антропологічні, чи фольклорні, чи ще які. Дік знався з ним ще раніше в Парижі й запевнив його, що як він приб'ється назад до Америки, то хліб і житло для нього завжди знайдеться. Отож він і тут.

— А поет? — спитав Грейм, потай радий, що вона муситиме говорити ще якийсь час, а він могтиме спостерігати швидкі спалахи усмішки на її лиці.

— О, це Тео,— Теодор Мелкен; а втім, ми звемо його Лео. Він також не хоче працювати. Він з давнього каліфорнійського роду, і його рідня страшенно багата. Але вона

зреклась його, а він її, ще як йому було п'ятнадцять років. Вони кажуть, що він божевільний, а він — що від них хто завгодно збожеволіє. Він справді пише досить цікаві вірші... коли взагалі пише; але він воліє мріяти і жити в лісі з Теренсом і Аароном. Він навчав євреїв-імігрантів у Сан-Франціско, поки Теренс із Аароном визволили його — чи то взяли в полон, не знаю, як краще сказати. Він у нас уже два роки і навіть погладшав за цей час — навдивовижу, бо хоч Дік постачає їх харчами до безглуздя щедро, але вони радніші балакати, читати й мріяти, ніж варити їсти. Вони тільки й їдять по-справжньому, коли палетять до нас, як оце сьогодні.

— А індієць? Хто він?

— А це Дар Гаяль. Їхній гість. Вони втрьох запросили його, як Аарон спершу запросив Теренса, а потім вони вдвох з Теренсом запросили Лео. Дік каже, що згодом їх має прибитися до нас іще троє, і тоді він матиме власних «сім мудреців» * з мадронового гаю. Бо їхній лісовий табір, щоб ви знали, в мадроновому гаю. Там дуже гарне місце — глибокий яр, б'ють джерела... але докінчу вже про Дар Гаяля.

Він з отих революціонерів. Терся потроху по наших університетах, учився й у Франції, в Італії, у Швейцарії. Він політичний емігрант з Індії, і в нього аж дві великі мети життя: одна — нова синтетична система філософії, а друга — повстання проти британської тиранії в Індії. Він проповідує індивідуальний терор і бойові виступи мас. Через це йому заборонили видавати в Каліфорнії його газету «Кадар», чи «Бадар», чи щось подібне,— а самого мало не вислали з краю. Тому він і опинився тепер у нас і віддався цілком формулюванню своєї філософії.

Вони з Аароном страшенно гризуться — за філософські питання, звісно. Ну, я скінчила...— зітхнула Пола і враз загладила те зітхання своєю ясною усмішкою.— Вважайте, що ви з усіма знайомі. Ой, ще одне. Треба вас застерегти: коли вам трапиться зійтися з нашими мудрецями тісніше, надто в чоловічому колі, знайте, що Дар Гаяль зовсім непитущий; Тео Мелкен може романтично сп'яніти — і звичайно справді п'яніє — від одного коктейлю; Генкок великий знавець трунків; а Теренс зовсім не добирає в них смаку, питиме абищо, зате переп'є дев'яносто дев'ять чоловіків із ста, і коли вони вже лежатимуть під столом, він так само ясно й чітко тлумачитиме свій епікурейський анархізм.

За вечерею Грейм помітив ще одну річ. «Мудреці» називали Фореста просто Діком, однак до Поли неодмінно зверталися: «Місіс Форест»,— хоча вона звала їх усіх па ім'я. І в цьому не було нічого неприродпого. Ці люди, що не поважали у світі майже нічого, не поважали навіть праці, зовсім несвідомо вбачали між собою й дружиною Діка Фореста якусь виразну межу, і їм навіть на думку не спадало називати її просто на ім'я. З таких ознак Грейм дуже швидко переконався, що Пола у своїй поведінці вміє сполучати якнайщирішу демократичність із так само щирою вельможністю.

Те самісіньке він бачив і після вечері, коли всі перейшли до великої вітальні. Пола дозволяла собі що хотіла, проте наслідувати її не важився ніхто. Поки товариство порозсідалось, Полу видно й чути було скрізь, вона кипіла веселощами буйніше за всіх. Дзвінкий сміх її долинав то з тієї купки гостей, то з тієї, то з одного кутка, то з іншого. І той сміх чарував Грейма. Була в ньому якась особливо радісна нотка, на диво приємна,— такої він не чув ще ні в чиєму сміхові. Заслухавшись його, Грейм згубив нитку розмови з молодим містером Вомболдом — той доводив, що Каліфорнії потрібен не закон проти іміграції японців, а принаймні двісті тисяч японських кулі для роботи на фермах, щоб задушити в пуп'янку восьмигодинний робочий день для сільськогосподарських робітників. Молодий Вомболд, скільки Грейм зрозумів, був з діда-прадіда великий землевласник Вікенберзької округи і непомалу пишався, що не піддається новітній тенденції й не робиться поміщиком тільки з назви.

Від фортеп'яно, де круг Еді Мейсона збилися дівчата, долітала тріскуча джазова музика та уривки модних пісеньок. Теренс Макфейн з Аароном Гічкоком запально сперечалися про футуристичну музику. А Грейма вирятував від містера Вомболда з його японським питанням Дар Гаяль, устрявши до розмови із своїм гаслом «Азія для азіатів, а Каліфорнія для каліфорнійців».

Раптом через усю залу, підібравши сукню, прожогом перебігла Пола, а за нею гнався Дік. Він спіймав її, саме як вона пробувала вивернутись від нього поза Вомболдом та його співрозмовниками.

— Ох, капосна! — удавано насварив її Дік, а за мить уже разом з нею просив Дар Гаяля, щоб затанцював.

Урешті індієць дав себе умовити — облишив свою Азію

та азіатів, ніби відмахуючись від них, зателіпав руками, задригав ногами і втяв химерну пародію на танго, яке оголосив «вибуховим апофеозом сучасного танцю».

— А тепер, Червона Хмаро, заспівай містерові Грейму свою «Пісню про жолудь»,— наказала Дікові Пола.

Дік, що все обіймав дружину за стан і не відпускав, бо ще не завдав обіцяної кари, хмуро похитав головою.

— «Пісню про жолудь»! — гукнула Ернестіна від фортеп'яно, і Еді Мейсон та всі дівчата підхопили ту вимогу.

— Ну-бо, заспівай, Діку,— умовляла його Пола.— Адже містер Грейм єдиний з усіх нас ще не чув її.

Дік знову похитав головою.

— Ну, то «Пісню школярки».

— Я заспіваю йому Горянинову пісню,— відмовив Дік задирливо, із збиточним вогником в очах. Тоді затупав ногою, заіржав, вельми вдало наслідуючи Горянина, тріпнув уявною гривою і почав: — «Слухайте мене! Я Ерос! Я ступаю по горах...»

— «Пісню про жолудь»,— ураз перебила його Пола зовсім спокійно, однак із сталевою ноткою в голосі.

Дік слухняно урвав «Пісню Горянина», хоч і труснув головою, мов норовистий лошак.

— У мене є нова пісня,— урочисто заявив він.— Про нас із тобою, Поло. Я перейняв її від нішінемів.

— Нішінеми — це вимерлі аборигени цієї частини Каліфорнії,— обернувшись до Грейма, пояснила Пола.

Дік потупцявся трохи на місці, не згинаючи ніг, як танцюють індіяни, поляскав долонею по стегну і завів нову пісню, все не відпускаючи дружини:

— Я Ай-Кат, найперший чоловік-нішінем. Ай-Кат це скорочене Адам. Мій батько був койот, а мати — вечірня заграва. А це Йо-то-то-ві, моя дружина. Вона найперша жінка-нішінемка. Її батько — трав'яний коник, а мати — смугаста дика кішка. Це найкращі батько й мати — після моїх. Койот дуже мудрий, а заграва дуже стара; але чи багато ви чули доброго про коника й дику кішку? Що кажуть нішінеми, то все правда, і мати всіх жінок була кішка, маленька, сухенька, смутнолиця, хитра кішка з пругованим хвостом.

На тих словах пісню про перших чоловіка й жінку перебили обурені жіночі вигуки і схвальні чоловічі.

— Це Йо-то-то-ві, себто скорочене Єва,— завів знову Дік і різким рухом, удаючи брутального дикуна, притяг Полу

до себе.— Вона не дуже гарна, нема на що дивитись. Але винні тому коник і смугаста кішка. Я Ай-Кат, перший на світі чоловік, і ви мого смаку не ганьте. Я ж був перший чоловік, а вона перша жінка, отож я не мав з чого вибирати, що побачив, те й узяв. Так само було й Адамові, коли він брав Єву. Йо-то-то-ві була єдина жінка в цілому світі, створена для мене, отож я й вибрав Йо-то-то-ві.

Івен Грейм слухав, не спускаючи очей з руки, що владно оповивала стан прекрасної господині, і відчував якусь прикрість, а в голові йому зринула непрохана думка, яку він зразу сердито відігнав: «Щасливець цей Форест! Аж занадто...»

— Я Ай-Кат,— виспівував далі Дік.— А це моя жінка-росинка. Це моя медова роса. Я вам набрехав. Її батько й мати зовсім не коник і не кішка, а східний літній вітер з гір і сьєррська вранішня зоря. Вони змовилися й виточили всю солодизну з землі й повітря, аж урешті туман їхнього кохання сів медовою росою на листі чапаралю й мансаніти.

Йо-то-то-ві — моя медова роса. Слухайте мене! Я Ай-Кат. Йо-то-то-ві моя дружина, моя перепілка, моя олениця, моя хмільна брага з теплого дощу й соків родючої землі. Вона зродилася з ніжного сяйва зір і прозорого світанку...

— І якщо ви гадаєте,— докінчив Дік звичайним своїм голосом і тоном, вичерпавши імпровізацію,— якщо ви гадаєте, ніби старий, любий, синьоокий Соломон проспівав свою «Пісню над піснями» краще, то передплатіть-но видання *моєї* «Пісні над піснями».

РОЗДІЛ XI

Місіс Мейсон перша висловила бажання, щоб Пола заграла; але тільки Теренс Макфейн із Аароном Генкоком розігнали біля фортеп'яно аматорів джазу й вирядили Тео Мелкепа, соромливого посланця, привести Полу до інструмента.

Грейм почув, як Теренс каже їй:

— Я вас прошу, заграйте «Роздуми над водою», щоб добити оцього темного поганина.

— А потім «Дівчину з лляними косами», коли ваша ласка,— попросив поганин, цебто Генкок. — Вона добре під-

кріпить мою позицію. Цей дикий кельт вигадав якусь болотяну теорію музики, первіснішу навіть за печерних людей, і ще має стільки щирої глупоти, що називає себе ультрасучасним.

— А, Дебюссі *,— засміялась Пола.—Й досі не помирились на ньому, еге? Ну, спробую добратись і до нього. Тільки з чого ж мені почати, не знаю...

Дар Гаяль приєднався до трьох мудреців, і вони гуртом посадовили Полу за велике концертне фортеп'яно — а втім, не занадто велике для цієї зали, вирішив Грейм. Та щойно вона сіла на дзиглик, три мудреці шаснули на свої, видимо, улюблені місця — слухати. Молодий поет простягся долі на пухнатій ведмежій шкурі, футів за сорок від фортеп'яно, і застромив пальці в патлату чуприну. Теренс і Аарон розсілись на дивані у вікопній ніші, досить близько один від одного — аби мати змогу штовхати сусіда ліктем, коли тому чи тому здасться, ніби Полина інтерпретація музики підтверджує саме його погляди. Дівчата повмощувались мальовничими купками на широких капапах чи по дві й по три у великих кріслах з темного дерева та на їхніх бильцях.

Грейм ступив був крок до фортеп'яно, щоб узяти на себе почесну місію — перегортати Полі ноти, та вчасно помітив, що Дар Гаяль уже випередив його. Грейм спокійно обвів усю картину цікавим поглядом. Велике фортеп'яно стояло на підвищенні в дальшому кінці зали, під невисоким склепінням, розміщене ніби в резонаторній мушлі, умисне зробленій для нього. Жарти й сміх відразу стихли: видно, Маленька господиня Великого Будинку вимагала, щоб до неї ставились, як до справжньої талановитої піаністки. Але Грейма це, навпаки, настроїло скептично.

Ернестіна перехилилась до нього зі свого крісла й шепнула:

— Вона все може, коли захоче. І вправляється небагато... Не дуже багато. Вона, знаєте, вчилась у Лешетицького й у мадам Кареньйо* і держиться їхніх методів. І грає зовсім не по-жіночому. Ось послухайте!

Греймів скептичний настрій не минувся й тоді, коли Полині руки впевнено перебігли по клавішах, видобувши з них низку акордів та коротеньких пасажів. Хоч вони були бездоганно чисті, таке він чував безліч разів у технічно блискучих, але мало обдарованих виконавців. А от вибір Полин його здивував: він сподівався почути що завгодно,

тільки не прелюд Рахманінова, чисто чоловічу п'єсу, яку, скільки він її чув, виконували пристойно лише піаністи-чоловіки.

З перших двох лунких тактів вона опанувала фортеп'яно по-чоловічому владно, немовби своїми маленькими руками піднесла в повітря інструмент і його співучі струни з мужньою впевненістю й силою. А потім, знов же так, як Греймові траплялося чути тільки у чоловіків, спустилась чи злетіла — він навіть не знав, як краще сказати,— в чітке, чисте й невимовно ніжне анданте.

І далі вона грала зі спокійною силою, аж неймовірною в такій невеличкій, майже дитинній жінці, що її Грейм бачив крізь напівсплющені повіки за ебеново-чорною площиною величезного фортеп'яно, над яким вона панувала, як панувала над собою і над твором. «Який чистий і рішучий у неї удар!» — подумав Грейм, вслухаючись у відлуння останніх акордів і вчуваючи в ньому всю потужну наснагу прелюду, що й досі немов бриніла в залі.

Аарон з Теренсом уже засперечались пошепки на своєму дивані, Дар Гаяль гортав ноти, шукаючи нову п'єсу, яку йому назвала Пола, а вона глянула на Діка, і той почав вимикати матові плафони один за одним, поки вона лишилася в оазі м'якого світла, що виразно підсилювало тьмяно-золотий блиск її волосся та лямівки на блакитній сукні.

А Греймові здалось, ніби висока вітальня, западаючи в сутінь, робиться ще вища. Удовж вона мала вісімдесят футів, увиш муровані стіни здіймалися до стелі з колод на два з половиною поверхи, під стелею її перетинала галерея, з поруччя якої звисали шкури диких звірів, укривала ручного ткання з Оахаки й Еквадору, полінезійські мати, витіпані й сплетені жіночими руками й пофарбовані рослинними соками. Грейм ураз збагнув, на що вона скидається на святкову залу в якомусь середньовічному замку, і гостро відчув, чого тут бракує до повноти враження: довгого накритого столу з олив'яним посудом на одному кінці й срібним на другому та здоровезних гончаків, що гризуться за кістки під столом.

Згодом, коли Пола заграла кілька п'єс Дебюссі, постачивши Теренсові й Ааронові досить матеріалу для нової завзятої суперечки, Грейм поговорив з нею про музику кілька втішних хвилин. Вона виявила таке глибоке розуміння філософії музики, що він сам незчувся, як почав викладати їй свою улюблену теорію.

— Таким чином,— докінчив він,— потрібно було майже три тисячі років, щоб чисто духовна суть музики відбилась у натурі західної людини. Дебюссі ближче за всіх своїх попередників підійшов до тієї, сказати б, піфагорійської ясності, що запліднює думку...

На цьому слові Пола перебила його, помахом руки підкликавши Теренса й Аарона з їхнього м'якого бойовища у віконній ніші. Вони підійшли пліч-о-пліч, не припиняючи суперечки.

— Ну то й що? — питав Теренс.— Спробуйте-но знайти у свого Бергсона хоч одну думку, яснішу, ніж те, що він висловив у «Філософії сміху»,— не вельми ясній, як відомо.

— Ідіть сюди! — гукнула Пола з веселим вогником в очах.— У нас з'явився новий пророк. Послухайте-но містера Грейма. Якраз гідний супротивник, щоб вам обом схрестити з ним шпаги! Він згоден з вами, що музика — це утечище від заліза, крові й життєвих чвар. Що слабкі, вразливі й високі натури втікають від глупоти і жорстокості буденного життя в наркотичні марення надхмарного світу ритмів та модуляцій...

— Це атавізм! — пирхнув Генкок.— Так робили ще печерні люди, мавполюди й Теренсові болотяні предки...

— Стривайте! — спинила його Пола.— Це тільки один з його висновків. А де в чому він рішуче з вами розходиться. Він процитував мені з Пейтера *, що «всяке мистецтво тяжіє до музики»...

— Чистісінька первісна, мікроорганічна хімія,— впав їй у річ Генкок.— В основі всіх народних пісень та джазових ритмів лежить елементарна реакція живої клітини на ту мішанину світлових хвиль різної довжини, що її являє собою сонячне проміння. На цьому Теренс замикає коло своїх міркувань і сам перекреслює все, що набалакав. Ви послухайте мене, і я вам покажу...

— Та стривайте ж! — ізнов перебила Пола.— Містер Грейм доводить, що англійське пуританство скувало музику, справжню музику, на цілі сторіччя...

— Це правда,— підхопив Теренс.

— І що Англія змогла віднайти чуттєву насолоду в ритмі тільки через творчість Мільтона й Шеллі...*

— Шеллі був метафізик,— знову вихопився Аарон.

— Ліричний метафізик,— відразу уточнив Теренс.— *Це* ти мусиш визнати, Аароне.

— А Свінберн?* — запитав Генкок, очевидно, вертаючись до якоїсь давнішої теми.

— Він каже, що Оффенбах був попередником Артура Салівена,— задирливо гукнула Пола.— А Обер — попередник Оффенбаха. А про Вагнера...* Ось спитайте його самі, що він думає про Вагнера...

І відійшла, покинувши Грейма напризволяще. Рушила до місіс Мейсон, а тоді заходилася збивати партії бриджистів. Грейм проводив її очима, стежив, як зграбно підносять її коліна тканину сукні, й ледве-ледве чув, що знов просторікує Теренс Макфейн:

— Незаперечно, що у давніх греків музика була джерелом натхнення для всіх мистецтв...

Трохи згодом, коли два мудреці, забувши все на світі, стялися в словесній баталії за те, хто виявив у своїй творчості глибший інтелект — Бетховен чи Берліоз *,— йому пощастило втекти. Він відверто прагнув ще поговорити з господинею. Та Пола вже притулилась в одному кріслі біля двох дівчат, і вони там про щось шепотілися, тихенько сміючись. Решта товариства майже вся глибоко захопилася бриджем, отож Грейм прибився до гуртка, що складався з Фореста, містера Вомболда, Дар Гаяля та кореспондента «Скотарської газети».

— Шкода, що ви не зможете поїхати туди зі мною,— говорив Дік кореспондентові.— А то зостаньтесь, це ж тільки на один день. Завтра б і з'їздили.

— Дуже шкодую,— відповів Нейсміт,— але мені треба завтра до Санта-Рози. Бербанк * обіцяв приділити мені цілий ранок, а ви розумієте, що це означає. Але я певен, наша газета рада була б репортажеві про цей ваш експеримент. Може, ви розповісте? Хоч коротенько. Ось і містер Грейм іде... Я певен, йому теж буде цікаво послухати.

— Ще якісь іригаційні споруди? — запитав Грейм.

— Та ні, безглузда спроба зробити добрих фермерів з нікчем,— відповів за Діка містер Вомболд.— Я запевняю: котрий фермер нині не має власної землі, той цим самим доводить свою невмілість.

— Зовсім ні,— озвався Дар Гаяль, підкресливши своє заперечення рухом тонкої азіатської руки.— Зовсім ні. Часи змінились, і тепер особиста вмілість не завжди сполучається з капіталом. Це знаменитий, просто героїчний експеримент. І він матиме успіх.

— А в чому річ, Діку? — зацікавився Грейм.— Розкажи.

— Та це так, дрібничка,— недбало відповів Форест.— Найскорше, з цього нічого не вийде, хоч я все ж таки сподіваюся...

— Гарна дрібничка! — перебив Вомболд.— П'ять тисяч акрів найкращої долинної землі віддати юрбі невдах, щоб хазяйнували, мовляв, на всьому готовому — платня й харчі, тільки сало наїдай.

— Харчі виростуть на тій-таки землі,— поправив його Дік.— Поясню вже докладно: я виділив п'ять тисяч акрів поміж садибою і річкою Сакраменто...

— Ви подумайте, скільки б там виросло люцерни, такої потрібної вам! — знов обурився містер Вомболд.

— Під люцерну мої екскаватори тільки торік висушили вдвічі більше болота,— відповів Дік.— Бачте, я переконаний, що наш Захід, та й увесь світ незабаром прийде до інтенсивного фермерства. І я хочу вкласти свій пай у пробивання дороги. Я поділив п'ять тисяч акрів на двадцятиакрові ділянки. І певен, що кожна ділянка може не тільки прогодувати одну родину, й то не скупо, а ще й дасть мені шість відсотків прибутку.

— Коли розберуть усі ділянки, це буде двісті п'ятдесят родин,— обчислив газетяр.— Тобто, рахуючи пересічно п'ять душ у родині, тисяча двісті п'ятдесят душ.

— Трохи менше,— поправив Дік.— Ділянки вже всі розібрано, і загалом ми маємо лиш трохи більше ніж тисячу сто душ. Але перспективи добрі, будьте певні,— він лукаво усміхнувся.— Кілька врожайних років, і буде пересічно по шість душ у родині.

— А хто це «ми»? — поцікавився Грейм.

— Таж у мене цим ділом відає цілий комітет — із моїх-таки службовців, тільки одного професора Ліба мені позичив федеральний уряд. Суть ідеї ось у чому: вони повинні будуть господарювати на свою відповідальність, але за науковими методами, згідно з нашими інструкціями. Земля вся однакова, і ділянки одна в одну. Отже, результати праці на кожній ділянці промовлятимуть недвозначно. Ледачих та недотепних, чий урожай відставатиме від пересічного рівня, ми у себе не терпітимемо: невдах прогапятимуть, і вирок їм складатиме своєю працею вся решта.

Умови ми даємо добрі. Жоден фермер нічим не ризикує. Кожен — недотепа чи розумний, в урожайний рік чи в неврожай — одержить на рік тисячу доларів. Та ще ті харчі, що він виростить і споживе зі своєю родиною; отож йому

забезпечено принаймні сто доларів на місяць. Недотеп і ледачих неминуче витіснюватимуть розумні й трудящі. Оце й усе. Ми продемонструємо, що таке інтенсивне фермерство і яка з нього вигода Крім того, вони матимуть не тільки гарантовану платню. Після її виплати мені має лишитися шість відсотків прибутку. А все, що хто зуміє виробити понад ці шість відсотків, лишається йому ж таки.

— Я вже розумію,— сказав газетяр.— Це означає, що кожен, хто має силу в руках, працюватиме день і ніч, аби доппути свого. Та й чом би ні? Стодоларову роботу не щодня знайдеш. Пересічний американський фермер не має зі своєї землі й п'ятдесяти доларів чистих, надто як відрахувати вартість його власної праці й нагляду за господарством. Певна річ, путящі хазяїни працюватимуть до упаду, та й усю родину примушуватимуть так працювати, аби втриматись при цьому ділі.

— Оце ж то мені й не до вподоби у вашій справі,— оголосив Теренс Макфейн: він щойно підійшов до гурту.— Одно тільки й чуєш: праця, праця, праця... Таж подумати, і то страх бере: кожен на своїх двадцятьох акрах гарує, надсаджується від світу до смерку, та ще й після смерку — а задля чого? Задля шматочка м'яса, шматка хліба та ще, може, ложки повидла на хліб. Невже хліб, м'ясо та повидло — це вже й усе на світі, сенс життя, мета земного існування? Адже така людина і вік проживе, і здохне, як робоча коняка. І чого ж вона досягне за своє життя? Хліба, м'яса та повидла? Оце й усе? Аби тільки черево повне та дах над головою, а потім ізгнити в темній, сирій домовині?

— Таж і ви, Теренсе, колись помрете,— нагадав йому Дік.

— Але ж після якого розкішного, неробського життя! — враз відрубав Макфейн.— Які в мене були години віч-на-віч із зорями й квітами, в зелених гаях, під шепіт вітерцю в траві! А книжки, а мої улюблені мислителі, а їхні думки! Краса, музика, всі насолоди всіх мистецтв! Га? Я відійду в темряву, знавши, що нажився, навтішався, взяв від життя все, що воно могло дати. А оті ваші двоногі робочі тварини на своїх двадцятьох акрах? Від світу до смерку робота, й робота, й робота, сорочка, зашкарубла від солоного поту, хліб і м'ясо в череві, та дах без дірок, та вивід дітлахів, щоб жили по них таким самим життям робочої худоби — аби напихати черево хлібом та м'ясом, натирати спину шкарубкою пропотілою сорочкою і відійти в могильну

темряву, знавши тільки м'ясо, та хліб, та ще, може, ложку повидла...

— Хтось же повинен працювати, щоб ви могли бути неробою,— обурився містер Вомболд.

— Так, це правда. Сумна правда,— погодився Теренс похмуро. Та зразу його обличчя й проясніло: — І я дякую богові за те, що він створив робочу худобу — ту, що тягає плуга, і ту, що ходить за плугом, і ту, що риється в землі, мов кроти, добуваючи вугілля та золото; дякую йому за всіх дурних селян, що своєю працею вберігають від мозолів мої руки і дають багатство таким чудовим людям, як осьо Дік Форест, що всміхається мені й ділиться зі мною своїм набутком, купує для мене найновіші книжки, дає мені місце біля свого столу, заставленого плодами праці двоногих робочих тварин, і біля свого каміна, складеного їхніми-таки руками, і хатину та ліжко у лісі, під мадронами, куди праця ніколи не потикає свого страховинного рила.

Івен Грейм того вечора не квапився лягати спати. Його дивно схвилювали і Великий Будинок, і Маленька господиня. Він довго сидів на краєчку ліжка, напівроздягнений, і курив люльку, а уявою бачив Полу так виразно, як бачив її навіч за минулі півдня, у різних подобах і настроях: жінку, що розмовляла з ним про музику, і що дала йому таку втіху самою музикою, і що втягла в розмову «мудреців», а тоді покинула його їм на поталу й подалася влаштовувати бридж для гостей; що вмостилась потім у кріслі з двома дівчатами, і сама немов ще дівчатко; що крицевою ноткою в голосі вгамувала чоловіка, коли він, розпустувавшись, забагнув проспівати «Пісню Горянина»; що без страху держалась па огирі, який шалено борсався, тонучи в глибокому басейні; і що за кілька годин по тому, незвичайна й сама собою, і своїм убранням, немов мрія, увійшла до їдальні привітати гостей.

Та й Великий Будинок, з усіма його розкошами, дивами й химеріями, полонив Греймову уяву ледве чи менше, як образ Поли Форест. Знов і знов уставали йому перед очима тонкі Дар Гаялеві пальці, що ніби плели в повітрі докази, і чорна борода Аарона Генкока, що проголошував Бергсонові догми, і вистріпані рукава Теренса Макфейна, що піднесено складав подяку богові за існування двоногої робочої

худоби, яка забезпечує йому змогу жити неробою в мадроновому гаю Діка Фореста і їсти за його столом.

Грейм вибив попіл з люльки, ще раз зміряв поглядом незвичну кімнату, обставлену з найновітнішими вигодами, вимкнув світло і ліг, укрившися приємно холодними простиралами. Але й у темряві сон не йшов до нього. Знову чув він сміх Поли Форест; знову згадував свої враження від неї, як від срібла, і криці, і сили; знову бачив крізь темряву, як зграбно її коліно підносить тканину сукні. Те яскраве видиво аж дратувало Грейма, бо він нізащо не міг прогнати його з очей. Воно все верталось і сяяло перед ним — рухливий образ із світла й барв, немов справжній, немов живий, хоч він і знав, що то омана.

Він бачив огиря й вершницю, що зникали під водою і знов виринали, і піну, і бризки, і мелькання підків, і жіноче усміхнене обличчя у плутанині розпущених кіс, що сплітались у воді з кінською гривою. І перші лункі такти прелюду бриніли йому у вухах, а перед очима поставали ті самі руки, що перше правили огирем, а тоді добували з фортеп'яно всю чисту красу й силу рахманінівської музики.

Нарешті Грейм заснув із думкою, які ж то чудовні процеси еволюції могли зродити з первісної твані та земного пороху таке розкішне, осяйне жіноче тіло й душу.

РОЗДІЛ XII

Другого ранку Грейм познайомивсь із звичаями Великого Будинку ще ближче. А-Гов уже дещо пояснив йому напередодні, а сам дізнався, що після першої вранішньої кави новий гість воліє спідати не в ліжку, а за столом. Іще А-Гов попередив Грейма, що для сніданку в їдальні нема певної години: всі приходять кому коли зручніше, від сьомої до дев'ятої. А як він забажає проїхатись верхи, чи поплавати, чи куди поїхати автомобілем, чи ще чого-небудь, то треба тільки сказати, повідомив його китаєць.

Зайшовши до малої їдальні о пів на восьму, Грейм якраз устиг попрощатися з кореспондентом та айдахським купцем, що доїдали снідапок і квапились попасти на машину, яка ходила з маєтку на станцію Ельдорадо, до ранкового сан-франціського поїзда. Грейм зостався в їдальні сам; бездоганно чемний служник-китаєць припросив його за-

мовляти що завгодно і справді викопав перше його бажання — подав холодний, щойно з льоду, грейпфрут у хересі, вирощений у маєтку. як гордо пояснив китаєць. Відмовившись від каш та інших сніданкових страв, Грейм саме просив принести йому некруті яйця з беконом, коли до їдальні ввійшов з якнайбайдужнішим виглядом Берт Вейнрайт. За п'ять хвилин Грейм зрозумів, що байдужість та вдавана, бо на дверях з'явилась Ернестіна Дестен у чарівному халатику та хатньому чепчику і вельми здивувалася, що застала стільки охочих рано вставати.

Трохи перегодя, коли вони вже підводилися з-за столу, прийшла Лут Дестен з Рітою Вейнрайт. А за більярдом Грейм дізнався від Берта, що Дік ніколи не приходить снідати, що він прокидається страшенно рано і працює в ліжку, п'є каву о шостій і хіба з якої виняткової нагоди показується гостям раніше, ніж до обіду, о пів на першу. А Пола, розповів Берт, узагалі спить погано, встає пізно, живе за дверима без клямки у своїх покоях, що займають ціле велике крило будинку з розкішним внутрішнім двориком, де навіть він був тільки один раз, і так само дуже рідко показується раніше, ніж о пів на першу — та й тоді не щодня.

— Розумієте, хоч вона і здорова, і сильна, й бадьора,— пояснював молодий Вейнрайт,— але в неї зроду безсоння. Вона ніколи не спала як слід, навіть змалечку. Правда, їй воно нітрохи не вадить, бо у неї велика сила волі і вона не розпускає своїх нервів. Вони в неї завжди напружені, та замість навісніти з розпачу, коли не може заснути, вона просто наказує собі відпочивати — і відпочиває. Про такі години вона каже «мої білі ночі». Інколи вона засинає аж удосвіта чи навіть о дев'ятій або десятій ранку і тоді проспить трохи не цілий день, але до вечері вийде свіжа, як ягідка.

— Либонь, це природжене,— сказав Грейм.

Берт кивнув головою.

— Дев'ятсот дев'яносто дев'ятьом жінкам із тисячі це безсоння затруїло б життя. А їй дарма. Не спиться вночі — вона, ніж мучитись, виспиться вдень, та й надолужить своє.

Ще багато дечого розповів Берт Вейнрайт про господиню, і Грейм дуже скоро відчув, що молодик, хоч уже ледве не свій у домі, таки добре її побоюється.

— Я ще не бачив, щоб хто її не послухався, коли вона того захоче,— звірявся він Греймові.— Чоловік чи жінка,

старе чи молоде, з гостей чи з челяді — однаково, тільки-но вона гляне владно, і квит. Як у неї це виходить — не знаю. Чи то в очах щось таке засвітиться, чи губи так стисне, чи вже не знаю що, але вона завжди поставить на своє, і ніхто не може їй перечити.

— Якийсь такий... чар у ній є,— підказав Грейм.

— Отож, отож! — Бертове обличчя враз засяяло.— Саме чар. Тільки вдасться до нього, і квит. А тобі аж холод поза спиною йде, і сам не знаєш чого. Може, вона навчилась тої влади над іншими, коли в безсонні ночі вчилась панувати над собою: не розкисати, не скиглити. Вона й сю ніч, напевне, очей не змружила після такого неспокійного дня — оте купання з Горяпином, потім гості... А от усе те, від чого звичайно не можуть заснути жінки — небезпека, буря на морі тощо,— їй зовсім не вадить, каже Дік. Вона, каже, спатиме, як немовля, під бомбами в обложеному місті або на кораблі, що змагається з ураганом. Ні, вона таки диво, і квит. А спробуйте-но заграти з нею в більярд — англійську партію!

Трохи згодом Берт повів Грейма до кімнати з білим фортеп'яно, де вони застали дівчат. І хоч там цілу годину не вгавали джазові пісеньки, танці та весела гутірка, Грейма ні на мить не залишало почуття самотності. Йому бракувало господині, хотілось бачити її, марилося, що вона ось-ось увійде відчиненими дверима до кімнати — в якомусь новому, несподіваному вигляді й настрої.

Ще згодом вони з Бертом верхи — Грейм на Альтадені, Берт на чистокровній кобилі назвиськом Моллі — їздили на дві години оглянути Форестову молочарську ферму і вернулись якраз до того часу, на коли Грейм умовився зустрітись з Ернестіною на тенісному корті.

На обід він поспішав нетерпляче не тільки через те, що виголоднів. Але там його чекало розчарування: господиня не прийшла.

— Мабуть, знову «біла ніч»,— пояснив гостеві Форест і розповів ще дещо про Полину нездатність спати, як усі люди: — Ти знаєш, ми вже кілька років були одружені, коли я вперше побачив, як вона спить. Я, звісно, знав, що вона колись висипляється, але не бачив. Якось вона три дні й три ночі вряд не склепила очей і була бадьорісінька, я заснула, аж зовсім знесилившись. Це тоді, як моя «Все покинь» сіла на мілину біля одного з Кароліньских островів, і ціле населення помагало нам стягати її. Вона не

з тривоги не спала, бо небезпеки не було ніякої. Просто через галас. Та ще від збудження: їй було дуже цікаво. А вже під кінець я вперше в житті побачив, як вона заснула.

В їдальні Грейма познайомлено з новим гостем, таким собі Доналдом Вером, що приїхав того ранку. Він був добре знайомий з усіма — видно, частенько відвідував Великий Будинок. З розмови Грейм здогадався, що цей Вер, хоча ще зовсім молодий, уже славний на все Тихоокеанське узбережжя скрипаль.

— Він нестямно закоханий у Полу,— сказала Греймові Ернестіна, як уже виходили з їдальні.

Грейм звів брови.

— Атож! Але вона не звертає уваги,— засміялась дівчина.— Вона вже звикла, бо таке стається з усіма чоловіками, що до нас приїздять. У неї просто чарівна манера не помічати ознак їхньої закоханості, і вона робить собі з них потіху. А Діка це теж страшенно бавить. Ось стривайте, не мине й тижня, як і з вами те буде. А коли ні, ми всі дуже здивуємось. А Дік то, певне, й образиться. Він уже звик, що так повинно бути. Коли в закоханого і гордого своєю дружиною чоловіка складається така звичка, йому, напевне, страшенно прикро бачити, що його скарбу не оцінили.

— Ну що ж, коли від мене цього сподіваються, то, мабуть, доведеться...— зітхнув Грейм.— А взагалі я ненавиджу робити те, що всі. Та коли вже у вас такий звичай... Правда, важкенько буде, бо стільки гарних дівчат навколо...

Пустотливий вогник у його довгастих сірих очах так глибоко вразив Ернестіну, що вона аж задивилась у ті очі, а отямившись, спустила погляд і почервоніла. А тоді заторохтіла — видимо, щоб розвіяти збентеження:

— Малий Лео — отой молоденький поет, що ви вчора бачили,— теж шалено закоханий у Полу. Я чула, як Генкок кепкував з нього за якийсь цикл сонетів, і неважко здогадатися, хто надихнув його на ті сонети. А Теренс — це отой ірландець — закоханий спокійно. Вони просто нічого не можуть із собою вдіяти, то як на них і сердитись?

— Авжеж, вона гідна того,— промурмотів Грейм знехотя, бо йому якось прикро стало, що пришелепуватий ірландець, схибнутий на писемності «анархіст-епікуреєць», який відверто хвалиться своїм неробством і нахлібництвом,

закохався — нехай навіть спокійно — у Маленьку господиню.— Вона гідна того, щоб усі чоловіки божествили її,— провадив він уже гречніше.— Я й то вже встиг помітити, що вона жінка незвичайна і чарівна.

— Вона моя сестра по батькові,— відкрила Ернестіна,— але, збоку дивлячись, не можна повірити, ніби в нас із нею є хоч крапля одної крові. Вона зовсім інакша. Вона не схожа ні на кого з Дестенів... і на жодну з моїх знайомих дівчат. Правда, вона багато старіша за нас, їй уже тридцять вісім...

— Яка чорна...— вдавано суворо похитав головою Грейм.

Гарненька білявочка глянула на нього сторопіло.

— ...зрадливість,— докінчив він.

— А! — вигукнула дівчина.— Нітрохи. Ви самі побачите: щодо цього ми тут цілком відверті, і всі знають, скільки Полі років, бо вона сама всім каже. А мені вісімнадцять. А тепер — за те, що ви такий вредний, скажіть, скільки вам.

— Стільки, як Дікові,— хутко відповів Грейм.

— А йому сорок! — переможно засміялась Ернестіна.— Купатися йдете? Вода, певне, ще страшенно холодна.

Грейм похитав головою.

— Ні, я збирався проїхатися з Діком.

Дівчина засмутилась відверто, як уміють у вісімнадцять років.

— А! Знову показуватиме якесь своє зелене добриво, чи терасування схилів, чи водозатримання...

— Але він казав щось про купання о п'ятій годині.

Її личко відразу заясніло радістю.

— Ну, тоді біля басейну стрінемось. Там усе товариство буде, бо й Пола казала, що о п'ятій підемо купатись.

У довгій галереї вони розійшлися в різні боки, і Грейм рушив був до своєї кімнати — перебиратись у вершницький костюм; та Ернестіна раптом спинилась і покликала:

— Містере Грейме!

Він слухняно обернувся.

— Знаєте, ви не конче повинні закохуватись у Полу, то я тільки так сказала.

— Я стерегтимуся з усієї сили,— запевнив він урочисто, однак в очах йому блиснули веселі іскринки.

А проте, йдучи до своєї кімнати, він не міг не визнати сам перед собою, що чари Поли Форест уже досягли його

обсновують міцним павутинням. Він знав, що так радо погодився проїхатися з Діком задля того, щоб побачити її, а не щоб погомоніти з давнім приятелем.

Ідучи від будинку до довгих копов'язів під старими дубами, він жадібним поглядом шукав господиню. Але там були тільки Дік та конюх, хоч у холодку били копитами кілька осідланих коней, що лишило йому якусь надію. Та все ж від'їхали вони вдвох. Дік тільки показав йому на Полиного коня — баского чистокровного жеребця гнідої масті, сідланого маленьким австралійським сідлом із залізними стременами й загнузданого з мундштуком та подвійним повіддям.

— Я не знаю, які в неї сьогодні плани,— сказав Дік.— Вона ще не показувалась, але купатись о п'ятій неодмінно прийде. Там її й побачимо.

Прогулянка неабияк тішила Грейма, проте він не раз ловив себе на тому, що позирає на годинника — чи далеко ще до п'ятої. Вівцям надходив час ягнитись, і Грейм із Діком їздили з пастівника на пастівник, оглядаючи їх. Час від часу то той, то той зсідав з коня, щоб підвести на ноги розкішну, аж кулясту матку-шропширку чи мериносу-рамбулье: нещасні жертви селекції, впавши на широченну спину і задерши до неба всі чотири ноги, не годні були самі перевернутись і підвестися.

— Я таки попрацював, щоб вивести породу американських мериносів,— розповідав Дік,— дати їм міцні ноги, спину, ребра, взагалі витривалість. Бо європейській породі витривалості бракує, надто вже її запанькали.

— Так, велике діло ти робиш, велике діло,— похвалив його Грейм.— Уже й з Айдахо їдуть до тебе по баранів. Це щось та важить!

Дікові очі заблищали, і він відповів:

— Е, що там Айдахо! Вибачай, що я хвалюсь, але нинішні тисячні отари Мічігану та Огайо, хоч і важко повірити, всі пішли від моїх каліфорнійських рамбулье. А візьми Австралію! Дванадцять років тому один тамтешній поселенець, бувши тут, купив у мене трьох баранів по триста доларів. А як привіз додому та показав, то їх у нього зразу відкупили по три тисячі, і він замовив у мене ще цілий пароплав таких баранів. І австралійці не нарікають на мене. Кажуть навіть, що люцерна, артезіанські колодязі, рефрижераторні судна та Форестові барани потроїли продукцію вовни й баранини.

Вже вертаючись до Великого Будинку, вони нагодою зустріли Менденгола, завідувача конярень, і той покликав їх із собою на велике, порізане лісистими балками пасовисько з поодинокими могутніми дубами — оглянути табун лошачків-стригунців ширської породи, що їх мали другого дня переганяти на полонини кряжу Мірамар. Лошат було близько двох сотень — кошлатих, бо вони щойно почали линяти, маслакуватих, на диво рославих для свого віку.

— Ми їх не те що вгодовуємо,— пояснив Дік,— але містер Менденгол стежить, щоб вони весь час мали повноцінний раціон. На полонинах, куди їх оце переганяють, вони не тільки пастимуться, їх і зерном підгодовуватимуть. Це їх привчить збиратися щовечора до загороди по свою пайку зерна, то й наглядати за ними буде легше. Я ось уже п'ять років до самого Орегону продаю щороку півсотні жеребчиків-дволітків. Розумієш, вони в мене ніби стандартизовані, тому люди знають, що одержать за свої гроші, й беруть не дивлячись.

— То ви, мабуть, чимало відбраковуєте? — спитав Грейм.

— Аякже. Бракованих ти можеш побачити на вулицях Сан-Франціско, в бендюгах,— відповів Дік.

— І на вулицях Денвера,— додав містер Менденгол,— і в Лос-Анджелесі, і... та позаторік, як було скрутно з кіньми, ми продали двадцять вагонів чотирирічних меринців аж до Чікаго, пересічно по тисячі сімсот доларів за голову. Дрібніші пішли по тисячі шістсот, а найкращі, дібрані в пари, і по тисячі дев'ятсот. Боже, ото були ціни на коні того року!

Тільки-но містер Менденгол попрощався, під'їхав інший, на тонконогій карій кобилиці, що все мотала головою, і Дік відрекомендував його Греймові як містера Генесі, ветеринара.

— Я почув, що місіс Форест оглядає лошат,— пояснив Генесі хазяїнові,— і вирішив над'їхати, щоб показати їй оцю-о Лань. Адже за тиждень вона їздитиме на ній. А на якому коні вона сьогодні?

— На Ферті,— відповів Дік, видимо передбачаючи, як сприйме ту відповідь ветеринар. А той несхвально покрутив головою.

— Ніколи я не погоджуся, що жінкам можна їздити на жеребцях,— пробубонів він.— Ферт знаменитий бігун, певна річ, але він небезпечний. Навіть гірше — він злостивий

і підступний. Їй... місіс Форест слід би принаймні вживати намордника... але ж він ще й хвицається, а на копита подушок не надягнеш.

— Дарма,— заспокоїв його Дік.— Вона їздить із добрячим мундштуком і не вагається ним користатись.

— Аби тільки він колись не впав та не придавив її,— пробурчав містер Генесі.— Далебі, мені камінь із серця спаде, коли передам їй Лань. Оце конячина якраз під жіноче сідло — баска, як вогонь, а злості ні крихти. Ох, яка кобилиця! Золото! Від поровів своїх щодень відвикає, але жвава й грайлива залишиться, чиста втіха буде на ній їздити, не те що на вишколеній по-манежному шкапі.

— Гайда й ми туди,— запропонував Дік,— бо місіс Форест матиме чисту втіху зі свого Ферта, як заїде на ньому поміж той молодняк. Розумієш, усі верхові та виїзні коні, що ми для себе держимо — це її парафія,— пояснив він Греймові.— І результати у неї — просто диво. Я сам цього не збагну. Немовби маленька дівчинка заблукала до лабораторії вибухових речовин, навмання намішала всякої всячини і дістала сполуки, куди сильніші, ніж могли скласти сивобороді хіміки.

Всі троє проїхали дорогою ще з півмилі, тоді звернули в лісистий яр із бистрим струмочком і піднялися ним на широку хвилясту терасу з буйною травою. Греймові зразу впав у очі табунець цікавих стригунців та дволітків, а на їхньому тлі — Пола Форест верхи на ясно-гнідому Ферті, що стояв цапки, махав у повітрі передніми копитами і пронизливо іржав. Троє вершників, спинивши коней, чекали, що ж буде далі.

— Дограється вона колись,— похмуро пробубонів ветеринар.— Цей Ферт небезпечний.

Але в ту мить Пола, ще не помічаючи, що на неї дивляться, владно крикнула на огиря, рішуче ввігнала остроги в його шовковисті боки і примусила стати на всі чотири ноги. Ферт застиг на місці, гризучи вудила.

Тоді чоловіки під'їхали.

— Дражнимо долю? — лагідно дорікнув дружині Дік.

— О, я вмію дати йому раду,— відмовила вона крізь зціплені зуби. А Ферт уже сіпнувся вискаленими зубами до Грейма і був би вгризнув його за ногу, якби Пола не натягла повід і не вдарила його знов острогами.

Ферт здригнувся, тонко заіржав і на хвильку вгамувався.

— Давня гра,— засміявся Дік.— Гра білої людини. Пола його не боїться, і він те знає. Хоч який він хитрий та лютий, а вона його перевершує — показує йому, що то є справжня лютість.

Ще тричі Ферт пробував скинути вершницю. А чоловіки дивились, готові шарпнути поводи й відскочити, якщо Пола не впорається з ним. І тричі вона рішуче, але спокійно вгамовувала його мундштуком та острогами, аж урешті Ферт став тихо, упрілий, вмилений, тремтячий, переможений і підкорений.

Грейма аж трепет проймав від захвату перед Маленькою господинею — відважною приборкувачкою. А Дік міркував далі:

— Отак білі люди робили завжди. Вони перевершували лютістю найлютішого дикуна. Перевершували його в усьому — у витривалості, в підступності, в жорстокості, в людожерстві. Так, і в людожерстві — бо я ладен закластися, що білі люди загалом пожерли куди більше своїх двоногих братів, ніж дикуни.

— Добридень,— нарешті привітала Пола гостя, ветеринара і чоловіка.— Здається, з ним я впоралася. Подивімось тепер на лошат. Тільки уважайте на його зуби, містере Грейме. Він страшенно кусливий. Як хочете, щоб ваша нога була ціла, не під'їжджайте дуже близько.

Тільки-но Фертові витівки скінчились, лошата відразу гайнули втікати, ніби чимсь наполохані, чи просто пустуючи. Вони проскакали трохи, вибрикуючи, по зеленій траві, тоді повернули, спинилися, цікаво втупились у вершників і, нашорошивши вуха, півколом рушили назад до них — попереду одна лошичка темно-гнідої масті, найжвавіша з усіх.

Грейм спершу ледве помічав тих лошат. Він побачив мінливу господиню Великого Будинку в новій ролі. «Невже її протеївській мінливості краю нема?» — думав він, поглядаючи на прегарного коня під нею, впрілого і приборканого. Горянин, хоч який здоровезний, був лагідним телятком проти оцього верескливого, кусливого, брикливого Ферта, такого злющого й норовистого, як лишень може бути чистокровний жеребець-скакун.

— Ти поглянь на неї,— пошепки, щоб не налякати лошички, сказала Дікові Пола.— Гарна, правда? Оце ж те, чого я домагалась.

Тоді обернулася до Івена:

— В них у всіх буває хоч яка-небудь вада, чогось та бракує. В найкращому разі вони наближаються до досконалості, але жодне її не досягає. А ця — досконала. Кращої у мене вже, мабуть, ніколи не буде. Батько її Великий Ватаг — може, чували. Його вже скалічілого продано за шістдесят тисяч. Ми його позичили на одне літо, і оце вона єдина від нього вродилася. Зате ж гляньте, яка. Огруддя, легені — чисто як у нього. У пас є чимало кобил, що підійшли б йому за родоводом, але я вибрала не з них. Я взяла одну затяту стару панну, вже вісімнадцятирічну, і це її перше лоша. Але вона була та єдина, що під пару Великому Ватагові. Я знала, що так вийде. Досить було мені глянути на Великого Ватага й на неї, і я зразу побачила, що так мусить вийти.

— Матка не чистокровна,— пояснив Греймові Дік.

— Зате серед її предків було чимало моргапівської породи,— зразу додала Пола.— І смуга на хребті — від мустангів. А цю лошичку назвемо Німфою, хоч вона й не попаде до племінних книг. Це буде перша моя верхова кобила без жодної вади, я знаю. Така, як я хотіла, і моя мрія нарешті справдиться.

— У коняки чотири ноги — дві спереду і дві ззаду...— значуще зауважив Генесі.

— І від п'яти до семи різних алюрів,— весело докинув Грейм.

— О, я не люблю отих кентуккійських коней, що вміють усякі алюри,— враз відказала Пола.— На них хіба в парку кататися... А для нашого каліфорнійського бездоріжжя, для гірських стежок дайте мені швидку ступу, ристь — дрібну й широку, та не надто розмашний голоп. Ну, звісно, і легкий короткий скік, але то, я б сказала, не окремий алюр, а той самий галоп, тільки пристосований до поганої дороги.

— Але ж і красуня! — тішився Дік, стежачи потеплілими очима за лошичкою, що вже зважилась підійти зовсім близько і сторожко принюхувалася до тремтячих, роздутих ніздрів приборканого Ферта.

— Для своєї потреби я волію не зовсім чистокровних коней,— заявила Пола.— Чистокровні добрі на іподромі, але вони занадто вузько спеціалізовані, щоб їздити на них скрізь.

— Таки непогано дібрано,— визнав і Генесі, показуючи на Німфу.— Тулуб і не задовгий, і не закороткий — хоч

для галопу, хоч для широкої ристі. Сказати по правді, я нітрохи не вірив, що з цього парування буде яке пуття. Але лошичка справді вийшла знаменита.

— Дівчиною я не мала коней,— пояснила Пола Греймові,— і тепер ніяк не можу натішитися тим, що маю не тільки їх, а навіть змогу виводити собі, яких сама хочу. Часом мені аж не віриться, що це правда, і я сідаю на коня та їду пересвідчитись.

Вона обернулась до чоловіка і звела на нього вдячний погляд. Грейм добрих півхвилини спостерігав, як вони дивляться одне на одного, і йому було видно, як тішиться Форест дружининою радістю, її молодим завзяттям та бадьорістю. «Щасливий, чортяка!» — подумав він, і не величезний маєток, не всі Дікові господарські успіхи збудили в ньому ту заздрість, а ця чудовна жінка, ця Маленька господиня, що вміла так щиро і вдячно дивитись чоловікові в очі.

Він саме з сумнівом згадав Ернестінині слова, ніби Полі вже тридцять вісім років, коли вона знов обернулась до лошат і батіжком показала на одного вороного стригунця, що скуб зелену весняну траву:

— Глянь, Діку, які в нього пласкі крижі. А ноги, а бабки! Чим не рисак? — Тоді до Грейма: — Бабки зовсім не такі, як у Німфи, куди коротші, еге? Але я якраз цього й прагнула,— і вона засміялась, одначе з ледь чутною ноткою прикрості.— Матка ясно-руда, майже як новенька золота монета, тож я хотіла вивести їй пару під масть, до запрягу в мою коляску. Спарувала з розкішним рудим рисаком, і ось бачите, що вийшло? Вороне, як галка. А ось поїдемо до маток, так я покажу вам його рідного брата, ще сисунця — той темно-темно-гнідий. Таке розчарування!

Пола розшукала поглядом двох гнідих лошаків, що паслися разом.

— А оті двоє — від Гая Ділона. Брат Лу Ділона, ви, певне, чули про нього. Від різних маток, і масть не зовсім однакова, але хіба не чудова пара? Лиск в обох, як у Гая.

Вона зрушила з місця свого вгамованого Ферта й неквапом поїхала довкола табунця, щоб не полохати лошат; усе ж декотрі кинулись навтьоки.

— Гляньте! — гукнула Пола.— Оті п'ятеро типові запряжні. Дивіться, як вони підкидають передні ноги!

— Я вельми здивуюся, коли ти не добереш із них призової четверні,— похвалив Дік, і знову Грейм помітив вдячний Полин погляд, що шпигнув його в серце.

— Двоє з них від більших маток — середній та крайній ліворуч,— а з решти трьох можна вибрати передню пару. Всі від одного жеребця, але різних кобил, і за одне літо з п'ятьох добралась четверня однієї масті. Як, щастить мені, га?

Вона швидко обернулась до Генесі:

— Я вже бачу серед дволітків чудових коників для поло, можна буде продати. Ви придивіться.

— Хіба поло з моди вийде, а то містер Менденгол візьме за отого чалого щонайменше півтори тисячі,— погодився ветеринар захоплено.— Я на них давно оком пакидаю. А отой буланий? Пам'ятаєте, який він зразу кволенький був? Та хай-но погуляє ще рік... Дивіться, як дзига! На п'ятаку повернеться. Шерсть коров'яча? Хай-но ще рік погуляє, і хоч на міжнародні змагання, я вам кажу. Я повірив у нього зразу. Куди там берлінгемським! Тільки-но доросте, продавайте його на Схід.

Пола слухала Генесі, притакуючи головою, і, як і в нього, очі у неї аж блищали — так тішило її це видовище, це буяння молодого життя, що його вона сама покликала у світ.

— А шкода продавати таких красенів, знаючи, що їх скоро понівечать у грі,— призналась вона Греймові.

Вона захоплювалась лошатками і вболівала за ними так щиро, зовсім не хизуючись і не хвалячись, аж Дік мусив сам похвалити Івенові її конярський хист:

— Знаєш, таким пням, як я, треба перечитувати цілі бібліотеки з конярства і сконіти над законами Менделя, що аж у голові морочиться, поки чогось досягнеш; а їй не треба вивчати ніяких законів. Бо вона геніальна. Вона їх знає сама з себе, немов інстинктом чи якимись чарами. Їй досить оглянути табун маток, трохи їх помацати, погладити, і вона вже добере кожній плідника й матиме лошат таких, як хотіла... Тільки з мастю ще не виходить, еге, Пол? — піддражнив Дік дружину.

Грейм і Генесі засміялись, і Пола теж весело блиснула зубами. А Дік провадив:

— Гляньте на оте-он лоша. Ми всі знали, що з Полиної вигадки нічого не вийде. А подивіться тепер! Вона взяла старезну чистокровну матку, вже начебто ні на що не

здалу, і спарувала зі стандартним плідником. Матка привела лошичку; вона її спарувала з чистокровним жеребцем — знов лошичка; ту лошичку спарувала з тим самим стандартним плідником — і всі наші передбачення полетіли за вітром: вийшов світового класу коник для поло. І ще за одне їй слід віддати шану: бракуючи, вона не знає ніяких жіноцьких сентиментів. Коли треба відкидати непридатне й вибирати те, що їй потрібне, тоді вона рішуча й безжальна по-чоловічому. Ось тільки масті ще не опанувала. В цьому твій геній ще пасує, еге, Пол? І для запрягу тобі поки що доведеться вдовольнятись Дженджиком і Ченчиком. До речі, як там Дженджик?

— Вичухується,— відповіла Пола.— Завдяки містерові Генесі.

— Та там не було нічого серйозного,— озвався ветеринар.— Він просто схуд трохи, а конюх переполошився.

РОЗДІЛ XIII

Всю дорогу від пасовиська до купального басейну Грейм розмовляв з господинею і їхав поруч неї так близько, як тільки дозволяв Фертів норов. Дік з Генесі їхали спереду, поринувши в господарську розмову.

— Безсоння дошкуляло мені змалечку,— розповідала Пола, а сама лоскотала Ферта острогою, щоб запобігти новому бунтові.— Але я рано навчилась не давати йому, щоб розшарпувало мої нерви й гнітило душу. Ще й більше — я навчилася здобувати з нього користь і навіть утіху. Це був єдиний спосіб упоратися з тим, чого, як я знала, довіку не можна буде позбутися. Вам, певне, доводилось, плаваючи, перемагати відпливний бурун?

— Так. Треба просто не змагатися з ним,— відповів Грейм, не спускаючи погляду з її обличчя, що порожевіло й укрилося дрібненькими краплинками поту від безнастанної боротьби з неспокійним конем. «Тридцять вісім років! А чи не збрехала Ернестіна?» — подумалось йому. Бо на вигляд Полі Форест не було й двадцяти восьми. Шкіра у неї була ніжна, гладенька і аж просвічувалась, мов у молодесенької дівчини.

— Атож,— провадила вона.— Треба не змагатися з ним. Піддатись, нехай затягне під воду, а потім виносить наверх. Тоді вже можна й помагати йому. Це мене Дік навчив.

Отак і з моїм безсонням. Коли збудження від пережитого за день не пускає мене до Країни Сну, я поринаю в ті враження, і тоді їхній потік швидше виносить мене на берег забуття. Я намагаюсь пережити все наново, з різних боків розглянути все, що хвилює мене і не дає заснути.

Ось хоч би вчорашнє купання на Горянині: я вночі що раз пережила його так, як і на яві. Тоді знов пережила вже в ролі глядача, з різних поглядів — уявляла, як мене бачили дівчата, і ковбой, і ви, а насамперед чоловік. Потім я в уяві намалювала з того картину, і не одну, все з різних точок зору, в різних ракурсах, і оправила в рами, і розвішала на стінах, і розглядала, немов побачила вперше. І знов я дивилась очима різних глядачів: від злющої старої панни та педанта-буркуна до пансіонерки і юнака-елліна, що жив дві тисячі років тому.

Далі я поклала ту пригоду на музику. Заграла її на фортеп'яно, спробувала уявити, як вона звучатиме у симфонічного або духового оркестру. І співала, й декламувала — в епічному, ліричному, комедійному стилі, довго-довго; а нарешті сама незчулась, як заснула, і прокинулась аж опівдні. Востаннє я чула, як годинник вибив шосту. А проспати шість годин уряд — це для мене дуже великий виграш у лотереї сну.

Тільки-но Пола договорила, Генесі звернув на бічну стежку, а Форест трохи припинив коня і поїхав поруч дружини з другого боку.

— Давай заб'ємося, Івене,— раптом сказав він.

— Треба спершу знати, на що і за що,— відповів Грейм.

— На сигари... що ти не спіймаєш Поли в басейні за десять хвилин... ні, за п'ять, бо я пам'ятаю, який ти плавець.

— Та дай містерові Грейму більше шансів,— озвалась великодушно Пола.— Нехай хоч наплаваєтьcя за десять хвилин.

— Е, ти ж не знаєш, як він плаває,— заперечив Дік.— І сигар моїх тобі не шкода. Він такий плавець, щоб ти знала... Колись виплив там, де канаки потопились, а ти сама розумієш, що це означає.

— То, може, не варт мені й змагатися з ним? Може, я не встигну й пірнути, як містер Грейм наздожене мене? Розкажи про його рекорди.

— Я тільки одну пригоду розкажу. Про неї на Маркізах і досі згадують. Це було під час великого урагану дев'яносто другого року. Він проплив за сорок п'ять годин сорок

миль, один білий чоловік серед канаків, і з усіх їх тільки двоє дістались до берега. Отже, він, білий, перевершив канаків, бо вони всі до одного потонули...

— А ти ж казав, що допливло двоє,— перебила його Пола.

— Друга була жінка,— пояснив Дік.— Канаки всі потонули.

— Та жінка була біла? — допитувалась Маленька господиня.

Грейм хутко позирнув на неї, і хоч вона питала чоловіка, але повернула голову до нього, і він зустрів її прямий, відверто запитливий погляд. Грейм його витримав і відповів теж прямо й відверто:

— Ні, каначка.

— Королева, коли хочеш знати,— додав Дік.— Королева з прадавнього роду тубільних ватагів. Владарка острова Гуагоа.

— І що ж, це завдяки своєму прадавньому родові вона допливла, коли навіть канаки потонули? Чи то ви їй допомогли? — спитала Грейма Пола.

— Та ні, скорше ми під кінець одне одному допомагали,— відповів він.— Ми обоє вже втрачали тяму час від часу — то одне, то друге. Землю побачили на заході сонця — стрімка кам'яна стіна, прибій, бризки аж під небо. Вона вчепилась у мене й почала торсати у воді, щоб вернути до тями. Бо я хотів туди пливти, а то був би кінець.

Вона втлумачила мені, що знає, де ми, й що попід берегом є східна течія, і години за дві вона принесе нас до такого місця, де можна вилізти. Далебі, майже всі ті дві години я або спав, або ж був непритомний. А потім якось очутився — і бачу, що вона в такому стані, як я був допіру, але прибою не чутно. Тепер уже настала моя черга розторсувати її. Та ще минуло години зо три, поки ми вибрались на пісок. Де вилізли з води, там упали й заснули. Вранці прокинулись, бо сонце дуже пекло, перелізли в холодок під дикі банани, я знайшов джерело, ми напились і знов поснули. Вдруге я прокинувсь уже вночі. Напився ще раз і далі спати — до ранку. А вона ще й тоді спала, коли нас знайшов гурт мисливців-канаків, що гнався за козами з сусідньої долини.

— Закладаюся, що це ти допомагав їй, а не вона тобі, якщо вже ціла команда з канаків потонула,— зауважив Дік.

— І вона має бути довіку вдячна вам,— мовила Пола й задирливо глянула просто в очі Греймові.— І не кажіть мені, ніби вона не була молода й уродлива, справжня золотаво-брунатна юна богиня.

— Її мати була королева острова Гуагоа,— відповів Грейм.— А батько — англієць, джентльмен, учений еллініст. Тоді їх уже не було живих, і Номаре сама стала королевою. Вона справді була молода. І вродлива — кращої годі шукати. Але не золотаво-брунатна, тільки золотаво-смаглява — батькова кров, розумієте... Та ви, певне, вже чули всю цю історію...

Він змовк і запитливо глянув на Діка, але той похитав головою.

З-за дерев попереду долинав веселий галас і хлюпіт: вони під'їздили до басейну.

— Коли-небудь ви неодмінно докажете її мені до кінця,— попросила Пола.

— Таж Дік її знає. Невже він вам не розповідав?

Вона знизала плечима:

— Мабуть, не було часу. Або нагоди згадати.

— О, ця історія свого часу розійшлася широко,— засміявся Грейм.— Адже я, щоб ви знали, був морганатичним — чи як це називається — королем людожерських островів або принаймні одного райського острова на південних морях. «Де під пальмами хвиля рожева набіга на опаловий берег...» — промугикав він недбало й сплигнув з коня.

— «І метелики пурхають білі, і над квітами бджоли гудуть...» — підхопила Пола дальші рядки пісні, острогою вгамувала Ферта, що вже був ледь-ледь не вгризнув її за ногу, і зачекала Діка, щоб поміг їй зсісти та прив'язав коня.

— На сигари? І я закладаюся, що ви її не спіймаєте! — гукнув Берт Вейнрайт із самого верху сорокафутової вежі для стрибків.— Стривайте, я зараз!

І стрибнув у басейн «ластівкою» — вправно, майже як спортсмен-професіонал, аж дівчата заплескали в долоні.

— Гарний стрибок! Чудово виміренний,— похвалив молодика Грейм, коли той виліз із води.

Аби не дати взнаки, як потішила його та хвала, Берт негайно заговорив про заклад:

— Хоч я й не знаю, який з вас плавець, Грейме, але пристаю до Діка! На сигари.

— І я! І я! — загукали хором Ернестіна, Лут і Ріта.

— На коробку цукерок, на рукавички, на все, чим ви не побоїтесь ризикнути,— додала Ернестіна.

— Але ж і я не знаю, як плаває місіс Форест,— нагадав Грейм, уже забившися з усіма.— Та однаково, якщо за п'ять хвилин...

— Десять,— заперечила Пола,— а рушати з різних кінців басейну. Згодні на такі умови? Тільки доторкнетесь — я спіймана.

Грейм з таємною втіхою окинув поглядом господиню. Вона була вже не в суцільному білому купальнику — призначеному, певне, тільки для жіночого товариства,— а в кокетливому, за модним кроєм сезону, купальному костюмі з мінливого блакитно-зеленого шовку, майже під колір води в басейні. Коротенька спідничка не закривала знайомих йому круглих колін; на ногах були довгі панчохи тої самої барви й малесенькі черевички, підв'язані стьожечками навперехрест. На голові вона мала купальну шапочку, хвацьку, як і сама Пола в ту мить, коли вимагала десяти хвилин замість п'яти.

Ріта Вейнрайт узяла в руку годинника, і Грейм рушив до дальшого кінця стоп'ятдесятфутового басейну.

— Поло, не ризикуй, бо він тебе спіймає,— застеріг Дік.— Івен у воді як риба.

— А я певен, що Пола йому втре носа,— підбадьорив її Вейнрайт.— І стрибає вона краще за нього, закладаюся.

— А от і програєш,— відмовив Дік.— Мені показували на Гуагоа скелю, що з неї він стрибнув. Це вже як його там не було, після смерті королеви Номаре. Тоді він був ще юнак, двадцять два роки, інакше б він навряд чи зважився на той стрибок. Там є така скеля Пау-Ві, сто двадцять вісім футів над рівнем води. Стрибати з неї за всіма правилами, «ластівкою», не можна, бо нижче є ще два прискалки — зачепишся. Самі канаки стрибали тільки з другого прискалка і не пам'ятали, щоб споконвіку хто хоч раз стрибнув аж із вершка. А він стрибнув. Довів, що таки можна, і тепер його пам'ятатимуть на Гуагоа, поки там житимуть канаки... Ну, ти готова, Ріто? Як скінчиться ця хвилина, давай сигнал.

— Якось аж соромно піддурювати такого славетного плавця,— призналась Пола, дивлячись на гостя, що стояв на другому кінці басейну і чекав сигналу.

— Він може спіймати тебе ще до того, як ти встигнеш сховатися,— ще раз застеріг Дік. Потім звернувся до Берта ледь-ледь занепокоєно: — А там усе справне? Бо як ні, то Пола матиме кілька неприємних секунд, поки вибереться назад.

— Усе гаразд! — запевнив Берт.— Я сам туди пірнав. Душник вільний, повітря досить.

— Готово! — гукнула Ріта.— Старт!

Грейм прожогом, мов бігун-спринтер, побіг понад басейном до вежі, а Пола метнулась нагору. Поки вона видерлась на верхній помісток, він уже скочив на нижні щаблі. Як Грейм доліз до половини вежі, Пола вдала, ніби стрибає, і він змушений був не лізти далі, а зступити на середній, двадцятифутовий помісток, щоб стрибнути у воду слідом за нею. Але вона тільки засміялась до нього згори і не стрибнула.

— Час біжить, коштовні секунди минають! — проспівала Ернестіна.

Коли Грейм знову кинувся нагору, Пола ще раз загнала його на середній помісток, удавши, ніби стрибає. Але він згаяв не багато секунд. Він рішуче рвонувся вгору і не дався на підману втретє. Він хотів досягти дальшого, тридцятифутового помістка перше, ніж вона стрибне, і Пола побачила, що далі зволікати їй не можна. Вона відштовхнулась ногами й полетіла вперед і вниз, відхиливши голову назад, притиснувши до грудей зігнуті в ліктях руки і випроставши горизонтально тулуб та стулені докупи ноги.

— Ух, Анета Келерман! * — розітнувся захоплений вигук Берта Вейнрайта.

Грейм на мить затримався, щоб побачити, як Пола стрибає, і вгледів, як за кілька футів від води Маленька господиня випростала шию, простягла вперед руки, стулила долоні дашком перед головою і, змінивши в такий спосіб рівновагу тіла, врізалась у поверхню води якраз під потрібним кутом.

Щойно вона зникла під водою, Грейм вихопився на тридцятифутовий помісток і на мить застиг, чекаючи. Згори він побачив, як Пола скільки духу пливе під водою до дальшого кінця басейну, і аж тоді стрибнув сам. Він був певен, що наздожене її у воді, та й сильний стрибок виніс його

футів на двадцять далі від того місця, куди дострибнула вона.

Та ледве-но він поринув, Дік занурив у воду два камінці й постукав ними один об один. То був сигнал для Поли завертати. Грейм також почув його й здивувався. Виринувши, він зразу в шаленому темпі поплив кролем до дальшого кінця басейну. А коли доплив, обернувся, вистромився з води й окинув поглядом її поверхню перед собою. Нараз дівчата заплескали в долоні, він підвів очі вище — і побачив, що Пола вже вилазить з басейну на другому кінці.

І знову він побіг понад берегом, а Пола метнулась на вежу. Та вона вже трохи задихалась, і цього разу Грейм, витриваліший, майже наздогнав її на драбині. Вона мусила сплигнути на двадцятифутовий помісток і, не мавши вже часу виконати правильний стрибок «ластівкою», просто свічкою скочила у воду й попливла до західної стінки басейну.

Грейм стрибнув, ще як вона не зникла під водою. Пливучи, він відчував обличчям і руками звихрений струмінь — Полин слід у воді; але той слід завів його в глибоку тінь під західною стінкою — адже сонце стояло вже низько, і вода там була така темна, що він не міг нічого вгледіти.

Доторкнувшись до стінки, Грейм виринув. Поли не було видно. Він вискочив з води і став над краєм басейну, важко хекаючи, готовий стрибнути назад, щойно Пола покажеться над водою. Але її не було й знаку.

— Сім хвилин! — вигукнула Ріта.— З половиною!... Вісім!.. Вісім з половиною!..

А Пола все не виринала. Грейм не стривожився, бо не бачив ніякої тривоги на обличчях у інших. Коли Ріта оголосила: «Дев'ять хвилин!» — він сказав:

— Я програю,— а потім додав: — Не піддурите! Її вже дві хвилини не видно, а ви спокійнісінькі... У мене ще ціла хвилина — може, я ще й не програю,— і зразу сковзнув уперед ногами в воду.

Пірнувши, він повернувся обличчям до стінки і став її обмацувати. І ось якраз посередині басейну, на глибині футів у десять, його руки натрапили на великий отвір. Грейм сягнув углиб його, переконався, що отвір не затягнено сіткою, сміливо поліз туди і зразу відчув, що там про-

сторо, можна зринути. І він зринув кудись у чорну темряву — поволі, нечутно, обережно, щоб не хлюпати, лапаючи довкола себе руками.

Нараз його пальці доторкнулись до гладенького, прохолодного плеча; воно конвульсійно шарпнулось, і пролунав зляканий зойк. А Грейм уже сміявся і міцно держав Полу за руку. Вона теж засміялась, і Греймові сяйнув у голові рядок з «Першого Хору»: «Зачувши в пітьмі її сміх, я полюбив її палко».

— Я так злякалася, коли ви торкнули мене,— сказала Пола.— Ви ж виринули зовсім нечутно, а я була за тисячу миль звідси, у мріях...

— Про що? — спитав Грейм.

— Признатись по правді — про сукню. Мені якраз спав на думку новий фасон. Оксамит такого приглушеного темно-червоного кольору, ніби винного, прості, чіткі поздовжні лінії, важка тьмяно-золота лямівка й шнури... І до нього одна-єдина коштовність: перстень з великим кривавим рубіном. Мені його подарував Дік, ще як ми плавали на «Все покинь».

— Чого лишень ви не вмієте?! — засміявся Грейм.

Пола теж засміялась, і їхній сміх химерною глухою луною відбивсь у пітьмі від склепіння над ними.

— А хто вам сказав про схованку? — запитала вона за мить.

— Ніхто. Ви не виринали аж дві хвилини, отож я здогадався, що тут мусить бути щось таке, і став шукати.

— Це Дік придумав. Уже в готовому басейні пробили. Він великий мастак на такі витівки. Йому страшенно подобалось лякати до смерті старших паній: купаючись із їхніми синами чи онуками, візьме та й сховається з ними тут. Та коли дві чи три справді трохи не вмерли з жаху, він надумав інше: щоб я піддурювала, як оце сьогодні, людей з міцнішими нервами — таких, як ви. Ой, у нього тут ще одна пригода була! Якось Ернестіна привезла сюди таку собі міс Коглен, молоденьку пансіонерочку, свою приятельку. Її хитро підвели до душника, що звідси виходить, а Дік тоді стрибнув з вежі й заплив сюди. Минуло кілька хвилин, вона уже умлівае, що він утопився, а він нараз як заговорить до неї крізь душник таким страшним замогильним голосом! І сердешне дівча зомліло направду.

— Ото яка легкодуха,— зауважив Грейм. Його раптом опанувало чудне бажання: якби йому сірники, щоб

черкнути і побачити Полу Форест, як вона поруч нього гребе руками, утримуючись на воді.

— Ну, що ж ви хочете,— відказала Пола.— Вона ж була ще зовсім молоденька, вісімнадцять років, і по-дитячому закохана в Діка. Вони всі в нього закохуються. Бо він коли розпустується — чистий хлопчак, і вони забувають, що це бувалий, обтяжений роботою та клопотом, мудрий і вже немолодий добродій. Найприкріше тоді було, що тільки-но її відволодали, вона згарячу розкрила таємницю свого серця. Варто було побачити Дікове обличчя в ту мить, коли вона прожебоніла своє...

— Ви що, ночувати там збираєтесь? — раптом пролунав з труби-душника Бертів голос, гучний, ніби з рупора.

Грейм від несподіванки знову схопив Полу за руку, тоді полегшено перевів дух:

— Господи! Цей раз перелякався я. Вашу пансіонерочку відомщено. Тепер і я знатиму «трубний глас».

— І справді, пора вже вертатись на білий світ,— нагадала Пола.— Я б не сказала, що це найзатишніша місцинка для балачки. Хто перший пірнає? Я?

— Звичайно! А я зразу за вами. Шкода тільки, що вода не світиться, а то я поплив би вогнистим слідом ваших ніг, як той Байронів герой, пам'ятаєте?

Вона схвально засміялася в темряві, а тоді промовила:

— Ну, я пірнаю.

Хоч у густому мороці не видно було анічогісінько, по тихому плюскоту Грейм здогадався, що вона перевернулась і пірнула вперед головою, і навіть зміг уявити, побачити внутрішнім зором, як зграбно вона те зробила — хоча здебільшого якраз цей рух у жінок виходить не вельми зграбний.

— Ви від когось знали! — таким звинуваченням зустрів Берт Вейнрайт Грейма, коли той виринув у басейні й виліз із води.

— А, це ви той шахрай, що стукав у воді камінцями? — відрубав Грейм.— Якби я програв, то не визнав би закладу. Це ж махляція! Ви змовились обшахрати мене, і я певен, що будь-який суддя засудив би вас. Це справа підсудна окружному судові!

— Але ж ви виграли! — закричала Ернестіна.

— Отож-бо що виграв! І тому я не позиватиму ні вас, ні всієї вашої шулерської зграї — якщо ви чесно сплатите

мені свої програші. Порахуймось — ви мені винні скриньку сигар...

— Одну сигару, пане-добродію!

— Ні, цілу скриньку!

— Ану, у «квача»! — раптом гукнула Пола.— Заграймо у «квача»! Ви будете «квач»!

І враз, плеснувши Грейма по плечу, скочила в воду. А перше ніж Грейм плигнув за нею, Берт схопив його за поперек, обкрутнув довкола себе, «заквачився» сам і ще встиг «заквачити» Діка. Той уплав погнався за дружиною, Грейм із Бертом кинулись йому навперейми, а дівчата втекли на вежу й поставали на п'ятнадцятифутовому помістку чарівним рядком.

РОЗДІЛ XIV

Доналд Вер, поганенький плавець, до басейну не приходив; зате після вечері, Греймові на прикрість, він заволодів господинею і не відпускав її від фортеп'яно. Як завжди у Великому Будинку, наїхали нові неждані гості: адвокат Адольф Вейл, що хотів порадитися з Діком про якийсь великий позов за зрошувальну воду; Джеремі Брекстон — щойно прибулий з Мексіки директор Форестових копалень на родовищі Врожайному, як і перше невичерпних, за словами Брекстона; Едвін О'Гей — рудоволосий ірландець, музичний і театральний критик; і Чонсі Бішоп — власник і редактор газети «Сан-Франціський вісник», Діків однокурсник по університету, як здогадався Грейм з розмови.

Дік посадив гостей грати на гроші в «пекельні п'ятірки» — гру, яку він сам винайшов, страшенно галасливу й азартну, хоча найвища ставка в ній була десять центів, а черговий банківник за десятихвилинний кін міг у найкращому разі виграти (чи в найгіршому — програти) аж дев'яносто центів. Гралося за великим столом у другому кінці зали, і гравці раз у раз то позичали один у одного дрібні гроші, то вимагали решти.

Гравців було забагато, аж дев'ятеро, тому Грейм карт не брав, а лише коли-не-коли ставив на Ернестінині й одно поглядав через довгу залу до фортеп'яно, на скрипаля й Полу, що поринули в сонати Бетховена та балети Деліба *. Брекстон почав вимагати, щоб ставку підняли до двадцяти центів, а Дік — йому найдужче не щастило, і він

запевняв, ніби вже просадив цілих чотири долари й шістдесят центів,— благав жалібним голосом, щоб хто-небудь нарешті «зірвав банк», аби завтра було кому заплатити за свічки та прибирання в залі, коли Грейм, програвши останню свою ставку — два п'ятицентовики,— глибоко зітхнув і сказав Ернестіні, що піде походить по залі — «може, щастя переміниться».

— А не я казала? — шепнула йому дівчина.

— Що? — перепитав він.

Ернестіна значуще позирнула в Полин бік.

— А! Коли так, то я навмисне туди піду,— відповів Грейм.

— Що, бракує духу не прийняти виклику? — шпигнула вона.

— Якби це був виклик, я б не насмів його прийняти.

— Ну, то вважайте, що це виклик,— не вгавала дівчина.

Грейм похитав головою.

— Ні, я вже твердо наважився піти саме туди і відтерти геть отого цигикала. І ви вже не зіб'єте мене — тепер запізно. А крім того, он містер О'Гей дожидає вашої ставки.

Ернестіна квапливо кинула на стіл десять центів і заледве помітила, виграла вона чи програла, так пильно стежили її очі за Греймом, поки той ішов у другий кінець зали,— хоч вона й знала добре, що Берт Вейнрайт усе бачить. Зате ні вона, ні Берт, та й ніхто за столом не знав, що ціла та сценка не уникла її Дікових бистрих очей, дарма що він, весело блискаючи ними, плів якусь нісенітницю, аби насмішити товариство.

Ернестіна, тільки дрібочку вища за Полу і вже ледь-ледь огрядніша, була квітуча ясна білявка, по-дівочому рум'яна, як бувають у вісімнадцять років, з такою ніжною шкірою, що здавалося, ніби й пальці, й долоні, й усі руки, і шия, і щоки у неї аж світяться рожево. Той чарівний прозорий рум'янець ще потеплішав, коли дівчина проводила поглядом Івена Грейма, і від Дікових очей це не втаїлося. Він здогадався, що за шалена мрія чи туга спалахнула в ній, хоч і не міг, звісно, прочитати її думок до слова.

А вона дивилась, як гордо й вільно йде Грейм залою, як легко, високо, вельможно несе він голову з недбало-елегантно зачесаним чубом, і їй пекло пальці вперше в житті відчуте бажання гладити, пестити те золотаве, споловіле на сонці волосся.

Та й Пола, урвавши на хвильку розмову із скрипалем, якому саме пояснювала, чому вона не згодна з останньою О'Геєвою статтею про Гарольда Бауера *, теж мимохіть задивилась, як підходить Грейм. І їй було приємно бачити зграбність його рухів, легку й горду поставу голови, недбалу зачіску, бронзову засмагу на гладеньких щоках, прегарне високе чоло, довгасті сірі очі, трохи прикриті повіками, і ледь-ледь насуплені, мов у непокірливого хлопчака, брови — а втім, вираз той зник, коли Грейм привітав її усмішкою. Пола вже не раз спостерігала, як він усміхається, відколи вони побачилися вперше. В тій усмішці був невідпорний чар, вона засвічувала очі сяйвом щирої приязні й збирала в їхніх кутиках дрібненькі ласкаві зморщечки. Заразлива то була усмішка — Пола, вже розвиваючи далі перед Вером свою сувору думку про О'Геєву надміру хвалебну рецензію, раптом відчула, що й вона привітно усміхається Греймові.

Проте вона зосталася з Вером біля фортеп'яно і, перемовившися з Івеном кількома словами, почала грати один за одним угорські танці. Грейм сів з люлькою на дивані у вікопній ніші і зчудовано заслухався.

Він знову дивувався з її безмежної мінливості, з цих моторних пальців, що й правили Фертом та приборкували його, і хлюпались у підводній схованці, а в леті з сорокафутової вежі над самою поверхнею води зімкнулися захисним дашком перед її головою.

Аби не порушувати пристойності, Грейм посидів лиш кілька хвилин, а тоді вернувся до картярів і смішив їх до нестями, вдало імітуючи бурхливий розпач скнари-єврея, коли програвав цілого п'ятицентовика щасливому в грі, самовпевненому директорові мексіканських копалень.

Згодом, коли «пекельні п'ятірки» скінчилися, Берт удвох із Лут перебили Полі адажіо з «Патетичної сонати» Бетховена, утнувши під ту музику якийсь гротесковий танець, що його Дік відразу охрестив «Любовною тягучкою»; Пола кінець кінцем розреготалась і кинула грати.

Потім товариство розбилось на нові купки: Вейл, Ріта, Бішоп і Дік сіли грати в бриджа, молодь на чолі з Брекстоном відібрала в Допалда Вера монополію на господиню, а Грейм з О'Геєм сіли у вікопній ніші, і критик завів розмову на фахову тему.

Якийсь час біля фортеп'яно хором співали гавайські гули *, а потім Маленька господиня заспівала соло, сама

собі акомпануючи. Вона виконала кілька німецьких романсів, скорше для гуртка довкола себе, ніж для цілої зали. і Грейм майже зраділо вирішив, що нарешті він знайшов у ній хоч якусь недосконалість. Нехай вона чудова піаністка, і вершниця, і плавчиня; але, попри округлу й повну співацьку шию, чудовою співачкою назвати її не можна. Та дуже скоро він мусив змінити той висновок. Вона таки була співачка, справжня співачка. Недосконалість кінець кінцем виявилась відносною. Правда, сильного голосу вона не мала. Голос у неї був приємний, гнучкий, з тою самою радісно-тремтливою ноткою, що бриніла в її сміхові, однак сили, гучності йому бракувало. Вона співала без найменшого фальшу й натуги, і в її співі були почуття, художність, майстерність, розум. Тільки силою голос у кращому разі середній, сказав собі Грейм.

Але не красою, додав він зразу. То був голос справжньої жінки, і в ньому вчувалося все багатство жіночої душі, вся її палка пристрасність — водночас опанована твердою волею, вирішив він далі, щиро захоплений тим, як добре знає вона природні межі свого голосу й уміє не виходити з них. Якраз цим вона вигравала найбільше.

Неуважливо притакуючи головою ірландцеві, що розвів цілу лекцію про сучасний стан опери, Грейм замислився: чи ж то й над своїми глибшими, таємнішими почуттями та пристрастями Пола Форест панує так само? Ця думка по-справжньому зачепила його, збудила в ньому не тільки цікавість, як казав він сам собі; ні, вона зачепила інші, первісніші струни чоловічого єства.

І він, захоплений тою думкою, обвів поглядом велику залу, високу стелю з колод, галерею вгорі, завішану трофеями з цілого світу, поглянув на Діка Фореста, господаря всього цього багатства і чоловіка цієї жінки, що грав у бриджа так самозабутньо, як і працював, і якраз ту мить весело реготав, спіймавши Ріту на хитру комбінацію. Грейм мав досить відваги, щоб не ховатись від головного. Те, що його хвилює,— це не проста цікавість; тут ідеться про жінку. Пола Форест — прекрасна, чудовна, незвичайна жінка, втілення жіночності. З тої першої миті, коли його мов громом уразила картина в басейні — біла фігурка на спині в здоровезного огиря,— Пола невідчепно володіла його чоловічою уявою. Він аж ніяк не був не звиклим до жінок чоловіком і здебільшого нудився їхньою банальністю й пересічністю. Спіткати незвичайну жінку було для нього

однаково, що знайти велику перлину в лагуні, обнишпореній цілим поколінням норців.

— Рада бачити вас іще живого,— сміючися, сказала йому Пола трохи згодом.

Вона з Лут уже ладналась іти спати. Тим часом дібралася ще одна четвірка для бриджу: Ернестіна, Берт, Брекстон і Грейм. О'Гей з Бішопом давно грали вдвох у пінокля.

— Він дуже симпатичний ірландець, поки не заведе своєї єдиної пісні,— провадила Пола.

— Про музику, якщо не помиляюся? — спитав Грейм.

— Зате вже тоді він робиться просто нестерпний,— озвалась Лут.— Бо це єдина в світі річ, у якій він нічогісінько не тямить. Від нього можна сказитись...

— Нічого, нічого,— проворкотіла Пола.— Ми на ньому помстимося. Дік оце шепнув мені, щоб я завтра на вечір покликала філософів. Ви ж знаєте, які вони мастаки говорити про музику. Музичний критик — це їхня улюблена здобич.

— Теренс недавно сказав, що на цю дичину полювання дозволене цілий рік,— докинула Лут.

— Теренс із Аароном заб'ють йому баки й підпоять його,— тихенько засміялась Пола, передчуваючи потіху.— А Дар Гаяль зі своєю «вибуховою» теорією мистецтва, коли пристосує її до музики, переверне догори дном усе, що вони обидва набалакали. Та теорія в нього така серйозна, як його вчорашнє танго. Він сам у неї не вірить, просто бавиться. Він такий глибокий філософ, то треба ж і йому мати якусь забавку.

— А коли О'Гей зчепиться з Теренсом,— сказала Лут,— то я вже уявки бачу, як Теренс бере його під руку, тягне вниз до більярдної і там підігріває суперечку суміпшю всіх трунків, які є в буфеті.

— А на другий день у О'Гея голова розсідатиметься,— захихотіла Пола.

— Я сама підмовлю Теренса! — пообіцяла Лут.

— Ви не подумайте, що ми справді такі лихі,— запевнила Пола Грейма.— Просто в нас у домі пустотливий дух. Дікові це подобається, він сам одно вигадує всілякі капості. Він так відпочиває. Я можу закластися — це Дік підказав Лут думку, щоб Теренс затяг О'Гея до більярдної. Признайся, Лут!

— Ну що ж, я не заперечуватиму, що ідея не цілком належить мені,— педантично-поважним тоном відмовила дівчина.

Ту мить до них підійшла Ернестіна, щоб забрати Грейма:

— Ми вас чекаємо. Карти роздано, ви мій партнер. Та й Пола хвалилася, що вже йтиме спати. Побажайте їй добраніч і відпустіть.

Пола пішла спати о десятій годині. А бридж тривав до першої. Потім Дік, по-братньому обіймаючи Ернестіну, сказав Греймові добраніч біля сходів до «вартової вежі», а сам повів гарненьку своякиню далі, до її покоїв.

— Слухай-но, Ернестіно,— сказав він, уже прощаючись; його сірі очі дивились на неї відверто й весело, проте голос бринів досить поважно, навіть остережливо.

— Ну, чого там ще я накоїла? — примхливо засміялась вона.

— Та поки що нічого... Тільки, гляди, краще й не починай, бо обпечешся. Ти ще дівчисько — вісімнадцять років. Правда, з біса гарненьке, любе дівчисько, можеш припадити будь-кого. Але Івен Грейм — не будь-хто.

— Ну, я вже сама якось дам собі раду,— спалахнула Ернестіна.

— А все ж послухай і мене. В житті кожної дівчини настає час, коли бджілка кохання починає вельми гучно густи в її гарненькій голівці. Отоді їй і треба вберегтися від помилки, не покохати кого не слід. Ти ще не закохана в Грейма, отож гляди, щоб і не закохалась. Він не пара тобі і взагалі не пара молодій дівчині. Він солідний, підтоптаний чолов'яга і свого часу, напевне, знав про кохання, романтичне кохання, і про юних дівчат у десять разів більше, ніж ти дізнаєшся за цілий вік. І якщо він коли оженитьcя вдруге...

— Удруге?..— вихопилось у Ернестіни.

— Ну аякже! Він удівець, серденько, вже понад п'ятнадцять років.

— Ну то й що? — спитала вона з викликом.

— Як то що! — спокійно відмовив Дік.— Він уже пережив своє юнацьке кохання, і воно було прекрасне. І те, що за п'ятнадцять років він так більш і не одружився, означає...

— Що рана й досі не загоїлась? — докінчила за нього Ернестіна.— Так це ще не доказ...

— ...Означає, що те шалене юнацьке кохання було йому наукою,— провадив своє Дік.— Придивись до нього і зрозумій, що нагод йому не бракувало, що за ним уже не раз ганялися жінки, гарні й розумні. Але досі жодна його не спіймала, бо це не так легко. Що ж до молоденьких дівчат, то ти сама знаєш: для такого чоловіка, як він, світ аж кишить ними. Отож обміркуй усе це й більше про нього не мрій. Не дозволь своєму серцю запалати вогнем, то не зазнає воно потім крижаного холоду.

Він узяв її за руку й пригорнув до себе, ласкаво обіймаючи за плечі. Часинку обоє мовчали; Дік пробував здогадатися, що вона думає.

— Бач, ми, бувалі, биті старигани...— нарешті почав він жартівливо і трохи винувато.

Та Ернестіна досадливо стріпнулась і вигукнула:

— Тільки такі чогось і варті! Бо молоді хлопці, юнаки просто зелені, отож і біда. В них буяє життя, вони вибрикують, танцюють, співають. Але вони не солідні. Не дорослі. Вони... в них дівчина не чує ні життєвого досвіду, ні надійної сили, ні... ну, одне слово, мужності.

— Розумію,— промурмотів Дік.— Але ж спробуй глянути й на другий бік медалі. Таке самісіньке враження, напевне, справляєте й ви, палкі молоді дівчата, на бувалих стариганів. Вони дивляться на таку дівчину як на іграшку, лялечку, що з нею можна побавитись, пожартувати, а не як на товаришку, рівню, супутницю життя — повноправну супутницю. Життя це така річ, що його треба вивчити. І вони його вивчили — тобто більш-менш. А такі дівчиська, як ти, Ернестіно,— чи багато вони знають про життя?

— Розкажіть мені,— раптом попросила вона майже трагічним тоном,— про те шалене юнацьке кохання, що він пережив тоді, п'ятнадцять років тому.

— П'ятнадцять? — хутко перепитав Дік.— Ні, вісімнадцять. Вони три роки прожили разом, поки вона вмерла. Так, вирахуй сама: вони були вже одружені, по-справжньому одружені — їх звінчав англіканський пастор,— коли ти ще в пелюшках верещала.

— Ну гаразд, а далі що? — квапила Ернестіна.— Яка вона була?

— Пишна красуня, золотаво-брунатна чи смагляво-золота метиска, полінезійська королева і дочка королеви. А батько її був англієць, з порядної родини, випускник Оксфорду і справжній учений. Її звали Номаре. Вона була королева острова Гуагоа, дикунка, а Івен — такий молодий, що зумів стати ще більшим дикуном. Нічого ницого в їхньому шлюбі не було. Адже Грейм був не якийсь там злидень-авантурник. Вона дала йому свій острів і сорок тисяч підданців, а він поклав їй до ніг увесь свій маєток — немалий, завваж. Він поставив їй палац, що такого ніколи не було на жодному острові Південних морів і вже не буде. Достеменна тубільна будівля з обтесаних сокирою колод, ув'язаних кокосовим мотуззям, укрита очеретом і таке інше. Вона здавалась невід'ємною частиною острова, ніби виросла там із землі, хоча спроектувати ту споруду Грейм виписав архітектора Гопкінса з Нью-Йорка.

Господи, а як вони жили! Мали свою королівську яхту, і віллу в горах, і плавучу віллу — теж справдешній палац. Я знаю, бо сам бував там на великих учтах — правда, вже після них. Номаре вмерла, а Івен хтозна-де подівся, і на острові королював її далекий родич.

Я казав тобі, що Грейм зробився ще більшим дикуном, ніж вона. Обідали вони на золоті... Та що там розказувати. Він тоді був хлопчисько. А вона — напів-англійка й напівканачка, справжня спадкова королева. І обоє вони були цвіт своїх рас. Двійко чарівних дітей. І жили вони в казці. А тепер... що ж, Ернестіно, минули роки, і Греймова юність минула, і чужа юність йому вже не цікава. Тепер його змогла б полонити хіба що зовсім надзвичайна жінка. Крім того, він фактично нічого не має, хоч і не прогайнував свого маєтку: просто йому дуже не пощастило.

— Пола більше під його смак,— задумливо промовила Ернестіна.

— Авжеж,— погодився Дік.— Пола чи яка інша жінка, подібна до неї, в тисячу разів принадніша для нього, ніж ти й усі гарні, любі молоденькі дівчатка на світі. У нас, стариганів, своя мірка, розумієш?..

— А мені, виходить, лишаються зелені юнаки,— зітхнула Ернестіна.

— Поки що — так,— тихенько засміявся він.— Але ж не забувай, що й ти свого часу станеш справжньою, дозрілою жінкою, здатною наздогнати в любовних перегонах і приборкати такого чоловіка, як Івен Грейм.

— Так я ж тоді буду давно заміжня...— закопилила губи дівчина.

— І щастя твоє, серденько. Ну, добраніч уже. Ти не гніваєшся на мене?

Вона жалісно всміхнулась, похитала головою й підставила йому уста для поцілунку. Потім ще сказала:

— Я не гніватимусь, коли тільки ви покажете мені стежку, що доведе мене колись до серця такого старигана, як ви або Грейм.

Форест, вимикаючи дорогою лампочки, попрямував до бібліотеки. Там, вибираючи на полицях півдесятка різних довідників з механіки та фізики, він задоволено усміхнувся на згадку про свою розмову з дівчиною. Він був певен, що поговорив з нею саме вчасно, нітрохи не зарано. Та коли він уже підіймався потайними сходами до свого кабінету, в голові йому несподівано зринула одна Ернестінина репліка, і він аж зупинився, спершись плечем на стіну: «*Пола більше під його смак...*»

— От йолоп! — уголос засміявся він і рушив сходами далі.— А вже ж дванадцять років жонатий!

Більш він не думав про те, поки дістався до своєї веранди-спальні, ліг у ліжко, глянув на барометри й термометри і налагодився шукати в книжках відповіді на одне питання з електрики, що зацікавило його. А тоді позирнув чёрез широке подвір'я на темні вікна Полиного крила будинку, на її темну спальню, щоб побачити, чи вона ще й досі не спить, і знов у голові йому зринула Ернестінина репліка. Дік відігнав її зневажливим «От йолоп!», припалив сигарету й заходився перебігати звичним оком покажчики в книжках, закладаючи сірниками знайдені сторінки.

РОЗДІЛ XV

Вже під одинадцяту годину другого ранку Грейм, що тинявся знудьговано по Великому Будинку та все думав, чи Пола Форест коли виходить зі своїх покоїв до полудня, чи ні, заблукав до музичної зали. Хоч він гостював у Форестів уже кілька днів, та сюди ще не потрапляв — такий великий був будинок. Зала була розкішна, футів тридцять п'ять на шістдесят, з високою склепистою стелею, засклено посередині. Крізь жовте скло лилося згори тепле золотаве світло. В оздобленні й меблях переважали червоні

тони, і Греймові здалось, наче зала ще зберігає відлуння музики.

Грейм саме знехотя розглядав картину Кіта * з неодмінним сонячним заходом і вівцями в присмерковій сутіні, коли краєчком ока помітив, що дверима в другому кінці зали ввійшла господиня. І знов від її вигляду йому на мить перехопило дух. Вона була вся в білому і видавалась дуже молода й навіть трохи вища в широких бганках вишукано простого, начебто безформного голоку. Грейм бачив це вбрання на його батьківщині, Гаваях, і знав, що воно додає принадності навіть жінкам негарним із себе, а вродливих робить удвічі чарівнішими.

Вони усміхнулись одне одному через усю залу, і Греймові впало в очі, як усе в ній — і хода, й постава голови, й відвертий погляд — неначе промовляє щиро, по-товариському: «Добридень, друже!» Принаймні так увижалося Греймові, поки вона підходила до нього.

— Невдало у вас сплановано цю залу,— мовив він поважно.

— Та невже! А чим саме?

— Її слід було зробити довшою, багато довшою. Принаймні вдвічі.

— Чому це? — спитала вона, незгідливо похитавши головою, а Грейм чудувався, які в неї по-дівочому рожеві щоки: годі було повірити, що їй уже тридцять вісім.

— Бо тоді,— відповів він,— ви б мусили йти через неї вдвічі довше, а я зміг би вдвічі довше милуватись на вас. Я завжди казав і казатиму, що нема в світі жіночого вбрання, чарівнішого, ніж голоку.

— Отже, вам сподобалось моє голоку, а не я,— відмовила Пола.— Я бачу, ви такий, як і Дік: у вас компліменти на мотузочку. Тільки-по ми, дурненькі, вхопимось, ви зразу смик за мотузочок, і комплімента немає. Ну, давайте вже покажу вам залу,— провадила вона, не дозволивши йому заперечити.— Дік дав мені тут повну волю, і все тут зроблено на мій смак. І розміри теж.

— А картини?

— І картини добирала я,— кивнула головою Пола.— Всі до одної. І розвішувала, як мені до мислі. Правда, Дік зі мною сперечався за отого Верещагіна. Обидва Мілле йому подобаються, і оцей Коро, і отой Ізабе *; він погодився навіть, що Верещагін може пасувати до музичної зали, тільки не ця річ, а якась інша. Бачте, він любить наших

місцевих художників і волів би, щоб тут висіло більше їхніх творів,— хоче показати, як він цінує вітчизняні таланти.

— Я не дуже добре знаю ваших каліфорнійських майстрів,— сказав Грейм.— Розкажіть мені про них. Продемонструйте мені... Ну, це, звичайно, Кіт; але чиє полотно ото поряд? Прегарне...

— То Маккомас *,— почала Пола, і Грейм уже тішився, що з півгодини гомонітиме з нею про картини, коли раптом відчинилися двері, зайшов Доналд Вер, окинув поглядом залу, видимо когось шукаючи, і весь аж засяяв, коли вгледів Маленьку господиню.

Несучи під пахвою скрипку, він швидко й діловито рушив до фортеп'яно і заходився розкладати ноти.

— Ми хочемо попрацювати до обіду,— пояснила Греймові Пола.— Містер Вер запевняє, ніби я страшенно занедбала себе, і я побоююся, що він має трохи рації. В їдальні ми побачимось. Ви, звісно, можете зоставатися тут, але попереджаю, що ми будемо справді працювати. А вдень підемо купатись. Дік сказав, щоб о четвертій усім зійтись біля басейну. І ще він казав, що в нього є нова пісня і він її нам проспіває. Котра вже година, містере Вере?

— За десять хвилин одинадцята,— відповів скрипаль уривчасто і ледь дратливо.

— То ви занадто поквапились — ми ж умовлялися рівно на одинадцяту. Доведеться вам десять хвилин почекати, пане-добродію. Мені треба спершу збігати до Діка. Я сьогодні ще не побажала йому доброго ранку.

Пола Форест добре знала, як розподілено чоловіків час. На останніх сторінках блокнота, що завжди лежав на столику біля її ліжка, якимись таємними ієрогліфами було записано, що о пів на сьому він п'є вранішню каву; що до восьмої сорок п'ять його можна застати в ліжку, над коректурою або книжками, якщо тільки він не надумає проїхатись верхи; що від дев'ятої до десятої приступу до нього нема, бо він диктує Блейкові ділові листи; так само й від десятої до одинадцятої — тоді він приймає помічників та завідувачів служб, а Бонбрайт, другий секретар, мов судовий писар, запотовує кулеметний вогонь запитань та відповідей.

Зате близько одинадцятої, якщо тільки не трапиться якихось несподіваних справ чи телеграм, його часинку можна застати самого, хоча й щоразу чимось зайнятого.

Минаючи кімнату секретарів, Пола почула торохтіння друкарської машинки — знак, що однієї перешкоди вже немає. В бібліотеці Бонбрайт розшукував якусь книжку для Менсона, скотаря, що відав шортгорнами,— отже, й помічників Дік уже відпустив.

Вона натисла кнопку, і перед нею повернувся заставлений книжками стелаж, відкривши хід на вузесенькі залізні гвинтові сходи, що вели вгору до Дікової канцелярії. Нагорі такий самий стелаж слухняно й нечутно повернувся, пропускаючи її туди. Але враз по її обличчю пробігла тінь невдоволення: вона почула голос Джеремі Брекстона. Ще нікого не побачивши й не показавшись сама, Пола нерішуче зупинилася.

— Що ж, затопити то й затопити,— казав директор копалень.— Тільки ж висушувати потім ускочить у грубий гріш. Та й ганьба яка — отак затоплювати наш старий Урожайний.

— Але ж із книг видно, що за останній рік ми мали з нього тільки збитки,— почула Пола Дікову відповідь.— Нас оббирають усі, кому не ліньки, від самого Уерти * до послідущого бандита-пеона на краденій шкапі. Це вже занадто — і їхні надзвичайні податки, і бандити, й повстанці, і федералісти. Ми б, звісно, якось перетерпіли, якби цьому видно було край. Але хто може ручитися, що така веремія не триватиме ще десять чи й двадцять років?

— І все ж таки — затопити Врожайний! Лишень подумати! — не погоджувався директор.

— А ви подумайте про Вілью,— відказав Дік і засміявся в'їдливо й прикро.— Він же нахваляється, коли переможе, поділити всю землю між пеонами. А після землі прийде ряд копальням. Як ви гадаєте, скільки ми вивалили конституціоналістам за останній рік?

— Понад сто двадцять тисяч,— зразу відповів Брекстон.— Не рахуючи тих п'ятдесяти тисяч зливками, що дали Торенасові перед його відступом. Він покинув своє військо під Гваймасом і чкурнув з тим золотом до Європи — я вже писав вам про це.

— Коли ми не припинимо роботи, Джеремі, вони нас доїтимуть без кінця-краю. Я волію затопити копальні. Якщо вже ми краще вміємо створювати багатство, ніж ті ледаща, то покажімо ж їм, що й нищити його ми вміємо не гірше.

— Оце ж саме я й кажу їм. А вони тільки всміхаються та товчуть, що за нинішніх скрутних обставин така й така

добровільна пожертва була б вельми бажана для проводирів революції — цебто їх самих. Бо до справжніх проводирів навряд чи доходить і десята частка тих грошей. Боже мій! Я їх просто носом тикав у все, що ми для них зробили. Дали постійну роботу п'ятьом тисячам пеонів. Підняли платню з десяти сентаво * на день до ста десяти. Я їм пальцем показував на пеонів, що заробляли по десять сентаво, поки не прийшли до нас, а тепер дістають по п'ять песо. А вони так само всміхаються, та наставляють жменю, та товчуть своє — що вони раді були б добровільній пожертві з нашого боку на священну справу революції. Ні, їй же богу, старий Діас теж був грабіжник, але знав бодай якусь пристойність. Я якось сказав Аррансо: «Коли ми закриємо копальні, п'ять тисяч ваших мексіканців зостануться без роботи. Куди ви тоді їх подінете?» А він усміхається й відповідає, не довго думавши: «Куди подінемо? Дамо кожному рушницю та й поведемо брати Мехіко!»

Пола ніби навіч побачила, як сердито стенув плечима її чоловік, відповідаючи:

— Все лихо в тому, що там є ще золото і ніхто, крім нас, не може взяти його звідти. Мексіканці не зуміють. У них нема кебети. Вони тільки стріляти зугарні — а виціджують з нас більше, ніж ми там добуваємо. Отже, нам лишається одне, Джеремі: доведеться на рік чи два зректися прибутку, позвільняти пеонів і зоставити самий технічний персонал та обслугу біля помп.

— Оцим же і я пробував настрахати Аррансо,— прогув Брекстонів бас.— І що, гадаєте, він мені відповів? Що як ми звільнимо пеонів, він і техніків примусить кинути роботу: нехай копальні заливає, і дідько нас бери. Ну, цього останнього він, звісно, не сказав, тільки всміхнувся, але усмішка саме це промовляла. Я б залюбки скрутив йому оту жовту шию, але ж я знав, що тоді завтра з'явиться другий такий самий патріот, і зажадає ще більших хабарів. Отож Аррансо дістав куку в руку, а на додачу, коли вирушав на з'єднання зі своїм кодлом біля Хуареса, ще прихопив три сотні наших мулів. А це ж тридцять тисяч доларів! І то після того, як я його підмазав. От жовтопике стерво!

— Хто тепер командує повстанцями в Урожайному? — спитав Дік рішуче, ніби повертаючи розмову в інший бік. Пола добре знала, що це означає: він уже все зіставив, зважив і переходить до дії.

— Рауль Бена.
— Якого він рангу?
— Полковник. У нього душ із сімдесят голодранців.
— Що він робив до повстання?
— Овець пас.
— Чудово,— провадив Дік швидко і твердо.— Розіграйте комедію. Зробіться патріотом. Вертайтеся мерщій туди, підмажте цього Бену. Він, звісно, бачитиме вас наскрізь, на те він мексіканець. Але ви його підмастіть і скажіть, що зробите з нього генерала, другого Вілью.
— Добре, але ж як, господи боже!
— А дуже просто: поставте його над п'ятитисячним військом. Позвільняйте всіх робітників, і нехай він забира їх у «добровільці». Нам це нічим не загрожує, бо Уерті однаково скоро каюк. Запевніть Бену, що ви щирий патріот. Трусніть капшуком востаннє, дайте їм п'ять тисяч рушниць, і доведете свій патріотизм. Пообіцяйте, що як скінчиться війна, ми візьмемо кожного назад на роботу. Поблагословіть їх, і нехай собі вирушають зі своїм Беною. Зоставте тільки обслугу біля помп. Нехай рік чи два не буде прибутку, зате ж не буде й збитку. І нашого старого Врожайного, може, не доведеться затоплювати.

Потихеньку вертаючись гвинтовими сходами вниз, до музичної зали, Пола всміхалася: як швидко знайшов Дік раду! Але їй було невесело. Не через події на Врожайному: з тими мексіканськими копальнями, Діковою спадщиною, весь час був якийсь клопіт, відколи вона вийшла за Діка. Ні, її гнітило те, що вона не змогла привітати його з добрим ранком. Та прикре почуття минулося, щойно вона побачила Грейма: той ще стояв з Вером біля фортеп'яно, а вгледівши її, хотів був іти.

— Не втікайте,— спинила його вона.— Зоставайтесь, подивіться, як люди працюють. Може, це вас надихне почати нарешті ту вашу книжку, що Дік мені казав.

РОЗДІЛ XVI

В їдальні Дік нічим не виказав свого клопоту з мексіканськими копальнями, і ніхто навіть гадки не мав, що Джеремі Брекстон привіз не звіт про високі прибутки, а куди менш приємні новини. Адольф Вейл від'їхав ранковим поїздом — очевидно, вже встиг, не знати коли, обго-

ворити з Діком свою справу,— а проте за столом Грейм застав ще численніше товариство. Крім якоїсь місіс Талі, огрядної літньої панії — хто вона така, Грейм не добрав,— прибуло ще троє чоловіків, про яких він дещо дізнався: містер Галхас — головний ветеринар штату, містер Дікон — досить відомий на Заході портретист, і капітан Лестер з пароплава Тихоокеанської компанії — цей колись, років тому з двадцять, служив у Діка шкіпером і навчав його мореплавства.

Як уже збиралися вставати з-за столу, а директор копалень поглядав на годинника, Дік сказав:

— Джеремі, у мене тут є одна цікава річ, і я хочу, щоб ви її побачили. Зараз і поїдемо. На поїзд ще встигнете.

— Їдьмо всі,— запропонувала Пола.— Замість прогулянки. Мені теж кортить побачити ту річ, бо досі Дік із нею ховався.

Дік кивнув головою на знак згоди, і вона враз наказала, щоб подавали машини та сідлали коней.

— А що воно таке? — запитав Грейм, коли вона скінчила з тим.

— Та одна з Дікових вигадок. Він завжди щось нове вимудровує. Це один винахід. Дік присягається, що зробить ним переворот у сільському господарстві — чи, власне, в дрібному фермерстві. Загалом я уявляю, яке воно, але ще не бачила. Воно вже з тиждень як готове, тільки щось там не ладиться з тросом чи з якимось механізмом.

— Це діло обіцяє мільярди, якщо... якщо воно вийде,— усміхнувся Дік через стіл.— Мільярди для фермерів усього світу, ну, і якась дрібка для мене — за патент. Якщо вийде, кажу.

— Але що ж воно таке? — спитав О'Гей.— Музика в корівнях, щоб корови краще віддавали молоко?

— Ні, це такий винахід, що кожен фермер сам оратиме свій лан, сидячи на ґаночку,— жартом відповів Дік.— А коли серйозно — велике ощадження праці й крок від хліборобства до автоматичного виробництва харчових продуктів. Та стривайте, побачите самі. А знаєте, Галхасе, цим ділом, якщо воно вийде, я сам себе зруйную, бо тоді жодному дрібному фермерові в Штатах не потрібен буде кінь.

Хто в автомобілях, хто верхи, за Діковим проводом усе товариство проїхало з милю за молочарську ферму, до обгородженого квадратового лану площею, як оголосив Дік, рівно десять акрів.

— Ну, подивіться на ферму без коня і з одним робітником, що сидить на ганочку,— сказав Дік.— Ганочок прошу домалювати в уяві.

Посеред лану стояла міцна залізна щогла футів із двадцять заввишки, розчалена невисоко над землею. З барабана на вершку щогли тягся до краю лану тонкий трос, кінцем прикріплений до керма невеликого бензинового трактора. Біля трактора поралося двоє механіків. На Форестів знак вони пустили мотор, і трактор рушив.

— Отут вам ганочок,— сказав Дік.— Уявіть собі кожен, що це ви той фермер прийдешніх часів і сидите на ганочку та читаєте ранкову газету, поки лан ваш ореться сам, без коня й без орача.

Трос намотувався на барабан, і трактор, спрямовуваний тим тросом, сам, без водія, обійшов лан по колу чи, краще сказати, по закрученій досередини спіралі, залишаючи за собою широку борозну.

— Не треба ні коня, ні погонича, ні орача — тільки самому хазяїнові завести трактора й пустити його,— тріумфував Дік. А химерна машина без водія раз за разом об'їжджала лан, кладучи свою борозну за кожним обертом ближче до центральної щогли.— Ори, боронуй, угноюй, сій, культивуй, жни — і все сидячи на ганочку. А де є електростанція, щоб підвести струм, там фермерові — чи його дружині — треба тільки натиснути кнопку, та й знов він за газету, а дружині — до своїх каструль.

— До повної досконалості лишається одне,— озвався Грейм.— Розв'язати проблему квадратури круга.

— Авжеж,— погодився містер Галхас.— Бо так частина площі марнується.

Грейм із зосередженою міною зробив подумки обрахунок і сказав:

— Приблизно три акри з десяти пропадає.

— Атож,— потвердив Дік.— Одначе на тих десяти акрах фермерові десь треба поставити ганочок. А при ганочку — хату, стайню, комору, курник; одно слово — всі господарські будівлі. Отож хай він викине з голови традицію і, замість ставити садибу посередині своїх десяти акрів, поставить її на тих трьох акрах, що лишаються по краях круга. І там-таки посадить свої яблуні, й клени, і порічки та малину. Адже, як поміркувати, звичай ставити садибу посеред прямокутної ділянки теж має свої вади: для обробки доводиться розбивати поле на кілька прямокутників.

Галхас завзято закивав головою.

— Авжеж, авжеж! Та ще й дорогу треба лишити від садиби в центрі ділянки до шляху. Велика ділянка розбивається на кілька менших, а їх обробляти морочливіше й невигідніше.

— От якби зробити навігацію такою автоматичною,— докинув капітан Лестер.

— Або малювання портретів,— засміялась Ріта Вейнрайт, промовисто глянувши на містера Дікона.

— Або музичну критику,— озвалась Лут, ні на кого не поглядаючи, одначе та шпилька знайшла свого адресата, бо О'Гей огризнувся:

— Або мистецтво бути чарівною дівчиною...

— А скільки коштуватиме такий механізм? — запитав Брекстон.

— Вже тепер ми могли б виготовляти і встановлювати їх, із належним прибутком, за п'ятсот доларів. А при достатньому попиті й серійному фабричному виробництві — і за триста. Але хай п'ятсот. Рахуючи п'ятнадцять відсотків річних амортизації, це вийде фермерові сімдесят доларів на рік. А який фермер на десятьох акрах двохсотдоларової землі зможе за сімдесят доларів рік продержати коняку? А понад те, цей пристрій заощадить йому праці, своєї чи найманої, щонайменше на двісті доларів за рік.

— А що ж веде трактора? — спитала Ріта.

— Отой барабан на щоглі. Трос намотується на нього, коротшає й підтягує трактор до щогли. Барабан розраховано так, що за один обхід лану трос коротшає якраз на ширину борозни — не прості були обрахунки, можеш повірити.

— Знайдеться багато аргументів проти широкого запровадження вашої машини навіть у дрібному фермерстві,— сказав Галхас.

Дік кивнув головою:

— Авжеж. Я сам уже записав понад сорок, різного характеру. Та й проти самої машини я міг би назвати що стільки. Треба чимало часу, щоб удосконалити й запровадити її.

Грейм стежив за трактором, але погляд його раз у раз притягала інша картина — Пола Форест верхи на Лані. Того дня вона вперше сіла на кару кобилицю, що виїздив для неї Генесі. Грейм аж усміхнувся, потай дивуючись її жіночому смакові: чи то вона вмисне пошила вбрання під

масть кобилиці, чи так вдало вибрала з тих, що були у неї, але вийшло гарно напрочуд.

День був дуже теплий, і замість амазонки вона надягла темно-руду полотняну блузу з білим відкоченим коміром. Коротка спідниця, пошита на взір подолу амазонки, сягала до коліна, а литку над низеньким чобітком жовтої шкіри обтягували рейтузи. Спідниця і рейтузи були з ясно-рудого шовкового вельвету. М'які білі рукавички-краги гарно пасували до білого комірця. На голові вона не мала нічого, туго зачесане волосся було скручене вузлом на потилиці.

— Я не розумію, як ви можете зберігати ваш колір обличчя, не боячись отак виставлятись на сонце,— набравшися духу, зауважив Грейм.

— А я не виставляюсь,— і Пола всміхнулася, блиснувши білими зубами.— Хіба кілька разів за літо. Я люблю, щоб волосся трохи вигоряло, воно тоді золотиться, але засмалюватись, як циганка, не хочу.

Кобилиця шарпнулась, і подмух вітру трохи закотив Полину спідницю, відкривши коліно, обтягнене рейтузами. Грейм відзначив, як упевнено притискається воно до новенького англійського сідла зі свинячої шкіри, світло-рудого, під колір Полиного вбрання й до масті кобилиці, і в уяві йому знов зринуло біле кругле коліно, що вдавлювалось у мокрий, м'язистий Горянинів бік.

Двигун зачахкав нерівно й зупинився. Механіки знов стали поратись коло нього серед недооораного лану, і товариство під Полиним проводом, лишивши Діка біля його винаходу, вирішило дорогою до басейну зробити екскурсію по тваринницьких фермах маєтку. Крелін, завідувач свинарень, продемонстрував їм Леді Айлтон та її недавній приплід — аж одинадцятеро гладких поросяток. Усі щиро вихваляли їх, а сам Крелін щонайменше чотири рази зворушено повторив: «Та одне ж в одне, одне в одне!»

Потім вони оглядали інших розкішних свиноматок беркширської та дюрок-джерсійської породи, поки аж набридло, і щойно народжених козеняток та ягняток, і кулястих овець-мериносок. Пола з кожної ферми телефоном попереджувала дальшу, що вони прийдуть дивитись, отож містер Менсон уже чекав їх, щоб показати Короля Поло з його широкоспинним куцорогим гаремом та інших бугаїв-шорт-горнів, що мало чим поступались Королю Поло; а Паркмен, що відав молочною джерсійською худобою, зі своїми помічниками вивів на парад Невиданого Дракона, Золотого Кра-

сеня, Оксфордського Магістра, Карнакського Ельфа — призових бугаїв, родоначальників і нащадків славетних жирномолочних династій,— та Королеву Троянд, Матір Героїв, Подругу Красеня, Ольжину Втіху й Герті з Мейтлендсу — так само призових, так само чистопородних матрон-джерсійок сирно-масляного царства. Містер Менденгол гордо вивів на показ цілу вервечку могутніх ширських огирів на чолі з незрівнянним Горянином і ще довшу вервечку кобил на чолі з Принцесою Фозрінгтонською, прикметною своїм срібно-дзвінким іржанням. Навіть стару Олден-Бесі, Принцесину матір, що вже ходила в запрягу тільки півдня, теж приведено, щоб гості могли віддати належну шану такій визначній матці.

Десь під четверту годину Доналд Вер, не дуже охочий купатись, вернувся до Великого Будинку одним з автомобілів, а містер Галхас залишився з містером Менденголом погомоніти про коней. Коли товариство дісталось до басейну, Дік був уже там, і дівчата зразу напосілися на нього, щоб проспівав свою нову пісню.

— Та вона, власне, не нова,— пояснив Дік з пустотливим вогником у сірих очах,— і не моя. Її співали в Японії, ще як мене на світі не було, та, мабуть, ще як Колумб і Америки не відкрив. Це дует — дует-змагання, де за програш платять штраф. Поло, ми змагатимемося з тобою. Зараз я тебе навчу. Сідай додолу, отак. І ви всі теж сядьте довкола.

Пола, як була у вершницькому вбранні, сіла на бетон, обличчям до чоловіка, і всі посідали кружка́ навколо них. Наслідуючи Діка, в такт із ним Пола плеснула долонями зразу об коліна, тоді одною об одну, тоді об його долоні. Потім він заспівав пісеньку — зовсім коротеньку, і Пола враз її підхопила та почала підспівувати, приляскуючи долонями. Мелодія була характерно-східна, повільно-тягуча, аж монотонна, але чимсь відразу захопила слухачів:

Чон-Кіна, Чон-Кіна,
Чон-Чон, Кіна-Кіна,
Йо-ко-га-ма, На-га-са-кі,
Ко-бе-ма-ру — гей!!!

Той останній склад — «гей!» — вигукувалось рантово, різко, на цілу октаву вище. І водночас Пола й Дік рвучко викидали назустріч одне одному руки — стулені в кулаки або розтулені. Суть гри полягала в тому, що Пола мусила

вгадати, стулить Дік руки чи розтулить, і зробити так само, як він. За першим разом вона вгадала, стуливши кулаки. Дік здійняв з голови капелюха й кинув на коліна до Лут.

— Це мій штраф, я програв,— пояснив він.— Ну, Пол, давай далі.

І знов вони заспівали, приляскуючи:

Чон-Кіна, Чон-Кіна,
Чон-Чон, Кіпа-Кіна,
Йо-ко-га-ма, На-га-са-кі,
Ко-бе-ма-ру — гей!!!

Та цього разу на вигук «гей!» Полині руки виявилися стулені, а Дікові — розтулені.

— Штраф! Штраф! — загукали дівчата.

Пола збентежено оглянула своє вбрання й спитала:

— Що ж мені віддати?

— Шпильку,— підказав Дік, і одна черепахова шпилька в Полиної зачіски полетіла до його капелюха, що лежав на колінах у Лут.

— А, хай йому! — вигукнула вона, програвши всьоме підряд і віддавши останню свою шпильку.— Чого це я така недотепна! Чи ти, Діку, занадто хитрий? Я ніяк не можу вгадати, що ти хочеш зробити.

І знов вони завели пісеньку. Маленька господиня програла, і хоч місіс Талі докірливо гукнула: «Поло!», віддала острогу й сказала, що скине чобіток, коли програє й другу. Однак потім вона виграла тричі вряд, і Дік мусив віддати ручного годинника та обидві остроги. Далі Пола програла годинника й другу острогу.

Чон-Кіна, Чон-Кіна...—

почала вона знову, та місіс Талі запротестувала:

— Облиш, Поло, годі вже! А вам, Діку, як не соромно!

Проте Дік, переможно гукнувши «гей!», ще раз виграв і зареготав разом з усіма, коли Пола стягла з ноги жовтий чобіток і кинула до купи на колінах у Лут.

— Нічого, нічого, тітусю Марто,— заспокоїла вона місіс Талі.— Містера Вера тут нема, а він серед нас один такий, що міг би вразитись. Давай далі, Діку. Не ввесь же час ти вигравaтимеш.

Чон-Кіна, Чон-Кіна...—

підхопила вона за чоловіком.

Почавши повільно-повільно, вони чимдалі прискорювали темп і тепер аж сипали словами пісеньки, а ляскіт долонь лунав без угаву. Усміхнене Полине лице розшарілось рожево від сонця, збудження та руху.

Івен Грейм мовчки спостерігав усе те, і в ньому росло почуття образи. Він бачив колись давно, як грають у «Чон-Кіну» гейші по чайних будиночках Японії, і хоч уже знав, яких вільних звичаїв держаться Форести у своєму Великому Будинку, його обурювало, що Пола бере участь у такій грі. Ту хвилину йому й на думку не спадало, що якби на її місці сиділа Лут, чи Ернестіна, чи Ріта, він би тільки чекав зацікавлено, як далеко зайдуть ці пустощі. Аж згодом він усвідомив, що та сцена так глибоко зачепила й розгнівила його, бо йшлося про Полу, а отже, вона запосіла в його серці більше місце, ніж він гадав. А ту хвилину він відчував тільки, що його бере злість, і насилу стримувався, щоб не запротестувати.

Тим часом до купи штрафів долучилися Діків портсигар та сірники і Полин другий чобіток, пояс, шпилька від спідниці та шлюбна обручка. Місіс Талі мовчала з виразом стоїчної покори на обличчі.

— Чон-Кіна, Чон-Кіна...—

сміючись, завела знов Пола, і Грейм почув, як Ернестіна захихотіла Бертові на вухо:

— Не уявляю, що вона зможе ще віддати...

— Та ви ж її знаєте,— відповів пошепки Берт.— Вона як розходиться, то не спиняється ні перед чим, а видно, що вона таки розходилась.

— Гей! — вигукнули Пола й Дік одночасно і викинули вперед руки. Але Дікові були стулені, а Полині — розтулені. Грейм дивився, як вона оглядає себе, марно шукаючи, що б скинути ще.

— Прошу, прошу, леді Годіво* ,— квапив її Дік.— Співали, танцювали, тепер платіть за музику.

«Чи він здурів? — подумав Грейм.— Таке виробляє — і з ким!»

— Ну що ж,— зітхнула Пола, беручись за гудзика блузки.— Нікуди не дінешся.

Не тямлячись із гніву, Грейм відвернувся. Запала тиша: видно, всі чекали, затаївши дух, що ж вона зробить далі. Потім Ернестіна пирснула сміхом, а за нею зареготали й усі. Берт гукнув: «Підстроєно!» — і Грейм зважився

озирнутись. Маленька господиня вже скинула блузку, але на ній був купальний костюм. Очевидячки, вона надягла його ще вдома.

— Ну, твоя черга, Лут,— сказав, кепкуючи, Дік.

Проте дівчина, не підготована заздалегідь до «Чон-Кіни», зашарілась і побігла до роздягальні, а Ріта й Ернестіна за нею.

Грейм простежив очима, як Пола збігла на верхній помісток сорокафутової вежі й майстерно стрибнула «ластівкою» в басейн, і почув Бертів захоплений вигук: «Ух, Анета Келерман!» — і, ще трохи сприкренний витівкою, що ледь не довела його до шаленства, знов задумався про цю жінку-диво — Маленьку господиню Великого Будинку, і про те, як вона могла вдатись така чарівна. Коли він уже сам, неквапливо гребучи руками, плив під водою вздовж басейну і стежив, як світлішає дедалі мілкіше дно, йому нараз спало на думку, що він нічого про неї не знає. Вона дружина Діка Фореста — це й усе, що йому відомо. Але де вона народилась, як росла, яке її минуле — про все це він не знав нічогісінько. Правда, Ернестіна сказала йому, що вона й Лут Полині сестри тільки по батькові; і це вже бодай щось...

Дно зовсім посвітлішало: Грейм доплив до кінця басейну; попереду він угледів переплетені ноги Діка й Берта, що, видно, боролись у воді, і, завернувши назад, проплив під водою ще футів із двадцять. Цікаво, що це за місіс Талі? Пола назвала її тітусею. Чи вона їй рідна тітка, чи тільки мачушина сестра, тітка Лут та Ернестіни?..— міркував він собі.

Коли він вирипув, на нього загукали, щоб плив до гурту грати в «кота-миші». І за півгодини, що минули у тій жвавій грі, він не раз мав нагоду чудуватись, як моторно, звинно і водночас хитро прослизає Пола крізь кільце. Нарешті гравці, вморені й захекані, пропливли ще наввипередки вздовж басейну, вилізли з води й посідали на сонці навколо місіс Талі.

Скоро й там розжартувались. Пола заперечалася з місіс Талі, доводячи їй неймовірне:

— Це ви, тітусю, гадаєте так, бо самі не вмієте плавати. А ось я справжня плавчиня і кажу вам, що можу пірнути й пробути під водою десять хвилин, хоч би й тут, у басейні.

— Дурниці плетеш, серденько,— усміхнулась місіс Талі.— Твій батько, як був молодий, куди молодший, ніж

ти тепер, міг пробути під водою довше за будь-кого; то його рекорд був три хвилини сорок секунд. Я добре пам'ятаю, бо сама держала тоді годинника й стежила, коли вони з Гаррі Селбі поринали навзаклад і твій батько виграв.

— Та я знаю, що тато був чоловік неабиякий,— промовила Пола гордо.— Але тепер часи не ті. Якби мій рідненький татусь оце тепер був серед нас, молодий та дужий, і спробував змагатися зі мною, хто довше під водою пробуде, я б йому дала гарту! Не пірну на десять хвилин, кажете? А ось і пірну. Беріть самі годинника, тітусю, і стежте. Та це ж так легко, як...

— Ловити рибу в цебрі,— підказав Дік.

Пола схопилась і збігла на самий вершок вежі.

— Зазначте час, тільки-но я стрибну! — гукнула вона згори.

— Зроби півтора оберти! — попросив Дік.

Вона кивнула головою, усміхнулась і вдала, ніби з усієї сили намагається набрати в груди чимбільше повітря. Грейм стежив за нею, зачарований. Сам добрий норець, він дуже рідко бачив, щоб півтора оберти виконувала не професійна спортсменка. Мокрий купальник з блакитно-зеленого шовку облипав її, підкреслюючи досконалу будову тіла. Немовби останнім відчайдушним зусиллям вдихнувши ще кубічний дюйм повітря, Пола стрибнула вперед із самого краю трампліна, відштовхнувшися стуленими ногами, випростана й напружена. Підкинута пружною дошкою вгору, вона вже в повітрі підібгала ноги, зібравши все тіло в клубок, зробила повний оберт, потім випросталась «ластівкою» і бездоганно прорізала поверхню води, ледве схвилювавши її.

— Толедське лезо збило б більше бризків,— сказав Грейм.

— Ох, якби я вміла так стрибати! — зітхнула захоплено Ернестіна.— Але я ніколи не навчуся. Дік каже, що тут уся річ у ритмі, в злагодженості, того воно у Поли й виходить. У неї дивовижне відчуття ритму...

— І нескутість рухів,— додав Грейм.

— Свідома нескутість,— поправив Дік.

— Так, вона вміє розслабитись, коли треба,— погодився Грейм.— Такого бездоганного сальто я не бачив і в професіоналок.

— А я цим пишаюся навіть дужче, ніж вона,— заявив Дік.— Бо це я її навчив. Правда, мушу визнати, що вчити

було легко. Вона так володіє своїм тілом, має таку координацію рухів і відчуття ритму, що вже перша спроба вийшла в неї чудово.

— Пола — не жінка, а диво,— гордо оголосила місіс Талі, що перебігала поглядом із секундної стрілки на гладінь води в басейні.— Жінки завжди плавають гірше за чоловіків. А от вона — ні... Три хвилини й сорок секунд! Вона вже побила батьків рекорд!

— Але п'яти хвилин під водою вона не витримає, а про десять нема що й казати,— серйозно запевнив Дік.— Леґені б луснули.

Як минуло чотири хвилини, місіс Талі занепокоїлась. Вона тривожно позирала то на одного, то на іншого. Капітан Лестер, що теж не знав таємниці, звівся на ноги і, лайнувшися, стрибнув у воду.

— Щось там скоїлося,— сказала місіс Талі, видимо силуючись говорити спокійно.— Мабуть, вона забилася, стрибнувши. Чоловіки, лізьте в воду шукати.

Під водою Грейм, Берт і Дік, весело вишкіряючись, потисли один одному руки. Потім Дік махнув їм пливти за ним і звернув у густу тінь під західною стінкою басейну. Всі троє один за одним пролізли в отвір, виринули у схованці біля Поли і, ворушачи ногами, щоб держатися на поверхні, крізь здушений сміх пошепки перемовилися з нею кількома словами.

— Ми тільки пересвідчитися, чи з тобою все гаразд,— пояснив їй Дік.— Тепер нумо назад. Ти перший, Берте, потім Івен, а я за ним.

Один по одному вони пірнули в темряві й виринули з води в басейні. Місіс Талі вже схопилась і стояла над водою.

— Якби я могла думати, що це одна з ваших витівок, пане-добродію...— почала вона.

Та Дік, ніби не чуючи, з видимо робленим спокоєм наказував товаришам — досить голосно, щоб чула й вона:

— Треба шукати підряд, хлопці. Починаймо з цього кінця, за п'ять футів один від одного, обмацуймо дно впоперек через увесь басейн, тоді просуньмось далі — і назад.

— Та не надсаджуйтесь, панове! — вже сміючись, гукнула місіс Талі.— А ви, Діку, вилазьте з води. Я хочу нам'яти вам вуха.

— Нагляньте за нею, дівчата! — гукнув Дік.— У неї істерика!

— Ще ні, але зараз буде,— реготала вона.

— Та що це ви, пані, який тут сміх! — обурено озвався захеканий капітан Лестер, ладнаючись ізнов пірнути обшукувати дно.

Щойно геройський моряк зник під водою, Дік спитав:

— Ви справді все знаєте, тітусю Марто?

Місіс Талі кивнула головою.

— Тільки мовчіть поки що. Одного ви все-таки піддурили, Діку. А мені розповіла мати Елсі Коглен, торік у Гонолулу.

Аж як минуло одинадцять хвилин, над водою з'явилось усміхнене Полине обличчя. Немовби вкрай знеможена, вона повільно вилізла з басейну і, хапаючи повітря, впала біля тітки. Капітан Лестер, що справді геть уморився й захекався, поки шукав її під водою, пильно придивився до Поли, тоді підійшов до бетонового стовпа й тричі легенько стукнувся об нього головою.

— Мабуть, я все ж не витримала під водою десяти хвилин,— сказала Пола.— Але як і менше, то не набагато, правда ж, тітусю?

— Ти взагалі пробула під водою небагато, якщо тебе цікавить моя думка,— відповіла місіс Талі.— Я дивуюся навіть, чого це ти мокра... Ну, ну, не хекай так, серденько. Годі тобі прикидатись. Я ще дівчиною була в Індії, то бачила там факірів з однієї секти — вони пірнали в глибокі колодязі й зоставались там куди довше, ніж ти, серденько...

— Ви знали! — розчаровано вигукнула Пола.

— Але ти не знала, що я знаю,— відказала тітка.— І тому твоя поведінка була просто злочинна, як зважити на мої літа й слабе серце...

— І на вашу дитинну наївність та довірливість, еге? — додала Пола.

— Ось я тобі зараз вуха намну!

— А я вас зараз обійму — отак, як є, мокра,— засміялася Пола.— Але капітана Лестера ми таки піддурили. Правда, капітане?

— Не говоріть зі мною, — похмуро буркнув відважний моряк.— Мені ніколи, я обмірковую, як помститися. Щодо вас, містере Форесте, я вагаюся: чи спалити вашу молочарню, чи підтяти жили Горяшинові. Може, я зроблю і те, й те. А поки що піду хвицну вашу кобилу.

Дік на Розбійниці, а Пола на Лані верталися до Великого Будинку поряд.

— Ну, як тобі подобається Грейм? — спитав він.

— Чудова людина,— відповіла Пола.— Він подібний до тебе. Такий різносторонній, мов ти, і так само обвіяний вітрами всіх морів, і в книжках так само кохається, і все інше... У нього мистецька натура, і взагалі він на все вдатний. І веселий. Ти помітив, яка в нього усмішка? Просто чарівна. Так і надить усміхнутись у відповідь.

Дік ствердно кивнув головою.

— І свої глибокі шрами на ньому теж є...

— Так... Це видно по кутиках очей, зразу після усмішки. Знаки не те що життєвої втоми, а скорше давніх, одвічних питань: «Чому? Навіщо? Чи варто? Що з цього?»

Ернестіна з Греймом, їдучи позад усіх, теж розмовляли.

— Дік дуже розумний,— казала дівчина.— Ви мало знаєте його. Він страшенно мудрий. Я його трошечки знаю. Пола, звісно, знає його добре. А з інших людей мало хто проникав хоч трохи в глиб його душі. Він справжній філософ, і самовладання у нього як у стоїка або в англійця. А прикидатись уміє так, що ввесь світ попиє в дурні.

Біля довгого конов'язу під дубами, де збиралося, зсідавши з коней, усе товариство, Пола чогось невтримно реготала.

— Ну, далі, далі,— напосідала вона на Діка.— Ще, ще!

— Вона сказала, що мені скоро не вистачить слів, коли я перейменовуватиму служників за своїм принципом,— пояснив Дік.

— А він за півтори хвилини придумав з півсотні нових назвиськ. Ану ще, Діку!

— Ну, тоді у нас можуть бути...— Дік повів далі з виспівом: — О-Цей і О-Той, О-Тут і О-Там, О-Так і О-Ні, А-Дзусь і А-Зась, А-Цур і А-Пек, Дзі-Лінь і Дзе-Лень, Бу-Бух, Ба-Бах і Бе-Бех...

І Дік, дзенькаючи острогами та виспівуючи далі той імпровізований іменний довідник, рушив до будинку.

РОЗДІЛ XVII

Увесь дальший тиждень минув для Грейма в досаді й неспокої. Двоє почуттів роздирали його: він уважав, що повинен залишити Великий Будинок негайно, з першим поїздом, і жадав бачити Полу все частіше, бути з нею все більше. Та в нього не виходило ні те, ні те: від'їхати йому не ставало сили, а Полу він бачив навіть менше, ніж у перші дні.

Спочатку нею заволодів молодий скрипаль і всі п'ять днів, поки гостював у Великому Будинку, не лишав їй майже ні хвилини для інших. Грейм не раз заходив до музичної зали, щоб попудитись із півгодини, слухаючи, як вони «працюють». А вони не звертали на нього уваги, зовсім забуваючи за його присутність — і коли, розгарячені, з усім запалом поринали в музику, і в хвилини перепочинку, коли втирали спітнілі чола, гомоніли удвох та сміялися. Що молодий віртуоз кохає Маленьку господиню палко, трохи не до болю, було очевидно Греймові; але дошкуляло його не так це, як ті повні щирого захвату погляди, що вона часом дарувала Верові за який-небудь над звичай гарний пасаж. І марно Грейм запевняв себе, що то в ній промовляє чисто естетичне, мистецьке почуття, захоплення чужою майстерністю. Однаково його це мучило, як чоловіка, мучило чимраз прикріше, аж поки йому не ставало терпцю і він виходив.

Раз Грейм нагодився до зали, саме як долунала пісня Шумана й Вер вийшов. Пола ще сиділа за фортеп'яно з глибоко замріяним виразом на обличчі. Вона глянула на нього, ледве впізнаючи, машинально підвелась, так само машинально перемовилася з ним кількома незначущими словами і вийшла. Незважаючи на прикрість і образу, Грейм намагався думати, що то була замріяність митця, що в Полиній душі ще лунала тільки-но дограна музика і вона просто вслухалася в її відлуння. Але жінки, мимохіть міркував він далі, створіння дивні, здатні до найчудніших і найнесподіваніших захоплень. Хіба не може бути такого, що якраз музикою цей юнак полонив її як жінку?

Після Верового від'їзду Пола Форест зачинилась у своїх покоях за дверима без клямки і майже не виходила. Але ніхто в домі з того не дивувався, і Грейм зрозумів, що це звичайна річ.

— Полі часом не треба кращого товариства, ніж вона сама,— пояснила йому Ернестіна.— Тоді вона отак зачиниться в себе, і ніхто її не бачить, тільки Дік.

— Не дуже велика честь для решти товариства,— осміхнувся Грейм.

— Зате ж тим більша втіха товариству, коли вона виходить,— відказала Ернестіна.

Приплив гостей до Великого Будинку спадав. Дехто ще приїздив, у справах чи просто так, але більше від'їздило. А-Гей зі своєю китайською командою держав у Великому Будинку такий ідеальний лад, що господарям небагато доводилось розважати гостей: ті здебільшого розважались самі та розважали одні одних.

Дік майже не показувався серед них до обіду, хіба на хвилинку, а Пола, додержуючи свого самітництва, ні разу не виходила до вечері.

— Курс лікувального відпочинку,— сміючися, сказав Дік Греймові якось удень, коли викликав його на турнір — побоксувати й пофехтувати на палицях та рапірах.— Пора вже тобі братися за свою книжку,— нагадав він під час передишки між двома турами.— Її дожидає чимало людей, і я найперший. Учора прийшов лист від Гевлі, то він згадує про неї й питає, чи багато вже ти написав.

Отож Грейм у себе у вежі розібрав свої нотатки та фотографії, склав план книжки й заходився коло вступних розділів. Він так поринув у роботу, що захоплення Полою, ледве народившись, може, й згасло б, якби він не зустрічав її щодня за вечерею. Крім того, поки Лут з Ернестіною не від'їхали до Санта-Барбари, не припинялися пообідні купання та прогулянки верхи чи в автомобілях на пасовиська кряжа Мірамар і високі полонини в горах Ансельмо. Часом з ними їздив і Дік; вони оглядали його екскаватори, що висушували болото в долині Сакраменто, і греблі, що їх насипали на річках Малому Койоті та Лос-Кветосі, і колонію двадцятиакрових ферм, де Дік пробував допомогти двом з половиною сотням фермерських родин досягти добробуту хліборобською працею.

Грейм знав, що Пола часом вибирається сама в далекі поїздки верхи, і одного разу застав її біля конов'язів, коли вона зсідала з Лані.

— Вам не здається, що вашій кобилиці кортить до товариства? — пожартував він.

Пола засміялась і похитала головою.

— Ну, тоді мені кортить проїхатися з вами,— зважився признатись він.

— Є ж Лут, і Ернестіна, й Берт, і решта гостей...

— Я в цих краях уперше,— не здавався він.— А новий для вас край найкраще пізнавати очима людей, що його знають. Я вже бачив його очима Лут, і Ернестіни, і всіх інших. Але ще лишилось багато такого, чого я не бачив і можу побачити тільки вашими очима.

— Цікава теорія...— ухильно відповіла вона.— Щось ніби... географічний вампіризм.

— Але без лихих наслідків вампіризму звичайного,— квапливо додав він.

Пола відповіла не зразу. Вона дивилась йому в очі прямо й відверто, і Грейм міг здогадатися, що вона пильно зважує, як відповісти.

— Це ще хтозна...— тільки й сказала вона врешті, та він відразу вхопився думкою за ті троє слів, силкуючись розгадати натяки, що могли в них міститися.

— Але ж ми могли б так багато розповісти одне одному...— спробував він ще раз.— Ми так багато... маємо розповісти...

— Я вас розумію,— спокійно відповіла вона і знов відверто, прямо глянула йому в вічі.

Отже, вона розуміє... Ця думка обпекла його вогнем. Не встиг він здобутись на відповідь, як Пола засміялася стримано, іронічно й рушила до будинку.

Товариство чимдалі рідшало. Полина тітка, місіс Талі, на велике Греймове розчарування (бо він сподівався багато чого випитати в неї про Полу), прогостювавши всього кілька днів, поїхала. Казали, правда, що вона, можливо, незабаром приїде на довший час, але вона тільки-но вернулася з Європи, отож заявила, що повинна спершу відбути цілу низку візитів з обов'язку, а вже потім думати про гостювання.

О'Гесві, музичному критикові, довелось пробути у Великому Будинку ще не один день, щоб оклигати від прикрих наслідків баталії з філософами. Підстроїти її придумав Дік. Баталія почалася зразу після вечері: одне нібито випадкове Ернестінине зауваження дало Генкокові привід кинути першу бомбу в саму гущу найщиріших О'Гесвих переконань. Дар Гаяль, як ревний і завзятий спільник, обійшов фланг зі своєю вибуховою теорією музики і вдарив на критика з тилу. Бій не вщухав, аж поки запальний ірландець,

опалілий від словесної прочуханки, що завдавали йому два досвідчені сперечальники, з превеликою полегкістю прийняв ласкаве запрошення Терепса Макфейна спуститися з ним до більярдної, де вони зможуть покріпитись чарчиною віскі з льодом і в тиші та спокої, далі від цих варварів, по щирості погомоніти про музику. О другій годині впочі бадьорісінький Теренс, нітрохи не заточуючись, відвів як ніч п'яного, посоловілого критика спати.

— Пусте,— сказала О'Геєві на другий день Ернестіна, і з веселого вогника в її очах він здогадався, що став жертвою змови.— Такого й слід було сподіватись. Ті пустомолоти-філософи й святого можуть довести до запою.

— А я думав, при Теренсові вам буде безпечно,— виправдовувався насмішкувато Дік.— Ви ж обидва ірландці. Я забув, що Теренс — то бездонне барило. Ви знаєте, він, попрощавшися з вами, ще зайшов до мене погомоніти. І був тверезісінький. Сказав між іншим, що ви з ним перехилили по кілька чарок, і я... і мені навіть на думку не спало, що він... м-м-м... таке з вами встругнув.

Коли Лут і Ернестіна від'їхали до Санта-Барбари, Берт Вейнрайт із сестрою теж згадали про свою забуту домівку в Сакраменто. Правда, того самого дня прибуло двоє художників, Полині протеже. Однак вони мало показувались на люди — здебільшого на цілий день виїздили в гори бідкою з кучером або ж сиділи в більярдній і курили довгі люльки.

Привільне життя Великого Будинку плинуло собі рівно своїм звичаєм. Дік працював. Грейм працював. Пола далі ховалась у своїх покоях. Часом приходили мудреці з мадронового гаю повечеряти та побалакати — і балакали цілий вечір, якщо тільки Пола не грала для них. Як і перше, над'їздили в автомобілях компанії з Сакраменто, Вікенберга та інших міст долини. Хоч вони з'являлись несподівано, А-Гея з його служниками те не бентежило: Грейм не раз бачив, як за двадцять хвилин по приїзді гостей уже подавали розкішну вечерю на кільканадцять осіб. А бували й такі вечори — хоч і не часто,— коли за стіл сідали тільки Дік з Полою та Грейм, а потім чоловіки з годину гомоніли вдвох, перше ніж лягти зарання спати, а Пола тихенько награвала сама собі на фортеп'яно або ж відходила з їдальні ще раніше за них.

Та одного місячного вечора, коли раптово налетіли Вотсони, Мейсони й Вомболди, Грейм якось не попав до жод-

ної четвірки бриджистів і лишився сам. Пола сиділа за фортеп'яно. Підходячи, він помітив, що в очах у неї промайнула радість, та враз і згасла. Помітив він і те, як вона ворухнулась, ніби хотіла встати, а тоді враз опанувала себе й лишилась на місці.

Вона враз стала така, якою він звик її бачити,— а втім, чи так багато бачив він її, думав Грейм, теревенячи, що збіжить на язик, і перебираючи разом з нею ноти. То одного, то другого романса пробував він заспівати в дуеті з нею, підладжуючи свій високий баритон до її ніжного сопрано, і то так вдало, що картярі не раз гукали від столів «біс!»

— Ви знаєте, мені аж серце ниє, так хочеться знов податися з Діком у мандри,— говорила йому Пола в перерві між двома романсами.— Якби можна було отак завтра знятись і поїхати! Але Дік поки що не може. Він загруз у своїх господарських спробах та проектах. Як ви гадаєте, що він робить тепер? Надумав, наче йому й так мало клопоту, ще здійснити переворот у своїй торгівлі худобою — принаймні тут, у Каліфорнії та на Тихоокеанському узбережжі. Хоче, щоб купці самі приїздили до маєтку.

— Так вони ж і приїздять,— сказав Грейм.— Перший, кого я тут зустрів, був овечий купець з Айдахо.

— Та ні, Дік хоче запровадити це на постійно, розумієте — щоб вони з'їжджались гуртом і в певний час. Але не звичайні аукціонні розпродажі, хоч він каже, що й таке влаштує для принади. Ні, це має бути щорічна триденна виставка-ярмарок, де виставлятиметься тільки його товар. Тепер він трохи не всі ранки просиджує з містером Егаром і з містером Пітсом. Егар у нього відає збутом, а Пітс — виставками...

Вона зітхнула й перебігла пальцями по клавішах.

— Ох, якби тільки ми могли зараз податися кудись — у Тімбукту, в Мокпхо, на край світу...

— Та певже ви були й у Мокпхо! — засміявся Грейм.

Пола кивнула головою.

— Була, аякже. Ось вам хрест, щоб я з цього місця не встала! З Діком, на «Все покинь», давно-предавно. Можна сказати, що ми пробули наш медовий місяць у Мокпхо.

Грейм пустився з нею в спогади про Мокпхо, а сам заходив у голову: чи навмисне вона раз у раз згадує чоловіка?

— А я гадав, що ви й тут живете як у раю...— казав він.

— Авжеж, авжеж! — запевнила вона аж начебто з надмірним запалом.— Але на мене щось найшло останнім часом. Пориває знятись і поїхати світ за очі. Може, це весняна гарячка — давні індіянські боги сіють свої чари. Якби ж тільки Дік не поринав отак з головою в роботу, не загрузав у своїх проектах! Ви знаєте, за всі роки, відколи ми одружені, я мала єдину справжню суперницю: землю, господарство. У Діка дуже вірна натура, а маєток — це, властиво, його перше кохання. Він же спланував і завів його, ще як не знав мене, й гадки не мав, що я є на світі.

— Заспіваймо ось це,— раптом перебив її Грейм і поставив ноти на пюпітр перед нею.

— Ой, ні! Це ж «Циганський шлях», він мені ще дужче настрій зіпсує,— запротестувала вона,— але вже почала тихенько:

Шляхом циганським на захід пливім
За патераном услід,
Поки з-за обрію джонки зринуть
І зіллється Захід і Схід...

— А що це таке — патеран? — спитала вона, урвавши пісню.— Мені завжди уявлялось, ніби це щось як французьке patois, говірка. Циганська мова. І здається якось безглуздо гнатися через увесь світ за мовою: ніби лінгвістична експедиція, чи що.

— Так, у певному розумінні, патеран — це мова,— відповів Грейм.— Але з одним єдиним змістом: «Я тут проходив». Патеран — це дві галузки, певним способом перехрещені й зоставлені на дорозі. Вони неодмінно мусять бути з різного дерева чи кущів. Ось, скажімо, у вас у маєтку патеран можна робити з мансаніти й мадрона, або з дуба і ялини, або з каштана й вільхи, чи з секвоїй й лавра, чи з чорниці й бузку. Це знак, що його один циган зоставляє другому: товариш — товаришеві, коханець — коханці.

І Грейм замугикав:

Биті дороги, і знов, і знов
Піняний слід на морях —
Так проведе нас по всіх світах
Вірний циганський шлях...

Пола порозуміло кивнула головою, поглянула затуманеними очима через довгу залу, до картярів, тоді враз скинула з себе миттєву задуму й квапливо сказала:

— Далебі, в багатьох із нас чимало сидить циганського.

А в мені навіть подвійна пайка. І Дік, попри його буколічні нахили, теж циганської породи. А з того, що він мені розповідав про вас, я бачу, що й ви наскрізь такий.

— Властиво, білі люди — це й є справжні цигани, над циганами цигани,— висловив свою думку Грейм.— Адже так далеко, так відважно, з таким убогим спорядженням, як вони, жодні цигани не мандрували. Це ми прокладали шлях для циган, а не цигани для нас. Ну-бо, заспіваймо.

Вони співали сповнені буйної зваги слова на жвавий, безтурботний мотив, і Грейм, стоячи біля фортеп'яно, дивився на Полу й чудувався — з неї і з себе. Для нього не було місця біля цієї жінки, в оселі її чоловіка. А проте він був тут, хоча мусив би вже давно від'їхати. В таких літах він, виявилося, ще не знав себе. Це були якісь чари, якесь шаленство. Йому слід було вирватися зразу. Не вперше підпадав він під чари і шалів не вперше, але завжди йому ставало сили вирватись. Невже він з літами втратив ту силу? — питав він себе. Чи, може, це шаленство тяжче, ніж знав він досі? Тоді це наруга над святощами його душі, над спогадами, які він досі плекав і беріг так ревно, що вони ніколи ще не зазнавали наруги.

Він таки не зміг вирватися. Стояв біля неї, дивився на каштанову корону з кіс, що лисніла золотом і бронзою, на чарівливі кучерики над вухами, і співав пісню, яка ще дужче розпалювала його — та, напевне, і її, коли вона, з її натурою, почувала те, що вже кілька разів напівмимовільно виказала йому.

«Вона чарівниця, і голос — це не найменші чари в неї»,— думав Грейм. А той голос, такий глибоко жіночний, властивий тільки їй, не схожий на голос жодної жінки в світі, лунав і переливався йому в вухах. І він знав, він не мав ані крихти сумніву, що те шаленство, яке вразило його, зачепило і її; що й вона, як і він, відчувала: тут зійшлись не просто дві людські душі, а чоловіча й жіноча.

Вони співали, і обох їх проймав той самий трепет; і думка про це, певність цього чимдалі дужче розпалювала Греймів шал, аж у голосі його мимохіть забриніла відверта жага, коли вони в одному пориві, в одному трепеті співали останні жагучі рядки:

Дикого сокола тягне блакит,
Оленя — гори й ліси,
А серце моє прагне серця твого,
Як було у прадавні часи.

Серце моє прагне серця твого,
Гасне світло у шатрах моїх.
Ранок край світу чекає на нас,
А світ — біля наших ніг.

Грейм чекав, що вона зведе очі, як долунають останні слова. Та вона сиділа нерухомо й дивилась на клавіші. А коли нарешті підвела голову, він побачив таке, як звичайно, обличчя Маленької господині Великого Будинку, пустотливу усмішку, збиточний погляд. Вона сказала:

— Ходімо подражнімо Діка, він програє. Я ще не бачила, щоб він коли гарячився через карти, але як йому довго не щастить, він робиться прекумедно похмурий.

Пола підвелась і рушила до столів, а Грейм за нею.

— А грати він любить,— провадила вона.— Це в нього один із способів відпочивати. Раз чи двічі на рік, як збереться добра компанія до покеру, він може просидіти цілу ніч і зарватися хтозна-як, коли грають без обмеження ставки.

РОЗДІЛ XVIII

Майже зразу після того вечора, коли вони удвох проспівали «Циганський шлях», Полине самітництво скінчилось, і Греймові стало нелегко висиджувати цілі ранки у вежі над своїм рукописом, чуючи весь час то уривки пісень і арій з вікон її покоїв, то далекі звуки фортеп'яно з музичної зали, де Пола вправлялася цілі години. Проте Грейм, за Діковим прикладом, віддавав увесь ранковий час праці й рідко зустрічався з Маленькою господинею до обіду.

Пола оголосила, що період безсоння в неї минувся і вона готова до всіх розваг та прогулянок, які тільки зможе запропонувати їй Дік. А коли він нічого путящого не придумає, то вона, мовляв, накличе повен дім гостей і сама покаже йому, як треба веселитись. Якраз тоді приїхала ще на кілька днів її тітка, місіс Талі, і Пола почала катати її у своїй високій двоколці з однією поперечною лавкою. Запрягали в неї Дженджика й Ченчика — вельми баских рисаків, і все ж місіс Талі, дарма що немолода й огрядна, зовсім не боялась їздити з Полою.

— Я зроду не сяду в коляску, коли править жінка,— сказала вона Греймові.— Тільки з одною Полою не боюсь.

У неї хист до коней. Вона ще змалечку пропадала за ними. Диво, що вона не стала циркачкою.

І ще багато дечого про Полу дізнався Грейм, розмовлявши з її тіткою. Про Філіпа Дестена, Полиного батька, місіс Талі могла розповідати без кінця. Він був найстарший з її братів, на багато років старший за неї саму, і малою вона обожнювала його. Він мав натуру широку й свавільну — до такої міри широку й свавільну, що люди обмеженіші вбачали в тому навіженство. Життя його було сумішшю найзухваліших витівок і найшляхетніших вчинків. Завдяки такій натурі він кілька разів заіграшки здобував багатство під час великої золотої гарячки сорок дев'ятого року й так само легко втрачав його. Походив він з давнього новоанглійського роду, але один його прапрадід був француз, ще малим урятований з розбитого бурею корабля й виросли серед фермерів-моряків узбережжя Мейну.

— І в кожному поколінні нашої родини хто-небудь один, тільки один, удається в того француза Дестена,— повідомила Грейма місіс Талі.— Філіп був таким французом у нашому поколінні, а Пола — у своєму, і вона дістала цей спадок повною мірою. Ернестіна й Лут їй наполовину сестри, та важко повірити, що в них є хоч крапля одної з нею крові. Того ж то Пола й не потрапила до цирку, а неминуче прибилась у Францію. Прапрадідова кров тягла її туди.

І про Полине перебування у Франції Грейм почув від місіс Талі чимало. Філіпові Дестену судилось умерти в такий час, коли фортуна повернулась до нього спиною. Його дочок позабирали до себе тітки. З Ернестіною й Лут, тоді ще маленькими, великої мороки їм не було. А от Пола, що попала до тітки Марти, завдала їй чимало клопоту — «все через того француза».

— О, щодо чесності, відвертості, надійності, вірності вона справжня новоанглійка,— запевнила місіс Талі.— Навіть маленькою вона просто неспроможна була збрехати — хіба що вирятовуючи когось іншого. Отоді вже вся її новоанглійська порода ховалась, і вона брехала натхненно, достоту як колись її батько. І в нього було таке чарівливе поводження, і сміливість, і жвавість, і завжди сміх на устах. Тільки він був ще якийсь особливо гречний. Він усіх до себе прихиляв і робив своїми друзями, а вже як ні — то найлютішими ворогами. Байдужим до нього ніхто не міг лишатися. Хто з ним стикався, мусив або полюбити його,

або зненавидіти. От щодо цього з Полою не так — може, тому, що вона жінка й не має чоловічого привілею кидатись із списом на вітряки. Я не знаю, чи має вона в цілому світі хоч одного ворога. Її всі люблять — опріч хіба тих жінок-хижачок, що заздрять їй через такого гарного чоловіка.

Ту хвилину у відчинене вікно долинув звідкись із-під довгої галереї Полин спів, і в голосі її, як завжди, бриніла та радісно-трепетна нотка, що Грейм ніколи потім не міг забути. А тоді Пола чогось зареготала, і місіс Талі всміхнулася до нього й закивала головою.

— Ото сміється Філіп Дестен,— сказала вона,— і всі бабці та прабабці того француза, що його привезли з моря в Пенобскот, перевдягли в самоткану одежу і зразу повели до молитовні. Ви помітили, що як Пола засміється, то кожне неодмінно погляне на неї і всміхнеться теж? Із Філіпом було так самісінько.

Пола завжди палко любила музику, малювання, ліплення,— провадила місіс Талі.— Ще маленькою вона скрізь у домі й круг дому зоставляла за собою справжній слід із малюнків та фігурок, зроблених на чому попало і з чого попало — намальованих на клаптиках паперу, надряпаних на дощечках, виліплених із землі чи піску. Вона любила все, і все любило її. Вона ніколи не боялася тварин. Правда, вона завжди спинялась перед ними вражена, але не страхом — вона від природи удалася вразлива на красу. І на людей їй неодмінно треба було молитися — чи за їхню вроду, чи за великі діла. Її й досі вражає усяка краса, все, що вона вподобає,— чи то чудове фортеп'яно, чи талановита картина, чи прегарний кінь, чи просто краєвид. Вона хотіла й сама щось робити, творити красу. Але їй не сила було вирішити, чому присвятити себе — музиці чи малюванню. Вже вчившися музики в найкращих учителів Бостона, вона раптом кинулась назад у малювання. А від малювання її знадила скульптура.

І отак, цілим серцем і душею віддана прекрасному, вона металась і мучилась, не мігши вирішити, до чого в неї більше хисту і чи є він у неї взагалі. Я надумала дати їй спочинок від навчання й повезла її до Європи на цілий рік. Понад усе в неї виявились великі здібності до танцю, але й від цього її тягло назад до музики та малювання. Ні, вона не була легковажна. Їй вадило те, що вона надміру обдарована.

— Надміру всебічно обдарована,— підказав Грейм.

— Еге ж, так краще сказати,— погодилась місіс Талі.— Але від обдарованості до таланту ще дуже далеко, і я, далебі, й досі не знаю, чи є в неї справжній талант. Бо ж вона так і не створила нічого визначного ні в чому, за що бралась.

— Зате створила себе саму,— нагадав Грейм.

— Так, вона сама — справді шедевр,— знов погодилась місіс Талі, зраділо всміхнувшись.— Вона чарівна, надзвичайна жінка, така незіпсута, така природна! І кінець кінцем, чи багато це варте — зробити якусь річ? Та мені кожна з Полиних одчайдушних витівок — я ж бо знаю, і як вона купалась верхи на Горянині, й усе,— любіші за всі її картини, хоч би вони й шедеврами були. Та спершу мені важко було розуміти її. Дік часто називає її вічним дівчиськом. А я її називаю найдорослішою в світі дитиною. Їй дуже пощастило, що вона спіткала в житті Діка. Отоді, видно було, вона вперше по-справжньому знайшла себе. А сталося воно так...

І місіс Талі почала оповідати, як вони з Полою рік подорожували по Європі, як Пола в Парижі знов захопилась малюванням, як вона врешті дійшла висновку, що успіху можна досягти тільки боротьбою і що тітчині гроші заважають їй.

— І вона таки поставила на своє,— зітхнула місіс Талі.— Вирядила мене додому, та й квит. Погодилась одержувати тільки невеличке утримання й укупі з двома дівчатами-американками найняла в Латинському кварталі студію. Отоді вона й здибала Діка. А з нього теж химерник був чималий. Ви зроду не вгадаєте, що він робив. Держав кабаре. Ні, не таке, як оті теперішні, а просто собі студентську пивничку. Будь-кого туди не пускали, там збирався гурт усяких навіжених диваків. Розумієте, Дік тільки-но вернувся зі своїх карколомних мандрів на краю світу і, як він сам казав, хотів тоді якийсь час не стільки жити, скільки розмовляти про життя.

Пола раз якось водила мене туди. Ви не думайте, вони вже заручились, якраз напередодні, і Дік приходив до мене з візитом, усе як годиться. Я колись була знайома з його батьком, Щасливцем Річардом Форестом, і знала про Діка все. Зі світського погляду, то була для Поли якнайліпша партія. І справжнє романтичне кохання. Пола колись давно бачила його, як університетська футбольна команда з Берк-

лі під його проводом виграла у степфордців. А вдруге вона його побачила у себе в тій студії, що наймала з іншими двома дівчатами. Вона не знала, чи в нього мільйони, а чи він держить пивничку задля шматка хліба, та їй і байдуже було. Вона завжди слухалась тільки свого серця. Уявіть собі ту пару: невловного для жінок Діка і Полу, що ніколи й не фліртувала ні з ким. Вони, певне, просто вскочили одне одному в обійми, бо за тиждень усе в них було вирішено, і Дік навіть прийшов до мене з візитом, так немовби моє слово могло ще важити щось.

Але слухайте ж про те Дікове кабаре. То було Кабаре філософів — маленька вбога пивничка в підвалі, у самому центрі Латинського кварталу, з одним-єдиним столом. Уявляєте? Зате ж який стіл! Величезний, круглий, з простих дощок, нічим не застелений, увесь заляпаний вином, бо філософи, розгарячившися, стукали по ньому келихами. За ним могло вміститися тридцять душ. Жінок туди не пускали, ото тільки зробили виняток для Поли й мене.

Ви вже бачили тут Аарона Генкока. Він теж був серед тих філософів і досі вихваляється, що заборгував Дікові за вино найбільше з усіх, хто туди ходив. Отож збиралися там молоді буйноголові мислителі, грюкали по столу та сперечалися про філософію всіма мовами Європи. Діка завжди вабили філософи.

Та Пола зіпсувала всю ту забаву. Тільки-но вони побралися, Дік спорядив свою шхуну «Все покинь», і молодята подалися справляти медовий місяць у морі, дорогою від Бордо до Гонконга.

— А кабаре зачинилось, і бідолашні філософи зосталися без пристановища й без диспутів,— озвався Грейм.

Місіс Талі зареготала, крутячи головою.

— Ні, він залишив капітал його утримувати,— сказала вона крізь сміх, держачись за бік рукою.— Чи повністю, чи тільки якийсь пай, цього вже не знаю. Але за місяць їх розігнала поліція — вирішила, що то анархістський клуб.

Навіть уже добре знаючи, які широкі Полині інтереси та обдарування, Грейм усе ж таки здивувався, коли застав її саму в куточку дивана під вікном, пильно захоплену якимсь тонким гаптуванням.

— Я люблю гаптувати,— пояснила вона.— Найдорожчі вироби з модних крамниць для мене нічого не варті проти

моєї власної роботи, за власним малюнком. Дік перше сердився на мене за це. Він же, знаєте, у всьому вимагає доцільності і казав, що шити мені самій — це марнування часу, коли можна за якусь мізерію наймати швачок, і вони робитимуть не гірше. Та врешті я зуміла втлумачити йому свій погляд.

Це однаково, що музичити самому. Звичайно, я можу за гроші слухати музикантів куди кращих від мене; але сісти самій за фортеп'яно і самій виконати п'єсу, власними руками, власним чуттям,— це дає зовсім інше, глибше задоволення. Чи то змагаєшся з іншим виконавцем, пробуєш його перевершити, чи даєш творові власне тлумачення, вкладаєш у нього свою душу,— однаково. Це творчість, це велика радість.

Ось цей гантований візерунок із лілей по краю шляпки — адже такого нема більш ніде в світі. Я сама його придумала, зовсім сама, і сама виконувала собі на втіху. Певне, в крамницях можна знайти кращі візерунки, тоншу роботу; але це зовсім не те. Це моє. Я уявила його і відтворила. Хто може сказати, що гантування — не мистецтво?

Пола замовкла і звела на Грейма усміхнені очі, ніби чекала від нього підтвердження.

— І хто може сказати,— підхопив Грейм,— що прикрашати чарівних жінок — це не найдостойніше і найприємніше з усіх мистецтв?

— Так, я просто схиляюся перед добрими кравчинями,— поважно кивнула головою Пола.— Вони справді митці, а до того ж, як сказав би Дік, відіграють важливу роль у світовій економіці.

Іншим разом, розшукуючи в бібліотеці літературу про Анди, Грейм натрапив на Полу, граційно схилену над аркушем паперу, розстеленим на великому столі. По боках лежали архітектурні альбоми; Пола старанно креслила проект рубленої оселі чи дачі для «мудреців з мадронового гаю».

— Ох і морока,— зітхнула вона.— Дік каже, що як будувати, то зразу на сімох. Їх поки що четверо, але йому конче хочеться мати сімох. Про ванни, душ тощо, каже він, можна не думати, бо коли це філософи миються? Зате наполягає, щоб було сім окремих кухонь і сім плит: адже якраз за такі буденні речі філософи завжди сваряться.

— Це, здається, Вольтер посварився з королем за недопалки від свічок? — спитав Грейм, милуючись на її зграбну й невимушену поставу. Тридцять вісім років! Годі повірити... Вона схожа була скорше на школярку, розчервонілу з досади через важке завдання. Потім йому згадалися слова місіс Талі, що Пола — найдоросліше в світі дитя.

Його брав подив. Певже це вона тоді, біля конов'язу під дубами, двома коротенькими фразами з'ясувала йому, щó на них насувається? «Я вас розумію»,— сказала вона. Що вона розуміє? Чи те слово було вимовлено просто так, аби щось сказати? Але ж хіба не її злив з ним спільний порив, спільний трепет, коли вони вдвох співали «Циганський шлях»? За це Грейм був певен. Тільки знов же, хіба він не бачив, як запалювала її гра Доналда Вера? Вмить у Греймові прокинулося вражене самолюбство, і він запевнив себе, що то зовсім інша річ. Та зразу й усміхнувся на ту думку сам до себе — і сам із себе.

— Чого ви смієтеся? — запитала Пола.— Звісно, який з мене архітектор... Але спробуйте-но самі розмістити сімох філософів і додержати всіх безглуздих Дікових умов!

Грейм вернувся до себе у вежу, сів і, не розгортавши принесених книжок, тяжко замислився. Ні, яка з неї жінка! Вона таки справдешня дитина. Чи, може...— він насилу зважився на ту думку,— може, вся її природність і невимушеність удавані? Може, вона справді все розуміє? Напевне так! Як же інакше! Вона жінка світська і знає життя. Вона дуже розумна. Кожен погляд її сірих очей полишає враження упевненості й сили. Авжеж, сили. Греймові пригадався той перший вечір, коли в ній хвилинами неначе блискала криця — тонка діамантова криця. Він тоді ще порівнював в уяві її силу з мамутовою кісткою, різьбленою блешнею-скойкою, плетеною з дівочих кіс волосінню...

І тепер він усвідомив: після тих коротких слів біля конов'язу, після вдвох проспіваного «Циганського шляху» щоразу, коли зустрічались їхні погляди, вони читали одне одному в очах те, невисловлене.

Марно гортав він сторінки, шукаючи потрібних йому відомостей. Потім кинув, спробував писати далі без них, але жодне слово не спливло з пера. Пекучий неспокій опосів Грейма. Він ухопив зі столу залізничний розклад, почав вибирати, яким поїздом можна від'їхати, тоді передумав і зателефонував до стаєнь, щоб осідлали Альтадену.

Стояв погожий ранок, які бувають на початку каліфорнійського літа. Ані подих вітерцю не хвилював дрімотних ланів, звідки долинали перепелині голоси та спів жайворонків. Запаморочливо пахтів розквітлий бузок. Їдучи між бузковими живоплотами, Грейм зачув здалеку густе іржання Горянина, а на відповідь — срібний дзвіночок Принцеси Фозрінгтонської.

Чому він тут, верхи на коні Діка Фореста? — питав себе Грейм. А коли вже так, то чому він бодай не прямує на станцію, до того найближчого поїзда, що його вибрав з розкладу? Така нерішучість, неспроможність зважитись була йому досі невідома, гірко відзначив він. Але ж — і та думка обпекла його вогнем,— у нього тільки одне життя, і в цілому світі для нього існує тільки ця одна жінка.

Він звернув з дороги, щоб пропустити череду ангорських кіз. Їх було кілька сот, біля кожної дріботіло маленьке козенятко, і тому пастухи-баски гнали їх нешвидко, часто спиняючи перепочити. Далі дорога вела повз обгороджений вигін, де паслося багато кобил з малими лошатками; тоді на нього ззаду гукнули, і він ледве встиг звернути вбік, давши промчати табунцеві з тридцятьох жеребчиків-стригунців, що їх, видно, кудись перегонили. Той жвавий табунець розтривожив цілу околицю: звідусюди залунало пронизливе гиготіння жеребців, тоненьке кобиляче іржання, а Горянин нетямився, бачивши та чувши стількох суперників, і гасав по загорожі, й раз у раз сурмив свій виклик і звістував ним, що такого дивовижного й могутнього, як він, споконвіку не було в усій кінській породі.

До Грейма під'їхав Дік верхи на Розбійниці, що все бокувала та зривалася дибки, і обличчя йому аж сяяло через ту бурю, що звялась у його живому царстві.

— Життя буяє! Кличе плодитись! — гукнув він замість привітання і спинив кобилу; однак золотаво-руда Розбійниця й на місці гарцювала, і злісно тяглася зубами то до його ноги, то до Греймової, і рила копитом дорогу, і в безсилій люті хвицала задньою ногою разів із десять підряд.

— Ух, як розгарячив молодняк Горянина! — засміявся Дік.— Чуєш, що він співає? «Слухайте мене! Я Ерос! Я ступаю по горах! Мною повні широкі долини. Кобили на мирних пасовиськах чують мій голос і здригаються, бо знають мене. Трава все густіша й густіша, і весь край налитий снагою, і сік буяє в деревах. Це весна. Вона моя. Я самовладець у своєму царстві весни. Кобили пам'ятають

мій голос. Вони знають мене, ще й не бачивши, бо мене звідали їхні матері. Слухайте ж! Я Ерос. Я ступаю по горах, і широкі долини звістують мене, відлунюючи мою ходу».

РОЗДІЛ XIX

Пола, як і нахвалялася, після від'їзду місіс Талі скликала повен дім гостей. Вона ніби позгадувала всіх, хто чекав на запрошення, і авто, яке посилали на станцію за вісім миль від маєтку, рідко коли від'їздило чи верталось порожнє. Наїхало знов чимало співаків, музик, художників, і цілі черідки дівчат із їхнім неодмінним почтом юнаків, а матусі, тітки, літні родички аж кишіли у Великому Будинку, і їх напихалось кілька повних автомобілів, коли виряджалися на пікнік.

Грейм не раз задумувався: чи не зумисне Пола так оточує себе людьми? Сам він зовсім закинув роботу над книжкою, до сніданку ходив купатися з найзавзятішими молодими плавцями, зранку їздив у товаристві верхи по маєтку і взагалі не минав жодних розваг чи то у Великому Будинку, чи то надворі.

Вставали рано, лягали пізно. А одного вечора Дік, що держався своїх правил і ніколи не виходив до гостей раніш як опівдні, зібрав у більярдній компанію картярів, і вони грали в покера до ранку. Грейм теж брав участь у грі й був щедро винагороджений за безсонну ніч, коли на світанку до них завітала Пола — теж після «білої ночі», як вона сказала, одначе свіжісінька на виду, як завжди. Греймові коштувало чималих зусиль не поглядати на неї занадто часто, коли вона колотила іскристі шипучки, щоб покріпити втомлених, аж очі їм позападали, гравців. Потім вона примусила їх заграти останній кін і бігти скупатись у холодній воді перед сніданком — збадьоритися для денної праці чи розваг.

Пола тепер ніколи не лишалась сама, і Грейм міг тільки приставати до товариства, що її оточувало. Хоча жвава молодь майже не припиняла фокстротів і танго, Пола танцювала рідко, та й то завжди з юнаками. Один тільки раз Грейм сподобився її запрошення на старосвітський вальс.

— Подивіться, як танцювали ваші предки до всесвітнього потопу,— жартома оголосила вона молоді, виходячи

насеред зали, бо вони з Греймом мали танцювати лиш двоє.

З першого ж туру вони знайшли повну злагоду рухів. Пола з тою вже знайомою Греймові чуйністю, що робила її такою чудовою акомпаніаторкою й вершницею, скорялася владній кавалеровій манері вести танець, і обоє були немов частинами досконалої живої машини. За кілька хвилин, коли злагода в їхніх рухах стала зовсім автоматична і Дік відчув, що Пола цілковито віддається танцеві, вони почали виконувати складніші фігури. Хоч ноги їхні не відривались від підлоги, та в усіх глядачів було враження, яке висловив Дік, гукнувши:

— Дивіться! Пливуть! Летять!

«Вальс Саломеї», що грали їм, поволі завмирав, і вони теж кружляли повільніше й повільніше, аж урешті застигли на місці.

Всякі слова були зайві. Мовчки, навіть не глянувши одне на одного, Грейм і Пола вернулись до гурту, де Дік уже розводився:

— От бачте, молоді та зелені, як нас, старих, колись учено танцювати! Я проти ваших новітніх танців нічого не кажу, завважте. Гарні, хвацькі, любо глянути. А все ж не зашкодило б вам і вальса як слід навчитись. Бо так вальсувати, як ви ото часом,— це ж чиста сміхота. Ми, старі, теж дещо доброго вміємо.

— Наприклад? — спитала одна з дівчат.

— Можу сказати. Мені дарма, що від вас, молодого покоління, тхне бензином...

Обурені вигуки на хвильку заглушили його.

— Я знаю, що й сам тхну ним,— провадив Дік.— Але ви всі забули навчитися добрих давніх способів пересування. Адже серед вас, дівчата, нема жодної, що може ходити пішки, як Пола. А з вас, хлопці, кожен зостався б без ніг, якби спробував позмагатися в хідні зі мною чи Греймом. Я знаю, що ви всі мастаки ганяти машину, крутити кермо. Але ніхто з вас не вміє як слід їздити верхи — не кататись, а їздити по-справжньому, на справжньому коні. А щоб доброю парою в запрягу правити — де там! А чи багато вас, здоровилів, що гасаєте по бухті на своїх скутерах, уміє взяти в руки штурвал шлюпа чи шхуни і сам, без чужої помочі, допливти куди треба?

— Але ж ми якось туди попадаємо! — знов озвалась та сама дівчина.

— Не заперечую,— відповів Дік.— Тільки не завжди це у вас виходить хороше. Кого з вас можна побачити в такому вигляді, як Полу, коли вона, з віжками в руках і ногою на гальмі, мчить баскою четвернею по гірській дорозі? Ото краса!

Одного теплого ранку Грейм сидів і читав у холодку в галереї великого подвір'я. Коло нього зібралось кілька душ, поміж них і Пола. Погомонівши трохи, він знов устромив очі в журнал і так зачитався, що забув про всіх, аж поки не відчув, що довкола вже тиша. Він звів очі й побачив, що біля нього сама Пола. Решта відійшли, і їхній сміх долітав аж з другого кінця подвір'я. Але Пола... Пола стояла і дивилась на нього. Її погляд, вираз обличчя спантеличили Грейма. Задума, сумнів, трохи не страх були в очах у неї; і водночас то був погляд глибокий, допитливий, немов — так ураз підказала Греймові його бистра уява — погляд людини, що дивиться в щойно розгорнену перед нею Книгу долі. Потім вона збентежено спустила очі й виразно зашарілась. Двічі губи її ворухнулись, але, заскочена так видимо, вона не могла здобутися на якесь спокійне слово. Грейм розвіяв ніяковість, мовивши невимушено:

— Ви знаєте, я оце читав Де Фрісові * дифірамби творчості Лютера Бербанка, і мені здається, Дік робить у царстві свійських тварин те саме, що Бербанк у царстві культурних рослин. Ви тут творите життя — ліпите з живого матеріалу нові корисні й прекрасні форми.

Пола, що вже встигла спам'ятатися, зустріла того комплімента задоволеним сміхом.

— Боюся,— провадив Грейм досить поважно,— що я досі марнував своє життя, як порівняти його з вашими досягненнями. Чом я не знайшов собі такого діла, не створив нічого? Я страшенно заздрю вам обом.

— Так, ми розплодили велику силу живих істот,— погодилась вона.— Аж дух захоплює, коли подумаєш, яку силу.

— Авжеж, ваш маєток — справжнє царство плодючості,— усміхнувся Грейм.— Мене ще ніколи так не вражало цвітіння й урожайність життя. Все тут буяє і множиться.

— Ой! — вигукнула Пола, мов раптом щось згадавши.— Я вам колись покажу своїх золотих рибок. Я ж їх розво-

джу — і на продаж, між іншим. Я постачаю сан-франціським торгівцям найрідкісніші породи й відсилаю рибок навіть до Нью-Йорка. А головне — заробляю на цьому гроші, маю зиск. Так показують Дікові книги, а він вельми пильний рахівник. У нас у маєтку немає жодного не заінвентаризованого молотка, жодного не обліченого вухналя. Недарма ж він тримає цілий полк бухгалтерів. Ви знаєте, він урахував усі видатки на робочих коней, навіть найдрібніші, і всі втрати через хвороби й таке інше і з довжелезних стовпців цифр обчислив вартість однієї робочої години тяглового коня точно до тисячної частки цента.

— Ну, а ваші золоті рибки? — нагадав Грейм: йому прикро було, що вона раз у раз згадує про чоловіка.

— І рибок він доручає облічувати своїм бухгалтерам так само, як і все. Мені записують на рахунок кожну годину праці наших робітників чи обслуги, витрачену на них, і всі канцелярські та поштові витрати. Я повинна платити й за оренду приміщення та устаткування. Дік навіть стягує з мене гроші за воду, ніби він міське водогінне товариство, а я домовласниця. І все ж мені лишається десять відсотків чистого зиску, а бувало, що й до тридцяти. Правда, Дік сміється й каже, що як відрахувати управительську платню — цебто мою,— то вийде, що заробітки мої нужденні або й узагалі це діло збиткове, бо за весь прибуток від рибок я б не змогла найняти такого доброго управителя.

Того ж то Дік і досягає такого успіху в усьому, за що береться. Якщо не рахувати спроб, він ніколи не починає нічого, не знаючи точно, до останньої мікроскопічної деталі, що саме він робить.

— Він дуже впевнений,— зауважив Грейм.

— Я не бачила другої людини, так упевненої в собі,— палко підтвердила Пола.— І не бачила такої людини, щоб мала на це стільки права, як він. Я ж його знаю. Він геній — тільки в зовсім незвичайному розумінні. Він геній, бо такий гармонійний і кругом нормальний, що в ньому не може бути ні крихти геніальності. Такі люди трапляються рідше й стоять вище за геніїв. Мені уявляється, що до цього типу належав Авраам Лінкольн *.

— Мушу признатися, що не зовсім розумію вас,— сказав Грейм.

— Ну, звісно, я не зважуся сказати, що він рівний Лінкольнові величчю,— відразу поправилась вона.— Дік теж по-своєму великий, але річ не в тому. Вони подібні своєю

цілковитою гармонійпістю й нормальністю, браком особливого блиску в чомусь зокрема. Ось у мені є щось від генія. Бо я, бачте, багато дечого роблю, сама не знаючи як. Роблю — і квит. Отакі й мої успіхи в музиці. Або стрибки у воду. Хоч ви мене вбийте, я б не зуміла пояснити вам, як я виконую стрибок «ластівкою» чи сальто на півтора оберти.

А Дік навпаки — не може нічого зробити, поки не з'ясує виразно, *як* він його робитиме. Він усе робить зваживши й спланувавши. Він диво взагалі, диво з усіх боків — саме тим, що не може здивувати нічим зокрема. О, я його знаю. Він ніколи не бував чемпіоном, не ставив рекордів ні в якому виді спорту; але й посередністю не був у жодному. І так само в розумовому житті. Він — немов рівно скований ланцюг. У ньому нема ні міцніших ланок, ні слабкіших.

— А я, боюся, дужче схожий на вас,— сказав Грейм,— на оту звичайнішу, нижчу істоту — генія. Бо я часом також можу блиснути, зробити щось зовсім несвідомо. І ладен часом упасти на коліна перед таємницею.

— А Дік ненавидить таємниці — чи принаймні так здається. Йому мало знати, *як* — він ще вічно докопується, *чому саме*. Таємниця для нього —завжди виклик. Вона його дратує, як червона хустка бугая. Йому хочеться відразу здерти з неї всі покриви, проникнути до її серцевини, щоб знати, *як* і *чому* — а тоді це буде вже не таємниця, а узагальнення, науково витлумачений факт.

Багато що з тієї драми, яка наростала у Великому Будинку, лишалося приховане від кожного з трьох її учасників. Грейм не знав, як відчайдушно Пола чіпляється серцем за чоловіка, а той, страшенно заклопотаний безліччю своїх планів та проектів, чимдалі рідше показувався серед гостей. До обіду він з'являвся щодня, але рідко коли виїздив з ними вдень на прогулянки. З того, скільки довгих шифрованих телеграм надходить із Мексіки, Пола здогадувалася, що на Врожайному нові труднощі. Раз у раз до Великого Будинку в поспіху, іноді в найнесподіваніший час приїздили порадитися з Діком агенти та посланці чужоземних підприємців у Мексіці. Дік скаржився Полі, що вони не дають йому вгору глянути, але ні разу й не натякнув, про що йдеться.

— Коли вже в тебе буде вільна хвилька! — зітхнула вона, горнучись до нього одного ранку, коли їй пощастило об одинадцятій годині застати його на самоті. Щоправда, Дік саме диктував на фонограф якогось листа, і вона йому перебила; а зітхнула вона, почувши, як остережливо кахикнув Бонбрайт, що зайшов до кабінету зі жмутом нових телеграм у руці.— Давай я тебе сьогодні покатаю в колясці Дженджиком і Чепчиком, тільки щоб ми вдвох і більш нікого,— попросила вона.

Дік похитав головою й усміхнувся.

— Сьогодні ти застанеш у їдальні химерну компанію,— пояснив він.— Цього більше нікому не треба знати, але тобі я скажу.

Бонбрайт скромно відвернувся до картотек, ніби щось там шукаючи, а Дік провадив стишеним голосом:

— Нафтовики з Тампіко *. Сам президент товариства «Насіско» Семюелс і Вайсгаар, один з таємних верховодів компанії Пірсона-Брукса, той самий, що облагодив купівлю Східно-Узбережної та Тіуансько-Центральної залізниць, коли вони хотіли зіпхати «Насіско» з дороги; далі Метюсон, генеральний американський представник Пальмерстонів — пам'ятаєш, тієї англійської фірми, що так дуже була підкопувалась під «Насіско» й Пірсона-Брукса; ну, і ще дехто. З цього можна збагнути, щó там, у Мексіці, заварюється, коли вже така зграя покинула гризтись і збивається в гурт.

Розумієш, їхнє діло нафта, а моє — золоті копальні, але я теж маю там якусь силу, то вони й хочуть, щоб я пристав до спілки. Там справді наспівають серйозні події, і нам доведеться держатись купи й щось робити — або ж вилетіти з Мексіки. По правді признатись, три роки тому, як почалась там колотнеча, я перший до них із цим набивався, але вони мене відштовхнули, то я заривсь у свою нору та й діждався, що самі прибігли.

Хоч Дік приголубив її, назвав своєю любою крихіткою, однак вона помітила нетерплячий погляд, кинутий скоса на фонограф із недописаним листом.

— Отже, сьогоднішній день я мушу віддати їм,— докінчив він і пригорнув Полу міцніше, ніби даючи тим узнаки, що вже час їй іти.— Вони не можуть чекати. І обідати ніхто з них не зостанеться.

Пола схопилася з його колін і випручалася з обіймів якось незвичайно рвучко і стала перед ним, випростана;

очі їй блищали, щоки поблідли, обличчя світилось рішучістю, немов вона збиралася сказати йому щось безмірно важливе. Та враз тихо дзеленькнув телефон на столі, і Дік простяг руку до нього.

Пола понурила голову, нечутно зітхнула і рушила до дверей; Бонбрайт відразу підступив до столу з телеграмами, а Дік уже говорив у трубку:

— Ні. Ні в якому разі. Він мусить викрутитись, а то я з нього випущу дух. Обіцянки — то, звісно, тринди-ринди. Якби тільки в них річ, то що б ми могли вдіяти? Але в мене є ще кілька вельми цікавих листів, про них він забув... Так, так, вистачить для будь-якого суду. Я вам сьогодні о п'ятій усю теку пришлю до контори. І перекажіть йому від мене, що як він знов спробує свої фиглі, я його вщень зруйную. Сам відкрию пароплавство, буду конкурувати, і за рік усі його судна з молотка підуть... Так... Алло! Ви ще слухаєте?.. І поцікавтеся тим ділом, що я казав. Я майже певен, що в Межиштатній комерційній палаті на нього є вже дві справи...

Ані Грейм, ані навіть Пола й гадки не мали, що Дік — спостережливий, розумний Дік, який умів передбачати й передчувати, з майже невловних проблисків та відтінків виводити проникливі висновки й здогади, дуже часто підтверджувані дальшими подіями,— уже відчував те, що не сталося ще, але могло статися. Він не чув коротких і значущих Полиних слів біля конов'язу, і не бачив, як Грейм у галереї, підвівши раптом голову, зустрів її допитливий погляд. Він не чув нічого, бачив дуже мало, але відчував багато; і навіть раніше за Полу він невиразно зрозумів те, що сама вона зрозуміла щойно згодом.

Найбільшу поживу для здогадів дав йому той вечір, коли Грейм із Полою співали «Циганський шлях». Хоч Дік був тоді захоплений бриджем, його уваги не уникло те, як поквапно встала вона з-за фортеп'яно; і коли вони підійшли до столу подражнити його програшами, він, зустрівши їх безтурботною усмішкою, все ж таки завважив тінь чогось незвичайного в Полиному обличчі під веселою міною пустунки. Сміючись і віджартовуючись, він ковзнув веселими очима і по Греймові, що стояв поруч неї, і помітив і в ньому щось незвичайне. Івен якийсь знервований, подумав Дік ту мить. Але що могло його знервувати? І чи є

який зв'язок між його знервованістю й тим, що Пола так раптово встала з-за фортеп'яно? Він сміявся у відповідь на їхні кпини, здавав карти, розібрав свої й виграв кін без жодного козиря, а в голові йому все крутились ті запитання.

Але щоб його невиразне передчуття могло коли справдитись — таку можливість Дік відкидав як безглузду і неймовірну. Це випадкове враження, дурне припущення, навіяне дрібницею, доводив він собі. Просто його дружина і приятель — обоє привабливі люди. І все ж часом та думка мимохіть зринала йому в голові: чому вони так раптово покинули співати? І чому в нього виникло почуття, ніби тут було щось незвичайне? Чому Грейм був такий знервований?

Не здогадувався і Бонбрайт, коли якось уранці, перед дванадцятою, записував текст телеграми, чому його хазяїн, не кидаючи диктувати, ніби знічев'я відійшов до вікна. Останніми ранками Дік часто так робив, зачувши далекий цокіт підків на доріжці, що вела до конов'язу, і нібито байдужим поглядом зустрічав веселу компанію гостей, що вертала з уранішньої прогулянки. Але цього ранку, ще нікого не побачивши, він уже знав, хто їхатиме попереду.

— «Брекстон у безпеці,— диктував він далі рівним, як і перше, тоном, а сам дивився на алею, де ось-ось мала показатись кавалькада.— Коли щось вибухне, він зможе втекти через гори до Арізони. Негайно побачте Конорса. Брекстон лишив йому всі вказівки. Конорс завтра буде у Вашінгтоні. Про всі події докладно сповіщайте мене. Підпис».

На доріжці показались поряд Лань і Альтадена. Дік таки вгадав: він побачив те, що й сподівався. З-позад них долітали вигуки, сміх, цокіт багатьох підків — зразу за ними їхала вся компанія.

— А цю, містере Бонбрайте, зашифруйте кодом для Врожайного,— рівним голосом провадив Дік, відзначаючи собі, що з Грейма їздець непоганий, однак не блискучий і що треба буде дібрати для нього більшого коня.— Це Брекстонові. Відішліть обома каналами. Може, хоч одним дійде...

РОЗДІЛ XX

Знову повінь гостей відлинула з Великого Будинку, і не раз за стіл у їдальні сідали тільки Дік із Греймом та Пола. Такими вечорами, коли Грейм і Дік часину розмовляли перед сном, Пола вже не грала собі на фортеп'яно тихих лагідних п'єс, а сиділа біля чоловіків з гаптуванням у руках і дослухалась до їхньої розмови.

У обох приятелів було багато спільного: і молоді літа вони прожили вельми схоже, і погляди на життя мали більш-менш однакові. Їхній світогляд був скорше суворий, ніж сентиментальний, і обидва вони були реалісти. Пола вигадала їм прізвисько — «Кремінці».

— О, я добре розумію вашу позицію,— сміялась вона.— Ви обидва вдалися — цебто фізично вдалися. Ви здорові. Міцні. Витривалі. Ви змогли вижити там, де люди не такі витривалі гинули. Вас не взяла навіть африканська пропасниця, а інших ви поховали. А отой сердега на Кріпл-Кріку, що підчепив запалення легенів і вмер, поки ви встигли спустити його в долину! Чого ж ви тоді не дістали запалення легенів? Якими такими заслугами? Може, ви жили поміркованіш? Менше ризикували, дужче оберігались?

Вона похитала головою.

— Ні. Просто ви щасливіші — тим, що від природи життєздатніші, міцніші. Он Дік поховав у Гваякілі трьох штурманів і двох механіків — від жовтої пропасниці померли. Чому ж той мікроб жовтої пропасниці, чи що там її викликає, не вбив Діка? Отак самісінько й з вами, широкоплечий і високогрудий містере Грейме. Чому під час вашої останньої подорожі в болотах умерли не ви, а той ваш фотограф? Ну-бо, признавайтеся. Скільки він важив? Які завширшки мав плечі? Чи добрі легені? Чи широкі ніздрі? Чи витривалий був?

— Важив він усього сто тридцять п'ять фунтів,— скрушно визнав Грейм.— Але на початку видавався цілком здоровий. Мабуть, я дужче за нього здивувався, коли він урізав дуба.— Грейм похитав головою.— Це не тому, що він був маленький і легенький. Такі люди за рівних інших умов звичайно найтривкіші. Та однаково ви вцілили просто в око: йому забракло життєвої снаги, витривалості. Ти мене розумієш, Діку?

— Ну, це ніби та вища якість м'язів і серця, що дозво-

ляє деяким боксерам вистоювати двадцять, тридцять, сорок раундів уряд,— підтвердив Дік.— От, скажімо, сьогодні в Сан-Франціско знайдеться кількасот юнаків, що мріють про тріумфи на рингу. Я спостерігав, як вони пробують силу. На вигляд усі красені, чудово збудовані, молоді, здорові, як линки... І завзяття не бракує. Але навряд чи хоч один з десятка витримає десять раундів. Не тому, що їх нокаутують. Просто снаги не стає. Їхні м'язи й серця зроблено не з першорядного матеріалу. Вони нездатні рухатися в такому темпі й з такою напругою цілих десять раундів. Декотрі скисають після чотирьох чи п'яти. І хіба один із сорока може витривати двадцятираундовий матч — нападати й боронитися, завдавати й діставати удари цілу годину, маючи одну хвилину перепочинку після кожних трьох хвилин бою. А таких, хто може вистояти цілих сорок раундів — як Нельсон, Ганс чи Вольгаст,— є один на десять тисяч.

— Отже, ви розумієте, до чого я веду,— підхопила Пола.— Ось вас двоє переді мною. Обом уже за сорок. Ви двоє запеклих грішників. Ви пройшли крізь такі труднощі й небезпеки, де інші падали й не вставали. Ви тішилися життям досхочу. Ви колобродили по всьому світі...

— І дуріли, і казилися,— засміявся Грейм.

— І пиячили,— додала Пола.— Але вас і алкоголь не спалив. Занадто ви тривкі. Ви зоставляли інших під столом, або в шпиталі, або в домовині, а самі йшли своїм славним шляхом, з піснею на устах, здоровісінькі, й навіть голови вам не боліли з похмілля. А вся річ у тому, що ви такі вдалися. Ваші м'язи — це м'язи «білявих бестій», і серця, легені, шлунки — теж такі, як мають бути у «білявих бестій». Звідси й ваша філософія «білявих бестій». Ось чому ви Кремінці, ось чому ви проповідуєте реалізм і держитесь реалізму в житті — розпихаєте, штурляєте слабкіших та нещасливіших, ступаєте по тих, хто не насміє дати вам відкоча, хто, як оті Дікові боксери, скис би на першому раунді, якби надумав добиватися справедливості силою.

Дік протягло, нібито вражено свиснув.

— Ось чому ви проповідуєте євангеліє сильних,— провадила Пола.— Якби ви були хирляки, то проповідували б євангеліє кволих і підставляли б другу щоку. Але ви обидва — м'язисті силачі, і коли хто вас ударить у щоку, ви другої не підставите...

— Авжеж ні,— перебив спокійно Дік.— Ми зразу загорлаємо: «Голову йому з пліч!» — та й зробимо так. Розкусила вона нас, Івене. Світогляд, як і релігія,— це сама людина, і ми творимо його за своїм образом і подобою.

Розмова точилась далі, а Пола знов схилялася над своїм гаптуванням, і перед очима їй усе стояли ці двоє рославих, сильних чоловіків; захват, подив, роздуми підривали звичайну її впевненість у собі, і вона відчувала, як хитаються, тануть переконання, засвоєні так давно, що вже начебто стали частиною її єства.

Вже збираючись іти спати, вона висловила свої сумніви.

— Найчудніше з усього те,— озвалась вона на одне Дікове твердження,— що всі наші розважання про життя нікуди не ведуть. Надмір філософії тільки заплутує — принаймні жінку. Бо чуєш стільки доказів за все і проти всього, що не лишається нічого певного. Ось, скажімо, Менденголова дружина лютеранка, і їй невідомі ніякі сумніви. Усе в світі тверде, визначене, непорушне. Вона нічого не знає ні про рух зірок, ні про льодовикові періоди, а якби й знала, це б ні на крихту не змінило тих правил поведінки, що їх вона визнає для чоловіків і жінок на цьому світі й перед лицем Вічності.

А ось тут у нас — ви, Кремінці, викрешуєте свій реалізм, Теренс викаблучує анархо-епікурейський танець в античному стилі, Генкок розмахує блискотливим серпанком Бергсонової метафізики, Лео служить урочисті відправи перед вівтарем Краси, а Дар Гаяль жонглює софізмами своєї вибухової теорії, теж нічого не досягаючи — крім хіба ваших оплесків за красномовність. Розумієте? Виходить, що в жодне людське судження не можна вірити. Нема нічого правильного. І хибного теж нема нічого. Плаваєш у морі ідей без компаса, без кормила й без карти. Чи зробити оце? Чи утриматись від отого? Чи так буде добре? Чи зле? У місіс Менденгол є готова відповідь на кожне таке запитання. А у філософів? — Пола похитала головою.— Нема. У них є самі тільки ідеї. Вони зразу починають сперечатись і говорять, говорять, говорять, і попри всю свою ерудицію не можуть дійти ніякого висновку. І я така сама. Я слухаю, слухаю, слухаю й говорю, говорю, як оце тепер, а переконатись ні в чому не можу. Не існує критерію...

— Як не існує! — перебив Дік.— Є давній, одвічний критерій істинності: «Чи буде з цього діло?»

— О, знов закресали кремінці! — усміхнулась Пола.— А Дар Гаяль кількома помахами руки та словесними викрутами доведе, що всі кремінці — то ілюзії; а Теренс — що це в кращому разі речі нікчемні, марні, непотрібні; а Генкок — що всі Бергсонові небеса вимощені кремінцями, тільки незрівнянно кращими; а Лео — що у світі є тільки один кремінець, Краса, та й той не крем'яний, а золотий.

— Проїдьмося по обіді верхи, Червона Хмаро,— попросила чоловіка Пола.— Розвійся трохи, викинь з голови юристів, копальні й худобу.

— Я б радий, Пол,— відповів Дік.— Та не можу. Треба поспішати на Оленяче Око, машиною. Оце опівдні сповістили, що там якась морока з водоймищем. Видно, десь у грунті слабина була, і від динамітних вибухів порозходилися розколини. А що з того, що гребля добра, коли дно води не держить?

За три години, вертаючись з Оленячого Ока, Дік відзначив собі, що Пола з Греймом уперше поїхали на прогулянку тільки вдвох.

Вейнрайти й Коглани, що вирядились двома машинами на тиждень до річки Раши, заїхали на день до Великого Будинку, і Пола надумала повезти їх у кареті четвернею в гори Лос-Банос. Вирушали вони вранці, і Дік ніяк не міг поїхати з ними, хоча й покинув на хвилинку Блейка, якому саме диктував листи, і вийшов провести їх. Він сам перевірив усю збрую, всадовив гостей у карету й наполіг, щоб Грейм сів на передку біля Поли.

— Хай буде про всяк випадок чоловіча сила в запасі,— пояснив він.— Мені траплялось бачити, як ламалося гальмо на крутому узвозі, і з цього виходили деякі прикрощі пасажирам. Бувало, що і в'язи їм скручувало. А тепер, щоб ви не боялися, коли віжки в Полиних руках, я вам заспіваю пісеньку:

Наша Пола люба й мила,
Парою правує вміло,
Та незгірше й четвернею —
Отже, сміло їдьте з нею.

Усі зареготали, і Пола кивнула головою конюхам відпустити коней, а тоді підрівняла в руках віжки, вибравши

або попустивши їх, щоб усі четверо коней відчували однаковий натяг.

Гості сміялись і кепкували з Діка, що він мусить залишатися вдома, і ніхто з них не помічав нічого, крім погожого ранку, що звістував чудовий день, та щирого господаря, який зичив їм веселої прогулянки. Тільки Пола крізь радісне збудження — ще б пак, правити такою четвернею! — відчувала невиразний смуток, певне, від того, що Дік зостався ззаду. І Грейма вигляд веселого Дікового обличчя шпигнув у серце докором сумління: чом він сидить тут, поряд цієї жінки, а не мчить поїздом чи пароплавом кудись на край світу?

Однак веселість на Діковому обличчі згасла ту ж мить, як він повернувся й рушив до будинку.

Було вже кілька хвилин на одинадцяту, коли він скінчив диктувати. Блейк підвівся йти, але, повагавшись якусь мить, ще сказав несміливо:

— Містере Форесте, ви просили нагадати вам за коректуру вашої книжки про шортгорнів. Сьогодні вже друга телеграма надійшла: кваплять.

— Я сам уже не встигну,— відповів Дік.— Будь ласка, повиправляйте друкарські помилки, дайте Менсонові, хай перевірить фактичні дані — особливо родовід Короля Девону,— та й відсилайте.

До одинадцятої Дік приймав помічників та завідувачів служб. Аж о чверть на дванадцяту він спекався містера Пітса, організатора виставок, що приніс показати спробний зразок каталога першої з майбутніх щорічних виставок-розпродажів.

Зоставшися вперше на самоті, відколи поїхала карета, Дік зайшов до своєї веранди-спальні й спинився перед рядком барометрів та термометрів на стіні. Але дивився він не на них, а на жіноче обличчя, що сміялося з круглої дерев'яної рамки під ними.

— Поло, Поло,— промовив він уголос.— Невже після стількох років шлюбу ти хочеш здивувати себе й мене? Невже ти в таких дійшлих літах забудеш за розум?

Він падягнув краги і прищібнув остроги, щоб проїхатись верхи зразу після обіду; а випроставшися, ще раз звернувся до обличчя в рамці й підсумував свої думки:

— Ну що ж, заграймо ще в цю гру,— а вже повернувшись іти, додав:— На рівних умовах, без ніяких пільг... без ніяких пільг.

— Далебі, якщо я у найближчі дні не від'їду, то доведеться мені зробитися твоїм нахлібником і пристати до «мудреців з мадронового гаю»,— сказав Дікові Грейм.

Товариство вже вернулося з прогулянки й мало зійтися в їдальню на коктейлі, але поки що там сиділи тільки вони двоє та Пола.

— Якби ж то філософи всі гуртом написали хоч одну книжку,— зітхнув Дік.— Ні, Івене, ти повинен докінчити свою працю тут. Я тебе примусив її почати, то мушу діждатися її кінця.

Пола теж припрохувала Грейма гостювати довше, і її шаблоново-чемні, байдужі слова здалися Дікові справжньою музикою. У нього аж серце тьохкало. Кінець кінцем хіба не міг він помилитись? Адже годі повірити, щоб двоє таких розумних, дозрілих, уже не юних людей, як Грейм і Пола, могли отак безглуздо захопитися? Це ж не зелені молодятка з серцями врозхрист!

— За твою книжку! — підніс він келиха. А випивши, обернувся до Поли: — Ох і коктейль! Ти сама себе перевершуєш, Пол, а от А-Гея ніяк не можеш навчити. У нього ніколи такі не виходять. Апу, ще один.

РОЗДІЛ XXI

Грейм, ідучи сам зарослими секвойним лісом яругами в пагорбах неподалік Великого Будинку, обзнайомлювався з Селімом—рославим, на тисячу сто фунтів, вороним як галка мерином, що дібрав йому Дік замість надто легкої Альтадени. Кінь був слухняний, сумирний, хоча й жирував іноді; Грейм їхав неквапом, мугикаючи «Циганський шлях», і слова пісні будили в ньому спогади. Надумавшись про буколічних коханців, що вирізьблюють свої імення на корі лісових дерев, він знічев'я, вжарт уломив по гілочці лавра й секвойї, тоді звівся в стременах, дістав довгу стеблину папороті з п'ятипалим листком і зв'язав галузки навхрест. Готового патерана він кинув перед себе на стежку і помітив, що кінь не наступив на нього. Грейм озирнувся й не спускав патерана з очей, поки стежка звернула вбік. Добрий знак, подумав він, що кінь не стоптав його.

І знов його черкали по обличчю гілки лаврів та секвой, і виднілі п'ятипалі папороті, мов надили робити ще

патерани. Грейм в'язав їх одного за одним і кидав. За годину він доїхав до вершини яру. Стежка через перевал, як він знав, була крута і важка, отож він, подумавши трохи, завернув назад.

Селім раптом загиготів, і звідкись зовсім зблизька озвалося знайоме іржання. Стежка була широка й рівна, і Грейм пустив коня дрібною ристю; минувши довгий заворот, він угледів Полу верхи на Лані.

— Агов! — гукнув він.— Агов! Агов!

Пола притримала кобилу, і він порівнявся з нею.

— Я щойно завернула назад,— сказала вона.— А чому ви вертаєтесь? Я думала, ви поїдете через перевал на Малий Грізлі.

— Ви знали, що я їду поперед вас?— спитав Грейм, замилуваний Полиним по-хлоп'яцькому відвертим поглядом: вона дивилась йому просто в очі.

— Ну аякже! Після другого патерана я була певна.

— А я й забув про них,— винувато засміявся він.— А чого *ви* вертаєтесь?

Пола заждала, поки Лань і Селім переступлять повалену через стежку вільху, тоді відповіла, знову дивлячись йому просто в очі:

— Бо я не хотіла їхати вашим слідом. І нічиїм слідом,— хутко поправилась вона.— Тільки вгледіла другий патеран, так і завернула.

Грейм зразу не здобувся на відповідь, і запала ніякова мовчанка. Обоє відчували ту ніяковість і знали, що вона постала з невисловленого, але відомого їм обом.

— Ви завжди зоставляєте за собою патерани? — спитала Пола.

— Оце вперше зроду,— похитав головою Грейм.— Стільки кругом підхожих галузок, аж надило, та й пісня вчепилась голови.

— Мені теж — із самого ранку, тільки-но прокинулась,— призналася Пола, цього разу дивлячись просто вперед, бо мусила ухилитись від пагона дикого винограду, що звисав над стежкою.

Грейм бачив її профіль, корону золотаво-каштанового волосся, округлу шию співачки, і йому знов тиснули серце давній біль, жадання й туга. Полина близькість збурила йому душу. Він бачив її постать у ясно-рудому вельветі, а в уяві його тіснились пекучі видива: Пола в басейні верхи на Горянині, Пола стрибає «ластівкою» з сорокафутової

вежі, Пола йде через залу в сіро-блакитній сукні старовинного, середньовічного крою, і круглі її коліна неповторно зграбним рухом підносять важку тканину.

— Про що це ви замріялися? — спитала вона й розігнала ті видива.

Цей раз Грейм не забарився з відповіддю:

— Хвалю бога, що ви сьогодні ще ні словом не згадали про Діка.

— Ви так його не любите?

— Будьмо щирі,— сказав він майже суворо.— Вся річ якраз у тім, що я люблю його. А то б...

— А то б що? — перепитала вона рішучим голосом, однак дивлячись не на нього, а перед себе, на наторошені вуха Лані.

— Я сам не розумію, чого сиджу тут. Мені слід би давно від'їхати.

— Чому це? — знов спитала вона, не відводячи погляду від кобилиних вух.

— Будьмо щирі,— нагадав він ще раз.— Ми ж розуміємо одне одного без слів.

Полині щоки залилися краскою; вона обернулась до Грейма і мовчки глянула на нього. Її рука з батіжком шарпнулась угору, до грудей, тоді нерішуче застигла й знов опала. Та очі Полині сяйнули радісно і злякано. Так, Грейм не помилився: у них світився ляк, але й радість. Те особливе чуття, яким наділений дехто з чоловіків, підказало йому, що мить саме слушна, і він переклав повіддя в другу руку, під'їхав упритул до Поли, обняв її за стан, притяг до себе, коліном до коліна, так міцно, що аж коні схитнулись, і жагуче поцілував. Він не помилився: її уста відповіли жагою на жагу, трепетом на його невимовний трепет.

Та за мить вона випручалась і відштовхнула його. Лице її сполотніло, очі палали вогнем. Вона піднесла батіжка, мовби хотіла вдарити Грейма, та натомість цьвохнула ним Лань і водночас всадила їй остроги в боки так несподівано й сильно, аж кобилиця болісно заіржала і рвонулася вперед.

Грейм вслухався в далекий стук підків по лісовій стежці, що завмирав, даленіючи, а кров бухала йому в скроні, і в голові паморочилось. Коли тупіт затих зовсім, він чи зсунувся, чи звалився з сідла додолу і сів на заімшілий камінь. Струс був тяжкий — тяжчий, ніж він годен був

повірити до тої великої миті, коли стис її в обіймах. Ну що ж — жереб кинуто!

Грейм випростався так рвучко, що наполоханий Селім аж захріп і відскочив, натягши повід.

Те, що сталося тільки-но, вийшло зовсім не зумисне. Воно було просто неминуче. Воно мусило статися. Він не мав такого наміру, хоча й розумів тепер, що міг би все передбачити, якби не плив за течією, не зволікав день у день з від'їздом. А тепер від'їзд уже нічого не направить. І мука, і щастя, й безум були в тому, що вже не лишалось ніякого сумніву. Вона все сказала йому без слів — адже губи його ще горіли від дотику її уст. Він знов і знов згадував їхній поцілунок і тонув очманіло в тому спогаді, як у морі.

Він ласкаво погладив своє коліно, що доторкнулось було до її коліна. Серце його сповнилося смиренної вдячності, знайомої лиш тим, хто щиро любить. Яке це чудо, що така чудовна жінка покохала його! Це ж не дівчисько. Це доросла, досвідчена жінка, яка знає, чого хоче. І це вона була в його обіймах, і дихала гарячково, а уста її тремтіли під його устами. Вона вернула йому те, що він дав їй,— а йому й уві сні не снилося, що в таких літах він ще спроможен дати так багато.

Грейм підвівся, хотів був сісти на коня, що тикався мордою йому в плече, тоді спинивсь і замислився.

Тепер уже про від'їзд нема мови. Про це нічого й думати. Звісно, у Діка є свої права. Але ж і в Поли є свої. А він, Грейм, після того, що сталось, хіба має право від'їхати? Якщо тільки... Якщо тільки не разом з нею. Адже поїхати тепер — це б означало вкрасти поцілунок і втекти. Коли вже так створено людей, що двоє чоловіків можуть покохати ту саму жінку, а в такий «трикутник» неминуче проникає зрада, то, певне ж, не так ганебно бути зрадливому супроти чоловіка, як супроти жінки.

«Ми живемо в реальному світі, а не в ідеальному,— міркував він, помаленьку їдучи стежкою.— І Пола, й Дік, і я — ми всі живі люди, а до того ж і реалісти: дивимось життєвим фактам просто в обличчя. Церква, закон, звичай, моральність тут не зарадять. Цей вузол ми повинні розв'язати самі. Звичайно, комусь доведеться страждати. Але ж усе життя — це страждання. Уміння жити в тому й полягає, щоб по змозі уникати мук. На щастя, і сам Дік так гадає. Ми всі троє гадаємо так. І нічого нового тут

нема. Без ліку таких «трикутників» у незліченних поколіннях людей якось розв'язувалось. Розв'яжеться якось і цей. Усі людські справи врешті доходять до якогось розв'язку».

Грейм відігнав ті тверезі думки і знову поринув у солодкий спомин, ще раз погладив рукою коліно, ще раз уявою відчув на устах гарячий Полин віддих. Він навіть припинив трохи Селіма й подивився на свою зігнуту руку, що допіру обіймала Полин стан.

Аж за вечерею він знов побачив Полу. Поводилась вона так, як звичайно. Навіть знавши все, він не міг завважити в ній ніякого сліду великої події, ані того гніву, що горів у неї в очах, коли вона, сполотніла, піднесла батіжка, щоб ударити його. В усьому була вона така, як завжди,— Маленька господиня Великого Будинку. Навіть коли їхні очі випадком зустрілись, у її погляді, ясному і спокійному, не було й знаку якоїсь таємниці. Одна полегкість була обом: наїхали на кілька днів нові гості — сама жінота, Полині та Дікові знайомі.

Другого ранку Грейм застав їх із Полою біля фортеп'яно в музичній залі.

— А ви часом не співаєте, містере Грейме? — спитала його міс Гофман, редакторка одного сан-франціського жіночого журналу, як уже було відомо Греймові.

— О, ще й як гарно! — жартома запевнив він.— Адже правда, місіс Форест?

— Щира правда,— усміхнулась Пола.— Хоча б тим, що великодушно стримуєте свій голос, аби не заглушити мого зовсім.

— Ну, тепер ми мусимо довести, що не збрехали,— запропонував Грейм.— Ми цими днями співали одного дуета...— він позирнув на Полу, ніби питав її згоди.— Якраз для мого голосу,— і знову мигцем зирнув на неї, однак вона нічим не виявила, хоче співати чи ні.— Ноти у великій вітальні. Я зараз принесу.

Ідучи до дверей, він почув, як Пола пояснює решті:

— Це романс «Циганський шлях». Дуже ефектна, жвава мелодія.

Співали вони стриманіше, ніж того, першого разу, без такого запалу й трепету в голосах, зате віртуозніше, ближче держачися задуму композитора й менше вкладаючи

в пісню свого. Але Грейм, співаючи, весь час думав — і Пола, він добре знав, думала те саме,— що в серцях їхніх лунає інший дует, про який і гадки не мали слухачки, що так завзято плескали їм, коли пісня скінчилась.

— Закладаюся, так ви ще не співали,— сказав він Полі, бо вчув нові ноти в її голосі — повноту, дзвінкість і силу, які доводили, що недарма в неї така округла шия справжньої співачки.

Та Пола вже обернулась до жінок:

— А зараз я вам поясню, що таке патеран, бо ви ж, напевне, не знаєте...

РОЗДІЛ XXII

— Діку, любий мій, але ж ваша позиція чисто карлейлівська,— батьківським тоном сказав Теренс Макфейн.

Того дня у Великому Будинку за вечерею сиділо тільки семеро: Пола, Дік, Грейм та «мудреці з мадронового гаю».

— Ну то й що? — відмовив Дік.— Я сам знаю, що мій погляд збігається з ідеями Карлейля *, але хіба це вже доводить, що він хибний? Ні, культ героїв — дуже добре діло. І це не схоластичний, умоглядний висновок, я говорю як селекціонер-практик, що йому день у день доводиться застосовувати закони Менделя.

— Виходить, я маю погодитися, що готентот * нічим не гірший за білого?

— А це в вас озвався Південь, Аароне,— всміхнувся Дік.— Ваших упереджень — не кажу природжених, але змалку прищеплених оточенням — не спромоглася захитати ніяка філософія. Отак само Спенсерові завжди вадив ранній вплив манчестерської школи *.

— То ви й Спенсера рівняєте з готентотом? — підшпигнув Дар Гаяль.

Дік похитав головою.

— Це ось як, Гаялю. Гадаю, що я зумію вам з'ясувати. Пересічного готентота чи пересічного меланезійця майже можна рівняти з пересічним білим. Різниця полягає в тому, що серед готентотів і взагалі чорношкірих відносно набагато більше пересічних людей, зате серед білих — дуже високий відсоток людей, вищих за пересічний рівень. Ось їх я й називаю проводирями, що тягнуть за собою основну масу свого народу. Завважте, що вони не змінюють натури

пересічних людей і не розвивають їх розумово. Вони тільки краще озброюють їх для життя, полегшують їм працю, і таким чином загал може рухатися вперед швидше.

Дайте індіянинові сучасну рушницю замість лука та стріл, і він зможе полювати незмірно успішніше, хоча сам мисливець-індіянин не зміниться нітрохи. Але ціла індіянська раса породжувала так мало визначних, непересічних людей, що вони за десять тисяч поколінь не спромоглися дати йому рушниці.

— Ну, ну, далі, Діку,— підбадьорив його Теренс.— Розвивайте вашу думку. Мені вже світає, куди ви гнете. Скоро ви заженете в кут Аарона з його расовими забобонами та безглуздою пихою.

— Оті непересічні люди, оті проводирі,— вів далі Дік,— це винахідники, відкривачі, будівники,— одно слово, видатні особистості. Расу, що породжує мало таких видатних людей, таких відхилень угору від нормального рівня, і називають нижчою, неповноцінною. Вона й досі полює луком та стрілами. Вона погано озброєна для життя. Пересічний білий так само тваринний, дурний, ледачий, неповороткий, інертний, відсталий, як і пересічний дикун. Але поступ його швидший, бо більше число видатних осіб у його суспільстві дають йому озброєння, організацію, закони.

А яких великих людей, яких героїв — тобто які видатні особистості, видатні відхилення від норми — породила готентотська раса? З-поміж гавайців вийшов тільки один — Камегамега *. Американські негри мають щонайбільше двох: Букера Вашінгтона й Дюбуа *, та й у тих обох є домішка білої крові...

Пола прикидалась, ніби розмова дуже цікавить її, і зовсім не здавалася знудженою, одначе Греймові співчутливі очі бачили, що на серці в неї тоскно. А коли Теренс із Генкоком, перебивши Діка, засперечались, вона півголосом сказала Греймові:

— Слова, слова, слова! Як багато слів! Я гадаю, що Дік має рацію, він майже ніколи не помиляється, але мушу признатися, що не вмію і ніколи не вміла прикладати цю зливу слів до життя, до мого власного життя, вчитися з них, як мені жити, що слід і чого не слід робити.

Вона говорила, невідривно дивлячись Греймові в очі, і він добре розумів, що вона має на увазі.

— Я не знаю, яким боком оті видатні особи та поступ раси дотикаються мого життя. Все це не з'ясовує мені, що правильне, що хибне і яким шляхом маю іти я, я сама. А вони як завелися, то проговорять цілий вечір... Звичайно, я розумію те, що вони кажуть,— квапливо запевнила вона.— Але для мене воно не має ніякого сенсу. Слова, слова, слова... Мені ж треба знати, як повестися, що робити з собою, з вами, з Діком.

А Діка неначе посів демон балакучості, і він, перше ніж Грейм устиг потихеньку відповісти Полі, почав розпитувати його про ті південноамериканські племена, серед яких він подорожував. Побачивши Діка в ту мить, будь-хто вирішив би, що це безтурботна, щаслива людина, захоплена суперечкою. Ані Греймові, ані навіть Полі, що вже дванадцять років була його дружиною, і в голові не мріло, що від його спокійних, нібито побіжних поглядів не втаївся жоден порух руки чи тіла, жодна зміна виразу на їхніх обличчях.

«Що з ними діється? — питав себе Дік.— Пола як не своя. Щось її видимо дратує — напевне, наша суперечка. І Грейм якийсь кислий. Говорить мляво; певне, думає про щось зовсім інше. Про що ж?»

А демон балакучості, за якою Дік ховав свої таємні думки, спонукав його розводитись чимраз ширше й запальніше.

— Вперше я ладна зненавидіти наших мудреців,— шепнула Пола Греймові, коли той відповів на Дікові запитання.

Дік, що вже незворушно розвивав далі свою ідею, начебто цілком захоплений темою, тим часом добре бачив, як вона щось сказала Греймові, хоча й не розчув ні слова, бачив її чимраз сильніший неспокій і Греймове мовчазне співчуття, і силкувався здогадатися, що ж вона сказала, а сам говорив, звертаючись до всіх:

— І Фішер, і Спайзер * погоджуються на тому, що в нижчих расах розмаїття спадкових рис і якостей куди обмеженіше, ніж, скажімо, у французів, німців чи англійців...

Ніхто за столом не здогадувався, що Дік умисне завертає розмову на інші стежки; і юному Лео потім навіть на думку не спадало, що то не стільки його запитання змінило тему, скільки Дікова хитра й мудра тактика, бо

то вона підштовхнула його спитати, яку ж роль відограють у поступі раси видатні жінки.

— Видатних жінок, Лео, не буває,— підморгнувши до решти, відповів йому Теренс.— Адже, як сказав Дік, видатна людина — це відхилення від норми. А жінки завжди консервативні, їхня роль — охороняти норму. Вони закріплюють у спадковості і відтворюють чистий тип — і тим самим становлять вічне гальмо колісниці прогресу. Якби не жінки, кожен з нас, чоловіків, був би відхиленням від норми, тобто видатною особою. Ось нехай наш знаменитий селекціонер і практик-менделіст підтвердить мої дилетантські спостереження.

— Почнімо з початку: з'ясуймо передусім, про що в нас мова,— враз підхопив Дік.— Що таке жінка? — спитав він із серйозною міною.

— Стародавні греки вважали, що жінка — це наслідок невдалої спроби природи створити чоловіка,— відповів Дар Гаяль, і тонкі, єхидні губи його насмішкувато скривились.

Уражений Лео спаленів. Уста йому затремтіли, і він жалісно, з мукою в очах глянув на Діка, ніби просив захисту.

— Напівлюдина,— підсипав жару й Генкок.— Немов бог, коли творив її, покинув роботу не докінчивши, і вона так і зосталася з половинкою душі чи в кращому разі з заблудлою, сліпою душею.

— Ні! Ні! — вигукнув юнак.— Нащо ви таке говорите! Діку, ви ж знаєте, що це неправда. Скажіть їм, скажіть!

— Якби ж то я міг,— відповів Дік.— Але говорити про душу — це темне діло, таке темне, як і сама душа. Всі ми знаємо про себе, що часто блудимо, як сліпі, часто губимось — а найдужче тоді, коли уявимо, ніби нам добре відомо, де ми і що ми таке. Що таке особистість божевільного, як не особистість трохи — чи набагато — дужче розладнана, ніж наша? А що таке особистість недоумка? Або ідіота? Або дефективної дитини? Або коня? Собаки? Комара? Жаби? Шашеля? Слимака? І що таке ваша власна особистість, Лео, коли ви спите і вам щось спиться? Коли у вас морська хвороба? Коли ви закохані? Коли у вас болить живіт? Коли вам судомить ногу? Коли вас раптом опаде смертельний страх? Коли ви сердитесь? Чи коли схиляєтесь в екстазі перед красою світу і думаєте, ніби думаєте про щось нез'ясовне, невимовне?

Я навмисне сказав: *«думаєте, ніби думаєте»*. Бо якби ви думали справді, краса світу не здавалась би вам нез'ясовна і невимовна. Ви б її бачили ясно, виразно, чітко. Ви могли б висловити свою думку про неї. І особистість ваша була б така ясна, виразна, чітка, як ваші думки та слова. Отже, Лео, коли вам у буйному захваті здається, ніби ви піднеслись на вершини буття, насправді ви тільки труситесь, тіпаєтесь, корчитесь у безтямному танці шаленої оргії чуттів і навіть не знаєте ні фігур того танцю, ні сенсу тієї оргії. Ви не знаєте себе. Ваша душа, ваша особистість у ту хвилину — це щось темне, заблудле, сліпе. Можливо, і в жаби, що вілася над ковбанею і, надимаючись, хрипко скрекоче крізь темряву до свого булькатого подружжя, теж є в ту хвилю якась темна, сліпа особистість?

Ні, Лео, душа — це річ занадто темна, аби наші темні душі могли її збагнути. Часом буває, що в нібито чоловічому тілі живе жіноча душа. А буває, що в одній людині кілька різних особистостей. А до деяких двоногих створінь пасує приказка «ні риба ні м'ясо». Ми як особистості пливемо наче клапті туману крізь темряву, морок і спалахи світла. Всюди круг нас імла й туман, і в наших душах, повитих таємницею, теж імла й туман.

— А може, насправді ніякого туману немає? Може, це тільки ви, чоловіки, його напускаєте? — спитала Пола.

— О, це озвалася справдешня жінка. А Лео ще й не вірить, що в неї тільки півдуші,— відповів Дік.— Уся річ, Лео, в тому, що стать і душа тісно переплетені й переплутані між собою, і ми знаємо дуже мало про перше, а ще менше про друге.

— Але жінки прекрасні...— тихо промовив юнак.

— Ага! — підхопив Генкок, зловтішно блиснувши чорними очима.— То ти, Лео, ототожнюєш жінку з красою?

Поетові губи ворухнулись, та він спромігся лише головою кивнути.

— Ну що ж, тоді розгляньмо малярство за останню тисячу років, як відображення економічних умов та політичних інституцій і спробуймо з'ясувати, як чоловік втілював у фарбах свій ідеал жінки і як жінка дозволяла йому...

— Годі вам дражнити Лео,— втрутилась Пола.— Будьте щирі, кажіть усі по правді те, що знаєте і в що вірите.

— О, жінка — це щось священне! — врочисто оголосив Дар Гаяль.

— Скажімо, богоматір,— озвався Грейм, кидаючись на підмогу Полі.

— Або «синя панчоха»,— додав Теренс, і Дар Гаяль схвально кивнув йому головою.

— Не квантеся, по одному! — спинив їх Генкок.— Розглянемо культ богоматері. Це культ однієї осібної жінки, на відміну від нинішнього культу всіх жінок, що до нього признається Лео. Чоловік — це ледачий дикун. Він не любить, щоб його турбували. Він любить спокій, спочинок. А тим часом йому від створіння світу дано в супутники життя непосидюще, нервове, істеричне створіння, ім'я якому жінка. У неї весь час примхи, забаганки, сльози, вереди, норови. Спекатись її він не може, бо вона йому потрібна, хоч і затруює все його життя. Що ж йому діяти?

— Будьте певні, він хитрюща бестія — знайшов раду,— вкинув Теренс.

— Він зробив з неї небесний образ,— провадив Генкок.— Ідеалізував її добрі якості, підніс її так високо над собою, відсунув так далеко від себе, що її погані якості вже не могли його дратувати й не заважали йому лежати з люлькою в зубах та споглядати зорі. А коли звичайна, жива жінка пробувала турбувати його, він проганяв її з думок і згадував свою небесну царицю, досконалу жінку, носійку життя і охоронницю безсмертя. Потім настала Реформація і розбила культ богоматері. А чоловік лишився прикутий до жінки, руйнівниці його спокою. Що ж він тоді придумав?

— Ух, хитрюга! — оскірився Теренс.

— Він сказав: «Я зроблю з тебе мрію, ілюзію». І зробив. Богоматір була його небесною жінкою, найвищим ідеалом жінки. Він узяв та й переніс усі її ідеалізовані риси на земну жінку, на всіх жінок і, сам собі забивши баки, повірив у те й досі вірить... як оце Лео.

— Як на чоловіка нежонатого, ви просто навдивовижу обізнані з капосною жіночою натурою,— зауважив Дік.— Чи це все чиста теорія?

Теренс зареготав:

— Діку, любий мій, це ж Аарон цитує Лору Марголм! * Він її напам'ять знає, до останнього рядка.

— І все-таки, хоч скільки ми тут наговорили про жінку, а ще не торкнулись і красчка її одіння,— сказав Грейм, і Пола й Лео нагородили його вдячними поглядами.

— Є ж бо ще кохання,— тихо промовив юний поет.— Тут ще ніхто й словом не згадав про нього.

— І про шлюбні закони, і про розлучення, і про полігамію, й моногамію, і вільне кохання,— враз висипав Генкок.

— А скажи, Лео,— запитав Дар Гаяль,— чому в любовній грі жінка завжди буває переслідувачем, мисливцем?

— Неправда! — спокійно й упевнено відказав юнак.— Це все Шоу навигадував.

— Браво, Лео! — похвалила Пола.

— Тоді й Уайльд* помилявся, коли казав, що жінка нападає, несподівано здаючись? — допитувався Дар Гаяль.

— Як вас послухати, виходить, що жінка — не якесь страховище, якась хижачка! — запротестував Лео. Нишком зиркнувши на Полу очима, в яких світилася щира любов, він обернувся до Діка: — Скажіть, Діку, хіба жінка — це хижачка?

— Ні,— похитавши головою, відповів Дік неквапно, злагіднілим від співчуття голосом, бо він помітив той погляд.— Я не можу сказати, що жінка — це хижачка. І так само не можу сказати, ніби вона — здобич хижака. І не скажу, що вона дає чоловікові саму лише безхмарну втіху. Я тільки скажу, що вона дає чоловікові дуже багато втіхи...

— І призводить його до багатьох дурощів,— докинув Генкок.

— Шляхетних дурощів,— серйозно поправив Дік.

— Ось я хочу спитати Лео,— озвався Дар Гаяль.— Скажи мені, Лео, чому так буває, що жінка любить чоловіка, який її лупцює?

— І не любить того, хто її не лупцює, еге? — прийняв виклик Лео.

— Так-так.

— Ну що ж, Гаялю, трохи ти маєш рації, але дужче помиляєшся. Я від вас, друзі, чимало наслухався про визначення. Ти, Гаялю, дуже хитро обминув їх у своєму запитанні, то я сформулюю їх за тебе. Отже: чоловік, що лупцює кохану жінку,— це чоловік ницої вдачі. І жінка, що кохає чоловіка, який її лупцює,— це жінка ницої вдачі. Жоден чоловік з високою душею не лупцює своєї коханої. І жодна жінка високої душі,— юнак зовсім мимовільно оглянувся на Полу,— не змогла б кохати чоловіка, що її лупцює.

— Ні, ні, Лео,— озвався Дік,— присягаюсь, я ні разу в житті не лупцював Поли.

— От бач, Даре,— враз зашарівшись, провадив Лео,— ти помиляєшся. Пола кохає Діка, хоч він її й не б'є.

Дік повернув начебто веселе, потішене обличчя до Поли, ніби чекав від неї мовчазного підтвердження тому, що сказав юнак; насправді ж він хотів побачити, як сприймає вона такі слова, бувши в тому душевному стані, що про нього він здогадувався. В її очах, здалося йому, справді блиснуло щось незвичайне, але що — Дік не втямив. По Греймові він теж нічого не помітив: зацікавлений вираз на виду в того не змінився ні на мить.

— Я бачу, жінка сьогодні знайшла свого святого Георгія *,— похвалив Грейм юнака.— Ви мене засоромили, Лео. Я спокійно сиджу, а ви самі б'єтеся з трьома драконами.

— Та ще якими драконами! — докинула Пола.— Якщо вони О' Гея до зеленого змія довели, то що вони зроблять з вами, Лео?

— Жоден справжній лицар кохання не злякається всіх драконів на світі,— сказав Дік.— А найкраще тут те, що в цьому разі дракони мають більше слушності, ніж ви, Лео, гадаєте, і все ж таки правда ваша, а не їхня.

— Лео, синку, а дракони не всі люті, ось є один добрий,— заговорив Теренс.— Цей дракон хоче відкинутись від своїх негідних товаришів, перейти на твій бік і зробитися святим Теренцієм. І в цього святого Теренція є до тебе одне гарненьке запитання.

— Дозвольте спершу рикнути оцьому драконові,— перебив Генкок.— Лео, я знаю, що в коханні багато втішного й прекрасного, але скажи мені: чому так часто буває, що коханець із ревнощів убиває свою кохану?

— З великої муки, з пестями,— відповів юнак.— Бо йому, на своє лихо, судилося покохати жінку з такою чистою душею, що вона виявилася здатна розбудити в ньому ревнощі.

— Але ж любов може й збочити,— нагадав Дік.— Доведеться вам, Лео, пошукати кращої відповіді.

— Дік правду каже,— підтвердив Теренс.— Але я тобі підсоблю вбити драконів. Любов може збочити навіть у найкращих душах, і тоді на кін виходить зеленоока почвара ревнощів. Припустімо, що найдосконаліша жінка, яку лиш годен ти уявити, розлюбила чоловіка, що не лупцював її, і покохала другого, що теж її кохає і ніколи б не лупцював. Що тоді? Завваж, усі троє мають високі душі. Ну, піднімай меча і тни на весь розмах!

— Перший чоловік не вб'є її і взагалі не зробить їй ніякої кривди,— твердо проголосив Лео.— Бо інакше він не був би такий, як ти його змалював. Він мав би ницу душу, а не високу.

— Ви хочете сказати, що він зійшов би їм з дороги?— спитав Дік, діставши й припалюючи сигарету, щоб не дивитись ні на кого.

Лео поважно кивнув головою.

— Так, він зійшов би з дороги, і намагався б полегшити їй усе, і був би з нею дуже делікатний.

— Розгляньмо-но конкретний приклад,— сказав Генкок.— Припустімо, що ти, Лео, закохався в місіс Форест, а вона в тебе, і ви вдвох утікаєте в великому лімузині...

— Я б нізащо цього не зробив! — вигукнув, спаленівши, юнак.

— Лео, ви гадаєте, мені приємно це чути? — підштрикнула його Пола.

— Це ж тільки припущення, Лео,— напосідав Генкок.

Юнак збентежився страшенно, голос йому аж тремтів, однак він обернувся відважно до Діка й промовив:

— На це хай Дік відповість.

— І відповім,— сказав Дік.— Я б не забив Поли. І вас, Лео, я б не забив. То була б нечесна гра. Хоч би як мені краялось серце, я б сказав: «Благословляю вас, дітки». Одначе...— він змовк на хвильку, і веселі зморщечки в кутиках очей провістили, що зараз він утне якийсь жарт.— Одначе я б подумав, що Лео прикро вклепався. Вачте, він зовсім не знає Поли.

— Вона перебивала б йому споглядання зір,— усміхнувся Теренс.

— Ні, Лео, ні, обіцяю вам! — вигукнула Пола.

— Оце вже ви клеплете самі на себе, місіс Форест,— запевнив її Теренс.— По-перше, ви б не змогли не робити цього. А по-друге, робити так було б вашим святим обов'язком. І нарешті, якщо хочете почути моє авторитетне слово, коли я був молодим, палким коханцем, із серцем повним любові й очима повними зір, я не знав більшого щастя, як тоді, коли моя кохана змушувала мене забувати про них.

— Теренсе, якщо ви й далі казатимете такі чудові речі,— знов вигукнула Пола,— то я втечу в лімузині і з Лео, й з вами!

— То не баріться ж,— галантно відповів ірландець.— Та зоставте між вашим манаттям місце для кількох книжок про зорі — може, нам з Лео захочеться почитати їх у вільну хвилину.

Диспутанти нарешті дали спокій Лео, і Дар Гаяль з Генкоком насіли на Діка.

— А що ви розумієте під «чесною грою»? — спитав індієць.

— А те саме, що сказав я і що Лео сказав,— відповів Дік: він уже відчув, що Полина нудьга й неспокій на якийсь час розвіялись і вона прислухається до розмови мало не жадібно.— Для мене, з моїми поглядами і вдачею, це була б найтяжча душевна мука, яку лиш годен я уявити,— цілувати жінку, що тільки терпить мої поцілунки.

— А якби вона прикидалася — скажімо, заради минулого, чи жаліючи вас, не хотячи уразити? — допитувався Генкок.

— Це був би, як на мене, непрощенний гріх,— відповів Дік.— Тоді нечесна гра була б з її боку. Я не розумію, яка в цьому справедливість і яке задоволення — утримувати біля себе кохану жінку хоч на мить довше, ніж вона того хоче. Лео сказав щиру правду. Може, п'яному шевцеві щастить кулаками завоювати й підживляти любов своєї тупої самиці. Але чоловіки з вищою натурою, бодай з проблиском розуму й духовності не можуть здіймати руки на любов. Я зробив би, як каже Лео: полегшив би жінці все і був би дуже делікатний з нею.

— Що ж тоді вийде з вашого інституту моногамії, яким так вихваляється західна цивілізація? — спитав Дар Гаяль.

— То ви обстоюєте вільне кохання? — докинув і Генкок.

— Я можу відповісти тільки банальною істиною: не вільного кохання не буває. Тільки пам'ятайте, що ми дивимося з погляду вищих натур. Оце й вам відповідь, Дар Гаялю. Величезну більшість людей треба прив'язувати до ладу й до праці інститутом моногамії чи ще якою твердою, непорушною формою сім'ї. Бо ці люди не годяться для волі в коханні чи в шлюбі. Для них свобода кохання означала б просто розпусту. Тільки ті нації змогли розквітнути й витривати віки, де релігія й держава тримали людські інстинкти в рамках послуху та ладу.

— То виходить, що ви ваші власні шлюбні закони визнаєте тільки для інших, але не для себе? — запитав Дар Гаяль.

— Я визнаю їх для всіх. Діти, родина, кар'єра, суспільство, держава — все це робить шлюб, законний шлюб, доконечним. Але з тої самої причини я визнаю і розлучення. Всі люди, чоловіки й жінки, здатні покохати не один раз у житті. Давнє кохання може вмерти, а нове — народитись. Над коханням держава має не більше влади, ніж самі чоловіки чи жінки. Хто закохався, той закохався, й квит, більше він нічого не знає — тільки трепет, захват, зітхання, пісню в серці. Але над розпустою держава може мати владу.

— Ви обстоюєте якесь аж надто складне вільне кохання,— скептично зауважив Генкок.

— Правда. Бо й людина, що живе в суспільстві,— це істота аж надто складна.

— Але ж є такі чоловіки, такі коханці, що не можуть пережити втрати коханої,— вихопився Лео, здивувавши всіх.— Вони б умерли, якби вмерла вона... а тим паче — якби вона покохала іншого.

— Ну що ж, нехай вони й умирають, як умирали завжди,— відмовив Дік похмуро.— І винуватити за їхню смерть нема кого. Нас так створено, що серця наші часом збочують.

— Моє серце ніколи не збочить! — гордо заявив Лео, і гадки не мавши, що його таємниця відома всім.— Я знаю, що не зміг би покохати вдруге.

— Вірю, синку,— підтримав його Теренс.— Твоїми устами промовляють усі вірні закоханці. Найвища радість кохання саме в його неподільності. Як це сказав Шеллі... чи то пак Кітс?.. * «Вся — диво і захват шалений». Плюгавець то, а не коханець, хто здатен хоч на мить подумати, що на світі знайдеться ще жінка, хоч на тисячну частку така чарівна, принадна, розкішна, чудовна, як його кохана, і що він коли зможе полюбити іншу.

Вже як вони виходили з їдальні, Дік, не уриваючи розмови з Дар Гаялем, думав сам собі: поцілує його Пола на добраніч чи потихеньку втече від фортеп'яно спати? І Пола, розмовляючи з Лео про його останнього сонета,

що він показав їй, теж думала: чи зможе вона поцілувати Діка? Їй раптом, хтозна-чому, страшенно захотілося це зробити.

РОЗДІЛ XXIII

Після вечері, у великій вітальні, говорили небагато. Пола сіла за фортеп'яно, і Теренс, заслухавшись її співу, урвав посередині довгу тираду про кохання, нечутно перейшов залу й простягся на ведмежій шкурі поруч Лео. Дар Гаяль з Генкоком теж облишили суперечку і посідали нарізно в глибокі крісла. Грейм, що перебігав очима свіжий журнал, начебто зацікавився найменше, проте Дік завважив, що й він раптом кинув перегортати сторінки. І сам Дік, звісно, вловив нові нотки в Полиному голосі й замислився, що це за знак.

Коли вона доспівала пісню, троє мудреців посунули до неї й сказали в один голос, що нарешті вона забула прикидатись і заспівала так, як вони сподівалися від неї весь час. Лео лежав нерухомо й безмовно, зіпершись підборіддям на руки, з якимсь екстатичним виразом на обличчі.

— Та це все через наші балачки про кохання,— засміялася Пола.— Це ті прегарні думки, що Лео й Теренс... і Дік укинули мені в голову.

Теренс труснув довгою, вже сивуватою чуприною.

— Ви хотіли сказати — в серце,— поправив він.— Бо сьогодні ваш спів лився з серця, вашим голосом співала сама любов. Уперше, пані моя, почув я сьогодні повну його силу. І не кажіть мені більше, що ваш голос слабенький. Ні, він сильний, у ньому така міць, як у морській линві, грубій золотій линві, що нею швартують кораблі аргонавтів у гаванях Щасливих островів.

— А за це я зараз проспіваю вам «Славу»,— відповіла вона,— щоб відсвяткувати звитягу над драконами, що її довершили святий Лео, святий Теренцій... ну і, звичайно, святий Річард.

Дік не пропустив з тієї розмови ні слова, але сам уникнув її — відійшов до вробленого в стіну буфета і налив собі шотландського віскі з содовою.

Поки Пола співала «Славу», він сидів на одному з диванів, смоктав віскі, а спогад пік його. Колись Пола вже співала так: у Парижі, під час його недовгого женихання,

і потім, на шхуні «Все покинь», коли вони справляли свій медовий місяць.

Трохи згодом він підкликав до себе Грейма, мовчки показавши йому порожню склянку, і налив йому й собі. А коли Грейм допив віскі, попросив Полу, щоб вона з Греймом заспівала «Циганський шлях».

Та Пола похитала головою і почала «Зілля забуття».

— Ні, це не жінка, це страховище! — вигукнув Лео, коли вона доспівала.— А він справжній вірний коханець. Вона розбила йому серце, та він не розлюбив її. І не може покохати вдруге, бо не годен забути її.

— Ану, Червона Хмаро, «Пісню жолудя»,— усміхнувшись чоловікові, сказала Пола.— Постав склянку й будь гарним хлопчиком, саджай жолуді.

Дік нехотя звівся з дивана, труснув свавільно головою, немов кінь гривою, і важко затупав ногами, зображуючи Горянина.

— Зараз я покажу Лео, що він у маєтку не єдиний поет і лицар кохання. Послухайте Горянинову пісню: вона «вся — диво і захват шалений», Теренсе, і навіть більше. Горянин не марить коханою. Він взагалі не марить. Він просто втілює любов. Зразу, стрівшися, спинається дибки, та й усе. Слухайте його!

Дік заіржав по-жереб'ячому — буйно, радісно, гучно — на всю велику залу, знову труснув головою, тупнув ногою і проспівав:

— «Слухайте мене! Я — Ерос! Я ступаю по горах! Мною повні широкі долини. Кобили на мирних пасовиськах чують мій голос і здригаються, бо знають мене. Трава все густіша й густіша, і весь край налитий снагою, і сік буяє в деревах. Це весна. Вона моя. Я самовладець у своєму царстві весни. Кобили пам'ятають мій голос. Вони знають мене, ще й не бачивши, бо мене звідали їхні матері. Слухайте ж! Я — Ерос. Я ступаю по горах, і широкі долини звістують мене, відлунюючи мою ходу».

«Мудреці з мадронового гаю» вперше чули цю Дікову пісню і привітали її гучними оплесками. Генкок знайшов у ній привід поновити дискусію і вже почав розвивати в Бергсоновому дусі біологічне визначення кохання, та його спинив Теренс, помітивши вираз огиди, що майнув по обличчю Лео.

— Будь ласка, пані моя, заспівайте ще,— попросив Теренс.— Про кохання. Тільки про кохання. Я давно

знаю, що мені найкраще думається про зорі під жіночий спів.

Трохи перегодя до зали ввійшов А-Гей. Діждавшись, поки Пола доспівала пісню, він підійшов нечутно до Грейма й подав йому телеграму. Дік невдоволено позирнув на служника.

— Я гадаю — дуже важлива,— пояснив китаєць.

— Хто привіз? — спитав Дік.

— Я привіз,— відповів А-Гей.— Нічний черговий з Ельдорадо телефоном подзвонив. Сказав — важлива. Я поїхав.

— Справді, важлива,— підтвердив Грейм, дочитавши телеграму.— Діку, сьогодні ще буде поїзд на Сан-Франціско?

— Стривай, А-Гей,— глянувши на годинника, спинив Дік служника, що вже рушив до дверей.— Який поїзд на Сан-Франціско спиняється в Ельдорадо?

— Об одинадцятій десять,— зразу відповів китаєць.— Часу досить. Не забагато. Кликати шофера?

Дік кивнув головою.

— Тобі справді треба їхати сьогодні? — спитав він Грейма.

— Так. Дуже важливе діло. Я встигну зібратись?

Дік ще раз кивнув головою А-Геєві, а Грейму відповів:

— Якраз устигнеш укинути в валізку, що треба.

Тоді знов обернувся до китайця:

— А-Гов ще не спить?

— Ні, сер.

— Пошли його до кімнати містера Грейма, нехай допоможе збиратись, а як машину подадуть, скажеш мені. Тільки хай Сондерс бере не лімузина, а спортивну.

— Гарний чолов'яга, як дуб,— мовив Теренс, коли Грейм вийшов.

Мудреці обступили Діка, тільки Пола лишилась за фортеп'яно, але й вона слухала.

— Один з небагатьох, із ким би я не побоявся піти в вогонь, і в воду, і до дідька в зуби,— говорив Дік.— Він був на «Незермірі», коли вона сіла на рифи біля острова Панго під час урагану дев'яносто сьомого року. Панго — це просто смужечка піску, заввишки дванадцять футів над рівнем припливу, поросла кокосовими пальмами, але безлюдна. Серед пасажирів було сорок жінок — дружини

англійських офіцерів тощо. У Івена рука була розпухла, як колода,— гадюка вкусила.

Море бурхало, човном не попливеш. Дві спущені шлюпки розбились, і веслярі потонули. Четверо матросів один за одним зголошувались уплав перетягти тонку линву на берег, і кожного витягали за ту линву назад уже мертвим. Як відв'язували останнього, Грейм, із хворою рукою, роздягся й зголосився пливти. І доплив, хоча як викинуло його хвилею на берег, то зламало ту руку й троє ребер. Одначе він спромігся прив'язати линву, поки зомлів. Тоді шестеро, держачись за неї, потягли на берег грубшу линву. Четверо доплило. І тільки однієї жінки з сорока не врятували: вмерла з переляку, бо мала слабе серце.

Я потім розпитував його, так він же мов той англієць, слова зайвого не витягнеш. Сказав тільки, що видужав швидко. Він гадав, що морська вода, велике напруження і перелами кісток якось збили вплив гадючої отрути.

До зали з різних кінців водночас увійшли А-Гей і Грейм. Дік помітив, що перший Греймів погляд був звернений до Поли.

— Все готове, сер,— доповів китаєць.

Дік налагодився провести гостя до машини, а Пола, видно було, не збиралась виходити. Грейм рушив до неї, щоб перепросити за раптовий від'їзд та попрощатись, як годиться.

І Пола, ще під враженням того, що тільки-но розповідав Дік, замилувалась прегарним видовищем — легкою й гордою поставою Греймової голови, і недбало зачесаним, вигорілим на сонці чубом, і легкістю рухів, аж дивною в такому рославому й плечистому чоловікові. Коли він підступив ближче, вона спинила погляд на його довгастих сірих очах з ледь важкуватими повіками, що робили його схожим на непокірливого насупленого хлопчака. І вона чекала, що ось той вираз зникне, коли його очі засвітяться вже так добре знайомою їй усмішкою.

Він попрощався з нею звичайними в таких випадках словами, і вона так само висловила жаль; але очима й швидким потиском руки він сказав їй те, що хотів і чого вона несвідомо сподівалась. І вона відповіла йому поглядом і мимовільним потиском руки. Як він уже був сказав, вони й без слів розуміли одне одного.

Віднявши руку, Пола швидко озирнулась на Діка, бо вона за дванадцять років заміжжя добре вивчила його

спостережливість і відчувала шанобливий острах перед його майже надприродною здатністю здогадуватися про факти з якихось невловних ознак і в'язати ті ознаки у висновки, що часом вражали своєю повнотою і влучністю. Але Дік, що стояв до неї боком і сміявся з якогось Генкокового дотепу, сам тільки-но обернув до неї усміхнені очі, вже рушаючи проводити Грейма.

Ні, подумала вона, Дік не міг помітити їхнього таємного мовчазного прощання. Адже то була тільки коротенька мить — проблиск в очах, швидкий порух пальців, і все. Як міг він щось побачити чи відчути? Адже ні очей, ні рук їхніх йому не було видно за Греймовою спиною.

Та однаково Пола шкодувала, що озирнулась на Діка. Вона почувала себе винною, і те почуття мучило її, коли вона проводжала поглядом двох високих русявих чоловіків, що пліч-о-пліч ішли до дверей. У чому ж її провина, питала вона себе, чом це їй треба щось таїти? Та вона мала досить чесності, щоб глянути правді в вічі, не викручуватись перед собою і визнати, що їй справді є що таїти. І щоки її загорілись на думку, що вона мимохіть скотилася до омани.

— Я повернусь за два-три дні,— сказав Грейм біля машини, тиснучи Дікову руку.

Погляд його був прямий і відвертий, а стиск руки міцний і щирий. Він видимо хотів був щось сказати, та передумав і, як добре бачив Дік, сказав зовсім інше:

— Коли вернуся, буду збиратись назовсім.

— А книжка? — запротестував Дік, подумки люто вилаявши себе за спалах радості в серці.

— Отож-бо,— відповів Грейм.— Мені треба її докінчити. А я, здається, не вмію працювати так, як ти. Занадто гарно у вас. Я не можу взятися до роботи по-справжньому. Сиджу над нею, сиджу, а кляті жайворонки аж дзвенять у вухах, і мені ввижаються поля, пагорби, секвойї, Селім... Змарную годину, тоді здаюся й дзвоню, щоб осідлали коня. А коли не це, то ще яка з тисячі принад.

Він поставив ногу на підніжку машини, що тремтіла від запущеного мотора, і сказав:

— Ну, бувай, друже.

— Вертайся та все ж таки спробуй писати,— наполягав Дік.— Коли треба буде, визначимо тобі порядну пайку роботи на кожен день, і я тебе зранку замикатиму. Поки

не зробиш, не відімкну, хоч і цілий день під замком сиди. Я тебе примушу працювати... Нічого не забув? Сигарети є? Сірники?

— Є, є.

— Рушайте, Сондерсе,— наказав шоферові Дік, і авто аж наче стрибнуло від освітленої брами в пітьму.

Коли він повернувся до зали, Пола щось грала мудрецям. Дік простягся на дивані й знову замислився, чи поцілує вона його на добраніч. Звісно, думав він, такого неодмінного ритуалу, щоб цілувати щоранку й щовечора, у них ніколи не було. Вельми часто він не бачив Поли аж до обіду — та й тоді бачив її тільки при гостях. І вельми часто ввечері вона рано втікала до своїх покоїв, не поцілувавши чоловіка на добраніч, щоб гості не сприйняли того як натяку, що вже час лягати спати.

Ні, вирішив Дік, поцілує вона його сьогодні чи ні — це ще нічого не означає. І все ж він чекав.

А вона то грала, то співала, аж поки він задрімав. А коли прокинувся — побачив, що він у залі сам. Пола й мудреці потихеньку пішли. Він глянув на годинника. Була перша година. Пола засиділась за фортеп'яно над звичай довго, бо Дік знав, що вона тільки-но пішла: він-бо й прокинувся того, що в залі стало тихо.

І знов його обсіли думки. Йому не раз траплялося задрімати так під її музику, але щоразу, догравши, вона будила його поцілунком і відсилала спати. А цього вечора не зробила так. Та, може, вона ще вернеться. Він лежав і чекав, куняючи. Коли ще раз глянув на годинника, була вже друга. Пола не вернулась.

Він вимкнув світло й пішов через увесь будинок до своєї спальні, дорогою натискаючи в коридорах вимикачі. А в голові у нього всі підмічені дрібнички, начебто незначущі, майже самі собою шикувались у суцільний текст сумнівів і здогадів, якого він не міг не читати.

У своїй спальні він скинув оком на барометри й термометри, тоді зупинив погляд на усміхненому обличчі в круглій рамці й довго стояв та дивився, аж нахилившись до портрета.

Потім заліз під укривало, намостив під спину подушок і, простягаючи руку до пачки гранок, тихо промовив:

— Ну що ж... так чи не так, а гру мені доведеться дограти.

Потім ще раз позирнув скоса на фото.

— І все ж таки, жіночко моя, краще б без цього...— зітхнув він.

РОЗДІЛ XXIV

Ніби навмисне у Великому Будинку, коли не рахувати кількох випадкових гостей, що наїздили пообідати чи повечеряти, було порожньо. Та марно першого й другого дня після від'їзду Грейма Дік відмагався від своїх справ чи відкладав їх, щоб бути вільному, коли Пола надумає покликати його проїхатись або скупатись по обіді.

Він помітив, що тепер вона примудряється уникати його поцілунків. «Добраніч» вона гукала йому зі своєї спальні через широке подвір'я. Вранці він наготувався, що Пола, як завжди, заскочить до кабінету привітати його, і рівно об одинадцятій годині кваплиро вирядив містера Егара й містера Пітса, не влагодивши з ними до кінця деяких важливих питань майбутньої виставки-розпродажу. Дік знав, що Пола вже не спить, бо чув, як вона співала. Він сидів за столом і не робив нічого, хоч на столі чекала повна сітка не підписаних листів. Він згадав, як вона сама колись почала щоденні вранішні відвідини і досить уперто держалася цієї звички. І як любо, як гарно це було, згадував він, коли вона тихенько гукала: «Доброго ранку, веселий молодче!» — і тулила до нього вгорнений у кімоно стан.

Потім йому згадалось, як часто він ще вкорочував ті коротенькі відвідини, бо, навіть пригортаючи Полу, давав узнаки, що йому ніколи; не раз тоді на лице їй набігала легенька тінь смутку і вона втікала.

Було вже чверть на дванадцяту, а Пола не приходила. Дік узяв телефонну трубку, щоб подзвонити на молочарню. В трубці він почув чийсь жіночий голос і, перш ніж повісив її, вловив Полину відповідь:

— Та що вам той містер Вейд! Забирайте всіх своїх Вейденят і приїздіть хоч на кілька днів...

Як на Полу, це було дуже дивно. Вона завжди раділа, коли Великий Будинок звільнявся від гостей і вони з Діком зоставались удвох на день чи на тиждень. А тепер сама умовляє місіс Вейд приїхати з Сакраменто до них. Видавалося, ніби Пола не хоче лишатись наодинці з ним і тому намагається оточити себе товариством.

Дік аж осміхнувся, усвідомивши, які жадані раптом стали для нього ті Полині вранішні обійми, коли він залишився без них. Йому набігло на думку повезти Полу для розваги кудись у далеку подорож, як він уже не раз робив. Можливо, це владнало б усю мороку. Вони були б увесь час разом, і їхня близькість відродилася б. Може, гайнути полювати на Аляску? Пола ж давно хотіла. Або знов у Південні моря, де вони колись плавали на «Все покинь». Адже з Сан-Франціско є пароплавна лінія просто на Таїті. За дванадцять днів вони зійшли б на берег у Папіїті. Цікаво, чи Лавіна держить ще там свій пансіон? Бистра Дікова уява враз намалювала його з Полою за сніданком на веранді Лавіниного пансіону, в холодку під манговими деревами.

Тоді він грюкнув кулаком об стіл. Ні, хай йому біс, він ще не такий боягуз, щоб утікати з жінкою від іншого чоловіка! Та й чи було б це чесно щодо Поли — везти її геть від того, чого, може, вона жадає? Правда, він ще не знав гаразд, чого саме вона жадає і як далеко вже зайшло в неї з Греймом. Може, це тільки весняна гарячка, що минеться разом з весною? А втім, навряд: за дванадцять років, що прожили вони вдвох, Пола жодного разу не виявила схильності до такої гарячки. Вона ні разу, ні на мить не дала йому підстави до ревнощів. Вона завжди чарувала чоловіків, знайомилася з багатьма, приймала їхнє захоплення, навіть залицяння терпіла, але сама лишалася спокійна й незворушна, вірна дружина Діка Фореста...

— Доброго ранку, Веселий молодче!

Пола, така як завжди, всміхаючись Дікові очима й устами, заглянула з коридора до кабінету й послала йому повітряний поцілунок.

І Дік, теж бадьорий як завжди, відгукнувся:

— Доброго ранку, пишна моя зоре!

«Ось зараз вона ввійде,— подумав він,— а я обійму її й випробую, поцілувавши».

Він уже розгорнув обійми назустріч їй. Та Пола не ввійшла. Вона враз сполохано кинулась, озирнулась у коридор, однією рукою стягла кімоно на грудях, а другою підібрала довгі поли, мовби ладналась утікати. А проте чуткі Дікові вуха не дочули з коридора нічиєї ходи. Пола знов усміхнулась йому, послала рукою ще один поцілунок і зникла.

Дік просидів за столом нерухомо хвилин з десять, поки його збудив із тяжкої задуми Бонбрайт, що приніс телеграми; та й далі він ніби не чув, що каже секретар.

А Пола, видно, була щаслива. Дік відчував це з того, як вона співала, ходячи будинком, і галереєю, і подвір'ям,— він-бо давно навчився розпізнавати всі вирази її настрою. Він не виходив з кабінету, поки вдарив гонг на обід; і вона теж дорогою до їдальні не зайшла по нього, як робила часом. Після гонга він почув через подвір'я, що вона, виспівуючи, ввійшла до будинку й попрямувала до їдальні сама.

З ними обідав один випадковий гість — такий собі полковник Гарісон Стодард; полковником він звався ще зі служби в національній гвардії замолоду, а сам був багатир-комерсант, що вже покинув справи. Схибнутий на страйках та масових заворушеннях, він без угаву розводився за столом про те, щоб поширити закон про захист підприємців і на сільськогосподарських робітників. Однак Пола знайшла хвильку сказати Дікові, що вона хоче проїхатись по обіді до Вікенберга — побачитися з Мейсонами.

— Коли вернусь, не можу сказати — адже ти знаєш Мейсонів... А тебе кликати з собою не важусь, хоч була б рада, якби й ти поїхав.

Дік похитав головою.

— Якщо тобі не потрібен Сондерс,— вела вона далі,— то я...

Дік кивнув головою на знак згоди.

— Я сьогодні їздитиму з Келегеном,— відповів він, подумки вмить перепланувавши свій час, тільки-но ясно стало, що з Полою нічого не вийде.— Але я не розумію, Пол, чому ти так уподобала Сондерса. Келеген кращий шофер, і їздити з ним безпечніше...

— Може, якраз через це,— відмовила Пола, всміхнувшися.— Що безпечніш, то повільніш.

— Однаково на перегонах я поставив би за Келегена проти Сондерса,— наполягав Дік.

— А куди ти збираєшся? — спитала вона.

— Та я хочу показати полковникові Стодарду ферму з одним робітником і без коня — оті мої витребеньки з автоматичною оранкою на десятьох акрах. Там зроблено цілу купу вдосконалень, а я вже тиждень не можу поїхати туди й глянути, як їх випробовують. Усе ніколи.

А потім хочу завезти полковника в нашу колонію. Уяви собі, там за цей тиждень прибуло п'ять душ.

— А я гадала, що всі ділянки вже розібрано,— здивувалась Пола.

— Авжеж,— відповів Дік і засяяв усмішкою.— П'ятеро немовлят прибуло! І якраз у найненадійнішій родині — близнята. Ото мені кваплятьcя!

— Багато мудрагелів тільки головами хитають над цією вашою спробою. А я утримуюсь від висновку, поки не побачу бухгалтерського балансу,— казав полковник Стодард, вельми радий, що хазяїн сам буде йому за гіда.

Дік ледве чув полковника, так насунули на нього інші думки. Пола не сказала, що приїде місіс Вейд із дітьми і навіть що вона їх запросила. Та це ще невеликий гріх, вона могла просто забути — у них частенько таке бувало, що до одного наїдуть гості, а друге дізнається про те, тільки побачивши їх.

Однак було очевидно, що місіс Вейд того дня не приїде, а то б Пола не втікала за тридцять миль, аж до Вікенберга. Так, нікуди не дінешся, вона втікала — від нього. Вона не хотіла зоставатись наодинці з ним, бо уникала його пестощів, а це могло означати тільки те, чого він боявся. Крім того, вона вбезпечувала себе й на вечір. Можна закластися, що вона не повернеться до вечері, а приїде зовсім пізно — якщо тільки не привезе з собою цілу юрму вікенбержців. Вона повернеться в такий пізній час, коли він звичайно вже в ліжку. Ну що ж, він догодить їй і цим, похмуро вирішив Дік, відповідаючи полковникові Стодарду:

— На папері все розраховано чудово, навіть з певним запасом на сюрпризи людської природи. Отут, визнаю, й таїться головний ризик і небезпека: в людській природі. Але єдиний спосіб перевірити — це спробувати, отож я так і роблю.

— Дік не вперше ризикує,— озвалась Пола.

— Але ж це п'ять тисяч акрів землі, і всі капіталовкладення в двісті п'ятдесят ферм, і платня грішми по тисячі доларів на рік! — заперечив полковник Стодард.— Кілька таких невдач — якщо, звісно, це скінчиться невдачею,— випомпують до дна ваш Урожайний.

— А Врожайному якраз цього й треба,— з усмішкою відповів Дік.

Полковник закліпав очима.

— Так-так,— запевнив Дік.— Копальні треба буде випомповувати, їх затоплено через оту колотнечу в Мексиці.

Другого дня, коли мав вернутися Грейм, Дік перед одинадцятою годиною поїхав прогулятись верхи, не бажаючи, щоб Пола, як напередодні, привітала його з порога. Вернувшися з проїздки, він зустрів у коридорі А-Га з цілим оберемком щойно зрізаного бузку. Служник видимо йшов до вежі, але Дік задля певності спитав:

— Куди це ти несеш, А-Га?

— До кімнати містера Грейма — він сьогодні приїде.

«Хто ж це надумав? — замислився Дік.— Сам А-Га? Чи А-Гей? Чи Пола?» Він пригадав, що Грейм не раз захоплювався їхнім бузком.

Він не пішов, як збирався, до бібліотеки, а вийшов надвір, у квітник під вежею. Вікна Греймової кімнати були порозчиняні, і з них чувся тихенький, щасливий Полин спів. Дік закусив губу і поплентав далі.

Чимало різних людей, чоловіків і жінок, цікавих і навіть визначних, оселяли вони в тій кімнаті, але ні для кого Пола ще не прибирала її квітами сама, міркував він. Звичайно це робив А-Гей, великий мастак щодо квітів, або ж доручав своїм підлеглим, яких вишколив для цього діла.

Поміж телеграм, що приніс йому Бонбрайт, була одна від Грейма, і Дік перечитав її двічі, хоча в ній не було нічого надзвичайного: Івен тільки сповіщав, що забариться.

Супроти звички, Дік не став чекати другого удару гонга перед обідом, а схопився після першого удару — йому захотілось підігріти себе А-Геєвим коктейлем, інакше йому бракувало відваги зустрітися з Полою після тієї пригоди з бузком. Однак вона його випередила. Дік застав її в їдальні, і вона вже ставила на тацю порожній келих. А вона ж пила дуже рідко й ніколи не пила на самоті.

Отже, і їй бракує відваги стрітися з ним, подумав Дік, киваючи А-Геєві й показуючи йому один палець.

— А, спіймалась! — покепкував він з Поли.— Нишком хилимо! Це найстрашніша ознака. Не думав я, не гадав, як ставав з тобою до шлюбу, що ховати мені доведеться гірку п'яницю.

Не встигла вона відповісти, як увійшов гість — молодик на прізвище Вінтерс. Його теж пригостили коктейлем. Цей Вінтерс бував у них частенько, і Дік не пам'ятав, щоб Пола коли зраділа йому так, як тепер, але ще переконував себе, що то не почуття полегкості промовляє в ній. Та хай там як, а за обідом їх знов було троє.

Містер Вінтерс, агроном за освітою і сільськогосподарський оглядач «Тихоокеанської сільської газети», приїхав до Фореста з наміром писати статтю про ставкове рибне господарство Каліфорнії, і Дік, який трохи протегував молодикові, вже обмірковував, що треба буде показати йому по обіді.

— Від Івена телеграма,— сказав він Полі.— Він повернеться аж післязавтра о четвертій.

— Пропав мій клопіт! — вигукнула вона.— Весь бузок пов'яне...

Дікові аж на серці потепліло. Оце говорить його щира, нелукава Пола! Байдуже, яка гра і що з неї вийде, вона гратиме чесно, без дрібного крутійства. Вона завжди була така — надто чиста й відверта, аби здобувати щось оманою.

Проте сам він, ведучи свою роль далі, глянув на неї запитливо і ледь зацікавлено.

— Та в Греймовій кімнаті ж,— пояснила вона.— Я сказала, щоб принесли великий оберемок, і сама там заквітчала. Йому ж так подобається наш бузок!

До самого кінця обіду Пола й словом не згадала, що має приїхати місіс Вейд, і Дік остаточно переконався, що та не приїде, коли Пола спитала ніби знічев'я:

— Ти когось сподіваєшся?

Він похитав головою і сам спитав:

— А ти що збираєшся робити по обіді?

— Ще нічого не надумала,— відповіла вона.— На тебе ж, мабуть, нема надії, ти будеш тлумачити містеру Вінтерсові про рибу.

— А от і ні,— запевнив її Дік.— Я зіпхну його на містера Генлі, у того всі пструги, до останньої мільки, перелічено, а старих окунів він на ймення кличе. А знаєш що?..— він подумав хвилинку, тоді обличчя його прояснило, ніби від раптової вдалої думки.— Побайдикуймо сьогодні. Візьмімо рушниці та поїдьмо стріляти ховрахів на ту гору, що над Літл-Медоу. Я оце днями бачив, там їх розплодилось казна-скільки.

Дік устиг помітити тривогу, що на мить замерехтіла в її очах, та відразу й згасла. Пола радо сплеснула долонями і сказала весело, як завжди:

— Тільки рушниці для мене не бери.

— Як тобі не хочеться...— почав він делікатно.

— Ні, поїхати я хочу, але стріляти ні. Я візьму нову книжку Ле-Гальєна * — оце щойно прислали — і почитаю тобі, як сядемо спочити. Пам'ятаєш, як ми того разу їздили стріляти ховрахів, я тобі читала його «За Золотою дівою».

РОЗДІЛ XXV

Пола на Лані, а Дік на Розбійниці виїхали з брами Великого Будинку поряд — наскільки те дозволяв злий і підступний норов Дікової кобили. Навіть розмовляти вона їм не давала. Прищуливши малесенькі вуха, вона раз у раз сіпалась вискаленими зубами до Полиної ноги або до лиснючого боку Лані, і Дік мусив угамовувати її поводом та острогами, а за кожною такою поразкою очі її на хвильку наливалися кров'ю. Безперестану вона то підкидала голову, то поривалася зіп'ястись дибки, хоч була загнуздана з мартингалом, то танцювала на місці, бокувала чи пробувала завернутись назад.

— Це останній рік я на ній їжджу,— повідомив Дік.— Її не можна приборкати. Два роки б'юсь, і ніякого пуття. Вона знає мене — знає і мої звички, і що я пан над нею, і коли треба скоритись,— але не приборкується. В ній живе невмируща надія, що я колись загавлюсь, і щоб не пропустити тієї нагоди, вона не вгамовується ні на мить.

— І колись вона таки заскочить тебе,— сказала Пола.

— Отого ж я й відмовляюсь від неї. Не те щоб вона мене втомлювала, але, за теорією ймовірності, раніше чи пізніше вона неминуче скалічить мене. Може, на це лиш один шанс із мільйона, але тільки бог знає, де саме в мільйоні вискочить той шанс — у кінці, посередині чи на початку.

— Ти якесь диво, Червона Хмаро,— усміхнулась Пола.

— Чому це?

— Ти мислиш цифрами: статистичними даними, відсотками, середніми арифметичними тощо. Цікаво мені, за якою формулою ти зміряв і розчислив мене, коли ми зустрілися вперше.

— А ні за якою, щоб я пропав,— засміявся й він.— До тебе не приставали ніякі мірки, ти не підходила ні під яку статистику. Я просто сказав собі, що ось переді мною найчудовніша дівчина, яку лиш будь-коли носила земля, і збагнув, що так хочу мати її, як ще ніколи нічого не хотів. Я просто мусив тебе здобути....

— І здобув,— докінчила за нього Пола.— Але потім, Червона Хмаро, що потім? Напевне, ти вже зібрав чимало цифрових даних про мене.

— Трохи таки зібрав. Трошечки.— визнав він.— І сподіваюсь ніколи не дійти до останньої...

Він урвав мову, зачувши попереду прикметне Горянинове іржання. На дорозі показався огир з ковбоєм у сідлі, і Дік задивився хвильку на бездоганну, широку, замашисту ристь розкішного коня.

— Треба втікати,— попередив він, коли Горянин угледів їх і пустився чвалом.

Вони разом підострожили кобил, завернули їх і погнали навтіки, а ззаду чулося ковбоєве «тпр-ру!», гупання важких підків по дорозі та буйне, владне іржання. Розбійниця відгукнулась, а за нею й Лань. Чути було, що Горянин розпалився невжарт.

Аж нахиляючись у сідлах набік, Дік з Полою звернули на поперечний путівець, кроків за півсотні припинили коней і перечекали небезпеку.

— Від нього ще ніхто по-справжньому не потерпів,— сказала Пола, коли вони рушили назад на дорогу.

— Тільки ото раз випадком наступив Каулі на ногу. Пам'ятаєш, той пролежав цілий місяць,— нагадав Дік, вирівнюючи свою Розбійницю, що знов пішла бокаса, і мигцем, краєчком ока ловлячи Полин чудний погляд, звернений на нього.

В тому погляді був і сумнів, і любов, і страх — так, майже страх чи принаймні якась гнітюча тривога, передчуття чогось страшного; але найдужче відчувалась у ньому допитливість, намагання розгадати, проникнути в душу. А вона не просто так сказала, що він мислить цифрами, подумав Дік.

Одначе він прикинувся, ніби не помітив нічого; видобув блокнота, пильно обдивився водоспуск, що його вони якраз минали, і щось записав.

— Знов нічого не зробили. А його вже місяць як треба полагодити.

— А що з тими невадськими мустангами? — спитала Пола.

То вона згадала ще одну з Дікових ризиковних спекуляцій: за кілька років перед тим у Неваді сталась посуха, і мустангів, щоб не виздихали без паші, спродувано за безцінь. Він купив їх цілий ешелон і випустив на дикіші полонини в горах на заході маєтку.

— Пора вже виїжджувати,— відповів Дік.— І я надумав улаштувати на тому тижні справжнє старосвітське ковбойське свято. Як ти скажеш? Спекти цілого вола, ну, і все як годиться, та скликати сусідство...

— А сам потім не вийдеш, ніколи буде,— заперечила Пола.

— Ну, день би вже якось вигадав. Чом не ідея?

Пола згодилась; потім вони звернули на узбіччя дороги, щоб пропустити три трактори, які тягли за собою прості й дискові борони.

— Переганяємо на Ролінг-Медоус,— пояснив Дік.— На відповідній землі вони вигідніші за коней.

Підіймаючись на гору з широкої долини, де стояла садиба, вони минали оброблені лани, гайки на пагорках, тоді звернули на дорогу, по якій підвода за підводою везли битий камінь для шляхів; а десь віддалеки, вище на горі, гуркотіла й скреготіла дробарка.

— Застоюється вона в мене, мало їжджу,— зауважив Дік, шарпнувши повід, коли Розбійниця трохи не дістала вискаленими зубами плеча Лані.

— А я так занедбала Дженджика й Ченчика, просто ганьба,— сказала й Пола.— Вже держу їх надголодь, мов скнара, але вони однаково як вогонь.

Дік слухав її байдуже, і в голові не покладаючи, що за яких сорок вісім годин згадка про ті слова боляче вразить його.

Вони їхали і їхали, поки затих у долині скрегіт дробарки, минули смугу лісу, перебралися через невисокий кряж, де червоніли на сонці мансаніти й рожевіли мадрони, тоді крізь молоду евкаліптову посадку попрямували на Літл-Медоу. Не доїхавши трохи до того лугу, вони зсіли з коней і поприв'язували їх. Дік вийняв з кобура при сідлі автоматичну рушницю двадцять другого калібру, і обоє потихеньку рушили пішки до купки секвой над самим лугом. Там вони розташувались у холодку

й уткнули погляди в крутий схил гори по той бік лугу, ярдів за півтораста.

— Он, он — троє... четверо...— шепнула Пола, своїм гострим зором розгледівши ховрахів у зеленому ячмені.

То були найхитріші з усього ховрашиного племені, чемпіони обережності, що зуміли встерегтися від принад з отруєного зерна й сталевих пасток, які наставлювано на польових шкідників. Кожне з них пережило кільканадцятьох своїх менш обережних родичів, щоб заселити цю гору новими поколіннями.

Дік набив магазин рушниці невеличкими набоями, оглянув глушник, ліг долічерева на траву, спершись ліктями, і прицілився. Пострілу не було чути, тільки клацнув замок, коли викинуло порожню гільзу, в патронник увійшов новий набій і сам звівся курок. Великий рудувато-сірий ховрах підскочив, перевернувся в повітрі й упав у ячмінь. Дік чекав, дивлячись уздовж цівки на кілька нір, довкола яких сіріли голою землею чималі повипасувані латки. Коли підранений ховрах виліз із ячменю на таку латку, повзучи до нори, рушниця клацнула знову. Звірок перевернувся набік і застиг.

Клацання замка сполохало решту ховрахів, і вони враз поховались у нори. Лишалося діждатись, поки їхня цікавість переважить обережність. І Дік лежав, чекав, оббігав поглядом схил гори, чи не виткнеться де цікавий писочок, а сам думав: скаже йому Пола щось чи не скаже? У неї на серці турбота, і невже вона не поділиться з ним? Вона ж ніколи ні з чим не крилася. Завжди, раніше чи пізніше, приносила свої турботи до нього. Але ж такої турботи, як ця, розважав далі Дік, у неї ще ніколи не бувало. І це якраз така річ, що про неї найважче сказати своєму чоловікові. А з другого боку — їй завжди була властива непохитна відвертість. Усі роки, що вони прожили разом, Дік дивувався й тішився цією рисою в ній. Чи тепер Полі її забракне?

Так він думав, лежачи. Пола мовчала. Вона була спокійна — принаймні не ворушилась, не шелестіла. Оглянувшись до неї, Дік побачив, що вона лежить горілиць, заплющивши очі й розкидавши руки, немов виморена.

З однієї нори вистромилась маленька голівка, рудувато-сіра, під колір землі. Дік чекав хвилину, другу, третю, аж нарешті, не помітивши ніякої небезпеки, ховрах виліз

увесь і звівся на задні лапки роззирнутися, що ж то його сполохало. Рушниця знову клацнула.

— Влучив? — спитала Пола, не розплющуючи очей.

— Еге ж. Та ще якого гладкого! — відповів Дік.— Урвав цілу низку поколінь.

Так минула година. Пообіднє сонце пекло, проте в холодку не було душно. Часом легенький вітрець ліниво хвилював зелений ячмінь або шелестів у гіллі секвой над їхніми головами. Дік підстрелив ще одного ховраха. Полина книжка лежала біля неї, але вона не пропонувала почитати.

— Що з тобою? — нарешті зважився спитати Дік.

— Та нічого. Голова болить — такий клятий біль, зразу за очима; певне, невралгія.

— Забагато винивасп,— дорікнув жартома він.

— Оце вже ні,— відмовила Пола.

Все було начебто цілком природне; та Дік, стежачи, як великий ховрашисько вилазить з нори, і даючи йому відбігти футів кільканадцять по голій землі до ячменю, думав: «Ні, сьогодні розмови у нас не вийде. І цілуватись та милуватись отут на траві не будемо».

Ховрах був уже біля ячменю. Дік натиснув курка. Звірок упав, мить лежав нерухомо, тоді схопився і хутко, перевальцем побіг до нори. Клац, клац, клац — закляцала рушниця, а біля ховраха здіймалися хмарки пилюки: кулі ледь-ледь не влучали в нього. Дік стріляв так часто, як тільки міг згинати палець на курку — наче поливав з кишки олив'яним струменем.

Він уже перезарядив рушницю, коли Пола озвалась:

— Боже! Що за стрілянина!.. Ну, вцілив?

— Еге ж! Справжнього ховрашачого патріарха, великого зерножера, що об'їдав моїх телят. Але дев'ять бездимних набоїв на одного ховраха — це задорого. Слід би стріляти краще.

Сонце було вже на спаді. Вітрець затих. Дік застрелив ще одного ховраха й далі невесело пильнував очима схил гори, чи не вискочить ще котрийсь. Він зробив усе, вибрав і час, і місце, щоб спонукати Полу до відвертості. Видно, справа така серйозна, як він і побоювався. Або ще серйозніша: Дікові здавалося, що його світ валиться довкола нього, і він не знав, на що зіпертись, у що вірити. Він був приголомшений, збитий з плигу. Коли б це якась інша жінка, не Пола! За неї він був такий певний! Дванадцяти

років, прожитих разом, було досить, щоб утвердити ту певність...

— П'ята година, сонце вже низько,— нагадав він, підводячись і простягаючи руку їй.

— Знаєш, полежала, відпочила, й минулося, — сказала вона, йдучи поряд нього до коней.— За очима вже не болить. І добре, що я не починала читати тобі.

— Тільки гляди, не будь свинкою,— застеріг Дік весело, мовби ніякої тіні й не було між ними.— Щоб сама й не заглядала до Ле-Гальєна. Потім прочитаємо вдвох. Давай руку. Заприсягнися, Поло. Кажи: їй же богу...

— Їй же богу...— слухняно проказала за ним Пола.

— ...І щоб мене жаба вбрикнула кованим копитом.

— І щоб мене жаба вбрикнула кованим копитом,— урочисто повторила вона.

Третього дня Дік на одинадцяту годину навмисне затримав у себе в кабінеті завідувача молочарні, і Пола, завітавши до нього, тільки прочинила двері й гукнула з порога своє: «Доброго ранку, веселий молодче!» А потім приїхали кількома машинами Мейсони з цілим гуртом галасливої молоді й порятували її на час обіду та денні години. А на вечір вона вбезпечилась, умовивши їх зостатись пограти в бриджа та потанцювати.

Та четвертого ранку, того дня, коли нарешті мав вернутися Грейм, об одинадцятій годині Дік був у кабінеті сам. Схилений над столом, підписуючи листи, він чув, як Пола навшпиньки ввійшла до кімнати. Він не озирнувся, але, ставлячи далі свої підписи на листах, усім єством слухав тихенько шелестіння шовкового кімоно. Він аж дух затамував, коли відчув, що вона схиляється над ним. Та поцілувавши його тихенько в голову й проспівавши своє «Доброго ранку, веселий молодче!», вона ухилилась від його жадібно простягненої руки і, сміючись, вибігла. І ще болючіше, ніж розчарування, стис йому серце щасливий вираз її обличчя. Вона зовсім не вміла ховати свого настрою, і очі їй сяяли радісно й нетерпляче, мов у дитини. А пояснення само накидалось: того дня мав вернутися Грейм.

Дік не став пересвідчуватись, чи обновила Пола бузок у Греймовій кімнаті, а за обідом, пригощаючи трьох студентів з сільськогосподарського коледжу в Дейвісі, мусив

експромтом вигадувати собі якісь пильні справи вдень, коли Пола сказала, що сама хоче поїхати на станцію по Грейма.

— Чим? — спитав Дік.

— Дженджиком і Ченчиком,— відповіла Пола.— Вони застоялись украй, і я хочу сама їх проїздити. Звісно, я могла б і тебе повезти, куди тобі треба, а на станцію пошлемо машину.

Дік насилу відігнав думку, що вона чекає його згоди з якимсь острахом.

— Дженджик і Ченчик, бідні, пустилися б духу, якби возили мене сьогодні,— засміявся він, думаючи водночас, куди ж йому справді податись.— Я мушу від обіду до вечері покрити сто двадцять миль. Поїду спортивною машиною, патрушусь на вибоях, і пилюки наковтаюсь, і дорога все з гори та на гору. Ні, тебе я не кличу з собою. Їдь уже Дженджиком і Ченчиком.

Пола зітхнула, але акторка з неї була нікудишня, і в тому зітханні, що мало виразити жаль, Дік ясно відчув полегкість.

— Куди ж це ти поїдеш? — спитала вона жваво, і він знову помітив, як щоки її порожевіли, а очі щасливо заблищали.

— О, я пожену вниз по річці до меліораторів — Карлсон просив приїхати, хоче щось показати мені й порадитись,— а потім назад, до Сакраменто, і треба буде ще заїхати на Чаїне болото, побачити Він Фо-Вона.

— А що це за птиця така — Він Фо-Вон,— сміючись запитала Пола,— що ти мусиш так притьмом мчати до нього?

— О, це птиця не мала, люба моя. Він вартий два мільйони — зароблені на картоплі та шпарагах у дельті. Він у мене орендує триста акрів на Чаїному болоті,— обернувся Дік до трьох студентів.— Це якраз навпроти Сакраменто, по правому березі річки. Добрий приклад того, що вже настає голод на землю. То було мочарище з осокою, як я його купив, і з мене старожитці сміхом сміялися. Мені довелось навіть викупити кілька мисливських ділянок. Вийшло воно мені по вісімнадцять доларів за акр, і то не так давно.

Ви знаєте ті осокові болота. Годяться тільки для качок та худобу пасти сухого літа. Висушити Чаїне, покласти дренаж, насипати дамби стало мені добрих триста доларів

за акр. А скільки, думаєте, платить мені старий Він Фо-Вон за оренду на десять років? Дві тисячі за акр. Більше б я з тієї землі не взяв, якби й сам обробляв її. Ці китайці в городництві справжні чаклуни, а на роботу — звірі! Вони восьмигодинного дня не хочуть знати, у них робочий день — вісімнадцять годин. І найпослідущий наймит має якийсь мікроскопічний пай у господарстві. В такий спосіб Він Фо-Вон обходить закон про восьмигодинний робочий день.

Того дня Діка двічі попереджували, а раз навіть затримали за перевищення швидкості. Він їздив без шофера і гнав машину хоч і швидко, та не без осторогн. Він не припускав і думки про якісь нещасливі випадки з його власної вини. І їх з ним справді ніколи не ставалось. Та сама впевненість і точність рухів, з якою він брався за олівець чи дверну клямку, не залишала його й у складніших діях — наприклад, тоді, коли він мчав потужною машиною по людних сільських дорогах.

Та хоч як зосереджено він правив машиною, інструктував Карлсона, домовлявся з Він Фо-Воном, у самому центрі його свідомості невідчепно стриміла думка, що Пола, зламавши всі свої принципи й звички, поїхала зустрічати Грейма на станцію Ельдорадо, аж за вісім миль від мастку.

— Овва! — почав був він уголос, тоді урвав думку, розігнав машину з сорока п'яти миль до сімдесяти, випередив, об'їхавши з лівого боку, однокінну бідку й вернув машину на правий бік дороги, начебто ледве-ледве розминувшися з зустрічним автомобільчиком. Потім скинув швидкість до п'ятдесяти миль і докінчив перервану думку:

— Овва! Уявляю, що подумала б моя маленька Пола, якби я отак поїхав зустрічати якусь чарівну молодичку!

І засміявся, уявивши таку картину, бо з перших же років подружнього життя спізнав Полину манеру тихо ревнувати. Вона ні разу не робила йому сцен, не дорікнула словом, не спитала; однак із самого початку спокійно, але виразно давала взнаки, що їй не до вподоби, коли він приділяє надмірну увагу іншим жінкам.

Дік аж осміхнувся, згадавши місіс Дігемені, невеличку гарненьку вдовицю-чорнявку — не його знайому, а Полину,— що колись давно гостювала в них у Великому Бу-

динку. Пола тоді якось сказала, що на прогулянку верхи вдень не поїде, а за обідом почула, як він умовлявся з місіс Дігемені поїхати в лісисті яри за «гаєм філософів». І хто ж як не Пола, тільки-но вони вирушили, наздогнала їх і весь час їздила з ними! Він тоді всміхався сам до себе, бо ті ревнощі вельми його тішили: адже ні сама місіс Дігемені, ані прогулянка з нею нічого не важили для нього.

Отож із самого початку він намагався не упадати навіть жартома за іншими жінками і щодо цього весь час був куди обачніший від Поли. А їй він дав цілковиту волю, навіть заохочував її до знайомств, і пишався тим, що вона вабить таких цікавих чоловіків, і тішився, що вони розважають її чи смішать своїм залицянням. І він мав на те підстави, подумав Дік. Він був такий спокійний, такий певний за неї — куди дужче, ніж вона могла бути певна за нього, визнав він. І дванадцять років подружнього життя так утвердили ту певність, що він вірив у Полу, як у те, що земна куля обертається. І ось виходить, подумалось Дікові, що хтозна ще, чи справді вона обертається й чи справді вона куля. Може, недарма в давнину гадали, ніби світ плаский, мов корж.

Він відкотив рукавичку на лівій руці й глянув на годинника. За п'ять хвилин Грейм зійде в Ельдорадо з поїзда. Дік уже мчав від Сакраменто на захід, додому. За чверть години він розминувся з тим поїздом, що мусив привезти Грейма. А минувши станцію, він незабаром наздогнав коляску, запряжену Дженджиком і Ченчиком. Грейм сидів поруч Поли, що правила кіньми. Дік сповільнив швидкість, випереджаючи їх, помахав рукою Греймові, тоді, вже розганяючи машину, весело гукнув назад:

— Вибачайте, що запорошив! Івене, я ще хочу до вечері обіграти тебе в більярд, якщо ви сьогодні доїдете додому!

РОЗДІЛ XXVI

— Далі так не можна. Ми повинні щось зробити, негайно.

Вони були в музичному залі. Пола сиділа за фортепіяно, звівши обличчя до Грейма, а він стояв зовсім поруч, майже нахилявся над нею.

— Вирішуйте,— провадив Грейм.

Тепер, коли вони обмірковували, що ж їм діяти, обличчя їхні не сяяли щастям, як у закоханих.

— Але я не хочу, щоб ви поїхали,— не здавалась Пола.— Я сама не знаю, чого я хочу. І ви не гнівайтесь на мене. Я ж не за себе думаю. Мені вже про себе байдуже. Але я мушу думати про Діка. І про вас. Я... я ще ніколи не бувала в такому становищі,— докінчила вона, кволо всміхнувшись.

— Але якось треба його владнати, кохана моя. Дік же не сліпий.

— А що було таке, щоб він міг побачити? — запитала вона.— Нічого, крім того єдиного поцілунку в яру, а його він побачити не міг. Ви можете згадати ще щось, шановний добродію?

— Та я б радий,— підхопив він її веселіший тон, хоч відразу ж і споважнів.— Я шалію за вами, просто навісніо. І квит. Я не знаю, чи й ви шалієте так само. І не знаю, чи ви шалієте взагалі.

Говорячи, він поклав руку на її пальці, що лежали на клавішах, але вона лагідно прийняла їх.

— От бачте! — поскаржився він.— А хотіли, щоб я вернувся.

— Так, я хотіла, щоб ви вернулися,— погодилась вона, дивлячись йому, як завжди, просто в вічі.— Я хотіла, щоб ви вернулись,— повторила вона тихіше, задумано.

— Я наче в тумані! — нетерпляче вигукнув він.— Чи ви справді любите мене?

— Так, я люблю вас, Івене — ви самі те знаєте. Але...— вона змовкла й замислилась, немов щось тверезо зважуючи.

— Але що? — квапив він.— Доказуйте!

— Але я люблю й Діка. Чи не комедія, еге?

Грейм не відповів на її усмішку, і вона замилувалась дикуватою хлоп'яцькою похмурістю в його очах. У нього, видно, щось крутилося на язиці, однак він стримався, змовчав, а Полі шкода було за тим, і вона силкувалася здогадатись, які ж то слова.

— Все якось уладнається,— поважно запевнила вона.— Мусить якось уладнатись. Дік каже, що все на світі кінець кінцем уладнується. Адже все міняється. Що не міняється, те мертве, а ми ж із вами не мертві, ні ви, ні я... правда ж?

— Я не ганю вас за те, що ви любите Діка... що ви й далі любите його,— відповів Грейм нетерпляче.— Як на те пішлось, то я не розумію, що ви знайшли в мені, коли порівняти з ним. Кажу щиро. Він проти мене велика людина, й серце у нього велике...

Пола віддячила йому усмішкою і схвально кивнула головою.

— Але якщо ви й далі любите Діка, то як же зі мною?

— Так я ж і вас люблю.

— Цього не може бути! — вигукнув він, метнувся геть від фортеп'яно, швидко перейшов залу, спинився перед картиною Кіта на протилежній стіні й утупився в неї, ніби вперше побачив.

Пола чекала, спокійно всміхаючись і тішачись його запалом.

— Ви не можете любити відразу двох чоловіків! — кинув він їй через залу.

— Але так воно є, Івене. Оце ж я й силкуюсь якось розв'язати. Я тільки не знаю, котрого люблю дужче. Діка я знала довгий час. А вас... а ви...

— Тільки недавній знайомий,— підказав Грейм, вертаючись до неї тою самою розгніваною ходою.

— Ні, ні, Івене, зовсім ні! Ви мені відкрили саму себе. Я люблю вас не менше, ніж Діка. Ні, дужче. Я... я не знаю.

Пола сховала обличчя в долоні й не скинула його руки, покладеної на плече їй.

— Самі ж бачите, що мені нелегко,— провадила вона.— Так багато до цього вплутано, так багато, що я нічого не можу добрати. Кажете, що ви ніби в тумані? А подумайте, в якому тумані я, в якій пітьмі! Ви... та що там казати. Ви чоловік, у вас чоловіча натура, чоловічий життєвий досвід. І для вас усе дуже просто: «Вона мене любить — чи не любить». А я заплуталась, розгубилася. У мене... хоч я й не дівчисько... нема багатого досвіду в коханні. Я ніколи не мала романів. Я любила тільки свого чоловіка... а тепер оце люблю вас. Ви... закохавши мене в себе, розбили ідеальне подружжя, Івене.

— Я знаю...— почав був Грейм.

— А я не знаю,— перебила вона.— Мені потрібен час — щоб усе владнати або щоб воно само владналось. Якби ж не Дік...— протягла вона зі слізьми в голосі...

Грейм мимовільно обняв її за плечі.

— Ні, ні, не тепер,— сказала вона лагідно, зняла з плеча його руку й на мить ласкаво затримала в своїй.— Коли ви торкаєтесь мене, я не можу думати,— додала вона благально.— Я... я не можу думати.

— Ну, тоді я повинен від'їхати,— твердо сказав він.

Пола закрутила головою, протестуючи.

— Таке становище, як тепер, не сила терпіти. Я почуваю себе якимсь паскудником, а я ж не паскудник, я знаю. Я ненавиджу брехню — тобто брехунові я збрешу й оком не моргну, але обдурювати людину таку чесну й щиру, з таким великим серцем, як у Діка, я не можу. Краще вже піти до нього і сказати: «Діку, я люблю твою дружину. І вона любить мене. Що ти тепер зробиш?»

— Ану підіть,— ураз загорілась Пола.

Грейм рішуче випростався.

— Зараз піду.

— Ні, ні,— вигукнула вона перелякано.— Ви повинні від'їхати.— І знов у неї в голосі забриніли сльози: —Але я не можу вас відпустити...

Якщо доти в Діка ще могли бути якісь сумніви щодо Полиних почуттів, то з Греймовим поверненням ті сумніви розвіялись. Доказів він уже не потребував: досить було глянути на неї. Вона немов прокинулась зі сну, розквітла, як буйна весна довкруг, щасливий сміх її бринів щасливіше, а спів лунав дзвінкіше, постійне збудження, невгамовна жвавість красили її. Вона рано вставала й пізно лягала. Вона не берегла себе, щедро розливала пінисте вино свого життя, і Дікові часом спадало на думку, що їй просто страшно спинитись і подумати.

Він бачив, як Пола худне, і мусив визнати, що вона робиться від того ще вродливіша — не бліда, не млява, але якась одухотворено-тендітна.

А життя Великого Будинку текло, як і перше, рівно, весело й безтурботно. Дік часом замислювався, чи довго ще воно тектиме так, однак жахався навіть подумати, що ж буде тоді, коли цей рівний плин порушиться. Поки що, надіявся він, ніхто, крім нього, нічого не знав, ні про що не здогадувався. Але чи довго може так тривати? Він був певен, що недовго. З Поли кепська акторка. Та якби навіть вона вміла якнайкраще приховувати бридкі, ниці вчинки,

жодна жінка не спроможна втаїти нового настрою, нового розквіту почуттів.

Дік знав, що його слуги-китайці навдивовижу проникливі — але й навдивовижу стримані, мусив він додати. Та є ж іще гості, надто жінки! Вони підступні, як кішки. Навіть для найкращих із них не буде більшої втіхи, ніж спіймати блискучу, бездоганну Полу Форест на тому, що й її зліплено з персті, як усіх Євиних дочок. І кожна випадкова гостя, що приїде на один день або на вечір, зможе про все здогадатися — чи бодай про Полині почуття, бо Греймові не були ясні ще й самому Діку. Жінка жінку завжди розкусить.

Правда, сама Пола, багато чим несхожа на інших жінок, різнилась від них і в цьому. Він ніколи не помічав у ній отієї кошачої підступності, ніколи не бачив, щоб вона підстерігала інших жінок, хотіла спіймати котрусь на амурній пригоді — хіба лиш тоді, коли це стосувалося його. І він знов усміхнувся, згадуючи свого «романа» в місіс Дігемені, що був романом тільки в Полиній уяві.

Поміж усім іншим Дік питав себе й про те, чи здогадується Пола, що він усе бачить.

І Пола теж сушила голову — спочатку марно, бо не могла відкрити ніякої зміни в його настрої й поводженні з нею. Він, як звичайно, перевертав гори роботи, розважався, виспівував свої імпровізовані пісеньки й лишався на вигляд таким, як завжди,— щасливим добрягою. Хвилинами їй уявлялось, наче він став якийсь ласкавіший з нею, та вона відганяла ту думку і запевняла себе, що то їй тільки ввижається.

Та недовго тривали ті сумніви. В юрмі гостей, за обіднім столом, вечорами у великій вітальні або ж за картами Пола не минала нагоди нишком постежити за ним з-під напівспущених повік і досить скоро упевнилася з виразу його обличчя та очей, що він усе знає. Та Греймові вона й не натякнула про це. Що з того, як і він знатиме? Може, тоді він зразу поїде — а Пола не таїла від себе, що якраз цього їй зовсім не хочеться.

Та дійшовши висновку, що Дік майже напевне про все знає або здогадується, вона ніби озлилась і стала навмисне гратися з вогнем. Якщо він знає — а він таки знає, твердила вона собі,— то чому мовчить? Він же завжди казав усе в вічі! Пола й бажала, і боялась такої розмови; та помалу страх погас, і лишилась тільки щира надія

на Дікову рішучість. Це ж він завжди на все зважувався й діяв, не боячись нічого. А вона завжди покладалась на нього. Грейм назвав їхнє становище трикутником. То нехай Дік його розв'яже, розірве трикутник. Адже він що завгодно може розв'язати. Чому ж він не зробить цього?

А тим часом вона жила на одчай душі, намагаючись не слухати свого сумління, що дорікало їй за таке роздвоєння, і не задумуватись дуже глибоко,— просто пливла в самій бистрині життя й перекопувала себе, що вливається ним, дихає на повні груди. Часами вона взагалі не хотіла нічого думати, відчувала тільки велику гордість від того, що скорила, вчарувала двох таких чоловіків. Гордість завжди була одна з головних рис її вдачі — гордість із себе, з того, що вона вміє, чого досягла, що опанувала. Вона пишалась і своєю вродою, і музичним хистом, і вмінням плавати. То гордість спонукала її на все: і танцювати краще за всіх, і вбиратись вишукано, як ніхто, і стрибати з вежі «ластівкою» так відважно та майстерно, як змогло б дуже мало жінок, і, тендітною порцеляновою фігуркою сидячи верхи на Горянині, з'їжджати похилим водозбігом у басейн та своєю волею змушувати здоровезного огиря перепливти його.

Вона пишалась, бачивши разом цих двох сірооких, русявих чоловіків, людей однієї з нею породи. Вона була гарячково збуджена, однак не знервована. Іноді вона цілком спокійно, холодно дивилась на них, порівнювала одного з одним і сама не могла відповісти, для котрого ж вона намагається здаватися вродливішою і привабнішою. Грейма вона держала в руках, але й Діка не хотіла випустити.

Було навіть щось жорстоке в тій гордості, яка лоскотала її на думку, що двоє таких визначних чоловіків страждають через неї — бо Пола була певна, що й Дік, коли він усе знає — чи, краще сказати, відколи він усе знає, — теж мусить страждати. Вона запевняла себе, ніби ставиться до кохання вибагливо і свідомо, знає, чого хоче, і полюбила Грейма не просто як нового, свіжого чоловіка, не такого, як її Дік. Вона не хотіла признатися собі, що її просто захопила пристрасть. Глибоко в душі вона усвідомлювала всю свою нерозважність та шаленство і розуміла, що все це може скінчитись жахливо для когось із них, а то й для всіх трьох. Однак їй подобалося зухвало витати над

безоднею і вдавати, ніби ніякої безодні немає. Зоставшись на самоті, вона не раз розглядала себе в дзеркало, іронічно-докірливо хитала головою і гукала: «Ох ти, хижачко, хижачко!» А коли зрідка пускала в голову серйозніші думки, то визнавала перед собою, що Шоу й «мудреці з мадронового гаю», може, таки мають рацію, викриваючи жінок.

Вона не згодна була зі словами Дар Гаяля, що жінка — то невдала спроба природи створити чоловіка; але знов і знов їй пригадувалось Уайльдове: «Жінка нападає, несподівано здаючись». «Чи й я так напала на Івена?» — питала себе Пола. Ті поступки, що вона вже йому зробила, були справді несподівані й для неї самої. Чи будуть ще й нові? Івен хоче від'їхати, з нею чи без неї, але від'їхати. Але вона його держить. Чим же? Мовчазною обіцянкою майбутніх поступок? Пола сміхом проганяла всі дальші міркування, хапалася за скоромнущі сьогоднішні втіхи, прикрашала себе, чарувала веселим настроєм, жаріла щастям — вона купалась у ньому, як їй і не снилось ніколи.

РОЗДІЛ XXVII

Однак неспромога закоханим, що живуть так близько одне від одного, довго зберігати незмінною відстань між собою. Непомітно для самих себе Грейм і Пола зближувались. За ласкавими поглядами, доторками рук пішли інші дозволенні пестощі, а врешті якось вона вдруге опинилась у його обіймах, і уста їхні злилися в довгому поцілунку. Цього разу Пола не спалахнула гнівом. Натомість вона владно сказала:

— Я вас не відпущу.

— Я не можу тут лишатись,— усоте повторив Грейм.— Мені, звісно, не вперше цілуватись за дверима і всякі дурощі витівати, — пояснив він, — але тут річ інша. Тут ідеться про вас і Діка.

— Усе владнається, я вам кажу, Івене.

— Їдьте зі мною, та й уладнаємо все самі. Їдьмо негайно.

Пола відсахнулася.

— Згадайте Дікові слова того вечора, коли Лео бився з драконами,— умовляв далі Грейм.— Що якби ви, його дружина, втекли від нього з ким-небудь, він тільки сказав би: «Благословляю вас, дітки».

— Того ж бо мені так важко це зробити. Через його велике серце. Ви тоді слушно про нього сказали. Ось спробуйте придивитись до нього. Він такий ласкавий, такий делікатний, як і казав того вечора. Тобто зі мною делікатний. І навіть більше. Зверніть увагу...

— А він знає? Він уже говорив з вами? — перебив Грейм.

— Ні, не говорив. Але я й так певна, що він знає або здогадується. Ось придивіться. Він не хоче змагатися з вами...

— Змагатися?

— Атож. Він не хоче змагатися. Пригадайте вчорашнє ковбойське свято. Поки не приїхала наша компанія, він виїжджував мустангів, а потім ні разу більше не сів у сідло. А з нього виїжджувач знаменитий. Ви теж пробували, і виходило непогано, але, як сказати по щирості, до нього вам як до неба. І от він не хотів показувати свою перевагу над вами. З самого цього я б упевнилася, що він здогадується.

А ви не помітили, що віднедавна він не сперечається з вами ні в чому, з усім погоджується, що ви тільки скажете,— а він же любить з усіма посперечатись, такий у нього звичай. У більярда він грає з вами й далі, бо там ви його побиваєте. І фехтує на рапірах та палицях — у цьому ви з ним рівні. А боксувати чи боротись не хоче.

— Так, у боксі й у боротьбі він дужчий, — з жалем визнав Грейм.

— Простежте за ним, і ви зрозумієте, що я мала на увазі, коли сказала «не хоче змагатись». Він поводиться зі мною як з баским лошатком: дає волю вибрикувати, як я хочу. І нізащо в світі не зупинить. О, я знаю його, повірте. У нього свої власні життєві правила, і він міг би навчити всіх філософів практичної філософії. Ні, ні, слухайте,— квапливо спинила вона Грейма, що хотів був перебити її. — Я ще не все сказала. У нас є потайні сходи з бібліотеки до Дікового кабінету; ними ходимо тільки він, я та його секретарі. Піднімешся ними з бібліотеки і зразу потраплясш до кабінету, між стелажі з книжками. Я оце тільки-но звідти. Зайшла була, хотіла його побачити, коли чую з-за стелажів голоси. Думаю, якась маєткова справа, почекаю трохи, поки він зостанеться сам. Так і виявилося — справа маєткова, але така цікава, така «новчальна»,

як сказав би Генкок, що я мимохіть стала підслухувати. Повчальна вона тим, що розкриває Дікову вдачу.

Дік мав розмову з дружиною одного робітника. У великому маєтку, як наш, і таке часом трапляється. Я тієї жінки не знаю ні на ім'я, ні в вічі, і якби зустріла, то не впізнала б. Вона скиглила, нарікала на свою ганьбу, та Дік спинив її. «Все це пусте, — каже. — Я хочу знати одне: чи ви давали Смітові який привід в'язнути до вас?»

Власне, його інакше звуть, але на разі нехай буде Сміт. Це один з наших десятників, він уже вісім років у Діка служить.

«Та що ви, сер! — чую, відповідає жінка. — Він сам в'язне до мене з першого дня, проходу не дає. Я його вже десятою дорогою обминала. Чоловік у мене загонистий, як порох, а я так боялася, щоб його з роботи не прогнали. Він уже безмаль рік як у вас робить, і ще ніякої догани йому не було. Перед тим він довго сталої роботи не мав, і ми дуже бідували. Не з його причини, ні. Він і ненитущий у мене. Він завше...»

«Гаразд, гаразд.— уриває її Дік.— Робота вашого чоловіка і його поведінка тут ні до чого. То ви таки справді не давали ніякого приводу містерові Сміту?»

Вона хвилин із десять запевняла його, все розказувала, як напосідавсь на неї десятник зі своїм залицянням. Голос у неї приємний — такий м'який, несміливий, жіночний, і з себе вона, мабуть, гарненька. Я насилу стрималася, щоб не виглянути — хотіла побачити, яка вона.

«Ну, а як же той учорашній скандал? — питає Дік.— Широко розійшовся? Крім вашого чоловіка та містера Сміта, ще хто знає? Сусіди чули?»

«Аякже, сер! І чого він уперся до мене в кухню, коли його ніхто не кликав! Мій чоловік і робить не під ним. А він обійняв мене за стан та лізе цілуватись. Коли це чоловік у двері. Він у мене скажений, але на силу не дуже, містер Сміт удвічі дебеліший. Він і вихопив ножа, а містер Сміт уніймав його за руки, та й давай удвох борюкатись по кухні. Я бачу, що душогубство буде, вибігла надвір і кричу: «Рятуйте!» Та сусіди вже й самі колотнечу почули, бо вони там у кухні вікно вибили й плиту завалили, повна кухня диму була і попіл летів. Аж сусіди їх розборонили. Господи, за що це мені така ганьба! Тепер же знаєте, сер, жінки як почнуть язиками плескати!..»

Дік знову спинив її, та ще хвилин із п'ять не міг ви-

провадити. Вона дуже боялася, що чоловіка з роботи проженуть. Дік їй нічого певного не сказав; я зрозуміла, що він зараз викличе десятника, й вирішила почекати ще. І справді, зайшов Сміт. Мені хтозна-як кортіло його побачити, але я могла тільки слухати.

Дік без довгих передмов змалював йому весь скандал, і Сміт признався, що гармидер справді вийшов чималий. Потім Дік йому сказав: «Вона божиться, що ніякого приводу вам не давала».

«Оце вже бреше,— відповідає Сміт. — Вона так в очі заглядає, наче манить. І з самого початку мені бісики пускала. Але в кухню до себе вчора закликала не очима, а таки язиком. Ми не думали, що чоловік прийде. А як він показався, вона почала вириватись. Коли вона каже, що не давала мені ніякого приводу...»

«Менше з тим, — спинив його Дік.— Це пусте».

«Як пусте, містере Форесте,— не здається Сміт.— Треба ж мені виправдатись!»

«Ні, цим ви не виправдаєтесь, бо вашої провини це не стосується,— відповів Дік, і я почула, що він заговорив холодно й твердо, мов суддя. Сміт його не зрозумів, тоді він розтлумачив: — Ваша провина, містере Сміте, в тому, що через вас сталася бійка, бешкет, скандал, зірвалися з припони жіноцькі язики, порушилась дисципліна і лад у маєтку, а це дуже серйозна річ, бо вона позначається на продуктивності праці».

Та Сміт ніяк не міг уторопати. Він думав, що його звинувачують у порушенні моральності, бо він в'язнув до заміжньої жінки, і пробував виправдатись тим, що вона, мовляв, сама його спокушала: «Ну, а я ж, містере Форесте, не кам'яний, а живий чоловік... Звісно, убрала вона мене в дурні, та й сам я в дурні убрався, це правда».

«Містере Сміте,— каже йому Дік.— Ви в мене служите вже вісім років, з них шість десятником. По роботі я до вас претензій не маю. Ви вмієте порядкувати. А ваша моральність мене не цікавить. Про мене, будьте хоч мормоном чи магометанином. Як ви живете поза службою — це ваше діло й мене не обходить, поки воно не відбивається на вашій праці в моєму господарстві. Кожному з моїх возіїв вільно в суботу ввечері напиватися до безтями — хоч і щотижня. Це його діло. Та коли він не проспиться до понеділка й почне зганяти похмілля на моїх конях — бити їх, чи лякати, чи ще щось їм робити таке, що хоч

крихту позначиться на їхній роботі,— від тієї хвилини це вже моє діло, і той возій може йти шукати служби десь-інде».

«Ви... ви хочете сказати, містере Форесте, що... що й мені... треба йти шукати служби десь-інде?» — пробелькотів, затинаючись, Сміт.

«Так, саме це я хочу сказати, містере Сміте,— відповідає Дік.— Вам доведеться пошукати собі служби десь-інде. Не тому, що ви полізли до чужої жінки — це діло ваше та її чоловіка,— а тому, що ви порушили спокій у маєтку і це пішло на шкоду продуктивності праці».

Ви знаєте, Івене, — сказала Пола, сама перебивши свою розповідь,— у сухих цифрах рахункових книг маєтку Дік уміє розгледіти більше людських драм, ніж пересічний письменник у кипучому вирі великого міста. Ось, скажімо, звіти молочарні—на кожного дояра зокрема: стільки й стільки фунтів молока вранці, а стільки ввечері від такої й такої корови, а стільки й стільки — від такої. Дікові не треба знати дояра в вічі. Йому досить того, що надій зменшився, і він питає в завідувача молочарні: «Містере Паркмене, Баркі Перата жонатий?» — «Так, сер».— Він що, посварився з дружиною?» — «Так, сер».

Або ж таке: «Містере Паркмене, Сімпкінс відколи вже найкращий наш дояр, а тепер чогось посунувся вниз. У чому річ?» Містер Паркмен не знає. «Розвідайте,— наказує Дік.— У нього якийсь клопіт. Побалакайте з ним по-товариському, розпитайте. Треба помогти чоловікові». І містер Паркмен розвідує. Виявляється, Сімпкінсів син, студент Стенфордського університету, вкинувся в гульню, підробив векселя і тепер сидить у в'язниці, дожидає суду. Дік доручає справу своїм адвокатам, ті якось затирають справу, визволяють хлопця на поруки, і Сімпкінс знову стає першим дояром. А найкраще з усього те, що хлопець порозумнішав — Дік стежив за ним і далі,— скінчив технічний коледж і тепер служить у маєтку при екскаваторах, заробляє півтораста доларів на місяць, одружився, перед ним кар'єра, а батько його й далі доїть корів.

— Ваша правда, — промовив Грейм розчулено. — Я не помилився, коли сказав, що в нього велике серце.

— Я називаю його своєю непорушною скелею, — вдячно відказала Пола. — Він такий надійний. Його не схитне ніяка буря. Ви ще не знаєте його як слід. Він справді

стоїть як скеля. Він ще ніколи в житті не падав. Йому сам бог усміхається, і весь вік усміхався. Його ще ніколи ніщо не ставило на коліна... І мені... не хотілось би таке побачити. Це було б страхіття. А ось тепер, Івене...— Пола доторкнулась до його руки чи то благально, чи то пестливо. — Я боюся за нього. Через це я й не знаю, що мені діяти. Я ж не через себе вагаюсь і зволікаю. Якби він був брутальний, або обмежений, або слабодухий, або мав у своїй натурі хоч найменшу ниицу рисочку, якби він хоч раз у житті падав на коліна, я б давно вже поїхала з вами, любий мій, любий...

Полині очі враз набігли слізьми. Потиском руки вона заспокоїла Греїма, тоді, щоб заспокоїтись самій, вернулась до свого оповідання:

— «Її чоловік, містере Сміте, — каже йому Дік,— мізинця вашого не варт — і для мене, і взагалі. Ось як його схарактеризували: сумлінний, догідливий, але не кмітливий і не сильний, у кращому разі посередній робітник. І все ж звільнити доведеться вас, хоч мені дуже шкода».

Він ще багато говорив, але я вам переказую головне. З цього ви можете збагнути Дікові правила. А він їх дотримує. Дік визнає за людиною свободу. Хоч би що та людина робила, це її діло, поки воно не шкодить навколишнім людям. Він уважає, що Сміт мав повне право вподобати ту жінку й кохатися з нею, якби до цього дійшло. Він завжди казав, що любові не можна ні здобути, ні втримати силою. І якби я поїхала з вами, він би й справді сказав: «Благословляю вас, дітки». Сказав би, хоч би це навіть розбило йому серце. Бо він уважає, що колишнє кохання не дає ніякого права на теперішнє. Кожна година кохання, сказав він якось, повністю оплачує себе обом сторонам, і тут не може бути ніяких боргів, ніяких векселів, а всякі претензії безглузді.

— І я згоден з ним, — підхопив Грейм. — «Ти обіцяв, чи ти обіцяла, любити мене довіку»,— заявляє розлюблене і вимагає сплати любовного боргу, немовби за розпискою на певну суму доларів. Долари лишаються доларами, а кохання або живе, або вмирає. А коли воно вмерло, то як можна вимагати його? Щодо цього ми всі троє згодні, і річ дуже проста: ми покохались — і край. Навіщо зволікати бодай хвилину?

Він нахилився до Поли, погладив її руку, що лежала на клавішах, поцілував зразу в голову, тоді повільно по-

вернув її обличчя до себе й припав устами до покірно підставлених уст.

— Дік не любить мене так, як ви, — сказала вона. — Тобто любить не так шалено. Адже я давно належу йому, і він, мабуть, уже звик до мене. Поки ще не було вас, я частенько сушила собі голову, чи мене він дужче любить, чи своє господарство.

— Це ж так просто, — наполягав Грейм. — Нам треба тільки бути відвертими. Ходімо!

Він підвів її з дзиглика, ніби хотів вести за собою. Та Пола відступила назад, знову сіла й сховала спаленіле обличчя в долоні.

— Ви не розумієте, Івене. Я люблю Діка. І завжди любитиму.

— А мене? — гостро спитав Грейм.

— Ще й питаєте, — усміхнулась вона. — Ви єдиний чоловік на світі, крім Діка, що цілував мене... отак, і кого я так цілувала. Але я не можу зважитись. Не можу сама розірвати цього «трикутника», як ви кажете; треба, щоб його розірвали за мене. Я порівнюю вас обох, зважую, міряю. Згадую все своє життя з Діком. А про вас питаю у свого серця. І нічого не можу вирішити. Я нічого не знаю. Ви велика людина, і любов наша велика. Але Дік, як людина, більший за вас. Ви... ви земніший, ви... як би сказати... людяніший, чи що. Ось чому я люблю вас дужче... чи принаймні так мені здається.

Ні, ні, стривайте, — провадила вона, затримавши в своїй долоні його жадібно простягнену руку. — Я ще не все сказала. Я згадую все своє життя з Діком. Але я не забула й про те, що є сьогодні й що буде завтра. Мені нестерпна сама думка про те, що хтось жалітиме мого чоловіка, що ви його жалітимете — а вам же, напевне, жаль його, коли я кажу, що люблю вас дужче. Ось чого я вагаюсь. Ось чого я, тільки-но зважуся, відразу й передумаю і ніяк не можу вирішити.

Я б умерла з сорому, якби через мене хто пожалів Діка. Далебі, вмерла б. Я не можу уявити собі нічого жахливішого. Діка — і раптом жаліють! Його зроду ніхто не жалів, бо він завжди був веселий, бадьорий, дужий, непереможний. Його нема за що жаліти. І ось, із моєї провини... і з вашої, Івене...

Пола раптом відкинула Греймову руку.

— Кожен наш вчинок, кожен доторк вашої руки, що я дозволяю вам, робить його гідним жалю. Тепер розумієте, яке це все складне для мене? А я ж маю й свою власну гордість. Те, що ви бачите мене нечесною перед ним, хоч би в таких дрібничках, як оце, — вона знову спіймала його руку й ніжно погладила кінчиками пальців, — уражає мою любов до вас, принижує, мусить принижувати мене в ваших очах. Мене жахає думка, що хоч би отака моя невірність йому, — вона притулила Греймову руку до щоки, — дає вам право жаліти його й ганити мене.

Пола відняла від щоки його руку, що вже сіпнулась нетерпляче, замисленим, невидющим поглядом подивилась на неї, перевернула й повільно поцілувала в долоню. І враз Грейм підхопив її і стис в обіймах.

— Ну, ось бачте...— докірливо промовила вона, визволяючись.

— Навіщо ви розповідаєте мені все оце про Діка? — спитав її Грейм іншим разом, на прогулянці, коли вони ступо́ю їхали поряд. — Щоб держати мене на відстані? Щоб захиститись від мене?

Пола ствердно кивнула головою, потім квапливо додала:

— Ні, не зовсім так. Ви ж самі знаєте, що я не хочу держати вас на відстані... дуже великій принаймні. Я говорю про Діка, бо він не йде мені з думки. Зважте самі— дванадцять років я не думала ні про кого більше. Я говорю про нього тому... ну, просто тому, що думаю про нього. Поміркуйте самі, що виходить. Ви чините зневагу над ідеальним подружжям.

— Я знаю,— відповів Грейм.— І роль зневажника мені не до вподоби. Це ви, замість від'їхати зі мною, примушуєте мене грати її. А я не годен стриматись. Я силкуюсь не думати про вас, повертати свої думки на щось інше. Я сьогодні вранці написав півроздїлу і знаю, що все написане нікуди не годиться, треба переробляти наново. Бо я не можу відірватись думкою від вас. Що для мене Південна Америка та її тубільці супроти вас? А коли я опиняюсь біля вас, мої руки мимохіть, самі тягнуться вас обняти. І ви цього хочете, й не кажіть мені, що не хочете.

Пола підібрала повіддя, наче думала погнати кобилу чвалом, та спершу грайливо всміхнулась і призналася:

— Так, хочу, любий мій зневажнику.

Вона й піддавалась, і боролась водночас.

— Я люблю свого чоловіка, не забувайте! — застерегла вона Грейма, але за мить уже була в його обіймах.

— Слава богу, хоч раз ми зосталися втрьох! — вигукнула Пола, вхопила Діка й Грейма за руки й повела їх до улюбленої Дікової канапи у великій вітальні.— Ходім посідаємо гарненько та будемо розповідати сумні повісті про смерть королів. Ходімо, вельможні панове, герої лицарських боїв, погомонімо про кривавий Армагедон, коли востаннє зайде сонце на цьому світі.

Вона була дуже весела; Дік здивувався, побачивши, що вона припалює сигарету. Він міг би на пальцях злічити, скільки разів вона курила за всі дванадцять років, прожиті з ним. Вона робила це тільки в ролі господині, аби підбадьорити котру-небудь гостю, що хотіла закурити. А трохи згодом, коли він налив собі й Греймові віскі з содовою, Пола знов здивувала його, попросивши «крапнути крапельку» і їй.

— Це шотландське,— попередив він.

— Дарма, крапни хоч крапелиночку,— наполягла вона.— Тоді ми будемо як троє давніх товаришів, та й погомонимо про все на світі. А як наговоримось, я вам заспіваю «Пісню валькірій».

І сама вона говорила більше, ніж звичайно, і весь час намагалась розворушити Діка. Він добре те бачив, однак піддався їй і з запалом пустився в розмову про білявих героїв-надлюдей.

«Вона підбиває його на змагання зі мною»,— подумав Грейм. Та навряд чи те було Полі в голові — вона просто тішилася, споглядаючи цих двох чудових чоловіків, що обидва належали їй.

«Про велику дичину говорять,— майнула в неї думка.— А чи траплялось коли маленькій жіночці вполювати більшу дичину, ніж оце?»

Вона сиділа на канапі, поклавши ногу на ногу, і могла, ледь повернувши голову, бачити Грейма, що вигідно вмостився в глибокому кріслі, або Діка, що простягся на дивані серед подушок, зіпершись на лікоть. Пола слухала їх, а погляд її перебігав з одного на другого. Вони говорили про боротьбу, про криваві сутички, говорили,

як реалісти, холодними й твердими словами, аж урешті такий настрій пойняв і її: вона могла вже дивитись на Діка без жалю, без того пекучого жалю, що раз у раз стискав їй серце останніми днями.

Вона пишалася ним, гарним і сильним чоловіком, що міг би принадити будь-яку жінку; але їй уже не було шкода його. Вони мають слушність. Життя — це гра. В бігу випереджає прудкіший, в бою перемагає сильніший *. Їм обом траплялось мірятися прудкістю й силою, випереджати й перемагати. Чом же їй не можна? Вона все поглядала на них, і те запитання знов і знов ставало перед нею.

Вони обидва не були аскети і, напевне, багато чого дозволяли собі у своєму повитому таємницею минулому, з якого увійшли в її життя. У них обох бували дні й ночі, заказані жінкам — таким жінкам, як вона. Принаймні за Діка вона не мала сумніву — бо чула навіть балачки про це,— що в нього були інші жінки, коли він блукав світами. Чоловіки завжди лишаються чоловіками, ось і вони обидва такі. Полу раптом обпекли ревнощі до тих незнаних їй жінок, що напевне були в них, і вона озлилась. «І втіх вони ніколи не минали» *,— зринув їй у пам'яті Кіплінгів рядок.

Жаліти? А чом це вона має когось жаліти? Хто жалів її? І які можуть бути жалощі в такому великому, такому природному ділі? У них іде не дрібна гра, і хтось мусить програти... Далі Пола спробувала уявити, чим же ця гра скінчиться. Доти вона боялася про те думати, але краплинка віскі додала їй відваги. І ось їй здалося, наче вона бачить перед собою грізну долю — темну, невиразну, ніби тінь, але страшну, як згуба.

Отямилась вона, коли Дік махнув рукою в неї перед очима, ніби ловлячи в повітрі те, на що вона так пильно задивилась.

— Маримо? — піддражнив він, коли їхні погляди зустрілися. Його очі сміялись, однак Пола вгледіла в них щось таке, що змусило її враз спустити свої довгі вії. Він усе знав. Тепер у неї не лишилось і крихти сумніву, що він усе знає. Ось що прочитала вона в його погляді й ось чого спустила вії.

— «Цинтіє, Цинтіє, що я подумав...» — весело проспівала вона йому; а коли Дік заговорив знову, простягла руку до його недопитої склянки і ковтнула з неї віскі.

Хай буде що буде, а вона дограє до кінця, вирішила Пола. Це, звісно, божевілля, але це й життя, справжнє життя. Вона ще ніколи не жила так повно, і так жити варт, хоч би чим довелося потім заплатити програш. Хіба вона коли любила Діка отак, хіба знала взагалі, що вона здатна на таку любов? Певне, вона всі ці роки помилялася — вважала за любов звичайну приязнь. Вона спинила на Греймові потеплілий погляд: ось він захопив її так, як ніколи не щастило Дікові.

Серце в неї, не звиклої до таких міцних напоїв, билося часто; Дік, ніби ненароком поглядавши на неї, бачив, як блищать її очі, які червоні у неї щоки й уста, і знав, чому.

Він говорив чимдалі скупіше, і кінець кінцем розмова про білявих героїв завмерла — бо всі зійшлись на одній думці. Нарешті Дік глянув на годинника, підвівся, позіхнув, потягся й оголосив:

— Пора лягай. Цей білий чоловік він голова вже зовсім сип. Ще по одній на ніч, Івене?

Грейм кивнув головою: обом їм треба було покріпитись.

— А ви, пані П'яничко? — обернувся Дік до Поли.

Та вона похитала головою й відійшла до фортеп'яно прибрати ноти, поки чоловіки пили.

Грейм допоміг Полі спустити віко інструмента, а Дік тим часом чекав їх на дверях, отож, коли вони покидали залу, він ішов кроків на п'ять попереду. На Полине прохання Грейм дорогою вимикав лампочки в коридорі. Там, де він мав попрощатись і звернути до себе у вежу, Дік зупинився зачекати їх.

Ту мить погасла остання лампочка.

— Ну що ви, дурненький! — гукнула в темряві Пола.— Цієї не треба, вона горить цілу ніч.

Дік не почув більше нічого, але його всипало жаром. Він прокляв сам себе за те, що колись теж нишком цілувався потемки — бо через це він знав тепер, що зробили Грейм і Пола за ту коротку мить, поки знов спалахнуло світло.

Йому забракло духу глянути їм у обличчя, коли вони підійшли. Він не хотів ще раз побачити, як Пола похнюпить свої щирі очі, й тому заходився припалювати сигарету, а думкою шукав жартівливих слів, щоб, як звичайно, попрощатися з ними на ніч.

— Ну, як там книжка? Котрий уже розділ? — гукнув він навздогінці Греймові; коли нараз Пола взяла його за руку.

Вона йшла поруч нього, махала його рукою, підстрибувала, щебетала, немов мале дівчатко, що йде за руку з дорослим дядечком. І він невесело думав: як же вона схитрує сьогодні, щоб знов ухилитись від поцілунку на ніч?

Так обоє дійшли туди, де мали розійтись у різні боки, кожне до себе, а Пола, очевидячки, ще нічого не надумала. Вимахуючи так само його рукою і не вмовкаючи ні на мить, вона довела його до кабінету і зайшла з ним туди. Аж там він здався: йому вже не сила було чекати нового її викруту. Удавши, ніби щось пригадав, він потяг її за собою до столу й узяв там якогось листа.

— Я дав собі слово, що відішлю відповідь уранці з першою машиною,— пояснив він, натиснув кнопку фонографа і почав диктувати.

Хвилинку Пола ще не випускала його руки. Потім стиснула її, прощаючись, і шепнула: «Добраніч...»

— Добраніч, жіночко,— відповів Дік машинально й диктував далі, ніби й не помітив, що вона пішла.

Замовк він аж тоді, коли був певен, що вона вже не чує.

РОЗДІЛ XXVIII

Уранці, диктуючи Блейкові відповіді на листи, Дік разів з десять трохи-трохи не сказав: «Годі!»

Коли о десятій секретар зібрав свої папери й підвівся, він звелів:

— Зателефонуйте Генесі й Менденголові, хай сьогодні не приходять, краще завтра. Тепер вони, мабуть, десь біля стайні для жеребців.

Увійшов Бонбрайт і налагодився стенографувати Дікові розмови з помічниками.

— Заждіть, містере Блейку! — гукнув Дік навздогін секретареві.— Спитайте ветеринара, як там Олден-Бесі. Старенька звечора зовсім слаба була,— пояснив він Бонбрайтові.

— Містер Генлі хоче вас бачити негайно, містере Форесте,— сказав Бонбрайт, а помітивши, що хазяїн драт-

ливо насупив брови, додав:— Це щодо греблі на Оленячому Оці. Там якась хиба в проекті. Серйозна, каже.

Дік скорився й цілу годину обговорював зі своїми службовцями маєткові справи.

Раз, саме як сперечався з Вордменом про дезинсекційний розчин, щоб купати овець, він устав із-за столу й відійшов до вікна. Притягли його туди голоси гостей, цокіт підків та Полин сміх.

— Почитайте оту статтю з Монтани — я вам сьогодні пришлю копію,— провадив він, дивлячись у вікно.— Вони виявили, що такий склад нікуди не годиться. Воно тільки лоскоче паразитів, а не вбиває. Занадто слабке...

За вікном купкою проїхало четверо вершників. Пола їхала між художником Мартінесом і скульптором Фрелігом — давніми Діковими приятелями, що прибули вранішнім поїздом. Четвертий, Грейм на Селімі, трохи відставав. Дік подумав, що дуже скоро ця четвірка розіб'ється на дві пари.

Невдовзі по одинадцятій, не знаючи, де дітись, він вийшов із сигаретою на велике подвір'я. Там йому впало в очі, як занедбала Пола своїх золотих рибок, і він гірко всміхнувся. Рибки нагадали йому про Полин таємний дворик, де вона держала в басейнах водограю найдобірніших, найрозкішніших. І він подався туди — дверима без клямки, дорогою, відомою тільки йому, Полі та служникам.

Той дворик був найбільший Діків подарунок Полі. Таку марнотратну щедрість міг собі дозволити тільки закоханий крез. Дік дав дружині повну волю оздобити дворик на свій смак і сам наполягав, щоб вона не шкодувала грошей, не лякалась ніяких витрат, а потім з превеликою втіхою дражнив колишніх своїх опікунів, показуючи їм корінці її чекової книжки. Дворик зовсім випадав із загального плану й архітектури Великого Будинку, але був захований так глибоко в його надрах, що нітрохи не порушував гармонії ліній і кольорів. Хоч оздоблено дворик було ніби напоказ, його дуже рідко показували чужим. Крім Полиних сестер та найближчих друзів, туди хіба зрідка пускали помилуватись якого-небудь художника. Грейм чув про існування дворика, але навіть його Пола туди не запрошувала.

Дворик був круглий, не дуже великий — якраз такий, щоб просторінь його не гнітила людину. Масивний бетон

Великого Будинку там поступався місцем ніжному, вишуканому мармурові. Аркада, що оббігала дворик довкруг, була з різьбленого білого мармуру, ледь-ледь зеленавого, щоб відбите сонце не різало очей. Блідо-рожеві троянди спинались на колонах і стелилися по невисокому пласкому дашку, а на кінцях рнив, замість вишкірених готичних химер, усміхались веселі, круглі дитячі личка. Дік неквапно ступав рожевими мармуровими плитами попід аркадою, вбирав довколишню красу, і йому помалу відлягало від серця.

Осереддям чарівного дворика був водограй із трьох сполучених неглибоких басейнів, один вище від другого, зроблених з білого мармуру, тонкого, мов перламутр. Довкола тих басейнів бавились діти, вирізьблені з рожевого мармуру в натуральний розмір рукою неабиякого майстра. Ті дивились через вінця в нижчий басейн, те жадібно тяглося ручкою до золотих рибок, те лежало горілиць і всміхалось до неба, а те стояло й потягалося, широко розставивши пухлявенькі ніжки, а ті забрели у воду, а ті ховалися серед білих і червоних троянд, але всі вони були коло водограю, і кожне дотикалось до нього. Колір мармуру був так вдало дібраний, а виконання таке майстерне, що вони здавалися справжніми. То були не янголятка, а живі, теплі людські діти.

Дік довго милувався тією рожевою громадкою, держачи в руці погаслу сигарету. «Ось чого Полі було потрібно,— думав він,— дітей, маляток... Вона ж так їх любить! Якби вони були в неї...» Дік зітхнув; тоді в нього блиснула нова думка, і він глянув на лавку, де любила сидіти Пола,— наперед знаючи, що не побачить там мальовниче розкиданого шитва. Полі ці дні було не до шиття.

Він не зайшов до невеличкої картинної галереї за аркадою, де було зібрано улюблені Полині картини, гравюри та мармурові чи бронзові копії скульптурних творів з європейських музеїв, а рушив сходами нагору, до Полиних покоїв, що займали цілий горішній поверх того крила будинку. Біля прегарної крилатої Ніке на помістку, де розділялися сходи, він трохи постояв, задивившись згори на чарівний дворик, довершеністю форм і кольорів схожий на коштовну самоцвітну гему, і визнав сам перед собою, що вся ця краса — цілком витвір Полиного хисту, єдиний її шедевр, хоча змогу створити його дав їй він. Пола давно мріяла про таке, і він дав їй засоби

здійснити ту мрію. І ось тепер, подумав Дік, усе це нічого не важить для неї. Пола не була корислива, він те знав, і якщо він не зможе втримати її сам собою, то такі цяцьки її серця не прикують.

Він звільна ходив з кімнати в кімнату, і хоч заледве помічав щось зокрема, обдивлявся все ласкавим поглядом. Кожна річ там була якась особлива, неповторна, мала на собі відбиток Полиної своєрідності. Та заглянувши до ванної кімнати з заглибленим у підлогу, на римський взір, басейном, він, попри всю свою гризоту, помітив, що з крана капає вода, і зазначив собі, що треба прислати сюди слюсаря.

Звичайно, він поглянув і на Полиного мольберта, майже певний, що не побачить там нової роботи, одначе помилився: на мольберті був його портрет. Дік знав Полину манеру — брати позу й загальні обриси з фотографії, а потім доповнювати образ по пам'яті. Цього разу вона скористалась одним дуже вдалим фотознімком з Діка верхи на коні. Розбійниця тоді на хвильку вгамувалась, і Дік, з капелюхом у руці, з хвацько розкошланим чубом, спокійно дивився просто в об'єктив, не знаючи, що зараз його сфотографують. Кращого кадра не зміг би вловити й фотограф-професіонал. Пола віддала фото збільшити на погрудний портрет і тепер малювала з нього. І в малюнку Дік уже бачив нові проти фотографії риси.

Раптом він здригнувся і придивився до портрета пильніше. Невже це його вираз — у очах, та й на всьому обличчі? Він позирнув на фотографію. Ні, там цього нема. Він підійшов до одного з дзеркал і змусив себе думати про Полу та Грейма. Помалу на його обличчі й в очах проступив достоту такий вираз. Ще не вірячи собі, він вернувся до мольберта й знов подивився на портрет. Ні, таки правда. Пола знає. Пола знає, що він про все здогадується. Дізналась від нього сама, в якусь хвилину підстерегла, підгляділа на його обличчі цей мимовільний вираз і з пам'яті перенесла на полотно.

З гардеробної вийшла Полина покоївка, китаянка Ой-Ой, і рушила просто на хазяїна, ще не помічаючи його. Вона йшла, понуривши очі, немов у глибокій задумі. Дік бачив, що обличчя в неї смутне, а між бровами вже нема тієї стурбованої зморщечки, що дала їй назвисько. Вона вже не була стурбована, ні, вона була тяжко пригнічена, прибита.

«Здається, в нас усіх уже можна читати на обличчі»,— подумав Дік.

—Доброго ранку, Ой-Ой,— промовив він.

Покоївка злякано кинулась, тоді відповіла на його привітання, і в її погляді він побачив співчуття. Отже, й вона знає. Перша, крім них самих. Ну ще б пак, жінка, що так часто буває наодинці з Полою, та не розгадала б її таємниці!

Губи в китаянки дрижали, вона стискала тремтячі руки — видно, не зважувалась заговорити.

— Містере... Форесте...— нарешті почала вона, затинаючись.— Може, ви подумай — я дурна, але я хочу щось сказати. Ви дуже-дуже добрий пан. Ви були дуже добрий для моєї старої матері. І для мене ви довго-довго дуже добрий...

Вона зам'ялась, облизала пересохлі з хвилювання губи, тоді зважилася підвести на хазяїна очі й повела далі:

— Місіс Форест... я гадаю... вона...

Та Дік відразу так насупився, що вона збентежилась, умовкла й почервоніла — як зрозумів Дік, із сорому за ту думку, що її збиралась висловити.

— Гарну картину малює місіс Форест,— сказав він, аби розвіяти її збентеження.

Китаянка зітхнула, мовчки подивилась на портрет, і в очах її знову з'явився співчутливий вираз. Потім зітхнула знову й відповіла:

— Еге, гарну картину малюй місіс Форест.

У її голосі Дік відчув холодну нотку. Враз вона пильно, проникливо придивилась до його обличчя, тоді обернулась до портрета й показала на очі.

— Недобре,— вирекла вона вже не холодно, а різко, майже гнівно.— Недобре,— вже відвернувшись, кинула вона вдруге, голосніше й ще різкіше, і вийшла до Полиної спальні-веранди.

Дік несвідомо випростав голову, ніби готувався мужньо зустріти те, чого вже недовго було чекати. Ну що ж, ось і початок кінця. Ой-Ой знає. Дуже скоро знатимуть і інші, всі знатимуть. Він навіть зрадів на свій лад — зрадів, що тепер недовго вже мучитись чеканням.

Виходячи з кімнати, він засвистів веселу пісеньку, аби Ой-Ой знала, що він не журиться й не має чим журитись.

А з полудня, коли Дік поїхав на прогулянку з Фрелігом, Мартінесом та Греймом, Пола своєю чергою вирушила потай до Дікових покоїв. На його веранді-спальні вона окинула поглядом три рядки кнопок, і комутатор, що просто в ліжку з'єднував його з цілим мастком і трохи не з цілою Каліфорнією, і фонограф на відкидній поличці, і стіл з рівними стосиками книжок, журналів, ще не переглянутих сільськогосподарських бюлетенів, попільничкою, сигаретами, блокнотами й термосом.

Полині очі спинились на її портреті — єдиній прикрасі спальні. Він висів під барометрами й термометрами — там, куди Дік, як було їй відомо, поглядав найчастіше. Чомусь їй заманулося повернути усміхнене обличчя до стіни. Вона глянула на голий, сліпий задній бік портрета, тоді на ліжко, тоді знов на стіну — і хутко, наче злякавшись, повернула фото як треба. «Тут воно на місці,— подумалося їй.— Так, на місці».

В око їй упав великий автоматичний пістолет, повішений над ліжком, якраз на досяг Дікової руки. Вона взялась за колодочку й трохи витягла його з кобури. Авжеж, не на запобіжнику — у Діка завжди так. Стріляв чи не стріляв, а зброя в нього не заіржавіє в кобурі.

Вертаючись через кабінет, Пола неквапно пройшлася ним, оглянула картотеку в незліченних шухлядках, шафи з картами, планами, кресленнями-синьками, обертові етажерки з довідниками, довгі ряди племінних книг у міцних оправах. Потім спинилась перед Діковими власними працями — чималеньким рядком брошур та підшитих і оправлених журнальних статей і десятком солідних книжок. Ретельно перечитала назви: «Кукурудза в Каліфорнії», «Заготівля силосу», «Організація великої ферми», «Бухгалтерський облік на великій фермі», «Ширська порода коней в Америці», «Виснаження чорнозему», «Зелена паша», «Люцерна в Каліфорнії», «Покривні культури в Каліфорнії», «Шортгорни в Америці». Прочитавши цю останню назву, вона тепло всміхнулась, бо згадала велику полемічну баталію, що колись провадив Дік за чисто м'ясні й чисто молочні породи проти змішаних м'ясо-молочних.

Вона ласкаво погладила спинки книжок, тоді притулилася до них щокою і хвильку постояла, заплющивши очі. «Ох, Діку, Діку...» — наклюнулась якась думка, та зразу й зів'яла, зоставивши по собі тільки невиразний смуток, бо вона не зважилась додумати її до кінця.

На письмовому столі був лад, такий характерний для Діка. Всю роботу прибрано — тільки пласка дротяна сітка з передрукованими на машинці листами, принесеними йому на підпис, та ще незвичайно велика купка жовтих аркушиків — на таких аркушиках секретарі друкували телеграми, передані телефоном зі станції Ельдорадо. Знічев'я Пола перебігла очима перші рядки верхньої телеграми й натрапила на одну згадку, що спантеличила й зацікавила її. Насупивши брови, вона перечитала телеграму уважніше, тоді почала перебирати всю купку й скоро знайшла підтвердження тій згадці. Загинув Брекстон — великий, життєрадісний, добродушний Джеремі Брекстон. Він утікав через гори з Урожайного до Арізони, і дорогою його вбила зграя п'яних мексіканських пеонів. Телеграма надійшла два дні тому, і Дік уже два дні знав про його загибель, але мовчав, щоб не хвилювати Поли. Та це ж іще й не все. Брекстонова смерть свідчила й про тяжкі збитки, бо очевидно було, що справи на Врожайному зовсім кепські. А Дік мовчав. Отакий він і є...

Отже, Брекстон неживий... Полі здалося, наче в кімнаті стало холодно. Вона аж зіщулилась. Отаке воно, життя: в кінці шляху завжди чекає смерть. І знову її опав нез'ясовний жах. Грізна доля, страшна згуба чигала попереду. Чия згуба? Вона не намагалася вгадати. Досить того, що це згуба. Важкий гніт наліг їй на душу, і сама тиша в кімнаті гнітила її. Вона повільно вийшла.

РОЗДІЛ XXIX

— Наша Маленька господиня вдачею схожа на пташку,— сказав Теренс, беручи коктейля з таці, що нею А-Га обносив присутніх у більярдній.

Їх троє випадком зійшлося там перед вечерею — Грейм, Лео й Теренс.

— Не треба, Лео,— спинив ірландець юного поета.— Досить з тебе одного. У тебе й так он уже щоки горять. Як вип'єш іще один, то й вогнем займешся. В такій молодій голові не годиться мішати красу й хміль. Нехай уже старіші п'ють. Крім того, до пиття треба хисту. Ти його не маєш. То я...

Теренс вихилив келиха, тоді помовчав хвилинку, оцінюючи смак коктейлю.

— Жіноче питво,— нарешті висловив він свій вирок, похитавши головою.— Не люблю я такого. Не бере воно мене. І смаку ніякого. А-Га, синку,— покликав він китайця.— Принеси мені високу-високу склянку віскі з содовою. Та щоб міцне!

Він підніс горизонтально чотири пальці, показуючи, скільки налити віскі, а коли А-Га спитав якого,— відповів:

— Шотландського, ірландського, бурбонського, житнього — яке буде під рукою.

Грейм заперечливо хитнув китайцеві головою — він, мовляв, більш не хоче,— й засміявся до ірландця:

— Мене, Теренсе, не підпоїте. Я ще не забув, що ви зробили з О'Геєм.

— Невже ви думаєте, що то я навмисне? — здивувався Макфейн.— Кажуть, буває в людини такий стан, коли її однією чаркою можна звалити, наче довбнею по голові.

— І у вас теж? — спитав Грейм.

— Не знаю, мене ще ніколи не били довбнею по голові. Мій життєвий досвід вельми вбогий.

— Теренсе, ти ж почав щось казати... про місіс Форест,— нагадав Лео.— І здається, щось дуже гарне.

— А яке ще про неї можна сказати? —суворо відмовив Теренс.— Отож я казав, що вона схожа на пташку. Але не на якусь там мізерну стрибушку-трясихвістку і не на тиху, статечну голубку, а на веселу пташку, як оті дикі канарки, що купаються тут у водограях, увесь час щебечуть, співають, розбризкують воду на сонці, а груди їхні сяють золотом, немов то серденятка в них палають. Ось яка вона, Маленька господиня. Я чимало спостерігав її.

Усе на світі — на землі, під землею, в небесах — красить її дні: і зухвалий пурпур приземкуватого мирту, що має не більше права пишатись, ніж бліда лаванда, і одинока червона рожа, що гойдається у вітровій купелі — пишна троянда «герцогиня», щойно розквітла під сонцем, «рожева як світанок, Теренсе, і ніжна, мов поцілунок»,— як одного разу сказала мені вона сама.

Усе втіха для неї: срібне іржання Принцеси, і дзвіночки отар у морозяний ранок, і білий шовковий візерунок з ангорських кіз на зеленому схилі, й багряні смуги люпину попід огорожами, і висока нагріта трава по узбіччях доріг, і руді, обпалені сонцем пагорби, схожі на левів,

що скрадаються, припавши до землі,— і я сам бачив, з якою чисто фізичною насолодою Маленька господиня купає шию й оголені руки в промінні благодатного сонця.

— Вона — душа краси,— прошепотів Лео.— Як добре я розумію, що за таких жінок можна вмирати!

— Але можна й жити для них, і любити ці прекрасні створіння,— додав Теренс.— Слухайте, містере Грейме, я вам відкрию одну таємницю. Ми, філософи мадронового гаю, недобитки життєвих бур, тріски, закинені хвилями в тиховіддя Дікової щедрості, становимо братство закоханих. І дама серця у всіх нас одна — це Маленька господиня. Хоч наше життя силиває в балачках та мареннях і ми б ані пальцем не ворухнули за батьківщину, за бога, за чорта, але ми всі лицарі Маленької господині, ми присягли їй на вірність.

— Ми ладні вмерти за неї,— підтвердив Лео, повільно кивнувши головою.

— Ні, синку, ми ладні жити й битися за неї. Вмерти — це найлегше.

Грейм ловив кожне його слово. Юнак не збагнув нічого, але в блакитних кельтових очах, що пильно дивились на Грейма з-під кучми сивуватого волосся, неважко було прочитати, що він усе знає.

За дверима почулись чоловічі голоси — хтось спускався сходами. Коли ввійшли Мартінес із Дар Гаялем, Теренс уже говорив:

— Кажуть, на Каталіні чудова погода, а тунці клюють як скажені.

А-Га знову приніс коктейлі. Діла йому було чимало, бо тим часом надійшли ще й Генкок із Фрелігом. Теренс підряд хилив усі трунки, які з незворушним обличчям, на свій вибір, подавав йому китаєць, а сам по-батьківському напучував Лео не вдаватись у таку гидку, мерзенну звичку, як пияцтво.

Увійшов А-Гов із якимсь згорненим папірцем у руці й нерішуче розглянувся — кому б його віддати.

— Давай сюди, жовтолиций Меркурію,— кивнув йому рукою Теренс.

Перебігши папірця очима, він пояснив:

— Це прохання до нас, і то викладене вельми переконливо. Воно свідчить також, що приїхали Ернестіна й Лут, бо це вони писали. Ось слухайте! — і він прочитав: «О славні й шляхетні олені! Дві бідні, смирені оленицї, са-

мотньо блукаючи в лісі, уклінно просять, щоб ви перед вечерею зволили на малу часинку допустити їх у свій табун».

— Накрутили! — сказав Теренс.— Але прохання слушне. Тут панує закон — добрячий закон, його Дік установив: більярдна — це чоловіче царство, і спідниці сюди допускаються тільки за одностайною згодою чоловіків. Ну як, готовий табун дати відповідь? Хто згоден, хай скаже: «Так». Хто проти? Нема. Ухвалено одноголосно. А-Гов, веди панночок сюди. Лети по них, мов на крилах.

— «В сандалях, скутих із корон царів...» — додав Лео, вимовляючи слова вірша з насолодою і шанобою.

— «Ступатиме по ночі вівтарях»,— докінчив Теренс.— Той, хто написав ці рядки,— великий поет. Він друг Лео й Діка, і я пишаюся тим, що він і мій друг.

— А оцей рядок! — підхопив Лео.— З того самого сонета,— пояснив він Греймові.— Слухайте, яка музика! «І чутиме зорі Аврори спів...» Слухайте, слухайте! — провадив юнак аж здушеним від захвату голосом.— «І виліпить з минулої краси ту мрію, що майбутні ждуть часи...»

Він умовк і сором'язливо підвівся привітати Полиних сестер, що стали на порозі.

Вечеря минула, як завжди при «мудрецях з мадронового гаю». Дік, своїм звичаєм, завзято сперечався, зчепившись із Генкоком за Бергсона, і громив його метафізику з позицій суворого реаліста.

— Ваш Бергсон, Аароне, шарлатан, а не філософ,— такий був його вирок.— Він носиться зі стародавньою шаманською торбою метафізичних фокусів, тільки заличкованих і розцяцькованих найновішими даними науки.

— Це правда,— погодився Теренс.— Бергсон — не мислитель, а шарлатан. Того ж то він такий популярний...

— Не згоден! — перебив Генкок.

— Зажди трошки, Аароне. У мене наклюнулась думка, дай її схопити, поки вона не випурхнула в небесну блакить. Дік спіймав Бергсона на гарячому: той таки чимало накрав зі скарбниці науки. Навіть свою самовпевнену бадьорість він поцупив з дарвінівської моралі сили, що заснована на законі природного добору: виживає найпристосованіший. І що він з нею зробив? Підмастив трохи Джейм-

совим прагматизмом *, підсолодив надією на воскресіння з мертвих, що ніколи не вмирала в людському серці, підглазурував ідеєю Ніцше, що «успіх народжується з надмірності»...

—Ідеєю Уайльда, хотіли ви сказати,— поправила його Ернестіна.

— Їй же богу, я б видав її за свою, якби тут не було вас,— зітхнув Теренс, уклонившись їй.— Нехай колись антиквари встановлять пріоритет. Мені особисто здається, що вона відгонить Мафусаїлом *... Але, як я казав, коли мене так мило перебили...

— Ну, а хто ж самовпевненіший за Діка? — задирливо спитав Аарон трохи згодом, і Пола значуще поглянула на Грейма.

— Я тільки-но вчора бачив табун жеребчиків-стригунців,— відмовив Теренс.— Яка то була краса! Вони мені й досі в очах стоять, отож і я тебе спитаю: а хто робить більше діла?

— Ні, Генкокове заперечення теж слушне,— наважився втрутитись Мартінес.— Без таємниці світ був би нудний і вбогий. А Дік не бачить у ньому таємниць.

— Оце вже ви помиляєтесь,— обстав за Діка Теренс.— Я добре знаю Діка. Він визнає таємниці, тільки не з дитячих казочок. Він не вірить у ті фантастичні побрехеньки, що так тішать вас, романтиків.

— Теренс мене розуміє,— кивнув головою Дік.— Світ завжди буде таємницею. Для мене людська свідомість — не більша загадка, ніж хімічна реакція між газами, що витворює звичайну краплю води. Розгадайте цю таємницю, і всі складніші явища втратять свою загадковість. Ця проста реакція подібна до тих аксіом, що на них стоїть уся будова геометрії. Матерія й енергія — ось довічні таємниці світу, що з'являються нам на тлі ще двох таких таємниць — простору і часу. В самих явищах нема нічого загадкового, таємничі тільки чинники — матерія й енергія, та ще арена їхньої дії — простір і час.

Дік умовк і байдуже задивився на незворушні обличчя А-Га та А-Гова, що саме подавали на стіл переміну якраз навпроти нього. Обличчя їхні не промовляють нічого, подумав він, але можна сміливо закластися: і їм відоме те, що так збентежило Ой-Ой.

— Ог бачте! — тріумфував Теренс.— Ось у кого треба повчитись! Він ніколи не витає в хмарах. Він завжди

стоїть обома ногами на твердій землі фактів і законів, і його ніколи не зіб'ють з пуття ніякі химери та пишно закручені фрази.

Як за вечерею, так і потім, у вітальні, ніхто б нізащо не здогадався, що в Діка не все гаразд. Він начебто вирішив гідно відсвяткувати повернення Лут і Ернестіни, не дозволив філософам поновити їхню глибокодумну дискусію й просто сипав жартами та витівками. Пола теж, заразившись його настроєм, підохочувала його й допомагала в усіх веселих капостях, яких не уникнув ніхто.

Найкумеднішою з них був вітальний поцілунок. Усі чоловіки мусили його одержати. Грейм сподобився тієї честі перший і мав змогу потім спостерігати знегоди всіх інших — їх по одному впускав Дік знадвору.

Увійшов Генкок, і Дік під руку повів його насеред зали, де рядочком стояли на стільцях Пола та її сестри. Генкок підозріливо обдивився їх спереду, тоді захотів ще обійти навколо. Однак не помітив нічого незвичайного — хіба те, що всі три мали на головах чоловічі капелюхи.

— Начебто все гаразд,— сказав Генкок, ставши перед ними і звівши на них очі.

— Авжеж, усе гаразд,— запевнив його Дік.— Як три найперші красуні маєтку, вони повинні вділяти вам усім вітальні поцілунки. Вибирайте, Аароне.

Хутко озирнувшись — чи не загрожує йому ззаду якась каверза,— Генкок спитав:

— Усі три мають мене поцілувати?

— Ні, вибирайте котру-небудь одну.

— А решта дві не образяться, що я ними погребував? — допитувався Аарон.— А бакенбарди мої не вадять?

— Анітрохи,— відповіла йому Лут.— Мені завжди було цікаво знати, як це воно — цілувати чоловіка з чорними бакенбардами.

— Швидше, бо ми сьогодні повинні перецілувати всіх філософів,— озвалась Ернестіна.— Ваші товариші ждуть черги. Мені теж треба перецілувати цілий лан усякого заросту — бакенбардів, вусів та борід.

— Ну, кого ви вибираєте? — кваиив Дік.

— А кого ж я можу вибрати, як не мою пані, Маленьку господиню? — гречно відказав Генкок.

Він підставив губи, Пола нахилилась, і з удавленого верху її капелюха просто в обличчя йому хлюпнула добра склянка води.

Коли надійшла черга Лео, той відважно вибрав Полу й трохи не зіпсував забави, шанобливо схилившись і поцілувавши краєчок її сукні.

— Ні, так не годиться! — обурилась Ернестіна.— Треба справжній поцілунок. Підставте губи.

— Лео, виберіть мене, занедбану,— набилася Лут, щоб порятувати його з прикрого збентеження.

Юнак звів на неї вдячний погляд і підставив губи, але не дуже задер голову, і вода вилилась йому за комір.

— Нехай мене поцілують усі три, і я тричі зазнаю райської втіхи,— схитрував Теренс і за свою галантність дістав у одну мить три порції води.

Дік розгулювався дужче й дужче. Здавалось, годі й шукати людини веселішої та безтурботнішої. Ось він поставив до дверей Фреліга й Мартінеса, щоб розв'язати суперечку, котрий з них двох вищий на зріст.

— Випростати ноги! Стулити коліна! Голови назад! — скомандував він.

Тільки-но їхні голови торкнулися дверей, з другого боку в них оглушливо бухнуло, і обидва аж кинулися з несподіванки. Двері розчинилися — в них стояла Ернестіна й держала в обох руках по довбешці від гонга.

Дік з атласним черевичком у руці, накрившися з Теренсом простиралом, навчав його гри «Братик Боб», а решта всі дивилися й реготали, коли з'явились Мейсони та Вотсони з цілим своїм вікенберзьким почтом.

Дік негайно зажадав, щоб усі новоприбулі чоловіки пройшли церемонію вітального поцілунку. А поки гості віталися самі, в гомоні двох десятків голосів він добре розчув слова Лоті Мейсон: «Добривечір, містере Грейме! А я гадала, що ви вже поїхали...»

Дік метушився серед численних гостей, як і перше вдавав із себе страшенно веселого, а сам підстерігав ті проникливі погляди, що ними жінки часом уміють дивитись на жінок. За хвильку він і справді помітив, як Лоті Мейсон нишком кинула такий допитливий погляд на Полу, коли та спинилась перед Греймом і заговорила до нього.

«Ще ні»,— вирішив Дік. Лоті ще не знає. Але підозра у неї вже зародилась, і він був певен: ніщо не потішить її жіночого серця дужче, ніж відкриття, що й бездоганна

Пола Форест така сама жінка, здатна спотикатись, як і вона.

Лоті Мейсон була висока, ефектна двадцятип'ятирічна брюнетка, безперечно вродлива й безперечно дуже смілива в зальотах, як уже пересвідчився Дік. Нещодавно він був трошечки захопився нею і навіть, бачивши, що й вона не від того, пробував залицятись, хоча й не дозволив собі зайти в тому флірті так далеко, як би хотілося їй. Нічого серйозного в нього на думці не було; він не допустив і до того, щоб у неї виникли які серйозні почуття. І все ж того невеличкого флірту було досить, щоб тепер він пильнував її, певний, що з усіх вікенберзьких дам підозра найскорше може виявитись у неї.

За півгодини, підійшовши до Лоті, він почув, як вона каже невеличкій міс Максвел:

— О, він танцює знаменито... Правда, Діку? — обернулась вона до нього. Її погляд був невинний, мов у дитини, та Дік знав, що вона його пильно спостерігає.

— Хто? Грейм, напевне? — перепитав він незворушно й відверто.— Ну ще б пак! Ось давайте розпочнемо танці, і нехай міс Максвел сама побачить. Правда, тут є тільки одна жінка, з якою він може по-справжньому показати себе в танці.

— І це, звісно, Пола,— сказала Лоті.

— Ну, а хто ж бо ще? Хіба з вас, дівчисьок, хоч одна вміє як слід вальсувати? Де б ви й навчились!

Лоті ображено мотнула гарною голівкою, і він поправився:

— Ну, ви ще, може, й устигли трохи навчитись, поки не пішла мода на новітні танці. Ось я умовлю Івена й Полу, а ви підете зі мною, і я закладаюся, що більше пар не буде.

Посеред вальсу Дік раптом зупинився й сказав:

— Хай танцюють самі. На них варт подивитись.

Аж сяючи від захвату, він стояв і дивився, як його дружина з Греймом докінчують вальса, а сам відчував, що Лоті нишком поглядає скоса на нього, і підозри її розвіюються.

Потім танцювати пішли всі. Вечір був дуже теплий, і відчинили великі двері на подвір'я. То одна пара, то друга, танцюючи, вислизала в ті двері, на довгу галерею, залиту місячним сяйвом, і помалу там опинилися всі.

— Який він хлопчисько! — сказала Пола Греймові. Вони саме слухали, як Дік розводиться перед гостями про надзвичайні якості свого нового фотоапарата.— Ви чули, як за столом Аарон нападав на нього за самовпевненість, а Теренс її пояснював. З ним ще зроду не ставалось нічого страшного. Він ніколи не зазнавав поразки, і його впевненості ніщо не могло похитнути. Як сказав Теренс, її завжди підтверджувало діло. Він же знає, знає, і все ж такий певний за себе й за мене...

Грейма запросила танцювати міс Максвел, і Пола зосталася сама зі своїми думками. Виходить, Дік не дуже й страждає. Що ж, цього слід було сподіватись. Він розважна людина, філософ. Він сприйме втрату дружини так само спокійно, як сприйняв би втрату Горянина, як уже сприйняв смерть Брекстона й затоплення копалень Урожайного. Пола всміхнулась сама до себе: тяжко їй боротися зі своїм коханням до Грейма, маючи такого чоловіка-філософа, що навіть руки не підніме, аби її підтримати. Їй знов подумалося, що Грейм зачарував її, зокрема, своєю здатністю захоплюватись: у ньому більше людського, і в неї з ним більше спільного. А Дік навіть у ті щасливі дні, коли вони вперше зустрілись у Парижі, не полонив її так. З нього, звичайно, теж був чудовий коханець, красномовний, щедрий на ласкаві слова, на любовні пісеньки, що так її тішили; а все ж то було не те, що вона почувала тепер до Грейма і що Грейм, напевне, почував до неї. Та й, крім того, вона ж тоді була ще зовсім молода, нічого не знала про кохання й про чоловіків, коли Дік так навально заволодів нею.

З тими думками її почуття до Діка чимраз холоднішали, і вона вже не стримувала поривання свого серця до Грейма. Веселий гурт гостей, збудження, Греймова близькість і ніжні доторки його рук під час танцю, тепло літнього вечора, місячне сяйво й пахощі нічних квітів — усе розпалювало в ній жагу, і їй аж нетерпілося протанцювати з Греймом ще хоч один танець.

— Це німецький винахід,— пояснював тим часом Дік.— Магнію не потрібно. Півхвилини експозиції при звичайному електричному світлі цілком вистачає. А найзручніше те, що знімок відразу можна проявити, як звичайну копіюсиньку. Шкода тільки, що виходить один-єдиний позитив, і його вже не розмножиш.

— Чого ж! Як вийде вдало, можна сфотографувати знімок звичайним апаратом та й друкувати з негатива,— додала Ернестіна.

Вона знала, що в тому «фотоапараті» сховано довжелезного, двадцятифутового гумового удава на пружині, звитого кільцями, і коли здушити балончика, той удав вискакує, як чортик з коробочки у відомій іграшці. І ще дехто, знавши таємницю, умовляв Діка сфотографувати все товариство.

Він пішов по апарат до кабінету, але затримався там довше, ніж гадав, бо на його столі Бонбрайт залишив кілька нових телеграм про мексіканські справи і на них треба було негайно дати відповідь. З «фотоапаратом» у руках він рушив до вітальні навпростець, через подвір'я. Пари танцюристів уже помалу верталися з галереї до зали; Дік став, зіпершись на колону, й дивився, як вони минають його. Останні були Пола з Івеном. Вони пропливли так близько від нього, що він міг би дістати їх рукою, але не помітили його, хоч місяць світив просто на нього. Вони бачили тільке одне одного.

Пара, що кружляла поперед них, була вже в залі, коли музика стихла. Грейм і Пола спинилися, він подав їй руку, щоб завести до зали, та вона в раптовому пориві пригорнулась до нього. По-чоловічому обережний, він якусь мить трохи опинався, та Пола обняла його однією рукою за шию й нахилила до себе, щоб він її поцілував. То був несподіваний, короткий спалах пристрасті. За мить вона взяла його під руку, і обоє рушили до зали. Полин сміх дзвенів весело, цілком природно.

Дік, обхопивши руками колону, посунувся вниз, на кам'яні плити. Йому враз забило дух — неначе серце в грудях підкотилось аж під горлянку й душило його. Він хапав ротом повітря, а прокляте серце підпирало вище й вище, не давало дихати, аж урешті йому уявилось, наче він стискає його зубами й силкується загнати назад, проковтнути разом з живлющим повітрям. Потім йому стало холодно, і він відчув, що весь мокрий від поту.

— Чи то чувано, щоб хто з Форестів хворів на серце? — прошепотів він, ще сидячи долі й спираючись на колону спиною, і втер хусточкою обличчя. Рука його трусилась, і всередині все наче тремтіло, аж нудило трохи.

Це ж не Грейм поцілував Полу, думав він. Скорше вона його поцілувала. Це кохання, це пристрасть... Він бачив

усе на власні очі; те видиво знов постало перед ним, і знов йому перехопило віддих. Надлюдським зусиллям волі Дік опанував себе й звівся на ноги.

— Далебі, я його в зубах держав, кляте,— прошепотів він.— У зубах.

Тоді кружним шляхом, назад через подвір'я й коридорами, вернувся до залитої світлом зали з апаратом у руках, намагаючись здаватися веселим, але й гадки не маючи, яка зустріч його чекає.

— Ви що, привида побачили? — перша спитала Лут.

— Що з вами? Вам недобре? — загомоніли й інші.

— А в чому річ? — здивувався він.

— У вас таке обличчя... Ви на себе не схожий! — сказала Ернестіна.— Щось скоїлося. Кажіть — що?

Шукаючи в голові, як відповісти, Дік помітив, що Лоті Мейсон хутко скинула очима на Грейма й Полу і що Ернестіна, спостерігши той погляд, теж зиркнула на них.

— Дуже прикра новина,— збрехав він.— Брекстон загинув. Його вбили. Наскочив на мексіканців, утікаючи до Арізони.

— Сердешний Джеремі! Добрий чоловік був, нехай йому земля пером...— озвався Теренс і взяв Діка під руку.— Ходімо, друже, вам треба покріпитись чаркою. Я вас доведу.

— Та ні, вже все гаразд,— усміхнувся Дік, труснувши плечима і випростуючись.— Мене тільки зразу приголомшило. Я ж був певнісінький, що Джеремі викрутиться. Але неони перейняли його й ще двох інженерів з ним. Вони відбивались одчайдушно — засіли під скелею й цілу добу стримували півтисячну зграю. А тоді мексіканці закидали їх згори динамітом. Ну що ж, раз живемо на світі, раз і вмирати... Справді, Теренсе, ходімо вип'ємо.

Ступивши кілька кроків, він озирнувся й гукнув через плече:

— Тільки не скисайте! Веселіться далі, зараз я вернусь і сфотографую вас. Розставляй усіх, Ернестіно, та гляди вибери місце, де найсвітліше.

В другому кінці вітальні Теренс, натиснувши кнопку, відчинив схованого в стіні буфета й вийняв келихи, а Дік тим часом увімкнув настінну лампочку й почав розглядати своє обличчя в дзеркальці, що було зсередини буфетних дверцят.

— Тепер усе гаразд, нічого не видно,— сказав він.

— Авжеж, то лиш миттєва тінь набігла,— погодився Теренс, наливаючи в келихи віскі.— Врешті, хто не має права зажуритись, утративши давнього друга?

Вони цокнулись і мовчки випили.

— Ще одну,— попросив Дік і простяг свого келиха.

— Скажете, коли годі,— попередив ірландець і почав наливати, незворушними очима стежачи, як підіймається в келиху рівень віскі.

Дік діждався, поки стало півкелиха.

Знов вони цокнулись і мовчки випили, дивлячись один одному в вічі, і Дік був вдячний Теренсові за ту безмежну відданість, що світилась в очах у нього.

Тим часом посеред зали Ернестіна галасливо розставляла охочих сфотографуватись, а сама намагалась по обличчях Лоті, Поли й Грейма здогадатися, що ж таке скоїлось, бо вона відчувала: щось тут не гаразд. «Чому Лоті так відразу глянула запитливо на Грейма й Полу?» — питала вона себе. І з Полою щось діється недобре. Її щось мучить, тривожить, але не так, як мала б схвилювати звістка про Брекстонову смерть. По Греймові Ернестіна не могла завважити нічого. Він здавався такий, як завжди,— жартував, смішив до нестями міс Максвел та місіс Вотсон.

Пола справді була стривожена. Що сталося? Чому Дік збрехав? Він же знав про Брекстонову смерть уже два дні. Та й не бачила вона ніколи, щоб звістка про чиюсь смерть приголомшила його так. Може, він просто перепив? За дванадцять років їхнього подружнього життя вона кілька разів бачила його п'яного. Але нічого такого, як оце, з ним не бувало — тільки очі йому червоніли та язик розв'язувався; він плів усякі кумедні небилиці та співав свої пісеньки-експромти. Може, він заливав свою гризоту вдвох із залізноголовим Теренсом у більярдній? Адже вона якраз перед вечерею застала їх усіх там. Та справжня причина Дікового хвилювання їй навіть на думку не спала — хоч би тому, що не в його натурі було вистежувати будь-кого.

За хвильку він уже вернувся, щиро сміючись із якогось Теренсового жарту, підкликав рукою Грейма й попросив ірландця повторити свій дотеп. А коли всі троє насміялись, заходився біля «фотоапарата». З нього вискочив здоровезний удав, декотрі з жінок вереснули по-справжньому перелякано, тоді всі зареготали, й тяжке враження

від сумної звістки розвіялося зовсім. Далі Дік запропонував нову гру — носити земляні горіхи.

Гра була така: хто за п'ять хвилин зуміє перенести більше горіхів на лезі столового ножа зі стільця на стілець, на відстань кільканадцять кроків. Показавши, як це робити, Дік вибрав собі за партнерку Полу й викликав на змагання весь світ узагалі й вікенбержців та «мудреців з мадронового гаю» зокрема. Чимало коробок цукерків ставилося в заклад; кінець кінцем виграли Дік з Полою, а друге місце посіли Грейм з Ернестіною. Від Діка почали вимагати промови, тоді зажадали пісні про горіхи. Дік погодився й заспівав, по-індіянському пританцьовуючи на рівних ногах і приляскуючи в такт долонями по стегнах:

— Я Дік Форест, син Річарда Щасливця, сина Джонатана Пуританина, сина Джона, моряка, як і його батько Альберт, син Мортімера, пірата, що скінчив життя на шибениці, в кайданах, бездітним.

Я останній з Форестів, але найперший з носіїв земляних горіхів. Німрод і Сандо ніщо проти мене. Я ношу горіхи на ножі, на срібному ножі. В горіхах сидить диявол. Я ношу їх швидко, спритно й побагато. Ще не виріс той горіх, щоб його я не доніс.

Горіхи котяться! Горіхи котяться! Але я, мов Атлас, що тримає світ, не даю їм падати. Ніхто більше не вміє так носити горіхи. У мене хист від бога. Я майстер цього мистецтва. Бо це справді велике мистецтво. Горіхи котяться, горіхи котяться, але я ношу їх і носитиму вічно!

Аарон — філософ. Який з нього носій горіхів! Ернестіна — білявка. Куди там їй носити горіхи! Івен — спортсмен. Він розсипає горіхи. Пола — моя партнерка. Вона випускає горіхи додолу. Тільки я, божою ласкою й власним умінням, можу носити земляні горіхи.

Кому набрид мій спів, пожбурте на мене чим-небудь. Я гордий. Я невтомний. Я можу співати без кінця. Я співатиму без кінця.

Починається пісня друга. Коли я вмру, поховайте мене на горіховій грядці. Поки я живий...

Подушки, що посипались на нього, урвали пісню, та не вгамували Дікової веселості: за хвильку він уже шепотівся в кутку з Лоті Мейсон та Полою й підмовляв їх на якусь каверзу проти Терепса.

Так минав вечір і далі — в танцях, жартах та розвагах.

Опівночі подали перекуску; аж о другій годині вікенбержці зібрались додому. Поки вони вдягалися, Пола запропонувала другого дня по обіді поїхати на річку Сакраменто — оглянути Дікові дослідні плантації рижу.

— Ні, в мене є на думці інше,— сказав їй Дік.— Ти знаєш полонину над Яворовим ручаєм? За останні десять днів там роздерто трьох лошат.

— Гірські леви? — вигукнула Пола.

— Принаймні два. Прибилися з півночі,— пояснив він Греймові.— Таке трапляється. Ми колись уже трьох убили — п'ять років тому... Мос і Гартлі чекатимуть на нас там із собаками. Вони двох уже вистежили. Їдьмо всі, хочете? Зразу після обіду.

— Я візьму Молі, гаразд? — попросила Лут.

— А ти можеш їхати на Альтадені,— сказала Ернестіні Пола.

Фреліг і Мартінес теж зохотились їхати, однак попередили, що й вершники, і стрільці з них абиякі. Їм теж добрали коней.

Усі вийшли до брами вирядити вікенбержців, а коли їхні машини від'їхали, постояли ще трохи, домовляючись про завтрашнє полювання.

— Ну, добраніч вам усім,— сказав Дік, коли вони рушили до будинку.— Я ще піду гляну на Олден-Бесі. Ветеринар сидить біля неї. Пам'ятайте, дівчата,— до обіду виходьте в амазонках, і грім побий ту, котра спізниться!

Зі старою маткою Принцеси Фозрінгтонської було зовсім зле, одначе Дік не пішов би до неї в таку годину, якби не хотів побути на самоті. Він просто боявся хоч на мить зостатись наодинці з Полою так скоро після того, що непароком підглядів у галереї.

Ззаду, на посипаній рінню доріжці, почулася чиясь легка хода. Він озирнувся. Ернестіна наздогнала його й узяла під руку.

— Я хочу з вами,— сказала вона.— Провідати сердешну стареньку Олден-Бесі.

Дік почав нагадувати їй усі кумедні пригоди того вечора, граючи далі свою роль, і сам тихенько сміявся, ніби його гінили ті згадки.

— Діку,— сказала Ернестіна, тільки-но він на мить замовк.— У вас якийсь тяжкий клопіт.

Відчувши, як напружилася зразу його рука, вона квапливо повела далі:

— Чим я можу допомогти? Ви ж знаєте, що я на все для вас готова. Скажіть мені.

— Гаразд, скажу,— відповів він.— Скажу тільки одне.

Ернестіна вдячно стиснула його лікоть.

— Завтра ти одержиш телеграму з викликом. Нічого страшного, але досить спішне діло. Ви з Лут відразу зберетеся й поїдете.

— Оце й усе?..— промимрила вона розчаровано.

— Ти зробиш мені дуже велику послугу.

— То ви не хочете мені сказати? — Ернестіна знітилась, уражена його відмовою.

— Я зроблю так, щоб телеграма надійшла рано вранці, як ви ще будете в постелі. А до Олден-Бесі тобі нема чого йти. Біжи лягай спати. Добраніч.

Він поцілував дівчину, злегенька підштовхнув її до будинку й пішов далі сам.

РОЗДІЛ XXX

Вертаючись від заслаблої кобили, Дік зупинився біля жереб'ячої стайні — послухати, як неспокійно б'ють копитами Горянин та інші огирі. Повітря було тихе-тихе, і звідкись із пасовиська на горі долинало дзеленькання одного-єдиного дзвіночка. Нараз війнув запашним теплом легенький вітрець. Уся ніч ледь-ледь пахтіла ще не достиглими хлібами та свіжим сіном. Огир знову загупав копитом; Дік глибоко зітхнув і, відчуваючи, що ніколи ще так не любив усього цього, підняв очі й обвів поглядом зоряний небосхил, на тлі якого чорніли гори.

— Ні, Катоне *, не згоден я з тобою,— промовив він уголос.— Людина покидає це життя не як заїзд. Вона покидає його як свій дім — єдиний свій дім. А відходить — у Ніде. У вічний сон. Попереду — тільки тиша й темрява.

Він хотів був уже йти, але ще раз його затримало тупання жеребців. Знову дзеленькнув дзвіночок десь на горі. Дік глибоко вдихнув ніздрями запашне повітря. Він любив те повітря, як любив землю, оновлену його зусиллями.

— «Зазирнув я у вічність і не побачив там себе»,— процитував він, тоді усміхнувся й додав ще одну цитату:— «Дев'ятьох синів мені дала... І дочок ми також мали дев'ять».

Вернувшись до будинку, він не зайшов зразу всередину, а постояв трохи, дивлячись на його розложисті обриси. І в будинку він не пішов відразу до свого крила, а ще довгенько нишкав по тихих покоях, двориках, тьмяно освітлених коридорах. Настрій у нього був такий, наче перед від'їздом у далеку подорож. У Полиному чарівному дворику він увімкнув світло, сів у мармурове римське крісло й скурив сигарету, обмірковуючи, як йому чинити далі.

О, він зробить усе дуже чисто. Нещасливий випадок на полюванні, і ніхто ні про що не здогадається. Ще б пак він не зумів! І зроблено те буде завтра, в лісі над Яворовим ручаєм. Його дід Джонатан Форест, суворий пуританин, загинув на полюванні від нещасливого випадку. Вперше у Діка блимнув сумнів: чи справді то був нещасливий випадок?.. Якщо ж ні, то старий зробив своє діло дуже чисто. В їхньому роду ніколи й не натякалось, ніби то було щось інше, ніж випадок.

Уже піднісши руку до вимикача, Дік ще затримався хвильку й кинув останній погляд на мармурових мелюків у водограї та в трояндових кущах біля нього.

— Прощавайте, дітки,— ласкаво мовив він до них.— Живіших за вас я не породив...

Зі своєї веранди він поглянув через подвір'я на Полину спальню. Там не світилося. Мабуть, вона вже спала.

Він сів на край ліжка, розшнурував одного черевика, тоді отямився, всміхнувся сам із себе й знов його зашнурував. Нащо йому лягати спати? Вже четверта година ранку. Треба хоч востаннє подивитись на схід сонця. Багато що він уже зробив востаннє... Хіба не востаннє він одягався? Або купався вранці? Сьогодні він уже не купатиметься: хоч скільки мийся, а вмерши, однаково зігниєш. Та поголитися ще треба — востаннє дотримати етикету, бо ж борода ще якийсь час росте й у мертвяка.

Він вийшов до кабінету, добув із стінного сейфа копію свого заповіту й уважно перечитав. На думку спало кілька дрібних доповнень, і він дописав їх власною рукою, датувавши на півроку раніше. Останній дописаний пункт мав забезпечити громадку з сімох «мудреців з мадронового гаю».

Потім він переглянув свої папери на страхування життя, спинившись уважніше на пункті про дозволене самогубство в кожному полісі, попідписував кошик листів, що чекали на столі зранку, надиктував на фонограф листа

своєму видавцеві. Прибравши на столі, швиденько підбив на аркушику баланс своїх прибутків і видатків, скинувши з активу затоплені копальні Урожайного. Потім написав ще один варіант балансу — пустив видатки з великим запасом, а прибутки втяв до крайньої межі. Однаково виходило задовільно.

Він порвав описані цифрами аркушики й написав план майбутніх заходів на мексіканських копальнях. Накидав його умисне чернеткою, щоб, як знайдуть план у його паперах, не виникло ніякої підозри. Так само чернетково написав він програму дальшого розведення ширських коней, схему спорідненого парування Горянина, Принцеси Фозерінгтонської та найвизначніших їхніх нащадків.

О шостій годині, коли А-Гов приніс каву, Дік дописував останній пункт плану вирощування рижу:

«Хоч з італійськими сортами варто поекспериментувати, бо вони раніше достигають,— писав він,— але я поки що засаджуватиму основну площу сортами моті, йоко та вотерібюн. Вони достигають у різний час, і тому майже тим самим коштом, тією самою кількістю машин і робочих рук можна зібрати більшу площу».

А-Гов подав йому каву на письмовий стіл, але нічим не виказав здивування, навіть виглянувши на веранду й побачивши там нерозстелену постіль. «От дисципліна!» — мимохіть схвально подумав Дік.

О пів на сьому задзвонив телефон, і він почув у трубці втомлений голос Генесі:

— Я знав, що ви не спите й будете раді почути, що Олден-Бесі оклигує. Але недалечко їй було до кінця. Ну, тепер я піду висплюсь.

Поголившися, Дік глянув на душ, мить повагався, тоді вперто стиснув губи. На якого дідька, подумав він, тільки час марнувати. Однак перевзувся — у важкі, високі шнуровані черевики, зручніші для полювання.

Він уже знову сидів за письмовим столом і переглядав нотатки, наготовані для ранкової роботи, коли ввійшла Пола. Вона не гукнула свого звичайного «Доброго ранку, веселий молодче!», а підійшла зовсім близько й аж тоді тихо сказала:

— Саджаєш жолуді... Невгамовний, невтомний Червона Хмаро!

Під очима в неї були темні підкови. Дік устав, одначе не простяг до неї рук, і вона теж не потяглася до нього.

— «Біла ніч»? — спитав він, підсунувши їй стільця.

— «Біла ніч»,— зморено відповіла вона.— Ані на хвилинку не заснула, хоч як намагалась.

Обом не хотілося говорити й дивитись одному на одного, але й не сила було відвести очі.

— У тебе... теж не дуже гарний вигляд,— промовила Пола.

— Так, я знаю...— він кивнув головою.— Я бачив, коли голився. Ніяк не сходить цей вираз.

— Із тобою вчора ввечері щось сталося,— закинула вона обережно, і Дік прочитав у її очах таке саме співчуття, як напередодні в очах Ой-Ой.— Усі звернули увагу на твоє обличчя. В чому річ?

Дік здвигнув плечима.

— Та це на мене находить останнім часом,— відповів він ухильно, пригадавши, що вперше побачив тінь того виразу на своєму портреті, на мольберті в Поли.— А ти теж помітила? — спитав він, ніби між іншим.

Пола кивнула головою — і враз їй, видно, свінула нова думка. Дік прочитав ту думку на Полиному обличчі, перше ніж вона її висловила.

— Діку, а ти часом не закохався?

Це ж був би порятунок. Зразу б усе розплуталося. Надія бриніла у неї в голосі, світилась на обличчі.

Дік осміхнувся, повільно похитав головою й увіч побачив Полине розчарування.

— Ні, ні, брешу,— сказав він.— Я таки закохався.

— По-справжньому?

Пола знов видимо зраділа, коли він відповів:

— По-справжньому.

Та вона не сподівалась того, що сталося далі. Дік раптом присунувся зі стільцем до неї, аж торкнувшись колінами до її колін, тоді нахилився й лагідно, але твердо взяв її за руки.

— Не бійся, пташечко,— заспокоїв він її.— Я тебе не цілуватиму. Я давно вже тебе не цілував. Я тільки хочу розповісти тобі, як я закохався. Та спершу я тобі скажу, як я пишаюся собою. Я пишаюся, що зумів так закохатись. У моїх літах закохатись, мов юнак! Це неймовірно і прекрасно. І як закохатись! Так дивовижно, мабуть, ще ніхто, ніде, ніколи не кохав. Я спростовую собою всі книжки, перевертаю всі біологічні теорії. Я одноженець. Я кохаю

одну жінку, єдину для мене жінку. Проживши з нею дванадцять років, я кохаю її шалено, ніжно й шалено!

Її руки мимоволі сіпнулись, і він відчув у тому русі розчарування, але тільки міцніше стиснув їх.

— Я знаю всі її вади, і з усіма тими вадами й з усіма чеснотами люблю її так шалено, як любив спочатку, в ту повну шалу хвилину, коли я вперше держав її в обіймах.

Полині руки знов непокірно ворухнулись, вона вже несвідомо тягла їх назад, виривала з його рук. А в її погляді мерехтів страх. Знавши її цнотливу натуру, він здогадався, що вона боїться палкіших виявів його почуття, так недавно цілувавши в уста іншого чоловіка.

— Тільки не бійся, моя соромлива, моя люба, моя прекрасна, моя горда пташко. От бач, я пускаю твої руки. Знай, що я тебе люблю безмежно щиро й весь час шаную тебе як самого себе, ні, дужче ніж себе.

Він посунув стільця назад, відхилився на бильце і зразу побачив, як оживає довіра в її очах.

— Я відкрию тобі все, що в мене на серці,— казав він далі,— й хочу, щоб і ти відкрила своє серце мені.

— Це ти наново мене покохав, чи як? — спитала Пола.— Рецидив давнього кохання?

— І так і ні.

— Я гадала, що давно вже стала для тебе просто звичкою,— сказала вона.

— А я любив тебе весь час.

— Але не шалено.

— Ні, не шалено,— визнав він.— Зате постійно. Я був такий певний за тебе й за себе! Я вважав, що наше подружжя річ непохитна, встановлена назавжди. У цьому я винен, каюсь. Та ледве-но воно похитнулось, уся моя любов до тебе спалахнула, як пожежа. Проте вона горіла в мені весь час, тільки рівним, спокійним полум'ям.

— А як же я? — спитала вона.

— От до цього я й веду. Я знаю, що тебе тривожить тепер і що тривожило допіру. Ти від природи така чесна, така вірна, що тебе жахає сама думка про те, щоб ділити себе між двома чоловіками. Я ж читаю в твоїй душі. Ти вже так давно не дозволяєш мені ніяких подружніх пестощів... І сам я відтоді не шукаю їх.

— То ти знав усе з самого початку? — швидко спитала вона.

Дік кивнув головою. Потім додав повільно, ніби зважуючи думку:

— Можливо, я відчув, що це насувається, навіть раніш за тебе. Але нащо нам тепер докопуватись...

— Ти бачив?..— насилу вимовила вона, пойнята соромом від думки, що її чоловік був свідком їхніх з Івеном обіймів.

— Нащо нам принижувати себе такими подробицями, Поло! І взагалі нічого негарного в тому немає. Та й бачити мені не треба було. Я ж сам пам'ятаю, як колись цілувався нишком у хвилинку темряви перед відвертим «добраніч». Коли видно всі ознаки достиглого почуття — ті любовні відтінки й нотки, що їх годі приховати, несвідома ласкавість у побіжних поглядах, і мимовільна ніжність у голосі, й млосна дзвінкість у співі,— чи треба ще бачити поцілунки на добраніч? Вони тоді неминучі. І знай, рідна моя, хоч би там що було у вас, я тебе не винувачу.

— Та його... небагато й було,— промимрила вона.

— А я б дуже здивувався, якби ні. Я ж тебе знаю. Я й так здивувався. Після дванадцяти років, прожитих з тобою, це все таке несподіване...

— Діку,— перебила його Пола, нахилившись уперед і допитливо дивлячись на нього. Тоді хвильку помовчала, добираючи слів до своєї думки, і рішуче повела далі.— Признайся, а чи не було в тебе за ці дванадцять років чогось більшого?

— Я ж сказав, що не винувачу тебе,— відмовив він ухильно.

— Ти не відповів на моє запитання,— не відступала вона.— Я питаю не про легенький флірт, невинне залицяння. Я маю на увазі справжню подружню невірність. Скажи, було в тебе таке?

— Колись давно було,— признався він.— Небагато й дуже недовго.

— Я часто питала себе про це...— мовила вона замислено.

— Я сказав, що не винувачу тебе,— ще раз повторив він.— І тепер ти знаєш чому.

— Ну, тоді й я мала таке саме право,— відказала вона, та враз квапливо додала: — Тільки в мене нічого такого не було, Діку, ані разу. Але ти справді завжди проповідував один закон для чоловіка й жінки.

— На жаль, тепер уже ні,— усміхнувся він.— Одна річ міркувати абстрактно, інша — скуштувати на собі, і за ці останні тижні мені довелося змінити переконання.

— Цебто ти вимагаєш, щоб я була вірна тобі?

Дік кивнув головою й пояснив:

— Поки живеш зі мною.

— А де ж тоді рівність?

— Ніякої рівності немає,— похитав головою він.— О, я розумію — це здається дитинячою непослідовністю. Але мені аж у таких дійшлих літах довелося відкрити стародавню істину, що жінка — це не чоловік. Усе, що я знав з книжок і теорій, розсипається на порох перед тим правічним фактом, що жінка — мати наших дітей. Бач... я до останку ще мав надію, що в нас із тобою будуть діти. Але з цим тепер скінчено. Тепер ідеться про те, що в тебе на серці. Своє я тобі вже відкрив. Відкрий і ти мені своє, а потім ми зможемо вирішити, що нам робити.

Пола довго не відповідала. Аж як мовчанка стала гнітюча, вона зітхнула:

— Ох, Діку... Я ж люблю тебе й завжди любитиму. Ти моя Червона Хмара. Ти знаєш, я оце вчора була у тебе на веранді й повернула свого портрета обличчям до стіни. Вийшло щось жахливе. Я не змогла дивитися, зразу перевернула назад.

Дік запалив сигарету й чекав.

— Але ти не відкрила мені всього, що в тебе на серці,— нагадав він урешті ледь докірливо.

— Я люблю тебе,— знов сказала Пола.

— А Івена?

— Це зовсім не те. Як жахливо, що доводиться отак з тобою говорити! Я сама не знаю. Я ще не можу добрати, що в мене на серці.

— Це кохання? Чи легкий романчик?

Вона похитала головою.

— Зрозумій же, що я сама не знаю! Невже ти не розумієш? Адже я жінка. Я не мала змоги свого часу «передуріти», як ото чоловіки. І тепер, коли таке сталось, я не доберу, що діяти. Мабуть, Шоу й ті, хто йому вірить, мають слушність. Жінка — хижачка. А ви обидва — така велика здобич! Я нічого не можу з собою вдіяти. Занадто сильна спокуса. І ще я бачу, що зовсім не знала себе. Раніш я б сама нізащо не повірила, що здатна так поводитись. Я не можу без тебе. І без Івена не можу. Мені потрібні ви

обидва. Це не легкий романчик, повір мені. А якщо й так, то я сама цього не знаю... ні, ні, це не так, не так.

— Тоді це кохання.

— Але ж я кохаю тебе, Червона Хмаро.

— А кажеш, що кохаєш його. Не можна кохати двох відразу.

— Можна. І я кохаю. Я кохаю вас обох... Бач, яка я відверта. Я все скажу. Мені треба якось це розплутати. Я гадала, що ти мені допоможеш. Ось чого я й прийшла до тебе. Мусить же бути якийсь розв'язок.

Вона дивилась на Діка благально, та він відповів:

— Вибери когось одного. Або Івена, або мене. Інакшого розв'язку я не можу уявити.

— Отак же й він каже. А я не можу зважитись. Він вирішив був зразу піти просто до тебе. Але я йому не дозволила. Він хотів поїхати геть, але я його не пускала, хоч і знала, як тяжко вам обом. Мені було треба мати вас разом, порівнювати, зважувати обох вас у своєму серці. І нічого в мене не вийшло. Мені потрібні ви обидва. Я не можу зректися жодного.

— На жаль, як сама бачиш,— почав Дік, і в очах у нього блимнула насмішкувата іскринка,— нехай навіть у тебе є полігамічні нахили, але ми, дурні самці, не можемо змиритися з таким становищем.

— Не будь жорстокий, Діку,— запротестувала вона.

— Пробач. Я нехотячи. Адже й мені боляче, і це була спроба терпіти біль з філософським спокоєм.

— Я вже казала йому, що з усіх чоловіків, яких я будь-коли знала, він один рівний моєму Дікові, і все ж мій Дік, як людина, більший за нього.

— Ну що ж, ти була вірна мені й собі,— пояснив їй Дік.— Ти була моя, поки я був для тебе найбільший у світі. А потім найбільшим зробився для тебе він.

Пола похитала головою.

— Давай я спробую розв'язати цей вузол за тебе,— провадив він.— Ти сама не знаєш, чого хочеш і на що зважитись. Ти не можеш вибрати одного з нас, бо ми обидва однаково потрібні тобі, так?

— Так,— шепнула вона.— Тільки потрібні ви мені порізному.

— Тоді все вирішено,— коротко сказав він.

— Як це?

— А ось як, Поло. Я програв, а Грейм виграв. Невже ти

не бачиш? Виходить, що я для тебе тільки рівний з ним, рівний і не більше, хоча на моєму боці перевага в цілих дванадцять років, прожитих з тобою,— дванадцять років любові, усі спільні радощі, прикрощі, спогади... Господи боже! Якби все це кинути на Івенову шальку терезів, ти б не вагалася й миті. Ти вперше в житті закохалась по-справжньому, до нестями, і тобі важко це збагнути, бо воно сталося так пізно.

— Але ж і в тебе я колись закохалася по-справжньому.

Дік похитав головою.

— Мені завжди хотілось так думати, і часом я навіть вірив у це, але до кінця — ніколи. Через мене ти не втрачала розуму — навіть із самого початку, хоч ми тоді й закрутились наче у вихорі. Може, я тебе привабив, зачарував. Але ніколи ти не шаліла, не гинула за мною, як я за тобою. Я перший покохав тебе...

— І коханцем був казковим.

— Я перший покохав тебе, Поло, і хоч ти відповіла на моє кохання, твоє було не таке. Ти не втрачала розуму через мене. А через Івена, як видно, втратила.

— Якби ж я була певна...— промовила вона замислено.— Я справді наче закохалась до нестями, і все ж вагаюсь. А яка це нестяма, коли є вагання? Може, я взагалі нездатна кохати до нестями. І ти нітрохи не допоміг мені.

— Ти сама, тільки ти сама можеш розв'язати цей вузол, Поло,— поважно сказав Дік.

— А все ж якби ти допоміг, якби ти спробував — ну, хоч крихітку — підтримати мене...— стояла на своєму Пола.

— Я безсилий. Мені руки зв'язано. Я не годен простягти тобі й пальця. Ти не можеш ділити себе між двома чоловіками. Ти вже була в його обіймах...— він підняв руку, не даючи їй заперечити: — Не треба, рідна, не треба. Я знаю, що ти була в його обіймах. І тремтиш, мов злякана пташка, на саму думку про те, що я захочу тебе приголубити. Хіба ти не розумієш? Це ж вирок мені. Ти вже все вирішила, хоч, може, й не знаєш того. Твоя плоть вирішила. Ти приймаєш його обійми, а думка про мої тобі нестерпна.

Вона повільно, але твердо похитала головою.

— І все ж таки я не можу ні на що зважитись.

— Треба. Далі терпіти отаке неможливо. Вирішуй швидко, бо Івен повинен від'їхати. Адже ти сама розумі-

єш. Або ти їдь. Обом вам тут лишатися не можна. Зваж усе як слід і відішли Івена. А то поїдь сама на якийсь час до тітки Марти. Коли ти не бачитимеш обох нас, можливо, тобі легше буде на чомусь спинитися. Може, краще тобі не їхати сьогодні на полювання? Я поїду сам, а ти лишайся вдома й обговори все з Івеном. Або ж їдьте з нами обоє та поговорите дорогою. Так чи так, я вернусь додому дуже пізно. Або й переночую в котрій-небудь пастушій хатині. А коли вернуся, щоб Івена вже тут не було. Отже, доти треба вирішити й те, поїдеш ти з ним чи ні.

— А якщо поїду? — спитала вона.

Дік знизав плечима, підвівся й глянув на годинника.

— Я переказав Блейкові, щоб сьогодні прийшов раніше,— пояснив він і ступив до дверей, даючи взнаки, що їй час іти.

Біля дверей вона зупинилась, пригорнулася до нього й попросила:

— Поцілуй мене, Діку...— потім додала: — Це не будуть... подружні пестощі.— Голос її раптом захрип.— Це на той випадок, якщо я вирішу... їхати.

Коридором уже підходив секретар, та Пола ще чогось зволікала.

— Доброго ранку, містере Блейку,— привітав секретаря Дік.— Вибачайте, що я підняв вас так зарані. Насамперед зателефонуйте містерові Егару і містерові Пітсу. Сьогодні я не зможу їх прийняти... Та, мабуть, і решті перенесіть на завтра. Потім неодмінно розшукайте містера Генлі. Скажіть йому, що я схвалюю його проект водозбігу на Оленячому Оці, хай зразу й береться до діла. А втім, містера Менденгола й містера Менсона я таки мушу побачити сьогодні. Повідомте їх, що я чекатиму о пів на десяту.

— Ще одне, Діку,— сказала Пола, коли секретар вийшов.— Не забувай, що це я примушувала його лишатись. Це не його провина. Він давно хотів від'їхати, але я його не пускала.

— Видно, *його* ти закохала таки до нестями,— усміхнувся Дік.— Скільки я його знаю, це на нього не схоже, що він не поїхав. Та коли ти його не пускала, а він шаліє за тобою, як тільки можна шаліти за такою жінкою,— тоді я розумію. Він не просто добрий чолов'яга. Таких людей небагато на світі. Ти будеш із ним щаслива.

Пола спинила його, піднявши руку.

— Не знаю, чи буду я ще коли щаслива, Червона Хмаро. Коли бачу, яке стало твоє обличчя через мене... А я ж була така щаслива, така вдоволена життям усі дванадцять років, прожиті з тобою! Хіба таке забудеш? Ось чого я й не могла вирішити. Але твоя правда. Час уже мені якось розірвати цей...— вона затнулася, не спромігшись вимовити слово «трикутник», що вже, як бачив Дік, було в неї на устах.— ...Розв'язати цей вузол,— докінчила вона тихішим голосом.— Їдьмо всі на полювання. Я поговорю з ним дорогою, скажу, нехай їде. А за себе вирішу потім.

— Бувши тобою, я б не дуже квапився,— порадив Дік.— Ти знаєш, що я чхаю на моральність і визнаю її лише тоді, коли вона корисна. Але це якраз такий випадок. У вас можуть бути діти...— Зажди, зажди,— спинив він її.— І скандальна історія, навіть дуже давня, навряд чи сприятиме їм у житті. Крім того, розлучення через втечу від чоловіка — це занадто довга справа. Я подбаю про те, щоб ти мала солідніші підстави, і це принаймні на рік скоротить розлучний процес.

— Якщо я наважусь на це,— кволо усміхнулась вона.

Дік кивнув головою.

— Але, може, я ще й не зважусь. Я сама не знаю. Може, це все сон і зараз я прокинуся, ввійде Ой-Ой і скаже, що я дуже довго й міцно спала...

Пола неохоче повернулася, ступила кілька кроків і враз зупинилася.

— Діку! — покликала вона.— Ти сказав мені, що в тебе на серці. Але що в тебе на думці? Не нароби дурниць! Згадай Дені Голбрука — щоб ніяких «нещасливих випадків на полюванні», гляди!

Дік похитав головою й кліпнув очима нібито насмішено, а в думці зчудувався, що вона так проникливо вгадала його наміри.

— Покинути все оце? — він обвів рукою круг себе, маючи на увазі маєток і всі свої господарські плани.— І книжку про споріднене схрещування? І першу виставку-ярмарок, майже підготовану?

— Це справді було б безглуздя,— погодилась вона, прояснівши на виду.— Тільки прошу тебе, Діку, ти не думай, що мені так важко вирішити через...— вона затнулась, не знаходячи слів, тоді теж повела рукою круг себе, натякаючи на Великий Будинок та всі його скарби, і докінчила: — Все це нічого тут не важить. Анічогісінько, повір.

— Ніби я сам не знаю,— заспокоїв її Дік.— Некорисливішої жінки...

— Слухай, Діку,— перебила вона, зрадівши новій думці.— Якби я любила Івена так шалено, як ти кажеш, то напевне погодилася б і на «нещасливий випадок», коли нема іншої ради. Але ж ти бачиш — я ніяк не згодна. Ось тобі ще один кремінець, розгризи-но.

Потім нерішуче ступила крок від нього, знов озирнулася й тихо сказала через плече:

— Червона Хмаро, мені страшенно шкода... І все ж я така рада, що ти мене й досі любиш.

Поки вернувся Блейк, Дік устиг подивитись на себе в дзеркало. Вираз, що так налякав гостей увечері, не сходив з його обличчя. Певне, вже й не зійде, подумав він. Ну що ж, так не буває: держати в зубах власне серце, та щоб не зосталось на тобі ніякого знаку.

Він приплентав на веранду й спинив погляд на Полиному портреті під термометрами. Повернув його обличчям до стіни, сів на край ліжка й часинку дивився на голе, порожнє кружало в рамці. Потім перевернув фото назад.

— Бідна моя крихітко,— тихо промовив він.— Не легко й тобі — прокинутись у житті отак пізно...

Та враз усміхнене лице на фотографії заступила в його очах інша картина: Пола в місячному світлі обіймає Грейма і тягнеться устами до його уст. Дік схопився на ноги й труснув головою, щоб прогнати з-перед очей те видиво.

До пів на десяту він упорався з листами й прибрав усе зі столу, крім деяких нотаток, потрібних йому для розмови зі своїми завідувачами про шортгорнів та ширських коней. Коли ввійшов Менденгол, Дік стояв біля вікна і, всміхаючись, махав на прощання рукою Ернестіні й Лут, що від'їздили у великому лімузині. І з Менденголом, і згодом з Менсоном він умисне, ніби між іншим, багато говорив про свої великі плани в тваринництві.

— Треба не спускати очей з бичків від Короля Поло,— сказав він Менсонові.— Всі ознаки промовляють за те, що Гірська Олениця, Діва Альберти й Мораванка Неллі можуть привести від нього ще кращих плідників, ніж він. Цей рік не вийшло, але на той рік або на третій, раніше чи пізніше Король Поло породить нам чемпіона над чемпіони.

І перед Менденголом Дік довго розводився про те, як він збирається здійснювати свої селекційні теорії в конярстві.

Випровадивши завідувачів, він викликав внутрішнім телефоном А-Гея і наказав йому провести Грейма до «арсеналу»: хай вибере собі рушницю і усю мисливську справу.

Об одинадцятій Пола піднялася потайними сходами з бібліотеки до кабінету і стала, невидна, за книжковими стелажами. Вона хотіла підійти, але голос Діка спинив її. Дік розмовляв телефоном з Генлі про греблю й водозбіг на Оленячому Оці.

— До речі,— говорив далі Діків голос,— ви вже бачили звіт попередньої розвідки на Великому Мірамарі?.. Гаразд. Але не вірте. Я з ними не згоден. Вода там є. Я певен, що там є водоносні верстви, і то неглибоко. Негайно везіть туди все спорядження й закладайте спробні свердловини. Земля там безбожно родюча, і якщо ми за п'ять років не піднімемо вартості тієї сухої пустелі в десять разів...

Пола зітхнула й спустилась назад до бібліотеки.

Червона Хмара невиправний — усе саджає свої жолуді, подумала вона. Його кохання, його подружжя розпадається прахом, а він спокійно розважає про греблі та свердловини, щоб у майбутньому ще насаджати жолудів.

А Дік і не дізнався, що Пола ще раз приходила до нього зі своєю гризотою, та й вернулася, бувши вже так близько. Він знову вийшов на веранду — не так собі, а передивитись востаннє блокнота на столику біля ліжка. В його домі був повний лад. Йому лишилося тільки підписати надиктовані зранку листи, відповісти на кілька телеграм, а потім — обід і від'їзд на полювання до Яворового ручаю. О, він усе впорає чисто. Вина впаде на Розбійницю. Він навіть матиме свідка — Фреліга або Мартінеса. Тільки не обох. Однієї пари очей цілком досить, щоб засвідчити, як луснув мартингал, кобила зіп'ялася дибки й упала з вершником назад, у чагарник. А з чагарника свідок почує рушничний постріл, що враз оберне звичайну пригоду на нещастя.

Мартінес вражливіший за скульптора, отже, краще підходить на роль свідка, подумав Дік. Треба буде підвести все так, щоб відбитись від гурту саме з ним удвох на той час, коли Розбійниця має його скинути. Їздець з Мартінеса нікудишній. Тим ліпше. Добре буде, вирішив Дік, роздрочити кобилу як годиться за хвилину чи дві перед катастрофою. Це додасть усьому вірогідності. А крім того, знепокоїть Мартінесового коня й самого Мартінеса, і той навіть не розгледить нічого як слід.

Враз він зціпив кулаки від раптового пекучого болю.

Маленька господиня збожеволіла, очевидячки збожеволіла, бо як інакше з'ясувати таку відверту жорстокість, подумав він, зачувши Полин і Греймів голоси, що лилися з розчинених вікон музичної зали. Вони співали дуетом «Циганський шлях».

Він так і не розцінив стиснутих кулаків, поки вони співали. А вони доспівали хвацьку, буйну пісню до її хвацького, буйного кінця. І далі він стояв та слухав, як Пола сміється, покинувши Грейма й ідучи через будинок до себе, до своїх покоїв, і ще й там на веранді, сміючись, жартома вичитує китаянку за якісь там фантастичні провини.

Здалеку-здалеку долинуло іржання — ледь чутне, але безперечно Горянинове. Тоді владно заревів Король Поло; і обом їм відгукнулись їхні гареми з кобил та телиць. Дік послухав усе те хтиве іржання, гиготіння, мукання, зітхнув і промовив уголос:

— Ну що ж, я лишаю на землі добрий слід. З такою думкою легше й на вічний спочинок лягати.

РОЗДІЛ XXXI

Телефон біля ліжка задзвонив. Дік узяв трубку й сів на ліжко. Слухаючи, він дивився через подвір'я на Полині покої. Говорив Бонбрайт — повідомляв, що з Ельдорадо дзвонить Чонсі Бішоп, який приїхав туди автомашиною. На Бонбрайтову думку, Бішоп, редактор і власник «Сан-Франціського вісника», та ще й давній Діків приятель, був досить значною персоною, щоб з'єднати його просто з Діком.

— Поквапся, то ще встигнеш на обід,— сказав Дік редакторові.— А може, зостанешся й перепочувати?.. Ну то й що, як кореспонденти? Ми сьогодні їдемо полювати на гірських левів, і здобич напевне буде. Вже вистежено... Хто?.. А про що вона пише?.. Ну то й що? Хай погуляє по маєтку, набере матеріалу на кілька шпальт, на яку завгодно тему. А кореспондент хай їде з нами на полювання, теж матиме про що написати... Гаразд, гаразд. Я доберу йому коня такого, що й дитина б упоралась.

«Що більше люду, то веселіш буде... Надто оці газетярі»,— осміхнувся до себе Дік. Сам дідусь Джонатан не зумів би краще інсценувати свій фінал.

Але де взялось у Поли стільки зухвальства й жорстокості, що вона заспівала з Івеном «Циганський шлях» отак відразу після їхньої розмови, питав він себе, слухаючи в трубці далекий голос Бішопа, який умовляв свого кореспондента їхати на полювання.

— Гаразд, тоді поспішайте,— на закінчення сказав у трубку Дік.— Я зараз накажу, щоб вам добрали коней. Ти, коли хочеш, їдь на тому гнідому, що й останнього разу.

Тільки-но він повісив трубку, як задзвонило знову. Цей раз говорила Пола.

— Червона Хмаро, Червона Хмаро,— сказала вона.— Всі твої розумування хибні. Мабуть, я таки люблю тебе дужче. Я оце якраз вирішую — і здається, на твою користь. Тільки ти для певності допоможи мені трошки — скажи ще раз те, що казав сьогодні... ну, знаєш: «Я кохаю одну жінку, єдину для мене жінку. Проживши з нею дванадцять років, я ще кохаю її шалено, ніжно й шалено...» Скажи мені це, Червона Хмаро!

— Я направду кохаю одну жінку, єдину для мене жінку,— проказав Дік.— Проживши з нею дванадцять років, я ще кохаю її шалено, ніжно й шалено...

Пола відповіла не зразу, і він чекав мовчки, боячись озватися.

— Я трохи не забула щось тобі сказати,— нарешті заговорила вона дуже тихо, дуже повільно, дуже виразно.— Я теж кохаю тебе. Я ще ніколи тебе не кохала так, як цю хвилину. Аж після дванадцяти років заміжжя я нарешті закохалась у тебе до нестями. Та я й завжди кохала тебе до нестями, тільки що не знала цього. А тепер я вирішила — раз і назавжди.

І відразу повісила трубку.

А Дік подумав, що тепер він знає, як почуває себе той, кого помилувано за годину перед стратою. Він сидів на ліжку замислений, з телефонною трубкою в руці, аж поки зайшов із секретарської кімнати Бонбрайт.

— Знову дзвонив містер Бішоп,— пояснив він.— У них зламалася вісь. Я вже сам послав по них одну з наших машин.

Дік кивнув головою.

— Пошліть ще механіків — може, зуміють і їхню полагодити.

Зоставшися знову сам, він підвівся, потягся й почав задумано ходити туди й сюди по веранді.

— Ех, друзяко Мартінесе,— промовив він уголос.— Не знаєш ти й не знатимеш, якого знаменитого спектаклю трохи-трохи не побачив сьогодні.

Тоді ввімкнув на комутаторі Полин номер і подзвонив їй.

Відгукнулась Ой-Ой і зразу покликала до телефону свою пані.

— У мене є для тебе нова пісенька, Пол,— сказав він і проспівав у трубку старовинного негритянського духовного гімна:

Сам за себе, сам за себе,
Сам за себе, сам за себе
Кожен сповідь хай складе
Сам за себе...

— І я хочу, щоб ти знову мені сказала сама за себе, сама за себе те, що тільки-но казала.

Її тихенький щасливий сміх пройняв Діка гострою радістю.

— Червона Хмаро, я люблю тебе,— мовила вона.— Я вже вирішила. Ніколи я не належатиму нікому в світі, крім тебе. Тільки, будь ласкав, дай мені вдягтися. Адже ось-ось обід.

— Можна мені забігти до тебе? На одну хвилиночку,— попросив він.

— Ще ні, нетерплячий мій. За десять хвилин. Дай спершу впоратися нам з Ой-Ой. Тоді я буду готова до полювання. Я надягаю «робінгудівського» костюма. Знаєш, зелений з цеглястими вилогами й довга пір'їна. І візьму свою дубельтівку «тридцять-тридцять». На гірського лева досить.

— Я дуже щасливий, Поло... через тебе,— не вгавав Дік.

— А я спізнюся на обід через тебе. Клади трубку. Червона Хмаро, в цю хвилину я люблю тебе дужче...

У трубці клацнуло — вона повісила свою. А за мить Дік здивовано відчув, що насправді він чомусь не такий щасливий, як казав. Серце його не приймало того щастя, бо у вухах у нього наче й досі бриніли Полин і Греймів голоси, що так палко співали «Циганський шлях».

Невже вона просто бавилася Греймом? Чи, може, ним, Діком? Ні, це неймовірно, це зовсім не схоже на неї. Він мов у пітьмі шукав розгадки; і враз перед його очима знов зринула Пола, в місячному світлі, в ту мить, коли вона обіймала Івена й тяглась устами до його уст.

Дік очманіло труснув головою й глянув на годинника.

Ет, за десять хвилин, менше ніж за десять хвилин він держатиме її в обіймах і все знатиме.

Та хвилини тяглись так повільно, що він не міг усидіти — встав і поплентав до її покоїв, зупиняючись то припалити сигарету, щоб кинути її, тільки раз затягшись, то послухати шпарке торохтіння друкарських машинок у кімнаті секретарів. Лишалося ще дві хвилини, а до дверей без клямки можна було дійти за одну, і тому він спинився на подвір'ї й задивився на диких канарок, що купались у водограї.

Раптом вони сполохано спурхнули вгору хмаркою золотого пір'я й діамантових бризок, і Дік теж злякано стрепенувся: нагорі, в Полиних покоях, ляснув рушничний постріл. Він зразу впізнав Полину «тридцять-тридцять» і кинувся прожогом через подвір'я. «Обхитрувала!» — тьохнула в голові думка, і те, що тільки-но було незбагненне, вмить зробилось очевидне й виразне, як ляскіт того пострілу.

Він біг через двір, сходами нагору, коридором, покинувши за собою двері навстіж, а в голові все тьохкало: «Обхитрувала! Обхитрувала!»

Пола лежала скорчена долі, лежала й здригалась, у повному мисливському вбранні, тільки без невеличких бронзових острог — їх держала в руках, стоячи над нею, перелякана, безпорадна покоївка.

Дік умить оглянув поранену. Вона дихала, хоч і була непритомна. Куля пробила їй груди з лівого боку і вийшла зі спини. Тоді він метнувся до телефону. Чекаючи, поки на комутаторі будинку з'єднають його з потрібним номером, він молився, щоб Генесі був ту хвилину в жереб'ячій стайні. Відгукнувся котрийсь із конюхів, а поки він бігав кликати ветеринара, Дік наказав А-Гесві залишатись біля комутатора й негайно прислати до нього А-Гова.

Краєчком ока він побачив, як до кімнати влетів Грейм і підбіг до Поли.

— Генесі, мерщій сюди,— наказав він у телефон.— Захопіть, що треба для першої допомоги, й біжіть до покоїв місіс Форест. У неї прострелено з рушниці легені чи серце, чи те й те. Біжіть швидше.

— Не чіпайте її,— гостро сказав він Греймові.— Можна нашкодити, кровотеча посилиться.

Тоді знову покликав у трубку А-Гея.

— Пошли Келегена на спортивній машині в Ельдорадо.

Скажи, що дорогою він зустріне доктора Робінсопа; хай везе його сюди щодуху. Скажи, хай жене як чортяка. Місіс Форест поранена, скажи, йдеться про її життя, і дорога́ кожна секунда.

Не віднімаючи трубки від вуха, він обернувся й глянув на Полу. Грейм, що схилився над нею, але не доторкався до неї, зустрів його погляд.

— Форесте,— почав він,— якщо це ти...

Але Дік спинив його, показавши очима на Ой-Ой, що все стояла безмовна, розгублена, з острогами в руках.

— Про це згодом,— кинув він коротко й знову приклав мікрофона до губів.

— Доктор Робінсон?.. Гаразд. У місіс Форест прострелено з рушниці легені чи серце — або те й те. Келеген поїхав до вас спортивною машиною. Виїздіть назустріч йому і женіть чимдуж, прошу вас.

Потім Дік вернувся до Поли; Грейм відступив набік, а він став навколішки й схилився над нею. Дивився недовго, тоді звів очі на Грейма, похитав головою й сказав:

— Страшно переносити, ризик великий.

Він обернувся до Ой-Ой:

— Поклади ті остроги, принеси подушок. Івене, берися з того боку, піднімаймо обережно, помаленьку. Ти, Ой-Ой, підсовуй подушку... легше, легше!

Підвівши погляд, він побачив А-Гова, що мовчки стояв і чекав наказів.

— Біжи скажи, хай містер Бонбрайт заступить А-Гея біля комутатора,— звелів йому Дік.— А-Гей хай лишається там — передавати накази. Хай скличе до себе всіх служників — теж передавати накази. Ще скажи А-Геєві: тільки-но Сондерс привезе містера Бішопа, хай мчить до Ельдорадо, навздогін Келегенові — може, в того що поламається. Ще скажи, хай А-Гей знайде містера Менсона й містера Пітса чи ще яких двох службовців, у кого є машини, і щоб вони чекали в машинах тут, коло будинку. Містера Бішопа і його компанію хай А-Гей улаштує як звичайно. А ти вертайся до мене, щоб був напохваті.

Тоді знов обернувся до покоївки.

— Розкажи, як воно сталося.

Ой-Ой тільки похитала головою, заломивши руки.

— Де ти була, коли вистрелило?

Китаянка ковтнула сльози й показала на гардеробну.

— Говори,— різко наказав Дік.

— Пані послала мене по остроги. Я їх забула взяти. Я побігла. Чую — вистрелило. Я зразу назад. Прибігла...

І показала рукою на Полу: мовляв, ось що застала тут.

— А рушниця? — спитав Дік.

— Якась морока була. Мабуть, несправна. Пані морочилася — може, чотири, може, п'ять хвилин.

— І коли ти пішла по остроги, пані морочилася з рушницею?

Ой-Ой кивнула головою.

— Я перше казала — може, хай А-Гей направить. Пані каже — дарма. Каже — потім ви направите. І поклала рушницю. Тоді знову спробувала направити. Тоді каже мені — принеси остроги. А тоді... вистрелило.

Надбіг Генесі, і Дік припинив розпити. Ветеринар оглядав Полу не набагато довше, ніж Дік, потім підвів голову й похитав нею:

— Я не зважуся робити нічого, містере Форесте. Кровотеча припинилась сама, але, мабуть, кров збирається всередині. Ви послали по лікаря?

— По Робінсона. Застав його в приймальні,— відповів Дік.— Молодий і дуже здібний хірург,— пояснив він Греймові.— Рішучий, сміливий. Я в такому ділі покладусь на нього дужче, ніж на інших старих та уславлених. А що думаєте ви, містере Генесі? Є надія?

— По-моєму, діло кепське... А втім, я тут не суддя, я ж лише кінський лікар. Робінсон зразу скаже. Нам лишається тільки чекати.

Дік кивнув головою й вийшов на веранду. Надворі заревів мотор спортивної машини — то вже від'їздив по лікаря Келеген. Потім тихо під'їхав великий лімузин і майже відразу помчав назад. Грейм також вийшов до Діка на веранду.

— Вибач мені, Форесте,— сказав він.— Я тоді себе не тямив. Побачив тебе тут і вирішив, що це при тобі сталося. А воно, певне, випадково...

— Бідолашечка,— відмовив Дік.— Завжди так хвалилася, що дуже обережна зі зброєю.

— Я оглянув рушницю,— сказав Грейм.— Вона справнісінька.

— Отож-бо. Те, що було затнулося, стало на місце, і рушниця вистрелила.

Дік говорив, вигадуючи пояснення, що переконало б навіть Грейма, а в думці дивувався: як хитро вона все розі-

грала! То ж вона прощалася з Івеном, коли співала «Циганський шлях»,— прощалася й водночас заспокоювала його, аби він не здогадався, що в неї на думці. І так само з ним, Діком. Вона з ним попрощалася тоді, телефоном, і наостанці ще запевнила його, що не належатиме, крім нього, нікому в світі.

Він відійшов далі від Грейма, на другий кінець веранди, шепочучи сам до себе тремтячими губами:

— І стало ж у неї духу... Бідолашечка! Не могла вибрати жодного з нас — і ось як розв'язала цей вузол...

Зачувши мотор спортивної машини, Дік знову підійшов до Грейма, і вони разом вернулися до кімнати дожидати лікаря.

Грейм видимо непокоївся — він почував, що повинен вийти, і не міг.

— Зоставайся тут, Івене,— сказав йому Дік.— Вона була до тебе дуже прихильна і зрадіє, якщо опритомніє й побачить тебе.

Поки Робінсон оглядав Полу, Дік із Греймом стояли осторонь. Коли лікар, скінчивши огляд, випростався, Дік запитливо глянув йому в очі. Робінсон похитав головою.

— Нічого не можна вдіяти,— сказав він.— Їй лишилося жити кілька годин... або й кілька хвилин.— Він нерішучо помовчав, дивлячись Дікові в обличчя, потім додав: — Якщо ви згодні, я можу вкоротити агонію. Бо вона, можливо, ще опритомніє і якийсь час мучитиметься.

Дік пройшовся по кімнаті й звернувся до Грейма:

— Чом не дати їй пожити хоч коротеньку хвильку? Біль — це не так важливо. Однаково він буде недовгий. Якби це зі мною сталось, я б так захотів. І ти, Івене, теж. Вона любила життя, кожну його мить. Нащо ж відбирати в неї ту малу часинку, що лишилася їй?

Грейм нахилив голову на знак згоди, і Дік обернувся до лікаря:

— Якщо зможете, докторе, приведіть її до пам'яті чимнебудь. А як дуже мучитиметься, можна буде й приспати, щоб укоротити муку.

Коли її повіки розплющилися, Дік кивнув Греймові підійти ближче й стати поряд нього. Спершу її погляд був безтямний, потім вона розгледіла Діка, далі Грейма, впізнала обох і жалісно всміхнулась.

— Я... думала... що вже вмерла,— сказала вона.

Та зразу в неї зринула інша думка, і Дік прочитав ту думку в її допитливих очах. Вона хотіла знати, чи здогадується він, що це не був нещасливий випадок. Дік нічим не показав того. Коли вона так хотіла, нехай помре, гадаючи, ніби він повірив.

— Що це... я... накоїла,— промовила вона повільно, ледь чутно, спиняючись після кожного слова, щоб зібрати силу. Видно, їй було дуже боляче.— Я завжди була така певна... що зі мною нічого не трапиться... а ось бачте, чого наробила...

— Еге ж, така халепа,— сказав Дік співчутливо.— А що там було? Курок заскочив?

Вона притакнула, і знов уста її розтулились у жалісно-бадьорій усмішці.

— Ох, Діку, йди сусідів клич, хай бачать Полин гріх увіч,— прожебоніла вона по-дитячому. Тоді спитала: — І тяжко мене?..

А коли Дік на коротеньку мить забарився з відповіддю, додала:

— Тільки чесно, Червона Хмаро, ти ж мене знаєш.

Він покивав головою.

— Довго ще? — спитала вона далі.

— Недовго,— відповів Дік.— Ти зможеш заснути, коли схочеш.

— Цебто...— вона цікаво позирнула скоса на лікаря, тоді на Діка, і той нахилив голову.

— Інакшого я від тебе й не сподівалась, Червона Хмаро,— вдячно прошепотіла вона.— А чи доктор Робінсон згоден?

Лікар підступив ближче, щоб вона його бачила, і ствердно кивнув головою.

— Дякую вам, докторе. Тільки я сама скажу, коли.

— Дуже болить? — спитав Дік.

У її широко розплющених очах була і звага, й мука. Губи їй затремтіли, і вона відповіла:

— Не дуже, а жахливо, просто жахливо. Довго таке терпіти я не хочу. Я скажу, коли.

І ще раз вона всміхнулася, ніби від примхливої думки.

— Химерна річ життя, ох, яка химерна, правда? Знаєте, я хочу відійти, слухаючи пісні про кохання. Спершу ви, Івене, заспівайте «Циганський шлях». Боже, це ж нема

ще години, як ми його вдвох співали. Подумати лишень! Заспівайте, Івене, прошу вас.

Грейм поглядом спитав у Діка згоди, і Дік ствердно відповів теж очима.

— Та співайте завзято, радісно, палко, так, як співав би справжній закоханий циган,— зажадала вона.— Станьте он там, трохи далі, щоб я вас бачила всього.

І Грейм проспівав цілу пісню аж до останніх слів:

Серце моє прагне серця твого,
Гасне світло у шатрах моїх.
Ранок край світу чекає на нас,
А світ — біля наших ніг!

Здалеку на дверях чекав наказів А-Гов, непорушний, мов статуя, з застиглим обличчям. Скорботна Ой-Ой стояла в головах у пані і вже не ламала рук, а зціпила їх так міцно, аж побіліли нігті й пучки. Позаду, біля Полиного туалетного столика, нечутно порався Робінсон — розчиняв у склянці наркотичні таблетки й набирав розчин у шприц.

Коли Грейм доспівав, Пола подякувала йому поглядом, тоді заплющила очі й хвильку лежала тихо. А розплющивши їх, сказала:

— А тепер ти, Червона Хмаро. Пісню Ай-Ката про Жінку-Росинку. Стань там, де Івен стояв, щоб я й тебе добре бачила.

І Дік заспівав на індіянський лад:

— Я Ай-Кат, найперший чоловік-нішінем. Ай-Кат це скорочене Адам, і мій батько був койот, а мати — вечірня заграва. А це Йо-то-то-ві, моя дружина. Йо-то-то-ві — скорочене Єва. Вона перша жінка-нішінемка.

Я Ай-Кат. Це моя жінка-росинка, моя медова росинка. Її мати — сьєррська вранішня зоря, а батько — східний літній вітер з гір. Вони змовились і виточили всю солодизну з землі й повітря, аж урешті туман їхнього кохання сів медовою росою на листі чапаралю й мансаніти.

Йо-то-то-ві моя медова росинка. Слухайте мене! Я Ай-Кат! Йо-то-то-ві моя дружина, моя перепілка, моя оленяця, моя хмільна брага з теплого дощу й соків родючої землі. Вона зродилася з ніжного сяйва зір і прозорого світанку в перший ранок світу, і вона для мене єдина жінка з усіх жінок.

І знов Пола часинку лежала заплющивши очі. Раз вона спробувала глибше дихнути й зразу тихо кашлянула.

— Намагайся не кашляти,— порадив Дік.

Вона аж брови зсупила від напруження, силкуючись перетерпіти лоскіт у грудях і не зайтися кашлем. А розплющивши очі, сказала:

— Ой-Ой, стань переді мною, щоб я тебе бачила.

Китаянка послухалась, але йшла, наче сліпа, аж Робінсон мусив узяти її за руку й поставити перед Полою.

— Прощавай, Ой-Ой. Ти завжди була дуже добра до мене. А я до тебе, мабуть, не завжди. Вибач мені. Пам'ятай, що містер Форест довіку буде тобі за батька й за матір... Усі мої нефритові оздоби зоставляю тобі.

Вона знов заплющила очі на знак того, що прощання скінчено.

А прикрий, лоскітний кашель їй уже несила було стримати. І вона сказала кволо, не розплющуючи очей:

— Уже пора, Діку. Я хочу спатки, спатки, спатки. Доктор готовий? Підійди ближче. Візьми мене за руку, як тоді, пам'ятаєш, коли я скуштувала «малої смерті».

Вона повернула очі до Грейма, і Дік спустив свої додолу, бо знав, що той останній погляд буде сповнений любові — як і її прощальний погляд на нього.

— Мене колись оперували,— пояснила вона Греймові,— і я попросила, щоб Дік держав мене за руку, поки даватимуть наркоз. Пам'ятаєте, Генлі * десь назвав його «п'яною темрявою» і «малою смертю»? Мені тоді так легко заснулося...

Вона замовкла й ще трохи дивилась на Грейма, тоді повернула обличчя й очі знов до Діка, що стояв біля неї навколішки й держав її за руку. Потиском пальців і очима дала йому знак нахилити вухо до її губів і прошепотіла:

— Червона Хмаро... Я люблю тебе найдужче. І я пишаюся, що так довго була твоєю,— потиском пальців вона попросила його нахилитися ще нижче й додала: — Мені так жаль, що в нас не було діток, Червона Хмаро...

Тоді порухом пальців трохи відіпхнула його від себе, щоб бачити зразу обох.

— Гарні, гарні обидва... Прощайте, мої гарні. Прощай, Червона Хмаро.

Вони стояли й чекали, поки лікар закочував їй рукав.

— Спатки, спатки,— прощебетала вона, ніби сонна пташка.— Я готова, докторе. Тільки натягніть шкіру тугіше. Ви ж знаєте, я не люблю, коли боляче. Держи мене міцно, Діку.

Робінсон ще спитав поглядом Дікового дозволу, тоді легко й швидко загнав голку під туго натягнену шкіру, твердою рукою впорснув розчин і легенько розтер пальцем місце уколу, щоб морфій швидше розійшовся.

— Спатки, спатки, хочу спатки,— ще раз сонно промурмотіла вона за хвилину.

Напівпритомно вона повернулася на бік, поклала голову на зігнуту руку й підібгала коліна, згорнувшись калачиком — отак вона завжди любила засипати, згадав Дік.

Довгенько лежала вона нерухомо, тоді ще раз ледь-ледь зітхнула й відійшла з життя так легко, що вони навіть не помітили, коли ж саме. В кімнаті стояла тиша, тільки знадвору чути було щебет диких канарок біля водограю, та ще далеко-далеко засурмив Горянин, і Принцеса Фозрінгтонська відгукнулася срібним дзвіночком.

ПРИМІТКИ

До десятого тому ввійшли романи «Міжзоряний мандрівник» (Нью-Йорк, 1915; у деяких пізніших виданнях роман друковано під назвою «Пекельна сорочка») та «Маленька господиня Великого Будинку» (Нью-Йорк, 1916).

(Стор. 7) *Вордсворт*, Вільям (1770—1850) — англійський поет-романтик.

(10) *Вашінгтон*, Джордж (1732—1799) — видатний американський політичний діяч, перший президент США. Замолоду багато подорожував.

Війна 1812 року — між США та Англією.

У нашій останній війні.— Йдеться про війну 1901 року, внаслідок якої США придушили Філіппінську республіку.

(27) *Агорафобія* — хворобливий острах перед просторінню.

(36) *Давидова вежа* і далі — *Яффська брама* — архітектурні пам'ятки давнього Єрусалима.

Самарія — місто-держава у давній Палестині.

(38) *Голгофа* — місце страти злочинців у давньому Єрусалимі; тут нібито розіп'ято Ісуса Христа.

(40) *Гааз* — реальна особа, відомий льотчик початку XX ст.

(41) Новий Єрусалим — ідеал праведного життя у християнській богословській літературі.

(42) *Голконда* — середньовічна держава в південній Індії. Переносно — джерело великого багатства.

Стейнтон Мозес — психічно хворий, який у своїх мареннях нібито перевтілювався в тих історичних осіб, що ними він був у попередніх своїх існуваннях. *Святий Іполіт* (бл. III ст.) — діяч християнської церкви. *Плотін* (205?—270) — римський філософ-неоплатонік. *Атенодор* — ім'я двох філософів-стоїків I ст. до н. е. *Гроцин*, Вільям (1446? — 1519) — англійський учений, знавець античної Греції, друг *Еразма* Роттердамського (1469—1536), відомого гуманіста доби Відродження.

Полковник де Рошас, Ежен (1837—1914) — французький експериментатор-психолог, що у своїх псевдонаукових творах обстоював ідею «переселення душ».

(81) *Ломброзо*, Чезаре (1835—1909) — італійський психіатр і криміналіст, творець теорії так званої «вродженої злочинності».

(85) *Нефі* — одне з селищ, заснованих мормонами на території майбутнього штату Юта. *Мормони* — християнська секта, яку 1830 року заснував Дж. Сміт поблизу Нью-Йорка.

(88) *Брігем Янг* (1801—1877) — очолив 1847 року, після Дж. Сміта, мормонську церкву й громаду і організував переселення мормонів до напівпустельної Юти. Мормони вороже ставились до переселенців на Захід, які проходили через їхні землі. Епізод про загибель переселенської валки від рук мормонів та індіян,— на відміну від більшості інших історичних екскурсів у романі «Міжзоряний мандрівник»,— грунтується на реальних фактах.

(89) *Канакські жерці.*— Канаки — європейська назва острів'ян Полінезії.

(91) *Град господній* — уявлення про потойбічне праведне життя, поширене в добу раннього християнства.

Новатіан — релігійний діяч у Римі III ст., засновник однієї з сект у ранньому християнстві. Нижче: *Сабеліанізм* — одне з віровчень раннього християнства, не визнане в офіційній церкві. *Новт* (помер бл. 200) — засновник однієї із сектанських течій у ранньому християнстві. *Арій* (помер 336) — александрійський священик, що заперечував божественність Ісуса Христа; аріїство, як єретичне вчення, відкинуто на *Нікейському соборі* християнських церков (325 р.). Римський імператор *Константин* (бл. 274—337) брав активну участь у релігійних чварах, прагнучи підпорядкувати собі християнську церкву.

(94) *Бергсон,* Анрі (1859—1941) — французький філософ-ідеаліст.

Конфуцій (VI—V ст. до н. е.) — китайський філософ.

Марінетті.— Очевидно, йдеться про Еміліо Марінетті (1876—1944), італійського поета-футуриста, у пізніші роки прибічника фашизму.

Конт, Огюст (1798—1857) — французький філософ-позитивіст.

(112) *Даніель Бун* (1734—1820) — один з перших піонерів на американському Заході. *Малюк Карсон* (справжнє ім'я та прізвище Крістофер Карсон, 1809—1868) — американський трапер-мисливець, один з перших освоювачів західних районів США. *Дейві Крокет* (1786—1836) — один з американських піонерів-поселенців у Західному Теннессі, прославився як стрілець та гуморист.

(121) *Сандо,* Юджін (1867—1925) — професійний силач, родом з Німеччини; виступав, між іншим, на Чікагській всесвітній виставці (1893).

(122) *Фріско* — простомовна назва Сан-Франціско.

(123) *Геккель,* Ернст (1834—1919) — німецький біолог-еволюціоніст, послідовник Дарвіна.

(126) *Ліга* (морська) — дорівнює 3 морським милям або 5,56 км.

(129) *Румб* — поділка в морських компасах, що дорівнює одній 32-й частині околу обрію, тобто кутові в II з чвертю градусів.

Галіот — швидкохідна галера, що йде на вітрилах та веслах. *Кліпер* — різновид дуже швидкохідних вітрильників.

Прóва — передня частина судна. *Бушприт*—дерев'яний брус, що виступає вперед на прові судна. *Фок-щогла* — передня щогла. *Ванти* — канати, що підтримують з усіх боків щоглу. *Штаги* — канати, що підтримують щоглу спереду.

Ют — кормова частина верхньої палуби; *шкафут* — середня її частина. *Бак* — надбудова на передній частині судна.

(130) *Клотик* — дерев'яний кружок, що покриває верхівку щогли.

(131) *Галон* — міра рідини, приблизно 4 з половиною літри.

(148) *Сегун* — титул військових намісників та верхових воєначальників у середньовічній Японії.

(163) *Рагнар Лодброг* — ім'я історичної особи, одного з норвезьких вікінгів X ст.

(165) *Одін* — верховне божество у давньоскандінавській міфології.

Гіалі, Гогні, Ніфлунг, Гудрун, Атлі — постаті з давньоісландського епосу.

(166) *Юти* і далі — *фризи, англи, сакси* — давньогерманські племена. *Ярл* — знатна чи високопоставлена особа у давніх скандінавів.

(168) *Антіпа* (помер після 40 р.) — правитель Іудеї, що на той час входила до Римської держави.

(169) *Легат* — у давньому Римі за республіки — представник сенату при правителях провінцій, за принципату — правитель провінції.

(170) *Тіберій* (42 до н. е.— 37 н. е.) — римський імператор.

Тетрарх — у давньому Римі один з чотирьох правителів тетрархії, провінції, поділеної на чотири адміністративно-військові одиниці. Нижче — *етнарх* — один з адміністративних урядовців у давньому Римі.

(171) *Ніфлгейм* — у давньоскандінавській міфології край туману й криги. *Муспел* — світлосяйна земля на півдні, перший з дев'яти світів, на відміну від Ніфлгейму, дев'ятого, найнижчого світу. *Імір, Фенрір, Локі, Тор* — постаті з давньоскандінавської міфології. *Йотуни* — раса велетнів, що їх зборов Одін. *Валгала* — чертог безсмертя в *Асгарді,* одному із світів у давньоскандінавській міфології.

(172) *Тевтобур* — гориста місцевість, покрита лісом, на північному заході теперішньої Німеччини (між річками Везер та Емс).

(174) *Ебіонізм* — сектантське віровчення в ранньому християнстві; назване від імені гаданого його засновника Ебіона (I ст.).

Прокуратор — у давньому Римі урядовець у провінції, уповноважений від імператора на збирання податків; деколи — намісник імператора в провінції.

(175) *Фарисеї* — послідовники релігійно-політичного руху в Іудеї з II ст. до н. е., вороги раннього християнства. *Есенеї* — аскетична секта в Іудеї з II ст. до н. е. *Садукеї* — послідовники супротивної фарисеям релігійно-політичної течії в давній Іудеї.

(180) *Синедріон* — рада старійшин у давній Іудеї, щось на зразок вищої релігійної і юридичної інстанції.

(186) *Центуріон* — начальник центурії (сотні) у давньоримському війську.

(191) *Мендель,* Грегор Йоанн (1822—1884) — австрійський натураліст-генетик.

(201) *Два вузли.* — Вузол — одиниця швидкості судна, що дорівнює морській милі (1852 м) на годину.

(222) *Гамільтон,* Вільям (1788—1856) — шотландський філософ і логік.

Паскаль, Блез (1623—1662) — французький мислитель і математик.

(223) *Есіри* і *ваніри* — богоподібні істоти в давньоскандінавській міфології. *Ванагейм* — один із світів у давньоскандінавській міфології.

(224) *Астарта* — давньогрецька вимова імені головної фінікійської богині *Іштар,* опікунки родючості, материнства і кохання.

(232) *Руф* — у Біблії образ богобоязної добродійної жінки. *Ізольда* — героїня рицарського роману «Трістан та Ізольда» (бл. XII ст.), в основі якого лежить кельтська легенда про трагічне кохання. *Гелена* — у давньогрецькій міфології дочка Зевса й Леди, надзвичайна красуня, через яку сталася Троянська війна. *Покагон-*

тас (померла 1617) — дочка вождя індіянського племені в Північній Америці; коли англійці взяли її в полон, вона вихрестилася і одружилася з білим. *Унга* — очевидно, мається на увазі героїню оповідання Дж. Лондона «Північна Одіссея» (див. том І нашого видання).

(236) *Еа* — божество в асірійців, вавілонян і шумерійців (населення давньої Месопотамії). *Мітра* — в давньоіндійській міфології бог світла, чистоти і правди. *Бодісатва* — в давньоіндійських віруваннях ідеальна боголюдина.

Шамашнапіштин — герой давньовавілонської легенди, що врятувався під час великого потопу. Біблійна розповідь про *Ноя*, що разом із своїми синами, родоначальниками людських рас, урятувався від «всесвітнього потопу», має багато спільних рис із давньовавілонським епосом.

Віланд і *Нідунг* — постаті з давньоісландського епосу.

Ільмаріпен — божество з фінської міфології, здоровань-коваль.

(237) *Кашіяпа* — божество в релігійних віровченнях буддистів та брахманістів (Індія). *Пурураває* — в індійській міфології втілення сонця.

Сігмунд і *Сінфіотлі* — батько й син, міфічні істоти у давньоскандінавських віруваннях. *Сома* — в індійській міфології дерево, що має цілющі властивості. *Святий грааль короля Артура.*— Артур (I—VI ст.) — король бритів, герой численних легенд; святий грааль — символ божественної благодаті в деяких із цих легенд.

(238) *Цариця Савська* — міфічна владарка, про яку розповідається у Біблії, символ гордовитої жінки. *Клеопатра* (69—30 до н. е.) — остання цариця Єгипту, дружина Марка Антонія. *Есфір* — у Біблії постать мудрої і діяльної жінки. *Іродіада* — у Біблії образ підступної красуні. *Марія-богородиця* — згідно з євангеліями, мати Ісуса Христа. *Марія Магдалина* — блудниця, що увірувала в Христа і стала праведною жінкою. *Марія і Марта* — постаті з біблійної притчі, жінки зовсім відмінної вдачі. *Брунгільда* (померла 613) — дочка короля вестготів, згодом і сама королева, активна учасниця військових звад. *Джіневра* — дружина короля бритів Артура, яка покохалася з рицарем Ланселотом. *Джульєтта* — героїня відомої Шекспірової трагедії. *Елоїза* — вельможна француженка, що покохала філософа П'єра Абеляра (1079—1142). *Ніколет* — героїня рицарської повісті «Окасен і Ніколет» (XII ст.).*Ліліт* — перша Адамова дружина, згідно з давньою східною легендою.

(244) «Махабхарата» — великий давньоіндійський епос.

(269) *Аневризма* — хворобливе розширення артерії або серця.

Меньєрова хвороба — напади запаморочення і глухоти внаслідок порушення кровообігу у лабіринті вуха.

(270) *Гракхи* (II ст. до н. е.) — двоє братів, римських політичних діячів; їхня мати, Корнелія, була високоосвічена жінка.

Берклі і Стенфорд.— Мається на увазі Каліфорнійський та Стенфордський університети.

(271) *Ернест Доусон* (1867—1900) — англійський поет.

(276) *Нова Англія* — північно-східна частина США (штати Масачусетс, Конектікат, Мейн, Нью-Гемпшір, Вермонт і Род-Айленд), один з районів найдавнішої англійської колонізації в Америці.

Комсток — багате родовище золота і срібла, відкрите 1859 року.

(281) *Лорд Фонтлерой* — герой популярної свого часу напівсентиментальної повісті американської письменниці Елізи Барнет (1849—1924) «Маленький лорд Фонтлерой» (1886).

Золота гарячка сорок дев'ятого року.— У 1848 році в Каліфорнії відкрито великі родовища золота, після чого почалася знаменита «золота гарячка».

(290) *Делаверський порт.*— Делавер — штат на атлантичному узбережжі США.

(297) *«Пісня Дієго Вальдеса»* — у творчості Радьярда Кіплінга (1865—1936) одна з найхарактерніших поезій.

(300) *День подяки* — американське національне свято в пам'ять перших колоністів Масачусетсу; відзначається щороку в останній четвер листопада.

(302) *Гінея* — англійська золота монета давнього карбування, дорівнювала 21 шилінгові.

(303) *Ллойд* — одна з найстаріших в Англії страхувальна і судноплавна компанія (заснована у XVIII ст.).

Сампан — плоскодонний гребний човен (у Китаї). *Бері-бері* — своєрідний тропічний авітаміноз, що його спричинює харчування недоброякісним рисом.

(304) *Грант,* Уліс (1822—1885) — головнокомандувач війська північан у Громадянській війні 1861—1865 років, президент США у роках 1869—1877.

Євгеніка — псевдонаука про поліпшення біологічної природи людини.

(309) *Франко-борт* — торговельний термін, який означає, що доставку на борт оплачує постачальник (продавець).

(310) *Іст-Сайд* — район у східній частині Нью-Йорка, населений переважно біднішим людом.

(311) *Зав'єр Мартінес* (1874—1943) і нижче — Чарлз Ролло *Пітерс* (1862—1928), Джеймс Мартін *Гріфін* (1850—?) — американські художники.

(319) *Максфілд Періш* (1870—1966) — американський художник.

(324) *Філіпс Брукс* (1835—1893) — діяч американської єпископальної церкви, талановитий оратор.

(326) *ІРС («Індустріальні робітники світу»)* — одна з найактивніших у свій час організацій американського робітництва (виникла 1905 р.).

(327) *Сім мудреців* — у давній Греції так називали сімох філософів, моралістів і політиків VII—VI ст. ст. до н. е. (Солон Афінський, Піттак з Мітілени, Клеовул з Лінда та інші).

(331) *Дебюссі,* Клод Ашіль (1862—1918) — французький композитор-імпресіоніст.

Лешетицький, Теодор (1830—1915) — польський композитор та викладач музики, працював у Петербурзі й Відні. *Кареньйо,* Тереза (1853—1917) — талановита венесуельська піаністка, композитор, співачка.

(333) *Пейтер* Волтер (1839—1894) — англійський письменник і критик-естет.

Мільтон, Джон (1608—1674) — англійський поет і публіцист. *Шеллі,* Персі Біші (1792—1822) — англійський поет-романтик.

(334) *Свінберн,* Алджернон Чарлз (1837—1909) — англійський поет.

Оффенбах, Жак (1819—1880) — французький композитор. *Артур Салівен* (1842—1900) — англійський композитор. *Обер,* Даніель (1782—1871) — французький композитор. *Вагнер,* Ріхард (1813—1883) — німецький композитор.

Бетховен, Людвіг ван (1770—1827) — німецький композитор. *Берліоз,* Гектор (1803—1869) — французький композитор.

Бербанк, Лютер (1849—1926) — американський селекціонер.

(355) *Анета Келерман* (1887—?) — австралійська спортсменка, що прославилася в багатьох змаганнях з плавби. Якийсь час жила у Каліфорнії.

(359) *Деліб,* Клеман Філібер Лео (1836—1891) — французький композитор.

(361) *Гарольд Бауер* (1873—?) — англійський піаніст, німець за походженням.

Гула — гавайський жіночий танець, деколи еротичного характеру.

(368) *Кіт,* Вільям (1839—1911) — американський пейзажист.

Верещагін Василь Васильович (1842—1904) — російський художник-баталіст. *Обидва Мілле.*— Йдеться про фламандського пейзажиста Жана Франсуа Мілле (1666—1723) і його тезку, французького жанриста Жана Франсуа Мілле (1814—1875). *Коро,* Каміль (1796—1875) — французький пейзажист. *Ізабе,* Жан Батіст (1767—1855) і його син, Ежен (1803—1886),— французькі художники.

(369) *Маккомос,* Френсіс (1874—?) — американський пейзажист.

(370) *Уерта,* Вікторіано (1854—1916) — мексіканський генерал. У лютому 1913 р. він зчинив заколот проти республіканського уряду Мадера, що змінив диктаторський режим Порфіріо *Діаса,* поваленого революцією 1911 р. Прихильники Уерти називали себе *федералістами,* на противагу до *конституціоналістів* на чолі з Венустіано Каррансою (У Дж. Лондона — *Аррансо*). До Карранси приєднався зі своїми загонами і Франсіско *Вілья* (справжнє ім'я та прізвище Доротео Аранго, 1877—1923), провідник селянського руху в революції 1911 р.

(371) *Сентаво* і *песо* — грошові одиниці в Мексіці та ряді інших латиноамериканських країн. В одному песо міститься сто сентаво.

(379) *Леді Годіва* — героїня середньовічної англійської легенди. Заради того, щоб могутній граф, її чоловік, зменшив обтяжливі для населення податки, вона серед білого дня проїхала через усе місто голою верхи на коні.

(402) *Де Фріс,* Гуго (1848—1935) — голландський ботанік-генетик.

(403) *Авраам Лінкольн* (1809—1865) — видатний американський політичний діяч, противник рабства негрів, президент США у 1861—1865 роках.

(405) *Тампіко* — порт у Мексіці.

(418) *Карлейль,* Томас (1795—1881) — англійський філософ, історик та публіцист.

Готентоти — одна з тубільних народностей на південному заході Африки.

Спенсер, Герберт (1820—1903) — англійський філософ-позитивіст, соціолог та психолог. *Манчестерська школа* (або фрітредерство) — напрямок в економічній політиці першої половини XIX ст., що вимагав невтручання держави в господарське життя.

(419) *Камегамега* (1737?—1819) — один з тубільних вождів на Гавайських островах, який на початку XIX ст. об'єднав усі Гаваї у подобу королівства.

Букер Вашінгтон (1856—1916) — американський громадський діяч-негр, що відіграв велику роль у піднесенні рівня освіти серед негритянського населення США. *Дюбуа,* Вільям (1868—1963) — визначний діяч негритянського руху у США, письменник.

(420) *Фішер* — очевидно, Джон Фішер (1856—1948) — американський біолог. *Спайзер,* Іфраїм (нар. 1902) — американський археолог, родом з Галичини.

(423) *Лора Марголм* (справжнє ім'я та прізвище Лора Гансон, (1854—1928) — шведська письменниця.

(424) У комедіях Б. *Шоу* (1856—1950) та О. *Уайльда* (1856—1900) часто зустрічаються образи діяльних і владних жінок.

(425) *Святий Георгій.*— У легенці про християнського мученика Георгія (жив у III ст.) розповідається, що він урятував від змія королівську дочку. Звідси розуміння його, як оборонця жінок.

(428) *Кітс,* Джон (1795—1821) — англійський поет.

(441) *Ле-Гальєн,* Річард (1866—1947) — англійський критик і поет.

(464) *В бігу випереджав прудкіший, в бою перемагав сильніший* — антитеза відомого біблійного вислову (Еклезіаст, 9, 11).

«І втіх вони ніколи не минали» — перефразований вислів з поезії Р. Кіплінга «Жінки» (1892).

(476) *Джеймсів прагматизм.*— Джеймс, Вільям (1842—1910) — американський філософ і психолог.

Мафусаїл — згідно з Біблією, людина, що прожила 969 років — довше, ніж будь-хто інший на світі.

(486) *Катон,* Марк Порцій (234—149 до н. е.) — римський політичний діяч і письменник.

(508) *Генлі,* Вільям Ернест (1849—1903) — англійський пост.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Джек Лондон з дочкою Джоан в Окленді, 1912 рік. *Фото.* 128—129
2. «Джек Лондон. Твори». *Палітурка багатотомного українського видання 20-х років.* 128—129
3. Джек Лондон, 1916 рік. *Фото.* 160—161
4. Джек Лондон. *Бюст роботи Фінн Фролік, 1915 р.* 160—161

ЗМІСТ

		Переклали:	
МІЖЗОРЯНИЙ МАНДРІВНИК	THE STAR ROVER	*Катерина Корякіна і Вероніка Гладка* *	5
МАЛЕНЬКА ГОСПОДИНЯ ВЕЛИКОГО БУДИНКУ	THE LITTLE LADY OF THE BIG HOUSE	*Юрій Лісняк*	249
Примітки			510
Перелік ілюстрацій			517

---

* Зредагувала *Ольга Сенюк.*

ДЖЕК ЛОНДОН
Сочинения, т. 10.
(На украинском языке)
Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.
Редактор *Р. І. Доценко*
Художник *І. П. Хотінок*
Художній редактор
В. В. Машков
Технічний редактор
О. І. Дольницька
Коректор *О. Т. Супруненко*

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 25/X 1971 р. Підписано до друку 19/IV 1972 р. Папір № 1. Формат 84×108 1/32. Фіз. друк. арк. 16,25. Умовн. друк. арк. 23,3+2 вкл. Обліково-видавн. арк. 29,703. Ціна 1 крб. 17 коп. Замовл. 1-387. Тираж 35 000.